

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Сборник статей XII Международной очно-заочной научно-практической конференции «Актуальные проблемы современной татарской филологии», посвященной юбилеям ветеранов кафедры:
100-летию со дня рождения Народного писателя Республики Башкортостан, доктора филологических наук, профессора С.Ш. Поварисова,
90-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора Р.Г. Сибгатов, а,
85-летию со дня рождения кандидата филологических наук, доцента Р.М. Мухаметзянова
(г.Уфа, 22 ноября 2024 г.)

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ**

Сборник статей

*XII Международной очно-заочной научно-практической
конференции, посвященной юбилеям ветеранов кафедры:*

100-летию со дня рождения

Народного писателя Республики Башкортостан,

доктора филологических наук,

профессора С.Ш. Поварисова,

90-летию со дня рождения доктора филологических наук,

профессора Р.Г. Сibaгaтoвa,

85-летию со дня рождения кандидата филологических наук,

доцента Р.М. Мухаметзянова

(г. Уфа, 22 ноября 2024 г.)

Научное электронное издание сетевого доступа

Уфа
РИЦ УУНnT
2024

УДК 811.512.145+80

ББК 81.2Тат+80

А43

*Печатается по решению кафедры татарской филологии
и культуры УУНиТ.*

Протокол № 3 от 17.11.2024 г.

Редакционная коллегия:

канд. филол. наук, доцент **И.Ф. Зарипова** (*отв. редактор*);
канд. филол. наук, доцент **И.К. Фазлутдинов** (*отв. редактор*);
канд. филол. наук, доцент **Г.У. Гайнуллина**

А43 Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей XII Международной очно-заочной научно-практической конференции, посвященной юбилеям ветеранов кафедры: 100-летию со дня рождения Народного писателя Республики Башкортостан, доктора филологических наук, профессора С.Ш. Поварисова, 90-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора Р.Г. Сибагатов, 85-летию со дня рождения кандидата филологических наук, доцента Р.М. Мухаметзянова (г. Уфа, 22 ноября 2024 г.) / отв. ред. И.Ф. Зарипова; И.К. Фазлутдинов. [Электронный ресурс] / Уфимск. ун-т науки и технологий. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2024. – 376 с. – URL: <https://uust.ru/digital-publications/2024/254.pdf> – Загл. с титула экрана.

ISBN 978-5-7477-6017-2

Сборник статей включает исследования, посвященные актуальным проблемам татарской лингвистической науки, тюркологии, сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания, лингвокультурологии и когнитивной лингвистики, литературоведения, фольклора и методики преподавания родных языков и литератур в условиях новых образовательных стандартов.

Сборник предназначен для научных сотрудников, преподавателей вузов, ссузов, учителей образовательных учреждений, аспирантов, магистрантов и студентов.

УДК 811.512.145+80

ББК 81.2Тат+80

ISBN 978-5-7477-6017-2

© УУНиТ, 2024

**ГАЛИ УЛЫ – ГАЛИ ЗАТ
(ПРОФЕССОР Р.Г. СИБЭГАТОВ ТУРЫНДА)**

***Аннотация:** макаләдә филология фәннәре докторы, профессор Радик Гали улы Сибәгатовның фәнни хезмәтләренең төп юнәлешләре карала.*

***Терәк сүзлә:** галим, укытучы, татар теленең синтаксисы, предикативлык теориясе, этнолингвистика, татар теленең статусы.*

Дөньяда фәнни эшләре язылуга күп еллар үтсә дә, актуальлеген югалтмаган галимнәр бар. Аларның фәнни хезмәтләре фундаменталь һәм алга таба тикшеренүләр өчен нигез булып тора. Мондый галимнәргә, һичшиксез, филология фәннәре докторы, профессор Радик Гали улы Сибәгатовны кертергә була.

Радик Гали улы Сибәгатов 1958 елда Бөрә дәүләт педагогика институтын «татар мәктәпләре өчен рус теле һәм әдәбияты» белгечлеге буенча, 1966 елда Ленинград югары педагогика мәктәбенең матбугат хезмәткәрләре бүлеген тәмамлый. Филология факультетында укыганда алган рус теле буенча белемнәре Р.Г. Сибәгатовка алга таба рус һәм татар телләрен чагыштырма аспектта өйрәнергә мөмкинлек бирә.

Профессор Р.Г. Сибәгатовның фәнни тикшеренүләрен өч төп юнәлешкә бүлеп карарга була:

- 1) тәржемә теориясенең лингвистик мәсьәләләре;
- 2) Хәзерге татар теленең синтаксисы (коммуникатив аспект);
- 3) БР татарларының лингвоэтнографиясы, социоллингвистика.

Р.Г. Сибәгатов – рус теленнән татар теленә тәржемә мәсьәләләре буенча беренче китапларның авторы. (Тәржемә методикасы нигезләре, Уфа, БашДУ, 1979). 1970 елда ул «Рус теленнән татар теленә тәржемәнең кайбер синтаксик мәсьәләләре» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Һәм бүген дә «Тәржемә методикасы нигезләре» белгечләр өчен өстәл китабы булып тора.

1987 елда докторлык диссертациясе сыйфатында аның «Предикативлык теориясе (татар теле материалында)» дигән монографиясе яклана. Яклау Алма-Атада, Казах ССР Фән Академиясенең тел белеме институтында уза. Диссертациянең төп материалы «Советская тюркология» һәм «Вопросы языкознания» журналларында басылып чыга. Галим «Предикативлык теориясе» дигән монографиясендә тюркологиядә

беренче булып жөмләнең төп билгесе булган предикативлык категориясен тикшерә. Бу китапта предикация күренешен лингвистик билгеләү, предикатив мөнәсәбәтне белдерү ысуллары һәм чаралары, ярымпредикативлык, предикатив конструкциянең модаль конститuentы кебек мәсьәләләр карала.

«Жөмләнең хәзерге теориясе предикация күренешенең лингвистик табигатен билгеләмичә яисә аны лингвистик интерпретацияләмичә мөмкин түгел. Предикативлык теориясен эшлэгәндә лингвистлар еш кына мантыйкта эшләнә торган фикер теориясенә мөрәжәгать итәләр. Һәм бу тулысынча закончалыклы: предикация күренеше жөмлә (тел категориясе) нигезендә генә түгел, ә фикер (фикерләү категориясе) нигезендә дә ята. Бу шундый чынбарлык, ул жөмлә һәм фикерне аермый, ә берләштерә — лингвистика һәм мантыйкның тикшеренү объектлары» [3; 4]. Синтаксист буларак, Р.Г. Сибәгатовның барлык фәнни эсәрләрендә дә фикерләүнен төгәллеге, логикалылыгы өстенлек итә. Профессор һәрвакыт үзенең бөтен эшләрен ахырына кадәр житкерә, жаваплылык, принципиальлек, дисциплиналылык, зыялылык аның характерының төп билгеләре булып тора иде.

Галимнең моннан 30-40 ел элек басылып чыккан фәнни хезмәтләре төрки телләр синтаксисы буенча иң еш кулланыла торган һәм цитаталана торган теоретик тикшеренүләр рәтендә хәзер дә кала килә.

Радик Гали улы 200 дән артык фәнни хезмәт бастырган. Алар арасында 9 монография һәм синтаксис, лингвоэтнотарих, социолингвистика теоретик мәсьәләләре буенча уку әсбаплары бар. Ул күп кенә укыту-методик басмалар авторы. Профессор Р.Г. Сибәгатовның фәнни эшләре Башкорт дәүләт университеты, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогика университеты, Казан федераль университеты Гыйльми Советлары тарафыннан расланган «Хәзерге татар әдәби теле» курсы буенча программаның төп әдәбият исемлегенә кертелде. Профессор Р.Г. Сибәгатов соңгы елларында Башкортстан Республикасында татар теленең хокукий статусы проблемасына багышланган хезмәтләр бастырып чыгарды. Әлеге проблеманы ул социолингвистика, халыкара хокук һәм дөнья практикасы мәгълүматларын исәпкә алып анализлый. Теоретик тикшеренүләр белән бер үк вакытта профессор Р.Г. Сибәгатов Башкортстанда татар теленең статусы проблемасын практик чишү буенча зур ижтимагый эш алып бара. Аның житәкчелегендә галимнәрнең вузара комиссиясе тарафыннан «Башкортстан Республикасы халыклары телләре турында» законның альтернатив проекты эшләнә, ул 1998 елда Дәүләт жыелышына карауга кертелә. 2004 елның июнендә Башкортстан татарлары ижтимагый оешмалары берлеге Р.Г. Сибәгатов доклады буенча Башкортстан

Республикасында татар теленең статусы проблемасы буенча референдум үткәру кирәклеген турында Карар кабул итә.

Профессор Р.Г. Сибәгатов күп еллар дәвамында «Россия Федерациясе халыклары телләре» буенча докторлык диссертацияләре, «Гомуми, чагыштырма-тарихи тел белеме» буенча кандидатлык диссертацияләрен яклау советы әгъзасы булды.

Фән һәм югары белем өлкәсендәгә казанышлары өчен профессор Р.Г. Сибәгатовка «Башкортстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» (1993), «Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» (2005) дигән мактаулы исемнәр бирелде, ул СССР һәм РФ Югары уку йортлары Министрлыгының «Хезмәттәгә зур уңышлары өчен» (1985) һәм «Россия Федерациясенең югары һөнәри белем бирүенә Мактаулы хезмәткәре» (2002) кебек билгеләр белән бүләкләнде.

Радик Галиевичның студенты һәм аспиранты буларак, шунны әйтә алам: ул танылган галим генә түгел, искиткеч остаз да иде, шәкертләре белән эшләүдә аның девизы булып А.С. Экзюперинен «Мы в ответе за тех, кого приручили» дигән сүзләре тора алып иде. Ул безне һәрвакыт курчалап, яклап, саклап торды. Диссертация язганда, ул минем өчен иң төп мотиватор булды. «Бик шәп эш килеп чыга, син булдырасың», – дип мине һәрвакыт канатландырып торды. Мин, ничшиксез, Сибәгатовның шәкерт булу белән горурланам һәм бик бәхетлемен.

Әдәбият исемлеге

1. Сибәгатов Р.Г. Основы методики перевода. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1979. – 72 с. (на тат. яз).
2. Сибәгатов Р.Г. Основные признаки предложения. Уфа, РИЦ БашГУ, 1980. – 84 с. (на рус. яз.).
3. Сибәгатов Р.Г. Теория предикативности (на материале татарского языка), Саратов: Изд. СГУ, 1984. – 208 с. (на рус. яз.).
4. Сибәгатов Р.Г. Стрoение предложения. Уфа, изд. БашГУ, 1991. – 76 с. (на тат. яз).
5. Сибәгатов Р.Г. Полемика о татарах Башкортостана и их языке. – Уфа: ТиД, 1997. – 54 с. (на тат. яз).
6. Сибәгатов Р.Г. О правовом статусе языков в Башкортостане. – Уфа: Изд. РОО «Азатлык», 1997. – 54 с. (на тат. яз).
7. Сибәгатов Р.Г. Татары Башкортостана. Проблемы языка, истории, культуры. – Казань: Изд. «Магариф», 2002. – 170 с. (на тат. яз.).
8. Сибәгатов Р.Г. Проблемы статуса татарского языка в Башкортостане. – Уфа: Изд. БГПУ, 2004. – 120 с. (на тат. и рус. яз., в соавторстве).

9. Сибгатов Р.Г. Съезд татар Башкортостана. – Уфа: Изд. БГПИ, 2004. – 175 с. (на тат. и рус. яз.).

© Гайнуллина Г.У., 2024

УДК 811.512.145

Зарипова И.Ф.,
Уфа ш., Россия

ГАЛИ ГАЛИМ, ЗЫЯЛЫ ЗАТ

Аннотация: *мәкаләдә филология фәннәре докторы, профессор Радик Гали улы Сибгатовның фәнни эшчәнлегенә төп юнәлешләре анализлана. Аның синтаксис, тәрҗемә белеме һәм социолингвистика өлкәләрендәге фәнни хезмәтләренә дһәмияте ассызыклана.*

Терәк сүзлә: *галим, татар теле, лингвистика, синтаксис, тәрҗемә белеме, социолингвистика.*

Татар теле һәм әдәбияты буенча үткәрелгән Республика олимпиадасында комиссия рәисен барыбыз да күреп белсәк тә, профессор Радик Гали улы Сибгатовның үзе белән шәхсән соңрак, ямьле жәй көннәренә берсендә, танышырга туры килде.

Олимпиада нәтижәләре буенча Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе бүлегенә сынауларсыз укырга керү бәхетенә ия булып, документларымны тапшырып кайтып, бик бәхетле халәттә йөргәндә генә әлегә уку йортынан имтиханнан азат итүче мактау кәгаземне кабул итү комиссиясенә калдырмаганлыгым турында шалтыраттылар. Өстәвенә, иртәгә китермәсәгез, исемлеккә сезне кертмәячәкләр дип искәртеп тә куйдылар.

Икенче көнне үк Уфага юлланырга туры килде, эмма эш бик ансат кына барып чыкмады: махсус кәгазьдән башка һич кенә дә бу мөһабәт бинага үтә алмавым ачыклангач, әлегә уку йорты белән бернинди генә дә элементәсе булмаган гади авыл кызының төшенкелеге берәз күз алдына киләдер, мөгаен. Житмәсә, мәсьәлә уңай хәл ителмәсә, бу уку йорты белән һич кимендә берәр елга хушлашып торырга туры киләчәк, дигән күңелсез уйлар да куера башлады.

Шулай да берникадәр вакыттан соң татар филологиясе кафедрасының телефонына шалтыратып, хәлне берәз аңлаткач, ниндидер мөжжиза көткәндәй, безгә ярдәм итүче, бу ябык ишекләргә ачтыручы берәр кешенә чыгарына өметләнеп, күзләргә ишеккә төбәдек.

Шул вакыт, әкият сараеннан безнең тарафларда пәйда булган тылсымлы зат кебек диимме, күкләрдән ингән илаһи фәрештәдәй дияргәме, алдыбызга зыялылығы белән ниндидер бер нур булып үзенә тартып торучы мөхтәрәм мөгаллим – профессор Радик Гали улы үзе безнең янга салмак кына атлап чыгып килә иде. Мөлаем елмаеп исәнләште дә, хәлләрне сорашкач, миңа сакта торган әкияттәге «сарай сакчыларын» хәтерләткән абыйларга итәгатъле итеп нидер эндәшеп, миңа ымлап үзеннән алда керергә юл бирде... Шулай Радик Гали улы миңа бу белем иленең ишекләрен ачучы гына түгел, тормышымны шушы уку йорты белән бәйләргә юллама тапшыручы Олуг Остазым булып китте. Соңыннан Радик Галиевич житәкчелегендә кандидатлык диссертациясен яклау һәм укытучымнан кафедрада эшкә калырга чакыру алу бәхете тиде. Аның укучысы булуым белән мин бик горурланам.

Филология фәннәре докторы, профессор Радик Гали улы Сибәгатов 1934 елның 29 маенда Башкортстанның Балтач районы Иске-Балтач авылында туа. 1958 елда Бөре дәүләт педагогия институтының филология факультетының татар мәктәпләре өчен рус теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлаганнан соң, 1966 елда ул Ленинград шәһәрәндәге югары партия мәктәбенең матбугат эшчеләре бүлегендә белемен камилләштерә.

Профессор Р.Г.Сибәгатовның фәнни тикшеренүләр өлкәсе күпкырлы. Ул тәржемә теориясенең лингвистик мәсьәләләре, хәзерге татар теле синтаксисы (коммуникатив аспект), Башкортстан Республикасы татарларының лингвоэтнографиясы, социолингвистика юнәлешләрендә тирән эзләнүләр алып бара.

Һөнәри эшчәнлеген 1957 елда Республиканың «Кызыл таң» гәзите редакциясендә башлаган яшь белгеч тәржемәче, тәржемәчеләр төркеменең житәкчесе, махсус корреспондент, совет төзелеше бүлеге мөдире, хатлар бүлеге мөдире, мәгълүмат бүлеге мөдире, авыл хужалыгы бүлеге мөдире вазыйфаларын башкара. Редколлегия әгъзасы була. «Кызыл таң»да тәржемәче булып эшләгән тәжрибәсе, күзәтүләре, тикшеренүләре бу өлкәдә бүгенге көндә дә файдалы һәм әһәмиятле булган хезмәтләрен язарга этәргеч бирә. Рус теленнән татар теленә тәржемә итү мәсьәләләренә багышланган 1979 елда беренчеләрдән булып нәшер ителгән «Тәржемә методикасының нигезләре» дип исемләнгән китапның авторы – Р.Г.Сибәгатов. Аның кандидатлык диссертациясе дә тәржемә мәсьәләләренә багышланган, темасы «Рус теленнән татар теленә тәржемә итүнең кайбер синтаксик мәсьәләләре» дип атала.

Радик Гали улы Сибәгатов гомеренең 35 елын Башкорт дәүләт университетында татар филологлары эзерләүгә багышлый. Бу вакыт аралыгында ул ассистенттан башлап кафедраның профессоры дәрәжәсенә

кадәр ирешә. 17 ел дәвамында Радик Гали улы житәкләгән татар филологиясе кафедрасы юлнамасы алган шәкертләр – бүген Башкортстанның гына түгел, илбезнең башка өлкәләренә мәктәпләрендә, югары уку йортларында белем бирүче меңәрләгән укытучылар, шулай ук төрле-төрле матбагаларда, телевидениеләрдә эшләүче бихисап журналистлар. Фән һәм югары белем бирү өлкәсендәге казанышлары өчен Р.Г. Сибәгатов 1993 елда «Башкортстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе», 2004 елда «Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исемнәргә лаек була. 1985 елда «Хезмәтгә югары уңышлар өчен» һәм «Россия Федерациясенең югары һөнәри белем бирүнең мактаулы хезмәткәре» дигән билгеләргә ия.

Университетта профессор Р.Г. Сибәгатов «Хәзерге татар әдәби теле», «Башкортстан Республикасы татарларының лингвотарих проблемалары» курслары буенча лекцияләр укый, махсус курслар алып бара иде. Аның лекцияләрен сәбәпсез калдыручы студентларны бер дә хәтерләмим. Дәресләренә зур кызыксыну белән йөри идек, чөнки биредә синтаксисның теоретик мәсьәләләре, лингвотарих, социолингвистика буенча бик күп фәнни хезмәтләр авторы, мәртәбәле галим фән серләре белән таныштыра, аның нечкәләрен аңлата. Бүгенге көндә дә аның укыту-методик кулланма чыганакалары – безнең үзбезнең генә түгел, укучыларыбызның да өстәл әсбабы. Р.Г. Сибәгатовның хезмәтләре Башкортстан, Татарстанның гына түгел, башка төбәкләренә югары уку йортларындагы укыту программаларының әдәбият исемлекләрендә урын алган.

1984 елда үз чорының фән мәркәзе булган Саратов шәһәрәндә монография бастырып чыгаруы галимнең тикшеренүләренә гомуи тел белемәндә әһәмиятле фундаменталь хезмәтләренә берсе булып торуын дәлилли. «Предикативлык теориясе» дип исемләнгән бу монографиясен галим 1987 елда Казахстанның Алма-Ата шәһәрәненә фәннәр академиясенә тел белеме институтында докторлык диссертациясе дәрәжәсендә уңышлы яклап чыга. Диссертациянен мөһим өлешләре үзәк матбугатта – «Совет тюркологиясе» һәм «Тел гыйләмә мәсьәләләре» журналларында күләме белән 9 басма табак булып 10 мәкаләдә дөнья күрә. Бу хезмәт – кырык ел элек басылып чыгуына карамастан, төрки телләр синтаксисы буенча актуальлеген бүгенгә көндә дә югалтмаган, киң файдаланылуда булган теоретик хезмәтләренә берсе.

Р.Г. Сибәгатов татар милләте, халкы, теле өчен жан атып яшәгән толерантлы милләтпәрвәр шәхес иде. Үзенә Башкортстан татарларының этник тарихы, тел статусы һәм милли-мәдәни үсеше проблемаларына багышланган «Башкортстан татарлары. Тел, тарих, мәдәният

мәсьәләләре» дип исемләнгән гыйльми-публицистик хезмәтәндә Радик Гали улы Республиканың көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш районнарында яшәүче халыкларның милли мөнәсәбәтен һәм туган телен билгеләүне югары квалификацияле филолог буларак кына түгел, яхшы хәзерлекле политолог буларак та анализлый. Татарстан Республикасының Фәннәр Академиясе гуманитар институтларының гомумтеоретик концепцияләре юнәлешендәге катлаулы мәсьәләләрне чишүгә яраклы, кабул итәрдәй алымнар тәкъдим итә.

Галимнең аерым хезмәтләре Башкортстан Республикасында татар теленең хокукый статус мәсьәләләренә багышлана. Әлеге проблеманы ул социалингвистика, халыкара хокук һәм дөнья сәясәте буенча белешмәләр нигезендә тасвирлый. Теоретик тикшеренүләр белән беррәттән, Р.Г. Сибәгатов Башкортстан Республикасындагы татар теле статусы мәсьәләләренә практик чишелеш буенча күләмле ижтимагый эш алып бара. Аның житәкчелегендә галимнәрнең вузара комиссиясе тарафыннан «Башкортстан Республикасы халыкларының телләре турындагы Законның» альтернатив проекты әзерләнә. Ул 1998 елда Дәүләт җыелышына тәкъдим ителә. 2004 елның июнь аенда Башкортстан татарларының ижтимагый оешмалары берләшмәсе профессор Р.Г. Сибәгатов доклады буенча Башкортстан Республикасында татар теле статусы мәсьәләләре буенча референдум үткәрүнең әһәмиятлелеге турында карар кабул итә. «Тарихыбызга һәм бүгенге реаль хәлебезгә объектив бәя булганда, Башкортстанда миллиәтара мөнәсәбәтләр концепциясе яңабаштан каралырга тиеш була. Шундый зур бер хакыйкәт өскә чыга бара: Башкортстанда татар мәсьәләсен башкорттан, башкорт мәсьәләсен татардан аерым хәл итү мөмкин түгел. Бу бәйләнеш Башкортстан Республикасының нигезендә ята», – дип яза галим. Бу катлаулы мәсьәләләренә халкы өчен уңай чишелешенә ирештерү теләге белән гомеренә соңгы көненә кадәр янып яшәде ул.

Олуг остазыбымның рухы, аның үрнәге, минемчә, һәрчак ярдәмгә ашкынып, эшләргә уңышлы башкарып чыгарга этәргеч көч бирәдер кебек тоела.

Без, кафедра әгъзалары, бүген дә олуг профессорыбызны, аның тугры хезмәтен олы хөрмәт, жылы сагыну сүзләре белән искә алабыз, әйткән кинәш-сүзләрен рухи мирас итеп саклыйбыз. Килеп туган четерекле хәлләрдә «Әх, Радик Галиевич булса...» диюләребез дә һәркайсыбызның остазыбызны юксынуы һәм аңа карата тирән ихтирамы турында сөйли.

© Зарипова И.Ф., 2024

Насибуллина Н.Ш.,
Казан ш., Россия
Эшчанова Г.О.,
Ургенч ш., Узбэкстан

СУФИЯН ПОВАРИСОВ ИЖАТЫНА, ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕНӘ КҮЗӘТҮ

Аннотация: *макаләдә татар язучысы, филолог һәм педагог, күренекле әдәби тәнкыйтьче һәм публицист С. Поварисовның (1924-2016) татар әдәбияты тарихын үстерүгә керткән өлешләренең берсе буларак әдәби ижаты карала.*

Терәк сүзләр: *С. Поварисов, Г. Ибраһимов, татар әдәбияты, трилогия.*

Күпмилләтле Ватаныбыз халыкларының культурасы тарихында үзенә үлемсез әсәрләре белән халкына, аның сәнгатенә шөһрәт китергән шәхесләр аз түгел. Шундый шәхесләрнең берсе – Башкортстанның халык язучы, күренекле галим, Башкорт дәүләт университеты профессоры, филология фәннәре докторы, Башкортстан һәм Татарстан республикаларының атказанган фән эшлеклесе, РФ югары белем бирү учреждениеләренең шәрәфле хезмәткәре, Г. Ибраһимов исемдәге премия лауреаты Суфиян Шәмсетдин улы Поварисов. Ул берьюлы берничә юнәлештә – әдәби ижатта да, тел гыйлеме өлкәсендә дә уңышлы эшләп килә. Ижатын шагыйрь булып башлап җибәргән әдип әдәбиятның драматургия, публицистика, әдәби тәнкыйть, аеруча проза тармагындагы роман-повестьлары, хикәяләре белән китап сөючеләрне сөендерде, аның тугыз романы басылды. Аларда татар халкының бай рухи дөнъясы, авторның кешеләр язмышына педагогларча каравы, кешелеклелек мәсьәләсе, халык язмышы беренче планга куела.

С. Поварисов илһамының бер канаты төрле характердагы, төрле жанрдагы әдәби ижаты булса, икенче канаты – олы гыйльми эшчәнлеге. Ул Г. Ибраһимов әсәрләренең тел үзгәрткүләрен тикшерү өстендә иң күп эшләгән галимнәрнең берсе. «Татар әдәби телен үстерүдә Г. Ибраһимовның эшчәнлеге» дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклый. Галимнең фәнни хезмәтләре язучылык эшчәнлегеннән аерылгысыз.

С. Поварисов – ике трилогия авторы. Тәүге трилогиясе Бөек Ватан сугышы темасына багышланган «Язмыш корбаннары», «Ут эчендәге мэхәббәт», «Канлы бәхет» романнарын берләштерә.

Икенче трилогия-эпопея бөек язучы, Хезмэт батыры, тиндәшсез сүз сәнгате остасы, репрессия корбаны, яңа татар совет әдәбиятына нигез салучы әдипләрнең берсе, талантлы тәнкыйгәче, әдәбият теоретигы, дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе Г. Ибраһимовка багышланган.

«Пәйгамбәр таңы» романында XIX һәм гарасатлы XX гасырлар кисешкән чорда Башкортстанның хәзерге Авыргазы районы Солтанморат авылында туып, тарихка канлы вакыйгалары, сыйнфый бәрелешләре белән кереп калган фажигале елларда шәхес буларак формалашкан Г. Ибраһимовның балачак һәм яшүсмер еллары сурәтләнә.

Әсәр баланың дөньяга килүе, аңа исем кушу вакыйгалары белән башланып китә. Исеме җисемәнә туры килсен, йөрәк тибешен, эчке дөньясын, күңел хезинәсен, эчке холык-фигылен аңлатып торсын, дөвөр пәйгамбәре исемән йөрәтерлек укымышлы, акыллы, галим кеше булсын иде, дип, Гыйрфан мулла улына Галимжан исемән куша. Аның фамилиясе дә Ибраһим Галәйһиссәламнең исемәнән алынган, чөнки нәсел тамыры Ибраһим хәзрәттән килә.

Романда кешелеклелек, кечелеклелек, кеше бәхете өчен яшәү алгы планга куела. Әсәрнең кыйммәте дә әнә шунда. Гыйрфан мулла белән Хәсәнә абыстай шуларның бөек үрнәген күрсәтеп яшиләр, балалары күңеленә дә шундый орлыкларны салалар. Язучы кешеләрне Галимжан тарафыннан 4 төркемгә бүлдәр: «Югарыга әтисен дә куеп карады ул. Ләкин башлык түгел. Шуңа күрә ил, халык мәнфәгәте белән яшәү ягыннан караганда, аны өстән аска табан икенче баскычка бастырырга мөмкиндер. Яхшы, ижтиһадлы башлыкка ул жанын фида кылырга да эзер тора. Өченче төркемгә Мөбәхис мәзин кебек хәйләкәрләр керә. Дүртенчесенә – староста Тәхлис ишеләр. Аларга арба ватылса – утын, үгез үлсә – ит. Ә менә Хөрмәтулла абзый сыманнарны кая куярга? Андыйлар, үзләре кыерсытылган булсалар да, башкаларга яманлык теләми. Димәк ки, олы йөрәкле, киң күңелле, кешелекле булып чыгалар. Алар икенче төркемнең бер күзәнәге...» [1; 263].

Галимжан турында әтисе горурык белән: «Әнә нинди ул үстерәбез... – кайбер утын авыз кебек Хәрти дими бит. Матур итеп, олыларны кадер-хөрмәт итү йөзеннән, эчке бер жылылык, илаһилык белән «Хөрмәтулла абзый» дип әйтә. Димәк ки, һәр адәми затны кешегә саный. Ул гына да түгел, аның язмышы өчен ут йотып, үрсәленеп йөри. Югалган сарыкны көне буе эзләп иза чиккәннәр. Дәрәс әйтә бит, шайтан алгыры: «Ырынбур качмас әле» – ди. Әйе, Оренбург качмый да, югалмый да, жир дә упмый аны. Ә кеше югалса? Тап син аны янадан. Менә бит ничек зур уйлы бу «таш маңгай» Пәйгамбәрләр башы бар анда. Пәйгамбәрләр башы!» [1; 110].

Ходай Тәгаләнең пәйгамбәрләре кешелек дөнъясын вәхшилектән, кыргыйлыктан йолып калып, халыкны тәрбияләгән, Ходай Тәгалә кушкан якты юлга чыгарган. Аларның бу миссиясе язучыларга тапшырылган, алар пәйгамбәрләр кебек үк, кешелек дөнъясын матурлыкка өндәгән, кешеләрдә үзара дус булу, тыныч тормышта яшәү, бер-беренне хөрмәт итү кебек асыл сыйфатлар тәрбияләгән.

Солтанморат, Зәңгәр Чишмә буйларының искиткеч гүзәл табигате кешеләрнең якты күнеле белән бергә үрелеп тасвирлана. «Солтанморат бит ул! Ходай Тәгалә аңа оҗмах бакчасының бер як читен кисеп биргән», – ди язучы. Табигать матурлыгы белән хозурлану кешене олы йөрәкле итә. Этисенә: «Табигать йөрәге матур кешеләргә генә ачыла» дигән сүзләрен булачак язучы күнел сандыгына мәңгелеккә салып куя.

Роман 1906 елда Галимҗанның туган авылыннан Уфага «Галия» мәдрәсәсенә укырга китүе белән тәмамлана.

Әсәр «Казан утлары»нда басылып чыккач авторга төрле тарафлардан бик күп хатлар килә. Язучы Тәүфик Җәдид: «...көчегезне «Пәйгамбәр таңы» романының дәвамын язуга багышласагыз, минемчә, отышлырак булыр иде. Ибраһимовның катлаулы тормыш, иҗат дәверен сурәтләү үтә җаваплы һәм кыен эш, аңа теләсә кем тотына алмый. Бездә энә шундый батырлык таләп иткән иҗатка бирелүдән өркү, тарту-сузу аркасында даһиларыбызның балачагы гына кәгазгә төшергә өлгерә. Сезнең башлангыч андый язмышка очрамасын иде», – ди [4; 79].

Язучы героеның образын тулырак ачу максатыннан тагын ике роман иҗат итте. «Күкнең жиденче катында» (1999) дигән икенче өлеше Г. Ибраһимовның 1906-1917 еллардагы гомерен үз эченә ала.

Әсәрнең герое уйлап чыгарылган персонаж түгел – киң билгеле конкрет кеше, каләбе-холкы ифрат катлаулы. Г. Ибраһимов – атаклы язучы, тарихчы, әдәбият галиме, публицист, методист, педагог, тел галиме, тәнкыйтьче, революционер. Шул сыйфатлар чыгырманлыгында адашып тукталып калмыйча гүзәл әдәби образ коеп, С. Поварисов үзенең пәйгамбәрләр зирәклеге, Галимҗанныкыдай сәләт һәм осталык барлыгын дәлилди.

Бу романнарның дәвамы «Оҗмахка бер адым» дип атала. Трилогиянең өченче кисәгендә репрессия корбаны Г. Ибраһимовның шәхес буларак формалашкан һәм «халык дошманы» дигән кара ягылганнан алып, төрмәдә һәлак булуына кадәрге тормыш юлы яктыртыла. Романның беренче жөмләсеннән үк без Г. Ибраһимовның «халык дошманы» булуын беләбез. Алга таба мондый хәлгә дучар булуның сәбәпләре, Г. Ибраһимовның үткәне – Ленин һәм Сталин белән бергә эшләве, ул еллардагы авырлыкларны жиңүе, гражданнар сугышы вакытында Колчак тылында разведчик булып йөрүе, кайнар мөхәббәте,

якыннарын югалту кайгысын кичерү, Ялтада дөваланып яткан жиреннән кулга алынуы, Казанга кайтарып төрмәгә ябылуы, андагы кичерешләр сурәтләнә.

1937 елның 29 сентябрдә Г. Ибраһимов кулга алына. Ул бу вакытта Ялтада дөваланган була. Кичкә табан Г. Ибраһимов бүлмәсенә ике НКВД кешесе килеп керә. Бүлмәнең астын өскә китереп, бөтен кәгазьләрне актарырга керешәләр. Төнтү үткәрүчеләр арасында Г. Ибраһимовның «шәкерте» Мөбарәк тә була. Бу кеше белән без Г. Ибраһимовтан соңгы сынау алганда да очрашабыз. Димәк, остазының үлеменә шаһит булган бу кеше йөзөндә автор каһәр төшкән репрессия елларында заманның яман агышына җайланып алган, үз тиресен саклаган, үзеннән мең өлеш өстен торган кешеләр язмышына төкереп караган кешеләрне сурәтли.

Г. Ибраһимовны кулга алалар, ә аның тормыш иптәше Хәдичә ханым, ире артынан ияреп, Казанга китә. Ләкин аны да «халык дошманының хатыны» дип төрмәгә утыртып куялар, бер ай буена җазалыйлар, ә чыгаргач ул «анасыннан аерылып калган бәбкәдәй, ялгыз башын кая куярга белми, шәһәр урамнарында аптырап йөри».

Төрмәдә Г. Ибраһимов үзенең үткәннәрен исенә төшерә. Сталин аңа Үзәк мөселман комиссариаты оештыруны тапшыра, шулай итеп, ул Сталин кул астында эшли башлый. 1918 елны аклар һәм чехларның кара дулкыны Казан, Самара һ.б күп кенә калаларга ябырылгач, Г. Ибраһимовның жаны түзә алмый, һәм үзенең якташы Көнчыгыш фронты өчен батальоннар оештыру башлыгы Мәхмүт Шаһиәхмәтов янына килә, үзен берәр батальонга кушуын сорый. Аны аклар ягына разведчик итеп җибәрергә булалар. Өстенә ямаулы бишмәт кидереп, башына тишек – тошык эшләпә элөп, иягенә биленә кадәр сакал ябыштырып, арбага җигелгән атка утыртып, кырык тартмачы карт кыяфәтендә Г. Ибраһимовны яшерен юллар белән фронт сызыгына үткәрәләр.

1923 елда Г. Ибраһимов Казан университететына лекция укырга чакырыла. Аның керүен студентлар түземсезлек белән көтәләр, чөнки бу лекторның язмышы, татар дөньясында үзенчәлекле шәхес, милләт йолдызы булып балкуы, Ленин, Сталин янында эшләве, Колчак тылында кылган каһарманлыклары – барысы да кызыксындыра. Лекциядән соң ул медицина факультетында укучы Гөлсем исемле кыз белән таныша. Гөлсем башка белгечлек буенча укыса да, әдәбият белән бик кызыксына, Галимжанның лекцияләрен тыңларга килә. Тора-бара бу дустанә мөнәсәбәтләр мөхәббәткә әверелә. Уллары Рөстәм дөньяга килә. Ләкин эти кешегә улын рәхәтләнеп сөяргә насыйп булмый. Г. Ибраһимов туберкулез белән авырый, улын үзенең янына якын җибәрергә курка.

Дүрт яшь ярымлык вакытында Рөстәмне йөрәк параличы якты дөньядан алып китә. Бала югалту кайгысын икесе дә бик авыр кичерә. Берникадәр вакыт үткәч, Гөлсем ханым Г. Ибраһимовны ташлап чыгып китә. Әсәрдә Галимжанның кичерешләре табигать күренеше белән параллель куела. Кинәт көчле гарасат куба, жир тетри башлый, жирнең асты өскә килә.

Төрмәдә сорау алу вакытында Г. Ибраһимовны күп тапкыр «халык дошманы» булуын танып, кул куюын таләп итәләр, ләкин ул кул куймый. Соңгы сорау вакытында ерткыч бүредәй бер тентүче каләм белән аның күзләрен төртеп тишә, моннан соң бик каты кыйнылар. Бу көнне, 1938 елның 20 гыйнварында Г. Ибраһимов мәңгелеккә күчә.

С. Поварисов каһәр төшкән репрессия елларында илнең алтын баганасына торырлык ватан каһарманнарының корбан булуы хақында ачынып яза. Совет властен оештыру һәм ныгыту өчен көчен һәм сәламәтлеген кызганмаган, коммунистлар партиясенә һәр карарын тормышка ашыру өчен хәтта фанатикларча хезмәт иткән көрәшче – революционерның шундый хәлгә дучар булуын сурәтли. Аның героес жирдә авызлыкның бетерелүен, гаделлекнең тантана итүен күрергә тели һәм шуңа бөтен жаны-тәне белән омтыла.

Моңа кадәр Г. Ибраһимовның тормыш юлын тулысынча чагылдырган әсәрләр юк дәрәжәдә иде. 1987 елда Гөлсем Мөхәммәтованың «Яшьлек көннәре» һәм «Эзләнүләр» исемле документаль повестьларында Г. Ибраһимовның 1909 елдан алып февраль революциясенә кадәргә тормыш юлы бәян ителә. Шулай ук Афзал Шамовның «Г. Ибраһимов турында истәлекләр» дигән китабында да әдипнең тормыш юлы өлешчә генә яктыртыла.

С. Поварисов «Пәйгамбәр таңы», «Күкнең жиденче катында», «Ожмахка бер адым» романнарында бөек әдипнең тормыш һәм иҗат эволюциясен бар нечкәлекләре белән ачып бирүгә ирешә. Таһир Таһиров «Таң-хәйран калдыра» исемле мәкаләсендә: «Поварисовның ялкынлы революционер, әдәбият классигы, академик Галимжан Ибраһимовны әдәби образга, романнар героена әверелдерергә жөрәт итүе үзе бер кыюлык булса, шул авыр эшне искиткеч уңышлы башкарып чыгуы – чын-чыннан ижади батырлык, әдәби каһарманлык. Трилогия – татар-башкорт әдәбиятының гына түгел, бөтен төрки халыклар мәданиятенә зур казанышы, авторның таң-хәйран калырлык уңышы», – дип бәя бирә [5; 2].

Гомумән, С. Поварисовның тарихи темада эшләвенә янә бер уңышлы нәтиҗәсе булды, халкыбызның бөек улы, күренекле дәүләт эшлеклесе һәм төрки дөньяга танылган галим, Г. Ибраһимовның исемен художестволы алымда мәңгеләштерүдә бәһаләп бетергесез ижади каһарманлык үрнәге дә ул. С. Поварисовның таланты киң колачлы һәм

күпкырлы булуы, тормыш күренешләренә һәм кеше күңеленә үтеп керү көче, үткенлеге белән аерылып тора. Аның тирән эзләнүле трилогиясе эдипнең тагын да югарырак баскычка күтәрелүен генә түгел, талантының күпкырлы булуын да, ижат даирәсенен киңлеген дә раслады.

Әдәбият исемлеге

1. Поварисов С.Ш. Пәйгамбәр таңы: Роман / Суфиян Поварисов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 285 б.
2. Поварисов С.Ш. Күкнең жиденче катында: Роман / Суфиян Поварисов. – Казан: Матбугат йорты, 1999. – 279 б.
3. Поварисов С.Ш. Ожмахка бер адым: Романнар / Суфиян Поварисов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 464 б.
4. Поварисов С.Ш. Прометей яки Галимжан Ибраһимов хәйте / Поварисов С.Ш. // Галимжан Ибраһимов һәм XXI гасыр: Тууына 120 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2007. – 332 б.
5. Таһиров Т. Таң – хәйран калдыра / Таһир Таһиров // Кызыл таң. – 2001. – февраль.

© Насибуллина Н.Ш., Эшчанова Г.О., 2024

УДК 811.512.145 + 821.512.145

Сулейманова Д.Д.,
Уфа ш., Россия

С.Ш. ПОВАРИСОВ ПРОЗАСЫНДА ЛИНГВОПОЭТИК ЧАРА БУЛАРАК ПАРЛЫ СҮЗЛӘР

Аннотация: мәкаләдә күренекле татар язучысы Г.Ибраһимов турындагы «Пәйгамбәр таңы» трилогиясеннән мисаллар аша С.Ш. Поварисов прозасында парлы сүзләрнең лингвопоэтикасы ачыла. Автор хикәяләү структурасында портретны, геройларның характерын, топонсы сурәтләүдә уңышлы сәнгати алымнары ролендә чыгыш ясаучы парлы сүзләрнең лингвопоэтик функцияләрен карый. Трилогиянең беренче өлешендә эдипнең арадаш мәгънәле, синоним компонентлы парлы сүзләрне киң куллануы эсәрнең идея-эстетик юнәлешен билгеләүче романтик тонын саклап калу өчен хезмәт итә.

Терәк сүзләр: лингвопоэтика, Суфиян Поварисов, Башкортстанның татар телле прозасы, парлы сүзләр, редуликатлар.

Парлы сүзләр Урал-Алтай гипотетик тел гаиләсенә, шул исәптән төрки телләргә хас жете лексик үзенчәлекләренә берсе булып тора. Татар телендәге парлы сүзләргә кагылышлы фәнни әдәбиятка кыскача күзәтү «Татар грамматикасы»ның 1нче томында [6; 268–269] Ф.А. Ганиев тарафыннан ясалган. Парлы сүзләргә галим компонентлары тезүле мөнәсәбәт белән бәйләнгән кушма сүзләргә аерым очрагы буларак карый һәм аларны «куш сүзләр» дип атый; тигез хокуклы бәйсез элементлардан ясалган конструкцияләр буларак билгели; аларның борынгылыгын билгеләп үтә һәм хәзерге телдә дә ясалучыларын әйтә [Шунда ук; 193].

Татар телендә парлы сүзләргә махсус тикшерү Р.М. Миргалиевның «Татар телендә парлы сүзләр: лексик-семантик һәм стилистик аспектлар» кандидатлык диссертациясендә [3] һәм «Татар телендә парлы сүзләр» дигән укуы ярдәмләгәндә баян ителгән [4]. Парлы сүзләргә лексик-семантик характеристикаларын өйрәнүдән тыш, галим аларның стилистик үзенчәлекләрен, эмоциональ-экспрессив функцияләрен тикшерә, шуның белән аларны лингвопоэтик өйрәнүгә нигез сала. Парлы сүзләргә семантикасы тулысынча бары тик контекстта гына ачыла алуын күрсәтә [Шунда ук; 54–55], аларны өйрәнгәндә комплекслы әдәби һәм лингвистик алымнар кулланы кирәклеген раслый.

Лингвопоэтик анализда Ф.А. Ганиев тәкъдим иткән классификациягә таянып [6; 302–315], парлы сүзләргә компонентлары арасындагы семантик мөнәсәбәтләргә исәпкә алуы структур-семантик классификациягә берләштерү кулай. Мондый ысул парлы сүзләргә әдәби тексттагы лингвопоэтик мөмкинлекләрен ачарга ярдәм итә ала.

Билгеле булуынча, лингвопоэтик анализның берничә төре бар. Өчбаскычлы анализ, мәсәлән, аерым әдәби әсәргә лингвопоэтик үзенчәлекләрен тикшерүгә күздә тотар: тәүдә текстта кулланылган тел чараларының семантикасы билгеләнә, аннары аларның хисси-экспрессив-бәһаләү роле белән бәйлә метиосемиотик мәгънәсә өйрәнелә, ә инде лингвопоэтик баскычта стилистик тел чаралары гомум контекстта тикшерелә [1; 488]. Аерым сәнгатьчә чараның лингвопоэтикасы исә бу берәмлекнең тексттагы йөкләнешен ачыклауга, аның әсәргә идея-эстетик эчтәлеген ничек ачарга булышуына юнәлтелә [2]. Ягъни парлы сүзләргә лингвопоэтик чара буларак тикшерү аерым әһәмияткә ия.

Атаклы татар язучысы Галимжан Ибраһимовка багышланган «Пәйгамбәр таңы» трилогиясен Башкортстанның халык язучысы Суфиян Поварисовның (1924–2016) ижат таңы дип санарга мөмкин. Әдәби телнең чын остасы буларак, С. Поварисов парлы сүзләргә бай мәгънәви

төсмерлэрен уңышлы айдалана. Мисалга, парлы сүзлэрнең лингвопоэтик мөмкинлеклэре түбәндәге жөмләдә ачык чагыла:

«Ул, *уйнаклап-муйнаклап*, *чегән кызларыныкына хас өзелеп төшәргә торган нечкә билән мең төрле боргалап, шомырттай ялтырап торган кап-кара күз алмаларын әйләндереп-тулгандырып, үзе белән дала-болыннар матурлыгын алып килүен хәтерләтеп, керер-керешкә тәтелдәргә тотынды*» [5; 19].

Өлеге жөмләдә 5 парлы сүз айдаланылган, алар, бүтән әдәби троплар (эпитет, чагыштыру, метафора, градация) белән беррәттән, сәнгатьчә тәэсирлелекнең отышлы алымнары ролендә чыгыш ясыялар, геройның балалык елларына багышланган трилогиянең беренче өлешенә хас талгын, иркен, шул ук вакытта экспрессив, романтик рухын тудыруда катнашалар.

Мәсәлән, *уйнаклап-муйнаклап* редуликатылы парлы сүз, *әйләндереп-тулгандырып* синоним компонентлы парлы фигуралар геройның ихласлыгын, уенчаклыгын, шаян житезлеген белдереп, күтәренке кәефен, хәрәкәт үзенчәлекләрне тасвирлаучы ритмик-интонацион чара буларак кулланылалар. Гадәттә сөйләм теленә хас дип саналучы редуликатылы парлы сүз авторның геройга карата рәсми булмаган дустанә мөнәсәбәтен дә чагылдыра. Фигуралар формаларын янәшә кую ысулы белән ясалган *керер-керешкә* парлы сүз, герой хәрәкәтенең өзлексезлеген белдерү өчен айдаланылудан тыш, алдагы парлы сүзләр булдырган ритмны тотрыклы итә. Көчәйткеч кисәкчәле *кап-кара* парлы конструкциясе укучы игътибарын кызның күзенә төсенә юнәлтә. Шул рәвешчә, парлы сүзләр ярдәмендә автор героеның портрет деталләрен (күз төсе), темпераментын (хәрәкәтнең житезлеге), яшьләргә хас дәрәжәлеген (уенчаклык), үзенә кызыксынулы-яратулы мөнәсәбәтен бер жөмләдә әйтәп бирүгә ирешә.

Компонентлары чиктәш мәгънәле *дала-болыннар* парлы сүз кызның дала да, болыннар да булган төбәктән булуын искәртә (дала коры климат һәм кинлекләргә хас булса, болыннар елга буйларында очрый). Моннан тыш, бу парлы сүз әсәрнең прототибы (Г. Ибраһимов) балачакта яшәгән жирләренә дә (тигез киң яланнар һәм яшел үзәннәр Башкортстан республикасының Авыргазы районындагы Солтанморат авылында янәшә очрый) үзенчәлекле сыйфатларына ишарә итеп, әсәрнең тоposesына уңышлы бер деталь буларак өстәлә.

Янә бер мисал:

«Алар, *һәрвакыттагыча, сөйләшә-сөйләшә, гөрләшә-гөрләшә, тирли-тирли чәй эчтеләр*» [5; 20].

Өлеге жөмлә татар халкы көнкүрешендә мөһим моментларның берсе булган чәй эчү процессын характерлаучы өч парлы фигураларны

рәттән кулланылуы белән кызыклы. Кабатлау ысулы белән ясалган парлы фигыльләр (*сөйләшә-сөйләшә, гөрләшә-гөрләшә, тирли-тирли*) татар әдәбиятында яратып кулланылган әдәби троп – градация элементлары буларак кулланыла. Лексемаларның шулай кабатлануы интонацияне көчәйтә, парлы конструкцияләрнең һәркайсына мәгънәви басым ясала, һәм, тулаем алганда, жөмләнән ритмик нигезен тәшкил итә. Бу жөмләнә русчага тәржемә иткәндә, лингвопозитик төсмерләрне тулысынча тапшыру өчен синонимик фигыльләрне (неспешно, но оживленно и беспрестанно разговаривая, любезно и подолгу беседея; одновременно шумя, воркуя и обливаясь потом; в целом, как обычно принято у татар) кулланырга кирәк булып иде.

«Шуны уйлап, кулыннан килгәнчә, Галимжанны мәгълүмат-мәгариф диңгезендә өч-дүрт яшьтә үк йөздәрә башлады ул» [5; 27].

Бу мисалда Парлы саннар (*өч-дүрт*) геройның яшенән төгәл генә билгеле булмавын ассызыклай. Гомумән, парлы саннар татар әдәбиятында тулыканлы лингвопозитик чара буларак чыгыш ясый, дип санарга мөмкин. Саннар, кагыйдә буларак, гадәттә, конкрет семантикага ия, әмма парлы конструкцияләрдә алар әдәби контекстка бәйлә рәвештә өстәмә мәгънәви төсмерләр ала. Галимжанга өч яшь тулуы да мөмкин, бәлки, дүрт яшь тә булгандыр, ләкин авторга анысы кызык түгел, иң мөһиме – ул өч-дүрт яшь арасында, ягъни сабый чагыннан ук белем диңгезенә чума. Әдәбиятта ассызыклануынча, парлы сүзләрнең төп мәгънәләренән берсе билгесезлек семантикасы белән бәйлә [4; 32–35]. Билгелелек-билгесезлек грамматик оппозициясе исә, Ж Киекбаев хезмәтләрендә теоретик яктан нигезләнгәнчә – урал-алтай гаиләсе телләре нигезендә яткан иң мөһим категорияләренән берсе. Парлы сүзләр билгелелек-билгесезлек мәгънәсен тартым кушымчасыннан тыш та белдерә ала. Мәгънәләре чиктәш яисә охшаш сүзләрнең парлы конструкциядә янәшә кулланылуы аларның мәгънә чикләрен, беренчедән, жуя төшә, икенчедән, алар белдергән гомум мәгънәне киңәйтә һәм контекстка бәйлә рәвештә, яңа мәгънәви-экспрессив төсмерләр өсти. Лингвопозитик функцияләренә килгәндә, мондый парлы сүзләр хикәялүгә әдәби стиль төсмере бирә. Өгәр язучы *«Шуны уйлап, кулыннан килгәнчә, Галимжанны мәгълүмат диңгезендә өч яшьтә үк йөздәрә башлады ул»*, дип язса, бу текст әдәби стильдән бигрәк, публицистикага карамыймы, дигән шик тууы бик мөмкин булып иде.

Гомумән, парлы сүзләрнең структурасы үзәк билгелелек яки билгесезлек идеясен житкерә. Мәсәлән, көчәйткеч кисәкчәләр, тулы кабатлаулар билгелелек мәгънәсен бирсә, компонентларын синонимнар һәм чиктәш мәгънәдәге парлы исемнәр, редуликатлар тәшкил итүче парлы сүзләр – күплек санны, жыелмалылыкны аңлата, ә

фигыльлэрнең грамматик формалары янәшә килү, парлы саннар вакыт пространствосының, күренешләрнең, хәрәкәтнең киңлеген, чикләренәң төгәл билгесезлеген, дәвамлылыгын чагылдыра.

Нәни Галимжан чумган диңгез – *мәгълүмат-мәгариф диңгезе*, русча бу сүзтезмә «море информации и образования» дип тәржемә ителә. Шиксез ки, үзе дә тел галиме, профессоры булган язучы гарәп теленнән алынган, югары стильгә караган *мәгълүмат, мәгариф* сүзләрен парлап һәм изафет аша белдерелгән метафора составында очраклы кулланмаган. Фразеологик әйләнмәгә әверелеп барган *белем диңгезе* метафорасы урынына катлаулырак мәгънәле парлы сүзләргә куллану нәни Галимжанның әйләнә-тирәсендә житди һәм киң мохит булуына ишарәли. Чыннан да, Г. Ибраһимов заманы өчен алдынгы карашлы Гыйрфан мулла гаиләсендә туа, өстәвенә, әнисе Хәсәнә дә гыйлемле ханым була, аның образы романда аеруча жылылык белән сурәтләнә.

Өгәр беренче мисалда редупликаклы, синоним компонентлы парлы фигыльләрне, көчәйтелгән кисәкчәле сыйфатларны куллану авторга кызың портретын булдырырга мөмкинлек бирсә, икенче мисалда фигыльләрнең тулы кабатлануы чәй эчү процессы этапларын экспрессив тасвирлау өчен хезмәт итә. Соңгы жөмләдә исә парлы сүзләргә лингвопоэтик функциясе аларның семантик һәм стилистик мәгънәләренә, әдәби контекстка тыгыз бәйлә.

Компонентлары чиктәш мәгънәдәгә сүзләр, синонимнар булган парлы конструкцияләр трилогиянең аеруча беренче өлешендә күп кулланыла. Алар авторга гомум романтик тонны тотрыклы сакларга ярдәм итә: автор үзенең әдәби каһарманына чын күңелдән соклана һәм Г. Ибраһимовның сабыйлык, яшьлек елларының илаһи матурлыкка ия сәхифәләрен тергезергә ирешә.

Гомумән, парлы сүзләр С.Ш. Поварисов тарафыннан персонажларга һәм әйләнә-тирә дөньяга үз мөнәсәбәтен белдерү, герой портретын, аның характерын, топонсы һәм мәгънәләргә бик нечкә төсмерләрен сурәтләүнең отышлы чарасы буларак кулланыла. Аларның игътибарны көчәйтү, юнәлтү функциясендә файдаланылуын да күзәтәбез. Шулай рәвешчә, парлы конструкцияләр, дәвамлылык, интенсивлык, күренешләрнең һәм хәрәкәтләрнең билгеле булу-булмавын белдерү белән бергә текстка экспрессив, стилистик йөкләнеш биреп, тирәнлек һәм күләм өстәп, семантик, метасемиотик һәм лингвопоэтик бербөтен буларак чыгыш ясарга сәләтле.

Әдәбият

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: КомКнига, 2007. – 576 с.

2. Липгарт А.А. Основы лингвопоэтики. Изд. 5-е. – М.: ЛИБРОКОМ, 2013. – 164 с.

3. Миргалиев Р.М. Парные слова в татарском языке: лексико-семантический и стилистический аспекты: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Уфа, 2002. – 159 с.

4. Миргалиев Р.М. Татар телендә парлы сүзләр: уку ярдәмлеге. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – 126 б.

5. Поварисов С.Ш. Пәйгамбәр таңы. Романнан өзек // Хәлиуллина А.Г., Сөләйманова Д.Д. Туган як әдипләре. Башкортстанда хәзерге татар прозасы: шәхес, ижат, тәнкыйть. Уку-уқыту басмасы. – Уфа: Китап, 2013. – Б. 18–30.

6. ТГ 2015 – Татар грамматикасы: өч томда / проект жит. М.З. Зәкиев; ред. Ф.М. Хисамова. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – Т. I. – 512 б.

© Сулейманова Д.Д., 2024

УДК 398

Фазлутдинов И.К.,
Уфа ш., Россия

РИФ МӨХӘММӘТЖАНОВ – БАШКОРТСТАНДА ТАТАР ФӨЛЬКЛОРИСТИКАСЫНА НИГЕЗ САЛУЧЫ

Аннотация: *мәкалә үзенең бөтен гомерен Башкортстан Республикасы территориясендә яшәүче татар халкының фольклор мирасын тикшерүгә багышлаган күренекле татар фольклорчысы Р.М. Мөхәммәтжановның (1939-1996) тууына 85 ел тулуга багышлана.*

Автор Р.М. Мөхәммәтжановның шәхесен өч ясылыктан анализлай: галим, милли фольклорны эшчючы һәм тикшерүче; 40 елдан артык Башкорт дәүләт университетының (Уфа шәһәре) татар филологиясе кафедрасында хезмәт куйган педагог; XX гасырның 80 нче елларында Башкортстан территориясендә татар милли хәрәкәтен булдыруда зур роль уйнаган жәмәгать эшлеклесе.

Мәкаләдә тикшеренүченең төп фәнни хезмәтләре, аның публицистик һәм әдәбият белеме эшчәнлеге комплекслы анализга дучар ителде.

Төрәк сүзләр: *галим, йола фольклоры, Башкортстан татарлары, туй йолалары, календарь поэзиясе, әдәбият, татар халык ижаты.*

Фән тарихында артык зур дәрәжә-титулларга ирешмәсәләр дә, исемнәрен алтын хәрефләр белән халык күңеленә язып калдырган галимнәр дә, гомер эчендә дәүләт бүләкларенең һәммәсен алып бетереп, әрссезлеге, танышлыгы аркасында зур рәсми танылу яулаган, ләкин дөньядан китүе белән хезмәтларенең дә гыйльми-гамәли әһәмияте юкка чыккан фән эшлеклеләре дә еш очрый. Гомумән, галимнең гомер озынлыгы аның хезмәтларенең актив гыйльми кулланылышта йөрү дәвере белән билгеләнә дип әйтер идек мин. Нәкъ язучы-шагыйрьләренке кебек үк. Аларның да гомере әсәрларенең халык күңелендә яшәү дәвере белән билгеләнә бит. Тукай, Такташ, Туфаннарны шуңа үлемсез дип атыйбыз.

Күренекле фольклорчы-галим, жәмәгать эшлеклесе Риф ага Мөхәммәтжановның исеме дә татар фольклористикасы тарихына, халкыбыз күңеленә алтын хәрефләр белән язылган. Аның хезмәтләре бүген дә меңнәрчә студентлар, халык авыз ижаты белән кызыксынучылар тарафыннан жентекләп өйрәнелә, ә димәк, галим дә яши...

Риф Мирхәбибулла улының исеме, гыйльми язмалары, китаплары Башкортстанда яшәүче татарлар өчен әеруча газиз һәм якын, чөнки галим бар гомерен туган як халкының рухи мирасын барлау һәм тикшерүгә, аны саклап калуга, тирә-якта популярлаштыруга багышлады. Ул туган жиреннән, туган халкыннан беркайчан да әерылмады, аны кайгышатыклары белән яшәде: татар еласа – елады, көлсә – көлде.

Риф Мирхәбибулла улы Мөхәммәтжанов 1939 елның 2 июлендә Башкортстанның Ярмәкәй районының ямьле Ык елгасы куенына яшеренеп утырган Аксак авылында дөньяга килә. (Бу авыл 1960 еллардагы кечкенә авылларны берләштерү кампаниясе вакытында юкка чыгарыла. – И.Ф.) Яшьтән үк моңлы, жыр-шигырьгә мөкиббән малай булып үсә. Үзе дә каләм тибрәтә башлый. Туган авылында сиезәллык беләм алгач, 1957 елда Ярмәкәй районының Иске Турай урта мәктәбен көмеш медаль белән тәмамлый. Әдәбиятка, туган телгә булган мөхәббәте аны Башкорт дәүләт университетына алып килә [14; 117]. Шунысы кызык: Риф Мөхәммәтжанов бер ел буена филология факультетының башкорт-рус бүлегендә укырга мәжбүр була. Моңың сәбәбен аның бертуган әнесе, күренекле татар драматургы Ризван Хәмид түбәндәгечә тасвирлый.

«... Имтихан алучылар «собеседование» уздырғанда – медале булгач, экзамен тотасы юк абыйның – абруйлы фольклорчы-галим Кирәй Мәргән килеп керә һәм Рифнең кулында ниндидер калын «амбар кенәгәсе» күрәп, кызыксынып актара башлый. «Нәмәкәй был?» – дип сорый башкорт галиме. «Әти агроном минем, ул гомер буе табигать күренешләрен көндәлеккә теркәп барды, хәтеренә төшкән йолаларны,

төрле жыруларны да жыя ул, мин үзем дә кайберләрен өстәп куйгалыйм», – дип жаваплай Риф абый, ояла-ояла гына. «Нимәгә кызараһың быңа, егетем, изге нәмәдән оялмайзар. Мин һине үз бүлегемә алам, кустым», – димәсенме атаклы фольклорчы [13; 23]!

Шунысын да өстик: киләчәктә филология фәннәре докторы, Башкортстанның халык шагыйре, Язучылар берлеге рәисе дәрәжәләренә ирешчәк Равил Бикбаев нәкъ шул елда Башкорт дәүләт университеты филология факультетының татар-рус бүлегенә укырга кергән була. Ягъни, кызыклы парадокс килеп чыга: башкорт егете – татар бүлегендә, татар егете башкорт бүлегендә белем ала. Беренче курс тәмамлангач, 1958 елда, бу «хата» төзәтелә – алар уку урыннары белән «алмашалар» һәм Риф ага 1962 елда БДУның татар-рус бүлеген тәмамлый. Шулай булса да, ул 1962-1966 еллар дәвамында башкорт телендә нәшер ителүче «Совет Башкортостаны» республика гәзитендә әдәби хезмәткәр вазыйфасын башкара, күпсанлы очерклар, мәкаләләр яза [14; 117].

1966 елда сәләтле белгеч БДУның татар филологиясе кафедрасына эшкә чакырыла. Аңа «Татар халык ижаты», «Татар әдәбияты тарихы» фәннәре, махсус курслар буенча лекцияләр уку, студентларның гыйльми эшләренә житәкчелек итү бурычы йөкләтелә. Риф ага яна эшкә күңел биреп тотына һәм тиз арада хезмәттәшләре арасында зур абруй казана.

Риф Мөхәммәтжановның фән өлкәсендәге иң зур казанышы – БДУның татар филологиясе кафедрасы каршында фольклор фонды оештыруыдыр, мөгаен. Ул – Башкортстан татарларының халык авыз ижатын системалы рәвештә жыю һәм өйрәнү эшен башлап жибәргән беренче галим. Алтмышынчы еллар уртасыннан алып ул республиканың татарлар күпләп яшәгән районнарына утызга якын фольклор экспедициясе оештыра, 150дән артык авылны урап чыга. Билгеле, әлеге сәяхәтләрдә катнашкан студентлар өчен бу, беренче чиратта, һичнәрсә белән алыштыргысыз аралашу мөктәбе була. Чөнки чын фольклорчы үз фәнен яхшы белү өстенә, оста психолог та булырга тиеш. Авылларда кемнәрнең генә йортларына керергә туры килми! Гаилә низагларына да, эчкечеләргә дә, сугыш чукмарларына да, Сталин дәвереннән калган курку белән яшәүче, авызларыннан сүз тартып чыгара алмаслык «партизан»нарга да еш очрага туры килә экспедиция эгъзаларына. Аларның күнеленә юл табу, хәтер чоңгылларыннан бәяләп бетергесез әһәмияткә ия рухи ядкарларне өскә тартып чыгару өчен зур тырышлык салырга туры килә аларга. Әйткәндәй, бүгенге көндә Риф Мирхәбибулла улы житәкчелегендәге фольклор экспедицияләре вакытында жыеп алынып, БДУның татар филологиясе һәм мәданияте кафедрасы фондларында сакланучы ул материаллар безнең тарафтан электрон

форматка күчерелде. Халыкның энже-мәржәннәре юкка чыкмасын, жилгә очмасын өчен кирәк бу гамәл.

Әлеге экспедицияләрдә жылган фольклор материаллары тиз арада фәнни әйләнешкә кереп китә. Мәсәлән, 1977-1993нче елларда Казанда дөнья күргән «Татар халык ижаты» унөчтомлыгының һәр китабында да Риф ага тарафыннан тупланган халык авыз ижаты үрнәкләре урын ала. Ә инде «Йола һәм уен жырлары» томының нигезен, гомумән, ул жыйган материаллар тәшкил итә. Уйлап карасаң, гажәп бит: Казанда тулы бер институт шөгыйльләнгән эшне, Риф ага тик үзенә һәм студентларына таянып кына да башкарып чыга алган! Әле бу лекция, практик дәресләр, йөз төрле жәмәгать вазыйфаларын исәпкә кертмичә генә! Югыйсә, ул 20 елдан артык кафедра профоргы, «Акчарлаклар» әдәби-ижат түгәрәге житәкчесе була, авылларга барып, гади халык алдында төрле темаларга лекцияләр белән чыгыш ясый. Нинди тырышлык, эшенә бирелгәнлек кирәк моңа!

Риф ага Мөхәммәтжановның фидакарь эшчәнлегенә нәтижәсендә жыелган фольклор материаллары гомуми жыентыкларда урнаштырылып кына калмый, яшь тикшеренүченә аларга карата фәнни күзәтүләре, тикшеренүләре монографик хезмәт булып формалаша. 1973 елда ул БДУдагы беренче «таньшы», филология фәннәре докторы, профессор Әхнәф Кирәев (әдәби тәхәллүсе – Кирәй Мәргән. – И.Ф.) житәкчелегендә «Башкортстан Ык буге татарларының йола поэзиясе» темасына кандидатлык диссертациясен яклый. Анда кулланылган материалның күплеген, эзләнүләрнең күп тармаклы булуын хезмәтнең күләме үк күрсәтеп тора. Кандидатлык диссертацияләренең уртача күләме 150-170 биттән артмаса тиеш дигән күрсәтмә булса да, аның хезмәте 228 бит тәшкил итә [9]! Тикшеренүнең янә бер бик әһәмиятле ягын да истә тотарга кирәк: ул Татарстаннан читтә яшәүче татар халкының, аерым алганда, Башкортстанда яшәүче татарларның, милли фольклорын, аның төбәк үзенчәлекләрен, биредә яшәүче башка халыкларның авыз-тел тел ижаты белән бәйләнешен чагыштырма планда, комплекслы һәм системалы рәвештә тикшергән беренче гыйльми хезмәт булып тора. Шуны да өстик, Башкортстанда яшәүче татарларның милли фольклорын фәнни тикшерү юнәлешендәге икенче кандидатлык диссертациясе безнең тарафтан язылды һәм легенда, риваять жанрларын тикшерүгә багышланды [12].

Риф Мирхәбибулла улының әлеге хезмәтләре киләчәктә студентлар өчен дәреслекләр, уку кулланмалары булып формалашты. Аның 1979, 1982 елларда дөнья күргән «Башкортстан Ык буге татарларының йола ижаты: туй поэзиясе» һәм «Башкортстан Ык буге татарларының йола ижаты: календарь поэзия» дип аталган хезмәтләре бүген дә студентлар,

халык авыз ижаты белән кызыксынучылар өчен әһәмиятле чыганаclar булып кала кала [6] [5]. Үз хезмәтләрендә галим Башкортстанда яшәүче татар халкының йола поэзиясен ике төргә бүлеп тикшереп, календарь һәм туй поэзиясенен жанрлар буенча ул чор өчен өр-яңа бүленешен тәкъдим итә, аларны Казан ягы татарлары фольклоры белән тарихи-чагыштырма аспектта анализлап, уртак һәм аермалы якларын билгели, шул ук вакытта, Башкортстанда яшәүче татарларның һәм тел, һәм мәдәният, һәм фольклоры ягыннан гомумтатар халкының аерылгысыз өлешен тәшкит итүен ассызыклай. Бер үк вакытта ул уртак географик һәм рухи жирлектә гомер кичерүче башкорт, урыс, мордва, мари, чуваш һ.б. халыклар фольклоры белән параллельләр үткәрә, төрле халыкларның авыз-тел ижатында үзара бәйләнешләрнең чагылышын тикшерә.

Риф ага татар халкының милли йолаларына бирелгән зат иде. Аларны жыеп, өйрәнеп, ул онытылып барган күпсанлы йолаларга яңа сулыш өрде, фольклор коллективлары, халык ансамбльләре өчен кулланма эсбаплар төзде. Башкортстан радиосының «Әллүки» тапшыруында Ык буе татарларының йола ижатын шәрехләгән тапшырулар циклын тудырды. Кызганычка каршы, кыска хәтерле халык шул без. Риф ага тасвирлаган таңкучатлы, шәмчыраклы, самаклы татар туйлары инде тарихта гына калды, карга боткалары, тула өмәләре дә онытылу алдында тора. Хәтта үзебезнең төп милли бәйрәмебез – сабантуйларның да асыл мәгънәсен югалтып, аны югарыдан килгән күрсәтмәләр буенча гына, «отчет» өчен генә үткәрә башладык шул без. Югыйсә, заманында ул чөчүгә төшәр алдыннан уздырылып, язгы кыр эшләренең «генераль репетициясе» вазыйфасын үтәгән, төрле символик йолаларга, сынамышларга бай булган бит.

Риф Мирхәбибулла улының халык йолаларына гашыйклығы турында шул да сөйли: ул лекцияләрендә нинди генә темага алынмасын, ахырда барыбер йола ижатына кереп китә иде. Моңың серен мин, еллар үтеп, университетта үзем «Татар халык ижаты»н укыта башлагач кына аңладым. Баксаң, барлык фольклор жанрлары да тамырлары белән борынгы йолачылыкка, ыру-кабиләнең тормыш-көнкүрешенә, горөф-гадәтләренә килеп тоташа икән. Бу йолалар үзләре күптән югалсалар да, аларның калдыклары әкиятләр, легендалар, риваятьләр аша символлар рәвешендә безнең көннәргә кадәр килеп житкән. Риф ага моны үзе тирән аңлаганлыктан, студентларына да төшендерергә тырышкан. Ә без, наданнар, көлә идек: «Русиядә нәрсә генә төзесәләр дә, Калашников автоматы килеп чыккан кебек, Риф Мөхәммәтжанов, нинди генә темага лекция укымасын, барыбер йола турында сөйли», – дип... Хәзер бик тыңлар идек тә соң аның лекцияләрен – соң... Терсәкне тешләп булмый.

Башкортстан татарларының йола поэзиясен тикшерү аның гыйльми эшчәнлегенә бер тармагы булса, икенчесен әдәбиятта фольклор традицияләренә күчмелелеген анализлау тәшкил итте. Әллә үзе дә шигърьләр язганга, ул поэзияне аеруча якын күрде. Классик әдипләребез Һади Такташ, Фатих Кәрим, Башкортстандагы татар шигъриятен әйдәп баручы Салават Рәхмәтулла ижатына аның тарафыннан фольклорчы күзлегеннән жентекле анализ ясалды [8]. Фольклордан килгән меңбеллык традицияләренә күчмелелеген тикшерү аша, галим халкыбызның яшәү менталитетын, рухиятен ачуга иреште.

Галимнең рус телендә нәшер ителгән «Специфика татарских фольклорных жанров» дип аталган китабын аның кырык елга якын сузылган гыйльми эзләнүләренә логик нәтижәсе итеп карарга кирәк [10]. Биредә Риф Мирхәбибулла улы үзенә гомерлек гыйльми тикшеренү предметы булган йола поэзиясе белән генә чикләнеп калмыйча, милли фольклорыбызга колачлы караш ташлый.

Китап ике бүлектән тора. «Йола поэзиясе һәм лирика» дип аталган беренче бүлектә туй һәм календарь йолаларының генезисы, аларның халык авыз ижатының лирик төрөнә караган жанрлары белән бәйләнеше тикшерелә; рекрут һәм солдат жырлары (назлар) жентекле анализлана; туй поэзиясендәге үгет-нәсыйхәт жырларын бата, арбау, тулгау, картлар сүзе, вәгаз һ.б жанрларга классификацияләү принциптары тәкъдим ителә [10; 6-44].

«Фольклор һәм әдәбият» дип исемләнгән икенче бүлектә исә галим, фән тарихында беренчеләрдән булып, ярымфольклор характердагы сөйләк жанрын Башкортстанның көнбатышында яшәүче татарларның тарихи хәтерендә әлегә кадәр сакланып килгән легендар комдив Чапаев турындагы халык хикәяләре мисалында анализлай, шулардан чыгып, сөйләк жанрына гыйльми билгеләмә бирү омтылышын ясый. Бәетләренә, тарихи жырларның, балалар фольклоры эсәрләренә язма әдәбиятка йогынтысын, традицияләргә күчмелелеген тикшерү әлегә бүлекнең асылын билгели [10; 45-74]. Бу хезмәт әлегә кадәр «Татар халык ижаты» курсы уку-укуту процессында әһәмиятле чыганак булып кала.

Гомумән алганда, Риф Мөхәммәтжанов үзенә кыска гына тормышында дүрт монографик хезмәт һәм уку кулланмасы, 100дән артык фәнни мәкалә язып һәм бастырып калдыра [14; 117]. Ә экспедицияләргә вакытында аның тарафыннан жыеп тупланган фольклор материаллары безнең тарафтан төзелеп, 2021 елда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында нәшер ителгән «Башкортстан татарлары фольклоры» сериясенең өч китабы төсен алды [1] [2] [3]. Галимнең теоретик хезмәтләре, матбугатта басылган гыйльми язмалары шулай ук безнең тарафтан бергә тупланып,

2021 елда «Башкортстан татарларының йола ижаты» исемле монография рәвешендә дөнья күрдә [4].

...Шәкерте буларак, хәтеремә шунысы уелып калган: Риф Мирхәбибулла улы имтиханнарны гаять таләпчән ала иде. Аның предметыннан «бишле» эләктерү – сирәкләр өлешенә тигән бәхет. Ләкин тышкы кырыслык битлегә астына, аның юмор-сатирага гаять бай күнелә яшерелгән иде. Ул, хәтта, үзенә кушамат тагылуға да үзе сәбәпче булган. Югары курс студентлары безгә түбәндәге тарихны сөйли иделәр.

Жәйге сессия вакыты...

Риф Мөхәммәтжановка имтихан тапшырырга читтән торып укучы ниндидер бер студент кыз килгән. Укытучыга авырлык төшмәсендер дипме инде, ни сәбәптәндер, зачет кенәгәсен үзе тутырырга булган бу. Предмет атамасын, имтихан датасын да язып куйган. Билгә төшерәсе һәм имза куясы гына калган. Тик укытучының фамилиясен тар гына графага сыйдыра алмаган: «Мухаметзя» өлеше сыйган, «нов»ы төшеп калган.

Ярар, имтиханна «яхшы»га тапшырган бу. Билгесен куйдырырга дип, зачеткасын остазына сузган. Риф ага аның язганнарын жентекләп укыган да:

– И кызым, ни дип, интегеп, «Мухаметзя» дип язып тордың? «Муха»сы да житәр иде, – дип көлеп жибәргән.

Шуннан соң галимгә студентлар арасында «Муха» кушаматы гомерлеккә тагылды. Яраткан «Муха»быз иде ул... Үзәбезнең «Муха» иде... [11; 31].

«Кеше күнелә – мең катлы», – диләр. Яраткан остазыбызның шигъри күнелле зат икәнлеген белсәк тә, аның оста каләмле шагыйрь дә булганлыгын үзе исән чакта белмәгәнбез шул. Юкса аның йөздән артык шигъре узган гасырның 60-70нче елларында республика вакытлы матбугатында дөнья күргән булган. Болары – басылганнары, ә беркайда да нәшер ителмәгәннәре, «күнел өчен» генә язылганнары күпме? Кайда, кем кулларында саклана? Бу сораулар жавапсыз кала... Югыйсә, аның поэтик осталыгын «Ярмәкәй чишмәләре» ижат берләшмәсенен юбилеена багышланган кечкенә генә хыялыкта дөнья күргән берничә шигъреннән дә күрергә мөмкин.

Күренекле галим, педагог Риф Мирхәбибулла улы Мөхәммәтжановның жәмәгатьчелек эшчәнлегенә турында да сөйләп үтмәсәм, язмам тулы булмас иде. 1980нче еллар азагында илдә милли үзәк күтәрелеш башлангач, ул республика татар милли хәрәкәтендә әйдәп баручыларның берсе булды. Башкортстан Татар ижтимагый үзәгенә Гали мәжлес эгъзасы итеп сайланды, «Алтын ай» милли агарту фондын житәкләде. Аның «Телем, жирем, халкым» (соңыннан «Рәйхан») телевизион тапшыруындагы чыгышлары татар теле, милли фольклор

мәсьәләләренә багышланды, Башкортстан радиосында да ул әлеге проблемалар буюнча «Әллүки» дип аталган радиотапшырулар циклын оештырып, үзе дә шунда еш чыгыш ясады. Бүгенге көндә Башкортстанда татар телендә дүрт республика басмасы дөнья күрөп, өч югары уку йортында татар бүлекләре эшләп килә икән – монда Риф аганың да өлеше бар.

«Ходай яраткан кешеләрен тизрәк үз катына алырга тырыша», – дигән ышану яши халыкта. Риф аганың да гомере бик кыска булды. 1996 елда, нибары 57 яшендә, хәерсез заманың аяусыз чире аны арабыздан алып китте. Ләкин ул салган ижади очкын меңнәрчә шәкертләренә күңелендә әле дә яши, вакыт сынавын узган гыйльми хезмәтләре аның рухына мәңгелек һәйкәл булып тора. Юксынабыз без Сезне, Риф ага... Юксынабыз... Урыннарыгыз жәннәттә булсын!

Әдәбият

1. Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. – Казан: ТӘҺСИ, 2021. – 312 б.

2. Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. – Казан: ТӘҺСИ, 2021. – 296 б.

3. Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. – Казан: ТӘҺСИ, 2021. – 304 б.

4. Мөхәммәтжанов Р.М. Башкортстан Ык бую татарларының йола ижаты / төзүчеләр: И.И. Ямалтдинов, И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. – Казан: ТӘҺСИ, 2021. – 228 б.

5. Мөхәммәтжанов Р.М. Башкортстан Ык бую татарларының йола ижаты: календарь поэзия / фәнни редакторы Т.Н. Галиуллин. – Уфа: БДУ нәшрияты, 1982. – 72 б.

6. Мөхәммәтжанов Р.М. Башкортстан Ык бую татарларының йола ижаты: туй поэзиясе. – Уфа: БДУ нәшрияты, 1977. – 72 б.

7. Мөхәммәтжанов Р.М. Йола поэзиясе // Татар теле, әдәбияты һәм аларны укуыту методикасы мәсьәләләре. – Уфа: БДУ нәшрияты, 1971. – Б. 30-42.

8. Мөхәммәтжанов Р.М. Хәзерге поэзиядә традицион фольклор образларының үсеше: Н. Такташ ижаты материалында // Татар

филологиясе мәсьәләләре (әдәби эсәрдә поэтика): вузара жыентык. – Уфа: БДУ басмасы, 1990. – Б. 57-67.

9. Мухаметзянов Р.М. Обрядовая поэзия прииких татар Башкирии: дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.09. – Уфа, 1973. – 228 с. <https://search.rsl.ru/ru/record/01009856164>

10. Мухаметзянов Р.М. Специфика татарских фольклорных жанров: учебное пособие. – Уфа: Издательство БашГУ, 1989. – 84 с.

11. Фазлутдинов Илдус. Юксыну // Тулпар. – 2009. – № 4. – С. 30-31.

12. Фазлутдинов И.К. Топонимические предания и легенды татар Башкортостана: исторические основы и идейно-эстетические функции : дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.09. – Уфа, 2005. – 263 с.

13. Хәмид Р. Яшьти абый // Тулпар. – 2014. – № 3. – Б. 22-27.

14. Энциклопедия. Ермакеевский район. Республика Башкортостан: А-Я / Т.И. Аминев (рук.) и др.; редкол.: Т.И. Аминев (отв. ред.) и др.. – Уфа: Уфимский полиграфический комбинат, 2010. – 199 с.

© Фазлутдинов И.К., 2024

УДК 811.512.145

Халиуллина А.Г.,
Уфа ш., Россия

СУФИЯН ПОВАРИСОВ: ЖУРНАЛИСТ, МӨГАЛЛИМ, ГАЛИМ

Аннотация: *мәкалә филолог-галим, язучы-фронтовик Суфиян Поварисовның фәнни-педагогик, журналистлык эшчәнлегенә багышлана. Аның татар теле стилистикасы үсеше тарихына, әдәби текстларга филологик анализ ясауга керткән өлеше карала. Кызыклы биографик фактлар жәлеп итү юлы белән язучы шәхесе формалашуының эволюциясе күзәтелә.*

Терәк сүзлә: *Суфиян Поварисов, журналист, галим-филолог, язучы-фронтовик.*

Филология фәннәре докторы (1991), профессор (1993), язучы, драматург, публицист, тәнкыйтьче, тел белгече, Башкортстан (1992) һәм Татарстан (2004) республикаларының атказанган фән эшлеклесе, Русия Федерациясе югары белем бирү өлкәсенә атказанган хезмәткәре (1997), Башкортстанның халык язучысы (2011), Галимжан Ибраһимов исемендәге әдәби премия (1998) лауреаты Суфиян Шәмсетдин улы

Поварисов 1924 елның 29 августында БАССРның Илеш районы Тыпый авылында туган.

Шәмсетдин мулла һәм Әсмабикә абыстай гаиләсендә алтынчы бала булып дөньяга килгән Суфиян авыр балачак елларын, ятимлек ачысын, гаделсезлекне үз башыннан кичерә. Тормыш сынаулары бер яшьлек чагыннан ук башлана: хезмәт сөючән, тырыш, күтәрәнке күңелле, авылда ике катлы йорт салып, жиләк-жимеш бакчасы үстергән әтисе Шәмсетдинне 1925 елда көтелмәгән фажиға якты дөньядан алып китә. Авылдан шактый ерак урнашкан мәктәпкә барып уку мөмкинлеге булмау сәбәпле, дүртъеллык мәктәпне тәмамлагач, туганнарын ачылыктан, ялангачлыктан саклап калыр өчен үсмер Суфиян чабата үрергә алына. Әмма белемгә ихтыяж, тырышлык аны яңадан мәктәпкә алып килә. Бер елдан үз авылларында ачылган жидееллык мәктәптә укуын давам итә, әмма чабата үрү шөгылән ташламый. Тирә-якта «Суфиян чабатасы» дигән даны таралып өлгергән, жиде юкәдән үрелгән чабаталар ныклыгы, матурлыгы һәм нәфислеге белән аерыла. Талантының чишмә башы шушы юкә чабатада булуы турында үзе дә шаярттырга ярата. Авыр тормыш шартларында, буыннары да ныгып бетмәгән яшүсмер, жиң сызганып колхоз эшенә тотына. Жиденче сыйныфтан соң бәхет эзләп, читкә чыгып китә, казах, үзбәк балаларына үз туган телләрен укыта. Уналты яше тулгач, паспорт алып, Себер якларына юллана, чатлама суыкларда да тимер юлга шпал салу эше аны куркытмый.

1941 елда башланган Бөек Ватан сугышы ул чордагы бер гаиләне дә читләтеп үтми. Унсигез яше тулып килгән егет, Алкиндагы минометчылар эзерләү курсына үтәп, 1942 елның августында Кызыл Армия сафларына чакырыла. Иглин районында оешкан 469 нчы аерым миномет полкы составында Украинаны, Белоруссияне азат итүдә катнаша, Көнбатыш Европа илләре (Польша, Румыния, Венгрия, Чехословакия, Германия) жирләрен исә минометчылар расчёты командиры буларак уза. Данлыклы «Башкорт полкы» дип йөртелгән полкның беренче расчёты төзәүчесе (наводчик) була, эре калибрлы коралдан төз ату осталыгын күрсәтә, шуның өчен дә аны «миномётчы-снайпер» дип йөртә башлыйлар. «Поварисов минаны немецның үзенә генә түгел, черкинең күзенә дә төшерә», – диләр аның хакында. Суфиян Поварисов 22 яшендә беренче расчёт командиры булып билгеләнә, еш кына миномет расчёты артына үзенә басарга туры килә. Курск дугасыннан башланган хәрби хезмәтен Эльба елгасы ярындагы Дрезден шәһәрәндә төгәлли, озак көтелгән Жинү көнен шунда каршы ала. Сугышчан казанышлары өчен II нче дәрәжә Бөек Ватан сугышы һәм III нче дәрәжә Дан орденнары, күпсанлы медальләр белән бүләкләнә. Дошманның ут позицияләрен тар-мар иткәндә күрсәткән батырлыклары

өчен аңа Югары Башкомандующий тарафыннан ике дистә тапкырдан артык рәхмәт игълан ителгән. Днепр елгасын кичкәндә күрсәткән каһарманлыгы Советлар Союзы Герое исеменә тәкъдим ителә, тик документлар янғында калып, тиешле урынга барып житмәү сәбәпле, бу награда бирелми кала. Сугыштан соң Венгриядә хезмәтен дәвам итеп, 1947 елда гына демобилизацияләнә. Сугыш яланында ике тапкыр каты яралана, контузия ала.

Тыныч тормышка кайткач, Кыргызстан һәм Үзбәкстан мәктәпләрендә хәрби житәкче булып эшли. Шул ук вакытта үзе дә Наманган өлкәсендәге Уйча мәктәбәндә урта белем ала, унынчы сыйныфны тик бишлөгә генә тәмамлап, 1951 елда Казан дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультетына укырга керә һәм 1955 елда әлегә уку йортын кызыл дипломга тәмамлый. Уку елларында әдәбият буенча шагыйрь Габдрахман Әпсәләмов, Сибгать Хәким, тел белеме өлкәсендә – Латыф Жәләй, Вәли Хангильдин һ.б. ярдәм-киңәшен тоеп үз белемен камилләштерә. Ул булачак язучы-шагыйрьләр Барлас Камалов, Илдар Юзеев, Хисам Камалов, Марс Шабаев, Роберт Әхмәтжановлар белән бер чорда белем ала. Өченче курста укыганда якташы, адашы Суфиян Сафуановтан «ижат түгәрәге дибегәсен» үз кулына ала. Биш ел буена группа старостасы булып тора.

Педагогик хезмәт юлын Суфиян Поварисов Татарстан АССРының Актаныш районы Бурсык мәктәбәндә директор вазифасында башлый (1955–1958), татар теле һәм әдәбиятыннан укыта. Яшь житәкче, элеккеге фронтовик мәктәп тормышына гына түгел, ә авыл көнитмешенә дә яңа сулыш өрә: мәктәп янында 1 гектар жирне уратып алып, зур жимеш бакчасы угыртуга алына, төрле һөнәр кешеләрен танго, вальс, фокстрот биергә өйрәтә, ижат түгәрәкләре оештыра, актуаль темага эсәрләр таба алмаганда, сәхнәләштерү өчен ике дистәгә якын пьеса ижат итә. Кызганыч, әдипнәң өйрәнчек пьесалары сакланмаган. Шул ук вакытта үзе дә режиссер, артист буларак чыгыш ясый.

Ижатка тартылу, ижади шәхесләр белән аралашу ихтияжы аны 1958 елда Уфага, «Кызыл таң» республика гәзитенә алып килә. Яшь журналист Суфиян Поварисов нефть-химия бүлегенә билгеләнә, республика заводлары, нефть-химия оешмалары, комбинатлары буйлап туктаусыз командировкаларга йөри, дистәләгән язмышлар белән очраша. Билгеле, дөньяны колачлап йөзәргә эзер, дәрт-дарманы ташып торган талантлы журналист бер тема чикләрендә генә калмый: төрле һөнәр кешеләре язмышы белән кызыксына, данлыклы якташлары турында материал жыя, күпсанлы мәкаләләр, очерклар язып бастыра. Илеш игенчеләре хакындагы язмаларын туплап, рус һәм башкорт телләрендә «Бәхет турында легенда» дигән китабын нәшер итә. Авыл

хужалыгындагы проблемаларны күтәреп, аларны ун дөфтәргә бүлеп, уртақ идея-эстетик концепциягә буйсындыра – авыл эшчәннәренәң фикадарь хезмәтенәң дан жырлый. Якташларына булган игътибары, аларны алдынгылар рәтендә күрү теләге язучы Әмир Гәрәев белән берлектә төзөлгән «Баймак – Илеш» китабында ачык чагыла.

Авыл тормышын якыннан белгән, аның киләчәге өчен борчылган ялкынлы журналист «Авыл язмышы кем кулында?» исемле язмаларын да ахырда китап итеп бастыра. Авторга хас булганча, биредә дә документальлек белән публицистик аң-фикер үрелеп бара. Заман сулышын тоеп язылган «Нәрсә ул бәхет?», «Әдәплелек», «Акыл кайчан утыра?» кебек мәкаләләре гәзит укучыларны бәхәскә чакыра, матбугат тормышын жанландырып жибәрә.

Суфиян Поварисовның язганнары коры публицистик язма булып калмый, образлы, халыкчан тел белән, хис-тойгы кушылып, характерлы детальләр белән баатылып ижәт ителә, документальлек һәм художестволылыкның органик берләшүеннән туган әсәр дәрәжәсенә күтәрелә. Мәсәлән, «Алтын Йолдызлы Ләйлә» документаль повесте нефтьче кыз, 33 яшендә Социалистик Хезмәт Герое исеме алган Ләйлә Мәрданшина хақындагы мәкалә, очерклардан үсеп чыккан. Кайбер башка проза һәм драма әсәрләренә дә очеркларына материал булган вакыйгалар алынган, алар ижәтчының документальлекне художество дәрәжәсенә күтәрү осталыгын раслый.

1960 елдан Суфиян Поварисов Башкорт дәүләт университетында укыта башлай, педагогик һәм фәнни эшчәнлеккә ныклап тотына. Гади ассистенттан башлап профессор дәрәжәсенә кадәр юлны бер урында – татар филологиясе кафедрасында үтә. Яшь буын тел-әдәбият белгечләрен укытуга ярты гасыр гомерен багышлай, соңгы көннәренә кадәр бу югары уку йорты белән бәйләнешне өзми – шәрәфле профессор, консультант була. Югары мәктәп укытучысының көндәлек мәшәкәтләрәннән тыш, ул төрле конференцияләрдә, диссертацияләр яклау Советында, ижтимагый оешмалар эшчәнлегендә катнашырга да вакыт таба. Башкорт дәүләт педагогия институтында 1995 елда ачылган татар бүлегә студентларына да дистә елга якин лекцияләр укый, «үз профессорына» әверелә.

С.Ш. Поварисов – 300 дән артык фәнни хезмәт авторы. Аның фәнни-тикшеренү эшчәнлегенә татар теленәң стилистикасын һәм грамматикасын, татар әдәби теленәң тарихын, әсәрләренәң телен, язучылар стилин өйрәнүгә багышлана. М.З. Зәкиев, Г.Ф. Саттаров, М.В. Зәйнүллин, Ф.А. Ганиев, Р.Г. Сибәгәтов, С.Г. Сафуанов кебек академик-профессорлар аның фикердәше, фән юлында аркадашы булды, анны «абруйлы белгеч» [2; 23] буларак таныды.

Максатчан һәм тырыш хезмэт нәтижәсендә галим жиде саллы монография бастыра. «Тел – күнел көзгесе» (Казан, 1982), «Сүз һәм сәнгатьле сөйләм» (Уфа, 1997), «Тел рухияте» (Уфа, 2008) һ. б. монографияләрендә сәнгати сүзнең – тел жәүһәрләренең эчке мөмкинлекләрен, образ тудырудагы көчен ачып сала, эстетик кыйммәтен ачыклай [1; 7]. Галим бар гомерен тел жәүһәрләрен жыюга багышлай, аларның матурлыгына гажәпләнә, шул соклануын укучылар белән уртаклаша. Кыргыз, үзбәк, уйгур, төрек, мадьяр телләрен өйрәнгән телче туган телнең матурлыгын, байлыгын, эчке серләрен тагын да нечкәрәк тоемлай. «Эңжеләр кайда ята?» дигән хезмәттең дә ул 11 телне чагыштыра, бу телләрнең сүзлек хәзинәсенә игътибарын юнәлтә.

Суфиян Поварисовның фән белән кызыксынуы Казан дәүләт педагогия институтында уку елларында ук башлана [2; 21]. Студентларның фәнни конференциясендә укыган «Муса Жәлил ижатында чагыштырулар һәм аларның әдәби әсәрнең идея-эчтәлеген ачудагы роле» дигән доклады «Совет мәктәбе» (1956, №1) журналында басылып чыгу бу юлда беренче уңыш була. Кандидатлык диссертациясен М.З. Зәкиев житектелгәндә «Татар телендәге чагыштырулар» (1966) темасына яклай. Фәнни-тикшеренүләрен тагын да киңәйтә, тирәнәйтә, «Система образных средств в художественной прозе Г. Ибрагимова» (1990) исемле докторлык диссертациясен яклай.

Күрүебезчә, галимнең Г. Ибраһимов шәхесе һәм ижаты белән кызыксынуы, әсәрләрен төрле аспектлардан чыгып өйрәнергә алынуы нәтижәле һәм бәрәкәтле булды. Бу унайдан С.Ш. Поварисов «Г. Ибраһимов стилинең үзенчәлеге һәм аларны мәктәптә өйрәнү» (1974), «Г. Ибраһимов прозасының теле һәм стили» (1978), «Г. Ибраһимов прозасында образлар системасы» (1980), «Роль Г. Ибрагимова в развитии татарского литературного языка» (2003), «Г. Ибраһимов поэтикасында фразеология» (2004), «Галимджан Ибрагимов и татарский литературный язык» (2009) һ.б. методик кулланмалар, монографияләр бастырып чыгарды. Галим Г. Ибраһимовны сурәтләү остасы буларак жентекле тикшердә, тел мөмкинлекләрен файдалану осталыгын ачыклады, тел һәм әдәбият галиме буларак эшчәнлегенә анализ бирдә, әсәрләренең идея-эстетик кыйммәтен барлады. Фәндәге кызыксынулары киләчәктә язылачак трилогиягә дә оеткы булып ятты. Бу елларда Галимжан Ибраһимов шәхесе белән рухлану, билгеле ки, Суфиян Поварисовның әдәби-эстетик карашларын да киңәйтә, ижатына яна сулыш өсти.

Әдәби ижатны, язучының ижат лабораториясен тирәнтен тоемлап, аңлап язылган әдәби-тәнкыйть макаләләре, рецензия-бәяләмәләре аны тел, әдәбият күренешләрен бүгенге филология фәне казанышларынан чыгып бәяләүче галим буларак күрсәтте [3; 131]. Язучыларның

индивидуаль стилиен ачыклап язылган дистэлэрчә мәкалэләрендә татар, башкорт әдипләренен ни дәрәжәдә телне куллана белү осталыгы анализланды, тел үсешендәге кызыклы күренешләр барланды, үзәнчәлекләре билгеләнде. Алар арасында шагыйрьләрдән – Кол Гали, Мөхәммәдъяр, Утыз Имәни, Г. Кандалый, М. Гафури, Г. Тукай, Дәрәмәнд, М. Жәлил, Һ. Такташ, С. Хәким, М. Кәрим, С. Кудаш, Р. Гарипов, Ә. Атнабаев, М. Нәзирев, М. Вафин, прозаиклардан – Г. Ибраһимов, Г. Бәширов, Г. Хөсәенов, Ә. Әминев, Ж. Киекбаев, И. Гыйззәтуллин, Д. Булатова, драматурглардан – Н. Исәнбәт, К. Тинчурин, Н. Асанбаев, С. Мифтахов, Н. Гаффаев һ. б. ларның ижатлары игътибар үзәгенә алынды. Драматург тәҗрибәсе аңа театр тәнкийтьчәсе буларак чыгыш ясарга да мөмкинлек бирде.

Шулай ук, тел-стильне өйрәнүнең фәнни-методик нигезләренә багышланган мәкалэләр, уку кулланмалары авторы буларак та абруй казанды.

Галимнең хезмәтләре үз чорындагы фәнни карашларга нигезләнеп, милли әдәбият материалларын әйләнешкә кертәп язылган. Соңгы елларда коры фәнни стильдән бигрәк, хисси фәнни-публицистик юнәлешне өстен күрдә, танылып торган үз стилиен барлыкка китерде. Ул язган хезмәтләр тел-әдәбият белгечләрендә генә түгел, киң катлам укучыларда да кызыксыну уятты.

С.Ш. Поварисовның телче-галим буларак фәнни-методик эшчәнлегә, тюркология фәне үсешенә керткән өлеше хақында М.З. Зәкиев, Ф.Ә. Ганиев, М.В. Зәйнуллин, Ф.Б. Санъяров, А.Г. Шәйхулов, К.М. Миңнуллин, И.С. Насипов язган мәкалэләр игътибарга лаек.

Профессор С. Поварисов яшь галимнәр эзерләүгә дә зур өлеш кертте. Аның җитәкчелегендә Р.Р. Гәрәева (2001), Р.М. Миргалеев (2002), А.Ф. Камалова (2005), З.С. Кәримова (2008), К.А. Габбасова (2009) кандидатлык диссертацияләре якладылар. Студентларның, яшь галимнәрнең фәнни-тикшеренү мәкалэләрен туплап, «Сүз сәнгате» дигән җиде басма эзерләде, аларның күбесен үз исәбенә бастырып таратты, фәнгә мөхәббәт тәрбияләү юлында тынгысыз хезмәт итте.

Әдәбият исемлеге

1. Зайнуллин М.В., Санъяров Ф.Б. Татар әдәби теленә һәйкәл койды // Актуальные проблемы современной татарской филологии. Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. – Уфа, 2014. С. 6–11.

2. Зәкиев М.З. Нәфис сүз сәнгате остасы // Поварисов С.Ш. Сүз – сәнгать илаһияте. Уфа: РНУ БашДУ, 2011. – Б. 21–24.

3. Шайхулов А.Г., Миннуллин К.М., Насипов И.С. Суфиян Шамсутдинович Поварисов // Российская тюркология. – 2018. № 1–2(18–19). – С. 131.

© Халиуллина А.Г., 2024

УДК 821.512.145

Шарипов М.С.,
Уфа ш., Россия

Р.Г. СИБЭГАТОВНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКА ҺӘМ ПОЛИТОЛОГИЯ ӨЛКЭСЕНДЭГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

***Аннотация:** мәкаләдә күренекле галим, филология фәннәре докторы, профессор, Башкортстанның атказанган фән эшлеклесе, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе Р.Г. Сибэгатовның социолингвистика, этнолингвистика һәм политология өлкәсендәге фәнни һәм иҗтимагый эшчәнлеген ачыла, аның фәнгә керткән өлешен анализлана.*

***Терәк сүзлә:** Р.Г. Сибэгатов, татар теле, социолингвистика, этнолингвистика һәм политология.*

XX йөз азагы – XXI йөз башы арасы татарлар тупланып яшәгән төбәкләрдә милли үзәкнең тиз арада уяну һәм милли азатлык хәрәкәте активлашу чоры. Бу хәрәкәт башында кыю рухлы милләт уллары һәм кызлары – зыялылар торды. Милли хәрәкәт сафында галимнәр дә актив катнашты. Алар тарафыннан матбугатта тел, аның тарихы, тел статусы, кавем тамырлары, чишелергә тиешле проблемалар калкытып куелды. Андый шәхесләр милләт каһарманнарына әйләнделәр, аларның татар халкында милли үзәкнең үстерүгә, милли тойгыларны уятуга керткән хезмәтен яңа буын кешеләре югары бәяли.

2010 елның октябрь башында Башкорт дөүләт университетында беренче тапкыр «Сибэгатов укулары» дип аталган гыйльми-гамәли чара оештырылды. Уфа шәһәренең «Рамазан» төрки милли-агрту үзәге, Башкорт дөүләт университеты, М.Акмулла исемендәге Башкорт дөүләт педагогия университеты оештырган бу проектта Башкортстан галимнәре, аспирантлар, студентлар, катнашты. Жыелыш тантанасын ачканда, М.Акмулла исемендәге Башкорт дөүләт педагогия университеты ректоры Р.М. Әсәдуллин профессор Р.Г. Сибэгатовны тарихи шәхес дип атады, аның хезмәтләре халык күңелендә озак сакланачагын белдерде. Мәжлестә Бөтендөнья татар конгрессының оештыручыларга, катнашучыларга тәбрикләү хаты укылды, анда Р.Г. Сибэгатовның татар лингвистикасына,

милли хәрәкәткә, XX гасыр ахыры – XX гасыр башында милли күтәрелеш кичергән Башкортстан татарларының рухи үсешенә зур өлеш кергәнчәле югары бәяләнде, галимнең хезмәтләре якташлары өчен таяныч булуы билгеләнде. Башкортстандагы танылган шәхеснең якты истәлегенә багышланган бу проект алдагы елларда да дәвам итте. Бүгенге көндә «Сибәгатов укулары» студентлар, аспирантлар өчен оештырыла. Әйтсәң кирәк, БДУның татар филологиясе кафедрасында эшләп киткән бер укытучыга да даими рәвештә гыйльми мәжлесләр оештырылмый. Кайсы унышлары, кайсы ягы белән Р.Г. Сибәгатов, аның күптармаклы эшчәнлегенә замандашлары, шәкертләре тарафыннан тирән хөрмәт ителә? Р.Г. Сибәгатов – танылган телче-галим, югары уку йорты мөгаллиме, остаз, этнолог, политолог, жәмәгать эшлеклесе, журналист... Иң мөһиме, ул – арсландай кыю, олы йөрәкле, тирән фикерле, универсаль эшчәнлек алып барган милләтпәрвәр шәхес иде.

Билгеле ки, узган гасырның 90 нчы елларында Совет Социалистик Республикалар Берлегенә таркалуы жәмгыятьтә милли мәсьәләгә актуальләшкән китерде. Элекке империя харитасында аерым жәмһүрияләр барлыкка килде, аларда милли азатлык, бәйсезлек өчен көрәш башланды.

Төрле урыннарда тупланып яшәгән татарлар, милли оешмалар да тарихтагы үз урыны, теле, мәданияте, киләчәккә турында житди уйланып башладылар. Милли хәрәкәтнең активлашуы яңа кешеләрне, әйдәманнарны көрәш майданына алып менде.

Башкортстанда яшәүче татарларның милли лидерлары арасында Радик Гали улы Сибәгатов та бар иде. Ул митинглар, жылышлар кебек урам чараларында катнашмады, әмма аның тел мәсьәләсенә багышланган чыгышлары, милли тигезлек, гаделлек хакындагы язмалары чор өчен зур әһәмияткә ия иде.

Хәлбуки телче-галимнең сәясәткә килүе очраклы булмады. Аның биографиясенә игътибар итсәк, шәхесне заман тудыруы хакында кызыклы гына күзәтүләр ясарга мөмкинбез. Булачак галимнең үсмер чоры Бөек Ваган сугышы елларына туры килә. 1934 елның 29 маенда Башкортстанның Балтач районы Иске Балтач авылында дөньяга килгән Р.Г.Сибәгатов бала чагынан ук тоталитаризм шаукумының тере шаһиты була, ә инде «Хрущёв жепшеклегенә» дәверендә егет кеше тормыш эчендә актив кайный башлый. Зыялылар гаиләсендә тәрбияләнеп, авыл мәктәбен уңышлы тәмамлагач, ул Бөрә дүләт педагогик институтына документларын тапшыра, татар мәктәпләре өчен рус теле һәм әдәбияты белгечләре эзерли торган татар-рус бүлегендә укый.

Әмма егет алга таба педагогик юлны сайламый, аны журналистика кызыксындыра. Каләм тибрәтү белән бәйлә хезмәт юлын Р.Г. Сибәгатов

1957 нче елда Уфада даими чыгып торган «Кызыл таң» республика газетасының редакциясендә башлый. Башта ул редакциядәгә тәржемәчеләр төркемен житәкли, алга таба махсус хәбәрче булып эшли. Үз һөнәренә җаваплы караган белгечне баш мөхәррир редакциянен дәүләт төзелеше бүлеген, хатлар бүлеген, мәгълүмат бүлеген, авыл хужалыгы бүлеген житәкләргә җәлеп итә. Кыскасы, республика буйлап төрле командировкаларда йөрү вакытында, редакция тормышы эчендә кайнау дәверендә Р.Г. Сибәгатов чынбарлыкны бөтен тулылыгында өйрәнә, анда барган үзгәреш-борылышларны якыннан күзәтә. 1966 елда аны, белемле, тырыш журналистны, Ленинград шәһәрәндәгә Югары партия мәктәбенең матбугат хезмәте бүлегенә укырга жиһәрәләр. Баксаң, Р.Г. Сибәгатов киләчәктә матбугат житәкчелегә һәм партия төзелеше юлы буенча китәргә, бу юлда карьера ясарга тиеш иде кебек. Әмма сәләтле белгечне иҗат, фән өлкәсә кызыксындыра. Җәе да килеп чыга: аны Уфадагы югары уку йортына эшкә чакыралар. 1970 елның ноябреннән Р.Г. Сибәгатов Башкорт дәүләт университетының татар-рус бүлегендә тел курсларын укыта башлый, тиз арада ассистент вазифасыннан профессор дәрәҗәсенә кадәр үсә, кандидатлык, докторлык диссертацияләрен унышлы якый. Р.Г. Сибәгатов гомеренә 35 елын Башкорт дәүләт университетында татар филологларын, мәктәпләр өчен татар теле һәм әдәбияты укытучыларын, татар журналистларын әзерләүгә багышый. 1988 елда чираттагы гыйльми утырышта коллегалары Р.Г. Сибәгатовны кафедра мөдире итеп сайый. 17 ел дәвамында ул татар филологиясе кафедрасын унышлы житәкли. Бу дәвер кафедраның чәчәк аткан еллары иде. Беренчедән, укыту эшенә ул сәләтле яшьләргә җәлеп итте, икенчедән, коллективның бердәмлеген булдырды. Кафедра һәм аның янында эшләгән татар-рус бүлеге тиз арада Башкортстан татарларының мәгариф, милли-мәдәни үзәгенә әйләнде.

Университетта укыткан вакытның беренче яртысында профессор Р.Г. Сибәгатов ике юнәлешне тикшерү объекты итеп ала: татар синтаксисы һәм тәржемә теориясе. Бу өлкәләрдә галим ике йөздән артык фәнни хезмәт, шул исәптән җиде дәрәслек яза. Аның «Предикативлык теориясе» (Саратов, 1984); «Рус теленан татар теленә тәржемә итү методикасының нигезләре» (Уфа, 1979) хезмәтләре гыйлем ияләре арасында зур хуплау тапты. Алга таба галимне тел темасы гына түгел, ә тарих, татар телен үстерү, социолингвистика һәм этнолингвистика проблемалары да кызыксындыра башый. Илдә барган сәяси, иҗтимагый үзгәрешләр моңа этәргеч ясый иде.

Узган гасырның 90 нчы еллары ахырында Р.Г. Сибәгатов тормышында яңа чор башлана. Башкортстан Татар конгрессы башкарма комитеты рәисе, Башкорт дәүләт педагогия институты ректоры,

профессор Э.Ш. Хәмитов аны жәмгыять оешмасы эшенә жәлеп итә. Абрыйлы шәхеснең шәхсэн чакыруын Р.Г. Сибәгатов кире какмый. Э.Ш. Хәмитовның Башкорт дәүләт педагогия институтындагы филология факультеты эчендә татар бүлеген ачуы, татар теле һәм әдәбияты кафедрасын оештыруы жәмәгатьчелек тарафыннан хуплап каршы алынды. Нәтижәдә, Р.Г. Сибәгатов Башкортстан Татар конгрессы башкарма комитеты рәисе урынбасары булып озак еллар эшли. Конгресс эшенә ул кайбер коллегаларын да жәлеп итә. Әйтик, Башкортстан Татар конгрессы башкарма комитетының мәдәният һәм сәнгать комиссиясе житәкчесе булып эшләргә Р.Г. Сибәгатов БДУның татар филологиясе кафедрасы укытучысы М.С. Шәриповны чакыра.

Башкортстан Татар конгрессы башкарма комитеты рәисе урынбасары вазифасын башкару Р.Г. Сибәгатовка яшәү һәм ижади тормыш өчен уңайсызлыklar тудырганын билгеләргә кирәк. Әйтик, Башкорт дәүләт университеты житәкчелеге аның бу әвәсенә канәгатьсезлек белдергән очраklar да булды, гыйльми утырыш вакытында аңа урынсыз кисәтүләр дә яңгырый. Әмма мондый вакытта галим салкын канлы булды, үзен кыю йөрәкле милләтпәрвәр икәннен ачык күрсәттә. Әйтик, ул үзенең чыгышларында Башкортстанда татар теленә дәүләт теле статусы биру өчен нигезле дәлилләр китерә иде. Аның гыйльми батырлыгын чагыдыручы хезмәт 2002 елда Казанда дөнья күрә [1].

Киң катлам укучылар өчен гыйльми-публицистик стильдә язылган бу китап Башкортстан татарларының тарихына, теленә, мәдәниятенә комплекслы анализ ясый. Китап үзара тыгыз бәйләнгән өч бүлектән тора. «Башкортстан татарларының үзенчәлекле этник берләшмә булып оешуы» дип аталган беренче бүлектә автор татарларның этногенезын, милләтнең диалект үзенчәлекләрен, мишәрләр, типтәрләр, керәшеннәрнең Урал, Ирәндек тауларына күчеп утыру юларын ачып сала. Р.Г. Сибәгатов халык телендәге онытылган кайбер үзатамаларны искә төшерә: «Башкортстан мишәрләре үзләрен «төмән», «алатыр» (элек яшәгән урыннары – Темников, Алатыр) исемнәре белән атаганнар. Бу исемнәр матбугат басмаларына да кереп калган. Галимжан Ибраһимов үзенең бер мәкаләсендә Уфа алатырларын телгә ала. Әмирхан Еники үзенең истәлекләрендә Каргалы төмәннәре турында яза. Мондый үзатамалар акрынлап телдән югала барган. Мишәрләр үзләренең бөтен этнографик төркемнәре белән мөселман, татар исемнәренә күчкән» [1; 30].

Башкортстандагы христиан динендә булган татарларны галим керәшеннәр дип атау ягында: «Бакалы керәшеннәре – Казан татарларына якын төркем. Ләкин дин аермасы аларның рухи һәм матди мәдәниятендә,

телендә үзенчәлекләр китереп чыгарган. Ул үзенчәлекләр, бер яктан, христианнар йогынтысы нәтижәсе булса, икенче яктан, татарның борынгы традицияләре сакланып калуы (консервацияләнүе) белән характерлы». Галим бүгенге көндә дә бәхәсләр уяткан типтәрләрнең килеп чыгышы мәсьәләсен объектив анализлаган.

Хезмәтнең икенче бүлгеге Идел белән Урал арасында ижтимагый фикер үсеше, жирле сөйләшләрнең татар һәм башкорт телләренә мөнәсәбәте, борынгы һәм хәзерге тел арасындагы аермалар мәсьәләләрен яктырта. «Башкортстан татарларына мөнәсәбәт, аларның телен һәм милләтен билгеләү мәсьәләсе» дип аталган бу бүлек үзенң кыюлыгы белән аерылып тора.

Китапның «Башкортстанда татар теленең хокукый статусы турында» исемле өченче бүлегендә автор фикере Башкортстандагы дәүләт теле статусы тирәсендә хәрәкәт итә. Үзенң карашларын раслаганда, галим архив кәгазьләренә, дәүләт документларына таяна. Китаптан күренгәнчә, Р.Г. Сибәгатов Башкортстанда татар теленең дәүләт теле статусына карата анык позициядә тора. Ул бер миллионлы татарларның туган теле дәүләт теле хокукына ия булырга тиешлеген, мәгариф, мәдәният мәсьәләләрендә милли үзбилгеләнүне, телнең сафлыгын, яклый, татар әдәби теленең башка төрки халыклар эчендә йөзсез калуга кискен каршы чыга.

Китапның мөһим өлеше – кушымта. Р.Г. Сибәгатов монда матбугатта басылган кызыклы мәкаләләргә, хатлар, гаризалар, белдерүләр күчәргәләрен, кануннардан, милли оешмалар тарихына караган документлардан өзәтгәләр китерә.

Р.Г. Сибәгатов хезмәт ахырында фәлсәфи нәтижә ясыи: «Тел – гомер-гомердән конфликтлы өлкә. Максат – аларны кайсын да булса сайлап, аерып карау түгел, ә теге яки бу дәрәжәдә үсеш алуының сәбәпләрен ачыкларга тырышу. Фән һәрвакыт ситуациягә объектив анализ нигезендә, байтак катлаулы мәсьәләләргә күпчелек кабул итәрлек чишелешен таба» [1; 100].

«Башкортстан татарлары. Тел, тарих, мәдәният мәсьәләләргә» хезмәте белән филология фәннәргә докторы, профессор Р.Г. Сибәгатов Башкортстан татарларының тарихы, теле, киләчеге турындагы белемнәргә, карашларны фәнни нигездә формалаштыруга, Урал тавы жирләрендә барган этносәйәси күренешләргә аңлатуга һәм фаразлауга зур өлеш кертте. Китапта белдерелгән фикерләргә, күзәтүләргә бүген дә актуаль булып кала.

Әйтәргә кирәк, үзенң дөньяга мөнәсәбәтендә Р.Г. Сибәгатов киң карашлы галим, интернационалист кеше иде. Ул бар халыкларга, шул исәптән татарларга да, башкортларга да хөрмәт белән карады. Аның

фикеренчә, татар һәм башкорт халыкларының киләчәге хокукый гаделеккә, тигезлеккә һәм бердәмлеккә нигезләнгән, демократик принципларга таянган шартларда үтәргә тиеш.

Кулланылган әдәбият

1. Сибәгатов Р.Г. Башкортстан татарлары. Тел, тарих, мәданият мәсьәләләре. – Казан: Мәгариф, 2011. – 191 б.

Шарипов М.С., 2024

УДК 81 – 119

Абдиева А.Ф.,

г. Уфа, Россия

Научный руководитель – к.ф.н., доцент И.Ф. Зарипова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОЛОРИСТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ «ЧЕРНЫЙ» (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация: *статья посвящена исследованию лексико-семантического анализа фразеологизмов с колористическим компонентом «чёрный» в русском, английском и татарском языках. Целью работы является выявление общих черт и различий в использовании этого компонента в данных языковых системах, а также определение культурно-исторических аспектов его применения. В ходе исследования использованы методы компонентного анализа, сопоставления, контекстуального анализа.*

Ключевые слова: *фразеология, лингвистика, лингвокультурология, колористика, концепт, символ.*

Фразеология является одной из наиболее интересных областей лингвистики, поскольку она отражает культурные особенности языка, его историю и менталитет носителей. Лексические единицы с устойчивыми значениями, такие как фразеологизмы, обладают высокой степенью идиоматичности и часто содержат в себе элементы символизма, которые могут различаться от одного языка к другому. Одним из таких элементов является использование цвета в составе фразеологических единиц. В данной статье мы рассмотрим фразеологические выражения с колористическим компонентом «чёрный» в трёх языках: русском, английском и татарском. Мы проанализируем их семантику, структуру и

культурную специфичность, а также проведём сравнительный анализ для выявления общих черт и различий между этими языками [2].

Колористика – это область науки, изучающая восприятие и использование цветов в различных областях жизни, включая язык. Цветовые компоненты играют важную роль в формировании смысла фразеологических единиц, так как они несут в себе определённые ассоциации и символы. Например, в русской культуре чёрный цвет ассоциируется с чем-то негативным, трагичным или таинственным, тогда как белый – с чистотой и добром [1; 3].

В русском языке существует множество фразеологических выражений с компонентом «черный», приведем некоторые из них. *Чёрный день* – трудное время в жизни кого-либо, время нужды, безденежья, несчастий. *Мы не знали другой власти, кроме родной советской. И значит: мы не знали безработицы, бесправия, черного дня* (Б. Горбатов). Чёрный день — это мифологическое противоречие, ибо день должен быть светлым, белым. Чёрный же – такой, который аналогичен ночи и потому открывает дьяволу широкие, поистине ночные возможности. Чёрный день тем самым смыкается и с недобрый часом, и с лихой годиной. Данный фразеологизм встречается и в татарском языке: *кара көн. Про (на) чёрный день* – иметь, хранить, беречь, сберегать (сберечь), откладывать (отложить), прятать (запрятать) и т.п. На случай острой нужды (хранить, беречь и т.п.). *Сколько я помню, больше семи или десяти рублей из «запасу» на черный день бабушка никогда Левонтьихе не давала, потому как весь этот «запас» состоял, кажется, из десяти* (В. Астафьев). *Держать в черном теле* – сурово строго обращаться с кем-либо; притеснять кого-либо. *Мартынова держали в черном теле, выпуская почти исключительно в водевилях* (Б. Горин-Горяйнов). *Черная кость* – кара саяк – человек незнатного происхождения или принадлежащий к непривилегированному сословию в дореволюционной России. *Теперь – вы сами знаете – Чем дерево дворянское Древней, тем именитее, Почетней дворянин. Не так ли, благодетели? Так!* – отвечали странники. – *Кость белая, кость черная* – И поглядеть, так разные. *Им разный и почет* (Н. Некрасов). *Чернильная (бумажная) душа* – бюрократ, чиновник, формалист. *Что Бастрюков бумажная...душа, Ефимов понял довольно быстро, как только началась война* (К. Симонов). *Черная кошка пробежала (проскочила)* – произошла ссора, размолвка между кем-либо; кто-либо с кем-либо поссорился. *Между нами пробежала черная кошка* (В. Немирович-Данченко). Этот фразеологизм связан с поверьем, существовавшим у славянских народов: чёрная кошка, перебежавшая дорогу, приносит несчастье, неудачу. Также в Древнем Египте кошка почиталась как священное животное, после смерти её тело

бальзамировали, как и тело человека. Из Египта кошка попала в Грецию, где долгое время считалась экзотическим, «роскошным» животным. Для ловли мышей в домах в то время использовали ласку или хорька. Древние германцы также обожествляли кошку. В Средние века, из-за ночного образа жизни, кошка стала предметом суеверного страха, особенно не повезло в этом смысле чёрным котам и кошкам. Очень плохой приметой считалось, если чёрная кошка переходила дорогу. Эквивалент данной фразеологической единицы в татарском языке – *арага кара мәче керү = арадан кара мәче чыкты (үтте), кара песи булу, арага кара песи жибәрү*.

Во всех приведенных примерах чёрный цвет ассоциируется с чем-то негативным, неприятным или опасным. Эти ассоциации уходят корнями в русскую культуру и традиции, где черный цвет традиционно воспринимается как символ смерти, горя и зла.

Английские фразеологизмы с компонентом «black» также имеют широкий спектр значений: *black sheep* – человек, который отличается от остальных членов группы, обычно в негативном смысле. Этот термин используется для описания члена семьи или коллектива, который ведет себя иначе, чем остальные, и часто вызывает неодобрение. *He is the black sheep in our family because he always gets into trouble*. В русском языке есть эквивалент данного фразеологизма, только с компонентом «белый» – *белая ворона* – человек, резко выделяющийся среди других людей. *To look through a black glass* – видеть мир пессимистично. Этот оборот описывает состояние ума, когда человек видит все в мрачных красках. *She tends to look through a black glass when things don't go her way*. *A black mark* – пятно на репутации, нечто негативное, что портит имидж. Как и в предыдущих примерах, черный цвет ассоциируется со злом или неприятностями. *His past mistakes left a black mark on his reputation*. В английском языке черный цвет также несет в себе как негативные, так и положительные коннотации, в зависимости от контекста. Например, *In the black* – иметь прибыль, находиться в финансовом плюсе. Здесь черный цвет приобретает положительное значение, связанное с финансовой стабильностью и успехом. *The company finally got back in the black after years of losses*.

Татарский язык имеет свои уникальные фразеологические единицы с компонентом «кара»: *кара кымыз* – опьяняющий кумыс. Ранее ферментировался особым способом. *Кара яну* – 1) от сильных ударов синяки на теле; 2) от сильного беспокойства чернеет лицо. *Карасалар, кара янмаган жире юк. Бөтен тәннен кан сауган* (М. Дибаява). *Кара көю* – состояние гнева. *Ул ачуыннан кара көен почмакка барып баскан иде* (Г. Эпсәләмов). *Кара язмыш* – несчастная судьба, жизнь. *Кара карга* –

глупый, необразованный человек. *Кара төлке* – редкая вещь, редко встречающийся человек. – *Кара төлке булдың син, э? Кара эч(ле)* – о двуличном, завистливом, циничном человеке. *Кара эчле явызлар шунда безгә карап тик үртәнен үлсеннәр әйдә* (М. Жәлил). *Карага батып йөрү* – мрачное, злое лицо. *Юк, авырмый. Күрмисеңмени, миңа үпкәләгән, шуңа карасына батып йөри* (Г. Гомэр). *Йөзне кара итү* – унижительный позор. Следующие фразеологизмы с цветовым компонентом «черный» – «кара» имеют положительную окраску: *кара тун* – монах, *кара алтын* – нефть. *Газеталарда без нефтьне кара алтын дип язабыз. Димәк, хәзинә* (Г. Ахунов), *кара бай* – богатый хлебопашец, в значении очень богатый. *Авылыбызда череп беткән кара бай бар иде* (Г. Ибраһимов).

Для полного понимания природы фразеологических выражений необходимо рассмотреть исторические и культурные факторы, влияющие на формирование ассоциативных смыслов, связанных с цветом.

Исторически в русской культуре черный цвет ассоциировался с трауром, смертью и несчастьем. В православной традиции черный цвет был символом скорби и печали. Также в народной мифологии и сказках черные предметы часто имели магическое значение и использовались в ритуалах. Эти ассоциации нашли отражение в многочисленных фразеологизмах, где черный цвет выступает как символ угрозы или негатива.

В англоязычной культуре черный цвет также имеет долгую историю негативных ассоциаций. Он ассоциировался с ночью, тьмой и неизвестностью, что вызывало страх и тревогу. Однако, как было отмечено ранее, в некоторых контекстах черный цвет приобрел положительные коннотации, особенно в сфере бизнеса и финансов, где он стал символом успеха и стабильности.

Татарская культура, будучи частью тюркской цивилизации, имеет свою уникальную систему символов и образов. Черный цвет в татарской культуре часто ассоциируется с тайнами, мистикой и скрытыми угрозами, а также означает богатство, принадлежность к чему-либо.

Исследование фразеологизмов с компонентом «черный» («black», «кара») в русском, английском и татарском языках позволило выявить как общие черты, так и уникальные особенности употребления этого компонента в каждой культурной среде. Общие черты включают преобладание негативных ассоциаций, связанных с несчастьем, опасностью и злом. Однако существуют и исключения, где черный цвет приобретает положительные или нейтральные значения.

Список литературы

1. Абдиева А.Ф., Зарипова И.Ф. Татар һәм рус телләрендә колористик фразеологизмнар тәңгәлләге // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей XI Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 24 ноября 2023 г.) / отв. ред. И.Ф. Зарипова; Г.У. Гайнуллина. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2023. – 306 с.
2. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии // Вопросы языкознания. – М., 1986. – № 1. – С. 15–28.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1990. – 320 с.
4. Шарафиев Р.З. Татарская фразеология: история и современность. – Казань: Изд-во Казанского университета, 2008. – 256 с.
5. Longman Dictionary of English Idioms. – Harlow: Pearson Education Limited, 2017. – ISBN 978-1-4082-4209-5.

© Абдиева А.Ф., 2024

УДК 821.512.141

Алдырханова-Кәримова А.Р.,
Сибай к., Рәсәй Федерацияһы

БАШЛАНҒЫС КЛАСТАРЗА ФОЛЬКЛОР ЖАНРЗАРЫН ӨЙРӘНЕҮ

***Аннотация:** мәкәлә башлангыс кластарза фольклор жанрзарын өйрәнеүгә арналган. Фольклор балаларзы эхлаки тәрбиәләүзең мәрхәмәтле һәм бер нәмә менән дә алмаштыргыһыз сыганагы булып тора, сөнки унда яуызлык һәм изгелек, бәхет һәм кайгы менән бөтә реаль тормош сагылдырыла. Ул балага йәмгиәт һәм тәбиғәт тормошон, кеше тойголлары һәм үз-ара мөнәсәбәттәр донъяһын аса һәм аңлата.*

***Аскыс һүзәр:** фольклор, жанр, эхлаки тәрбиәләү, башлангыс кластар.*

Халык ижады сыганактарына мөрәжәғәт итмәйенсә, милли мәзәниәт киммәттәрен аңламайынса һәм кабул итмәйенсә мөмкин түгел. Мәктәп практикаһында фольклор менән танышыу гәзәттә эпизодик рәүештә бара һәм башлыса йырзарзы өйрәнеү аша башкарыла. Фольклорзың ижади фекерләүзе әүземләштерәү сараһы буларак әһәмиәтен асыу төп бурысы булып тора. Уның нигезендә укыусыларза ысын матурлыкты аңлау үсешә, халык музыкаһы киммәттәренә, тыуған

як тарихына, үз халкының йолаларына һәм ғөрөф-ғәзәттәренә, ата-бабалардың йыр мирасына кушылыу ихтыяжы барлыкка килә.

Фольклор һүзе, йыш кына ауыз-тел ижады төшөнсәһен аңлата, ике англиз һүзенең кушылыуынан килеп сыккан: folk халык һәм lore акыл. Фольклор тарихы бик боронго замандарға барып тоташа. Уның башы кешеләрҙең тирә-як тәбиғәт донъяһын һәм унда үз урынын аңлау ихтыяжы менән бәйлә. Был аңлау һүзә, бейеүзә һәм музыкала, шулай ук һынлы сәнғәт әсәрҙәрендә, тәү сиратта кулланма сәнғәттә, бизәүестәрҙә, дини культ предметтарында сағыла.

М.Х. Изелбаев фекеренсә, фольклор ярзамында бала тирә-як донъяға еңел инә, тыуған тәбиғәттең матурлығын тулыраҡ тоя, халыктың матурлыҡ, әхлак тураһындағы күзаллауҙарын үзләштерә, йолалар менән таныша. Фольклорҙа халыктың караштары, идеалдары һәм ынтылыштары, уның шиғри фантазияһы, уй-тойғолар, кисерештәрҙең бай донъяһы, ғәзәллек һәм бәхет тураһында хыялдар кәүзәләндерелә [3; 7].

Фольклор жанрҙарына күләме буйынса зур булмаған әсәрҙәр карай: Озон көйҙәр, йырҙар, такмактар, бәйеттәр, мөнәжәттәр, кобайырҙар, эпостар, легенда-риүәйәттәр, хикәйәттәр, мәкәл-әйтемдәр, әкиәттәр һ.б. жанрҙар инә.

Фольклорҙа һәр йәшкә үз жанрҙары тура килә. Үткәндәрҙе, бөгөнгөһөн һәм киләсәген дәрәс аңларға теләгән һәр кем фольклорҙы белергә тейеш. Уның әһәмиәте шунда: бәтә әсәрҙәре лә изгелеккә, тыныслыҡка ынтылыш менән һуғарылған, юғары прогрессив идеялар менән рухландырылған. Ата-әсәнән-балаларға, быуындан-быуынға улар гүмер буйына мәңге тере халык менән йәшәй һәм үзәндә ижадсы образын йөрөтә.

Халыктың фольклор байлығы – ул уның рухи байлығы. Фольклорҙа халыктың художестволы зауығы сағыла. Халык ижады әсәрҙәрен быуаттар буйына бик яҡшы осталар һәм фольклор белгестәре һайлап ала һәм шымарта. Уларҙы эстетик тәрбиә сараһы итеп матурлыҡ тойғоһо, форма, ритм, тел тойғоһо тип карарға була. Халык ижады үзәндә халык эстетикаһы принциптарын кәүзәләндерә, быуаттар буйына барлыкка килгән халыктың художестволы зауығын сағылдыра. Ә тәбиғәттең объектив закондары сағылдырылыуы менән киммәтле. Иң мөһиме – балаларға фольклорҙы, халык йолаларын һәм ғөрөф-ғәзәттәрен өйрәнәү кәрәклеген аңлатыу. Горький әйткәнсә, фольклор халык тарихы менән тығыз бәйләнгән.

«Кешегә үз тамырҙарын белергә кәрәк», – тип яза В.Песков. Әйе, тамырһыз агас үсмәй. Тарихи тамырҙарҙы беләү, үз халкының художестволы үткәнән тәрән аңлау хәзерге заман сәнғәтен булдырырға

ярзам итә. Фольклор балаларға бик якин, доньяны тойоу буйынса улар менән яраша [2].

Бәләкәйҙән балаларза фольклор менән аралашузан шатлык тойғоһо тәрбиәләргә кәрәк, шул сакта улар уға кызыкһыныу һәм һөйөү һаҡлай. Ө был бик мөһим, сөнки Д.И. Шостакович һүззәрәнсә, халык музыкаһы рухты тазарта.

Йырлау, һамаклау, иҫәпләү, тиз һөйләү, башкорт көнкүрешенә айырылғыһыз өләшө булып тора.

Мәктәп укыусыларын ауыз-тел ижады аша тәрбиәләүзә фольклорзың роле бала туған телен үзләштерезән тыш, уның матурлығын, кыскалығын үзләштереп, үз халкының мәзәниәте менән таныша, уның тураһында тәүге күзаллаузар ала. Фольклор балаларзы әхлаки тәрбиәләүзәң мәрхәмәтле һәм бер нәмә менән дә алмаштырғыһыз сығанағы булып тора, сөнки унда яуызлык һәм изгелек, бәхет һәм кайғы менән бөтә реаль тормош сағылдырыла. Ул балаға йәмғиәт һәм тәбиғәт тормошон, кеше тойғолары һәм үз-ара мөнәсәбәттәр доньяһын аса һәм аңдата.

Баланың фекерләү һәм фантазияһын үстөрөгә булышлык итә, уның эмоцияларын байыта, әзәби телдең матур өлгөләрен бирә. Халыктың ауыз-тел ижады ярзамында тәрбиәүи эффектты мөмкин тиклем арттырыу өсөн, уның төрлө жанрларза күрһәтелеүе генә түгел, ә баланың бөтә тормош процестарына мөмкин тиклем күберәк индерелеүе лә мөһим. Баланың бала сактан әхлаки төшөнсәләрзәң һәм кешелек киммәттәрәнен асылын үзләштерегә бик мөһим. Үсеш барышында бала шөхөс буларак формалаша, үзәнә хас характер һызаттарына, кешенәң тормош тәртибенә йөгөнто яһаусы үзенсәлектәргә эйә була, баланың үз доньяға карашы барлыкка килә. Үзәнәң художество үзенсәлектәре аркаһында халык сәнғәте балаларға якин, уларзы үз аллы эшмәкәрлектә аңларға, кабатларға мөмкин. Ө был кәнәғәтлек, шатлык тойғоһо тыузырыуға булышлык итә, был балалар үсешенә эмоциональ яктан уңайлы мөхит булдыра.

Хәзерге вақытта йәмғиәтебез алдында торған иң мөһим бурыс – уның рухи, әхлаки яңырыуы, уны быуаттар буйына күп быуындар тарафынан булдырылған һәм халык сәнғәте әсәрзәрәндә нығытылған халыктың мәзәни-тарихи тәҗрибәһен үзләштермәйенсә тормошка ашырыу мөмкин түгел.

К.Д. Ушинский, халыксанлык принцибын алға куйып, тел-халыктың йәшәгән һәм киләсәк быуындарын бер бөйөк, тарихи тере бөтөнлөккә берләштергән иң тере, иң мул һәм ныклы бәйләнеш», тип әйтә.

Бәләкәй сағында баланың тәүге аңлы һүзәрәнен «тыуыуын» тизләтеү бик мөһим. Һүз запасын арттырырға фольклорзың бәләкәй жанрзаны ярзам итәсәк, уларза уның игтибары предметтарға, хайуандарға, кешеләргә йүнәлтелә. Бәләкәй фольклор ярзамында телмәрзе үстөрәү методикаһының бөтә мәсьәләләрен тиерлек хәл итергә мөмкин һәм башлангыс мәктәп укыусыларының телмәр үсешенә төп ысулдары һәм алымдары менән бер рәттән был материалды кулланырға мөмкин һәм кәрәк. Адаптация осоронда халык фольклорының әһәмиәте бик зур. Якшы һайланған, сағыу итеп һөйләнелгән шаяртыу бәйләнеш булдырырға ярзам итә.

Фольклорзың төрлө төрзәрән өйрәнәү аша балаларзың аң даирәһен киңәйтә. Шулай ук балаларзы ял иткәндә, дәрестәрзә, конкурстарза, театрлаштырыуза, йола байрамдарында үз аллы эшмәкәрлеккә өйрәтәүзә халык фольклоры формаларын һөзөмтәлә файзаланыу. Был халыктың ауыз-тел ижадына кызыкһыныузы арттыра [3; 6].

Бишек йырзаны – халык ауыз-тел ижадының иң боронғо жанры. Бәләкәй музыкаль лирик әсәр. Бишек йырын тәрән аңлау өйрәнелгән телдең матурлығын һәм сағыулығын якшырак аңларға мөмкинлек бирә, баланың беренсе һүзлек запасын формалаштыра, һүззә сағылған донъя картинаһын барлыкка килтерә. Һуңғы тикшеренәүзәр күрһәтәүенсә, йырлы бишек ярзамында баланың телдең фонематик картаһы яйлап формалаша, ул эмоциональ төстәгә һүззәрзә һәм фразаларзы якшырак кабул итә һәм хәтерләй, тимәк, иртәрәк һөйләшә башлай.

Бишек йырзаны менән танышыу балаларға тоторокло һәм изге күңеллә кешеләр булып үсәргә ярзам итәсәк.

Йомактар баланы уйын формаһында эш итергә этәрә, кул һәм бармак катнашлығында баланың якшырак хәтерләүенә, уның фантазияһын үстөрәүенә һәм фекерләү эшмәкәрлеген әүземләштерәүенә килтерә. Тән хәрәкәте, кул һәм телмәр ағзаларының вак моторикаһы йыйылмаһы көсөргәнешлектә кәметәүгә булышлык итә, телмәр паузаларын үтәргә өйрәтә, телмәр темпын нормаллаштыра һәм дәрәс әйтәләште формалаштыра.

Тизәйткес – ул бәләкәй генә әсәр, йәки айырым һүзбәйләнеш, йышырак рифмалы. Ул һәр вакыт динамик, персонаждарзың энергиялы кылыктары менән тулы. Йыш кына өстәмәләр һораузар һәм яуаптар формаһында диалог рәүешендә төзөлә. Шулай итеп, сабийға бер күренештән икенсәһенә хәрәкәттәрзә күсәрәүзә, персонаждарзың мөнәсәбәттәрәндәгә тиз үзгәрештәрзә күзәтәүзә кабул итеү еңеләрәк. Бөгөнгө көндә билдәлә булған күп кенә өстәмәләр быуаттар төпкөлөнән беззәң көндәргә килеп еткән башкорт халык ижады емене булып тора. Был һүз формалары ата-бабаларыбыз балаларына тапшырған.

Йола шигриәте йоланы озатып барған һүз-художество жанрзary даирәһен йола шигриәте тип атайзар. Был жанрға йомактар, әйтемдәр, мәкәлдәр инә. Шулай ук бик күп уйын йырзary күңел асыу характерында, ғәзәттә, анык бейеу ритмы менән бирелә [4].

Йомак – ул кыскаса һүрәтләнгән предмет йәки күренеш, йыш кына шигри формала, үз әсенә асык йәки йәшерен һорау рәүешендәге мәсьәләне ала. Йомактарзың йөкмәткеһе кешенә тормошон, уны уратып алған ысынбарлыкты сағылдыра: үсемлек һәм хайуандар донъяһы, тәбиғәт күренештәре, хезмәт һәм көнкүреш әйберзәре. Һәр сер асык йәки йәшерен формала куйылған һораузы үз әсенә ала. Йомакты табыу – ул мәсьәләне хәл итеу, һорауға яуап биреу, катмарлы фекерләу операцияһы башкарыу.

Кайһы берзә бер нисә хикәйләу һөйләмдәренән торған йомактарға төзөүсә һорау һөйләм өстәй. Йомактар танып белеу мәғәнәһе менән тулы. Балаларға һәләттәрен күрһәтеу һәм ақылын иҫбатлау ғына түгел, ә башкаларзың ярзамынан тыш нимәгә һәләтле булыуын аңлау за кызыклы. Халык ижадының ауыз-тел ижады жанры буларак, балалар алдында күп мөмкинлектәр аса. Ул логик фекерләүзә, хәтерзә, фантазияһы, йомактың йөкмәткеһен тыңлау ғына түгел, ишетәу һәләтен дә үстерә. Балалар әкрәләп образлы телмәрзә, метафораларзы, афоризмдарзы аңлай башлай. Йомактарзы табыу процесы үзә лә күңелһез шөгөл түгел. Балаға үзаллы табырға һәм катмарлы һыланма булған йомакка дәрәс яуап табырға тырышыу күңелле. Төрлө темаларға яңғыраған кыска һораузар балала мотлак кызыкһыныу уята. Был йомактарзы күзәтеүсәнлектә үстерәу, предметтарзың билдәләре тураһында белемдә нығытыу, дәрәстәрзә материалды нығытыу өсөн кулланырға мөмкинлек бирә.

Әзәби укыу дәрәстәрендә йыш кына башкорт фольклорының тәрбиәүи, үсеш әһәмиәтенә әйә булған жанр текстары кулланыла: әкиәттәр, эпостар һ.б. Мәктәп программалары нигезендә әзәбиәттә сәнгәт буларак өйрәнәүзән берзәм монологик принцибы ята. Программа бурыстарының берәһе – укыусыларзың һүз һәм художестволы образды үзләштерәу өсөн шарттар булдырыу. Әш системаһында төрлө пландағы күнегеүзәр күп: әзәбиәт жанры буларак фольклор әсәрзәренә күңәлектәрен өйрәнәүгә, төркөмдәр бүлеүгә (темалар, структура, художестволы образ төзөү, килеп сығышы буйынса), рифма функцияһын аңлауға, ижади һәләттәрзә үстерәүгә, логик фекерләүзә үстерәүгә күнегеүзәр.

Әммә программала фольклор әсәрзәрен әзәбиәт жанры буларак өйрәнәүзән бөтөн системаһы юк, художестволы образды булдырыузың бөтә алымдары ла асылмай, әзәби үсеш, телмәр оҫталығын һәм

укуысыларзың ижади һәләттәрен үстөрөү өсөн күнегүзәр етерлек кулланылмай.

Балалар телдең һүрәтләү-күрһәтеү мөмкинлектәренә (метафора, сағыштырыу, шигри телмәрзең ритмик булуы тураһында) тәүге караш ала. Беренсе класта балалар түбәндәге фольклор жанрзырын өйрәнә: бишек йырзыры; көләмәстәр; мәкәлдәр һәм әйтемдәр; йомактар; мәсәлдәр.

2-се класта: йомактар; мәкәлдәр; көләмәстәр; йомактар; хайуандар тураһында әкиәттәр; көнкүреш һәм тылсымлы әкиәттәр.

3-сө класс өсөн программа художестволы фольклорзы үз әсенә ала.

4-се класта укуысылар көнкүреш һәм әкиәттәр, халык шигриәте менән таныша.

1-се кластан укуысыларзың өс эшмәкәрлеге эзмә-эзлекле камиллаштырыла: укуу, телмәр, укуысылар эшмәкәрлеге.

Тағы шуныһы кыуаныслы: халык телендә йөрөгән мәкәл әйтемдәр, акыллы фекер, тапкыр текст, алтын бөртөктәренә барып әйләнә, йәшәүен дауам итә [2; 80]. Рухи донъяһы нык үскән бөгөнгө кешенең күнеле бигерәк тә тәбигилеккә, сафлыкка, халык ижадының гүзәллегенә тартыла. Шуға күрә, бөгөнгө катмарлы заманда, әкиәттәрзең гәжәп матур көсөн киң һәм файзаланырға, улай ғына ла түгел, уның гәжәйеп дауалау көсөнә лә кулланырға кәрәк. Халкыбыззың тиәтәләгән классик әкиәттәре аша без укуысыларыбыззың рухын байытырға, әхлағын төзәтергә, туған телен камиллаштырырға тейешбез. Укуысыларзың акыл-фигелдәре тап бына бала сактан тәрбиәләнә. Баланы тәрбиәләү укуытыусының, оло кешенең үз-үзен тоттошо, уның мөһим һөйләменән башланыуын да безгә нык иәтә тоторға кәрәк. Һәр ғаиләнең педагогик культураһы шул халыктың педагогик традицияларынан сығып урынлаша. Өләсәйзәр мәктәбен дә иәтән сығарырға ярамай. Улар менән дәрәс-осрашыузар үткәрәү-үзе үк халык ижадының тәрбиәүи әһәмиәтен балалар күнеленә һалыуза зур йоғонто яһай.

Ятларға, иәтә калдырырға, кабатларға, мәжбүри танып-беленергә тейешле мәғлүмәттәр күләме программа һәм дәрәсләктәрзә етерлек дәрәжәлә асык билдәләнгән. Шулай итеп, фольклор нигезендә бала күнеленә әхлак тәрбиәһе бирәү, уны илен, телен, милләтен яраткан шәхес итеп тәрбиәләү – беззең төп бурысыбыз булып кала.

Әзәбиәт исеMLEге

1. Азнағолов Р.Ф. Укуысы шәхесен үстөрөүзең лингводидактик нигеззәре. – Өфө: Китап, 2011. – 192 б.

2. Дәүләтшина М.С. Башкорт телен укытыу методикаһы: башкорт теле дәүләт теле итеп укытылган мәктәптәр өсөн. 1-се кичәк. – Өфө: Китап, 2010. – 120 бит.

3. Изелбаев М. Хәзерге заман технологиялары һәм яңылыклы дәрестәр // Башкортостан укытыусыһы. – 2012. – №3. – Б. 6 – 10.

4. Кәримова Ә.Р. Текстны комплекслы анализлау / Башкортостан укытыусыһы. – 2011. – № 5. – 21-22 б.

© Алдырханова-Кәримова Ә.Р., 2024.

УДК 821.512.145

Афзалова Г.А.,
Октябрьский ш., Россия

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ТЕЛЕ ҺӘМ КУЛЬТУРАСЫНДА ТӨРКИ ЭЛЕМЕНТЛАР

***Аннотация:** мәкаләдә татар халкы телендә һәм мәдәниятендә төрки элементлар карала.*

***Терәк сүзлә:** хат, уку, бәйрәм, күлмәк.*

Татар халкы, дөнья халыкларының күпчелеге кебек үк, бик күп төрле компонентлардан оешкан. Шул компонентларның иң зур өлеше борынгы төрки кабиләләр, тел-төркемнәргә барып тоташа. Татар халкы составына төрле вакытларда иран-сармат, фин-угор, славян, тажик-фарсы токымнары кергән булса да, төрки элементлар татар халкының теле һәм культураны формалашуда зур роль уйнаган.

Тарихның төрле этаптарында төрки халыклар үзләренә чиктәш территорияләрдә яшәгән башка халыклар белән тыгыз икътисади, мәдәни һәм сәяси элемтәдә торган.

Борынгы төркиләр борынгы Шәрәкның югары культура учаклары – Шумер, Иран-Һинстан һәм Кытай-Тибет арасында, шулар белән аралашып яшәгәннәр. Уку-язу культураны да төркиләрдә, күршеләр тәэсирендә, моннан ике меңнән артык еллар чамасы элек үк килеп чыккан.

Моны язу, уку сүзләренә барлык төрки телләрдә булуы, шулай ук карандаш (каләм), кәгазь кебек сүзләренә төрки телләрдән башка телләргә күчү күрсәтеп тора.

Язу (тамыры йаз) сүзе башта конкрет мәгънәдә – «жәеп салу, жәелдерү, таркату» мәгънәсендә кулланылган (хәзерге телдә дә тел язу «сөйләмәгән жирдән сөйли башлау»), май язу каймакны майга һәм эркеткә

таркату», йодрыкны язу – жәеп жибәрү һ.б. кулланыла). Соңрак бу сүз «сызык сызу», детальләре белән күрсәтеп бирү» мәгънәсендә, аннары инде сүзнә авазларга таркатып, шул авазларны сызмага күчерү – язу мәгънәсендә кулланыла башлаган. Төркиләрдә язу культурасы борынгы заманнарда ук булган.

Уку (тамыры уку) борынгы төрки телдә «кычкырып жаваплашу, кычкырып эндәшү» мәгънәсендә булган. Бу хөкөмдарның икенчесенә жибәреп язма мөрәжәгатен киңәшчеләр каршында кычкырып укыганнар. Рәхмәт уку, ләгънәт уку кебек тәгъбирләрдә дә уку сүзенән шул «кычкырып әйтү» мәгънәсе саклана.

Татарча чәмчә аяк киemenең аслы, бизәкле өлеше, себер татарлары телендә цәнцә, цамца, чамча «күлмәк», алтайча чамча, чөмчө «күлмәк, камзул», уйгурча чамча, «кафтан», монгол һәм тунгус телләрендә цамц, чамча, чамчи, сатса «жилет, күлмәк, тун», тибетчә джамчһа, жамчә «күлмәк». Чөх галимө П. Поука фикеренчә, бу сүзнөң тамыры чам «күлмәк», «озын күлмәк», грекча камисол, испанча camisa (камиза), французча chemise (шөмиз), латинча camisa (камизия), борынгы германча hemedi (шуннан немецча hemd, hemg) «ирләр күлмәгө» сүзләрендә чагыла. Латинча camisa (камизия) сүзеннән итальянча камезола «кыска жиңле яисә жиңсөз ир-ат күлмәгө» сүзө ясалган һәм бу итальян сүзөнә немецча камизол, русча камзол – татарча камзул сүзләре барып тоташа. Шулай итеп чәмчә һәм камзул бер үк сүз икән. Латинча камизия сүзө үзө симит телләрендәгө qumac (кумач), гарәпчә кумаш, гомумтурки кумаш, кумач (русча кумач, рус диалектларында кимак, кумак), татарча комач, «кызыл тукуыма» махсус тыгыз өфәк» сүзеннән дип карала. Шул ук тамырга татарча камис «ак өфәк» күлмәк сүзө дә тоташа.

Татарча бәйрәм, төрки телләрдәгө байрам сүзен тува телендәгө байыр, байырам, монголча байар «бәйрәм»: котлау, тантана» сүзөнә кайтарып калдырганнар. Ләкин, борынгы рус телендә бу сүзнөң багр, багыр, баграм, багрым вариантлары да сакланган.

Татар халкында чөчөң чөчкө бәйләнгән булса... (өйлөнөшөрбөз) дигән әйтөм бар. Танышырга-өйлөнөшөргө тәкъдим иткән вакытта әйтөлө. Тагын шундый жыр да бар:

Кулымдагы йөзөгөмнөң

Исөмнәре Мәръямдөр.

Башларымны әйлөндөрдөң –

Чөчөңнө дә бәйлөндөр.

Кайбер төрки халыкларда бүгөн дә никахлашучы өгөт белән кызының толымнарын бергө үрөлөр дә, аларга үз чөчлөрөн танып алырга тәкъдим итөлөр. Әгөрдә танысалар – аөк акылга юрала...Толым,

төркилөрдә һәм, шулай ук мариларда, монгол, тибет, вьетнам, кытай, корей, чукот халыкларында да ир-егетнең баш түбәсендә бер тотам чәч калдыру күптәннән килә. Татарда һәм кардәш халыкларда ул толымны какул, кикел, кәкәл дип атаганнар. Шуннан ук русча хохол «баш түбәсе толымы, шундый толым йөрткән көнчыгыш славян халкы – украиннар» сүзе дә килә.

Какул чәче тулы хокук, азатлык билгесе булган. Колларның һәм әсирләрнең чәчләрен төйнәп жибәргәннәр.

Бүгенге көндә сөйләм телебез дә, әдәби телебез дә мөстәкыйль, алар арасында шактый аерма бар. Арабызда гасырлар ята. Эмма генетик һәм этник якынлыкның мөһим элементын тәшкит иткән тел якынлыгы элекке дәверләрдән алып хәзергә кадәр сакланып килә. Бер ничә мең еллар үтүенә карамастан, шул ата-баба теле безне берләштереп тота.

Төрки халыкларның этнография, горөф-гадәт, йолаларда охшашлык житәрлек. Уртак мифология жирлегендә барлыкка килгән фольклор, ә соңыннан язма әдәбият әсәрләре дә үзләрендә күп санлы сюжетлар, образлар саклайлар. Шуларның иң еш очрый торганны: Күк Тәңре, ак бүре, акбүз ат, жидегән йолдыз.

Без якынлыкны, халык авыз ижаты әсәрләре буенча гасырлар буе халык теленнән төшмичә, онытылмыйча сакланып калган күпсанлы дастан-кыйссаларда, әкият-мәзәкләрдә, әйтем-мәкальләрдә күрәбез. Мәсәлән, «Алпамыш», «Идегәй», «Гөр-оглы», «Китаби дөдәм Коркот», «Угыз-намә» кебек героик-романтик һәм «Йосыф-Зөләйха», «Таһир-Зөһрә», «Ләйлә-Мәжнүн» кебек мәхәббәт-романтик дастаннар күпсанлы төрки милләтләр өчен урта.

Китерелгән мисаллар бөтендөнья култура процессының бердәмлеген житәрлек дәрәжәдә ачык күрәбез. Култура-мәдәни бәйләнешләренә сүзләр язмышында күрсәтү чын интернационализм тәрбияли, тарихи процессны, тарихи чынбарлыкны, тарихи закончыкларны дөрес аңларга ярдәм итә.

Әдәбият

1. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., изд. АН СССР, 1955. – ч.1. Фонетика;
2. История татарского литературного языка (XIII – первая четверть XX в.). – Казань, «Фикер», 2003.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. – М.: «Наука», 1984;
4. Нуриева А.Х. Татар теле тарихынан материаллар. – Казан, 1975.

УДК 811.512.141

Ахмадулина А.А., Исянгулова Г.А.,
г. Уфа, Россия

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТОМ АЯК «НОГА» В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация:** соматическая фразеология по праву считается одним из самых познавательных и в то же время недостаточно изученным направлением в современной лингвистике. Именно по этой причине исследование фразеологизмов «части тела» человека представляет для нас особый интерес. В данной статье рассматриваются некоторые фразеологизмы с компонентом аяк «нога» в башкирском языке.*

***Ключевые слова:** башкирский язык, фразеология, соматический фразеологизм.*

Фразеологизм – это устойчивое сочетание слов, в котором лексическое значение будет независимым от смысла каждого слова, из которого оно состоит. А.И. Смирницкий выделяет следующие функции фразеологизмов:

- **Коммуникативная.** Фразеологические единицы служат средством сообщения или общения.

- **Номинативная.** Предполагает соотнесённость фразеологических единиц с объектами реального мира, а также замену этих объектов в речевой деятельности их фразеологическими наименованиями.

- **Познавательная (когнитивная).** Тесно связана с номинативной и подразумевает опосредованное сознанием социально детерминированное отображение объектов реального мира [7].

Соматические фразеологизмы – это устойчивые словосочетания, в которых одним из компонентов является слово, обозначающее не только внешние физические формы организма человека (нос, голова, рука), но и элементы сердечно-сосудистой, нервной и других систем (печень, кровь, мозг).

Названия частей тела – древнейшая совокупность слов, непосредственно связанная с функционально-чувственными сторонами человеческой жизни. Такая лексика относится к основному словарному

фонду, составляет отдельную лексико-семантическую группу башкирского языка и вызывает научный интерес исследователей.

Соматические фразеологизмы появляются на основе переносных значений названий частей тела человека; семантическая связь между прямыми и переносными значениями придает соматическим фразеологизмам образность. Переносные значения появляются на основе метонимии и метафоры. В связи с получением вторичного наименования соматические фразеологизмы имеют эмоциональные, экспрессивные, интенсивные и другие оттенки значения.

Выделяют десять лексико-семантических групп соматических фразеологизмов: 1) характер; 2) физическое состояние; 3) чувство-состояние; 4) чувство-отношение; 5) качественная характеристика человека; 6) умственная деятельность; 7) портрет; 8) действия и поступки человека; 9) социальное положение; 10) степень удаленности от объекта.

Выделенные лексико-семантические группы позволяют дифференцировать как «общие черты, свойственные всему языковому коллективу, так и специфические особенности фразеологизмов-соматизмов в разных языках» [6; 5].

Слово аяк «нога» является основным для обозначения «нижней конечности в целом». Некоторые фразеологизмы, содержащие соматизм аяк «нога», используются для обозначения самой ноги как одной из составляющих тела человека. В этих выражениях компонент аяк «нога» сохраняет тесную связь с данным значением. Во фразеологизмах, где встречается соматизм аяк «нога», закрепляются определенные смыслы. Примеры:

Аяк атларга бирмәү (стеснить чью-л. свободу, обижать).

Например: Бер зә шуға барғым килмәгәйне, аяк атларга бирмәй яусылатты бит (Н. Дәүләтшина). – Не хотела за него замуж выходить, продыху не давал, сватов посылал.

Аяк астына һалыу (не считаться с кем-чем). Например: Ул ата-әсәһенә һүзен аяк астына һалып тапаны (Р. Низамов). – Он не прислушался к словам своих родителей.

Аяк баһыр урын (иголку негде (некуда) воткнуть / некуда вступить). Например: Йомшак автобуста аяк баһыр урын калмаған (Ғ. Рамазанов). – В автобусе народу много, некуда даже вступить.

Аяк ергә теймәү (двигаться очень быстро, не чувствовать под ногами землю / летать от счастья). Например: Мәмкин булған тиклем кейенгән булдым да, Зөләйха эргәһенә киттем. Аяк ергә теймәй, малай (Т. Йәнәби). – Приоделся и пошел к Зулейхе. Лечу на крыльях любви.

Аяк терәп (разговаривать уверенно, чувствуя уверенность). Например: Минәң кеүек ярлы-ябаға Зариф бай кеүектәр менән аяк терәп

һөйләшә (И. Физзәтуллин). – Бедняки, как и я, с такими. Как богач Зариф, разговаривают уверенно.

Әзәм аяк басмаган (нога не ступала). Например: Был кырағай урындарға әзәм *аяк басмаган* әле, тип уйларға мөмкин ине. Ләкин бына капыл тәүге ауыл күренде. – Можно было подумать, что нога человека ещё не ступала в этих диких местах. Но вот внезапно открылось первое селение.

Аяк басмау (ноги не будет). Например: Уларзың өйөнә ул кабат бер вакытта ла *аяк басмаҫ*, тип иғлан итте һәм бисара тураһында онотоузы үтенде. – Он объявлял им, что ноги его не будет никогда в их доме, и просил забыть о несчастном.

Таким образом, соматические фразеологизмы являются важной частью языка, отражая не только физические аспекты человека, но и более глубокие психологические и культурные значения. Их изучение позволяет лучше понять способы выражения эмоций и чувств в языке, а также культурные установки общества.

Использованная литература

1. Абубакирова З.Г. Особенности соматических фразеологизмов башкирского языка // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – № 6 (49). – С. 347-349.
2. Башкорт теленең академик һүзлеге: 10 томда. Т. I: (А хәрефе) / Ф.Ф. Хисамитдинова редакцияһында. – Өфө: Китап, 2011. – 432 бит.
3. Нассири Мехди. Семантика и функционирование русских фразеологизмов с компонентом-соматизмами рука и нога: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2015. – 23 с.
4. Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь. – М., 1989. – 404 с.
5. Ураксин З.Г. Башкорт теленең фразеологик һүзлеге. – Өфө, 1996. – 288 бит; 2006. – 344 бит.
6. Рахштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – М.: Высшая школа, 1980. – 143 с.
7. Смирницкий А.И. К вопросу о слове. – М., 1978. – 210 с.

© Ахмадулина А.А., Исянгулова Г.А., 2024

ТАТАР ТЕЛЕН ӨЙРЭНҮЧЕ БАЛАЛАРНЫҢ ЭТИ-ЭНИЛӘРЕ БЕЛӘН ЭШЛӘУ ЮЛЛАРЫ

Аннотация: мәкалә татар телен өйрәнүче укучыларның ата-аналары белән эшләүгә, татар телен икенче тел буларак өйрәтүдә әһәмиятле мотивация тудыруга багышланган. Башлангыч сыйныфларда сыналган эш алымнары китерелә.

Терәк сүзләр: татар теленә өйрәтү, ата-аналар белән эшләү, мотив һәм мотивация, ижади эшчәнлек.

Бүгенге көндә шәһәр шартларында, хәзер инде авылларда да, укучылар, ата-аналар арасындагы аралашу нигездә рус теленә корылган булуы, татар теленә, әдәбиятына, мәдәниятенә кызыксыну сүрелә төшүе күзәтелә. 1 нче сыйныфка бер сүз дә татарча белмәгән балалар килә. Туган телне өйрәтергә кирәк. Ничек эшләргә? Нинди юллар сайларга? Нәрсәдән башларга соң?

Иң отышлы алымнар – балаларны кызыксындыру өчен бар мөмкинлекләренә дә куллану, һәр дәрестә уңыш ситуациясе һәм буыннар бәйләнешен булдыру, ижат итү, хәтер һәм сөйләм телен үстерүгә зур игътибар биру. Иң мөһиме – туган телне яраттыруга ирешү. Бу эштә И.Ю. Шехтер тәкъдим иткән «эмоциональ-мәгънәви» метод игътибарга ласк: телне өйрәнү кешегә ләззәт алып килергә тиеш. Укыту эшчәнлегенә мотивы буларак укучыларның эшчәнлеген активлаштыручы күп төрле факторлар – ихтыяж, максат, установка, бурыч, кызыксыну, мәнфәгать һ.б. эчке этәргеч көчләр – кабул ителә [1; 253]. Тотрыклы мотивациянең формалашуына йогынты ясаган төп факторларга түбәндәгеләр керә: 1) укыту материалының әчтәлеге; 2) укыту эшчәнлеген оештыру; 3) уку эшчәнле-генәң коллектив формалары; 4) укыту эшчәнлегенәң билгесе; 5) укытучының педагогик эшчәнлек стилие [3; 25].

Татар гимназиясе (*Уфа шәһәре, 84 нче татар гимназиясе*), татар сыйныфы булуга карамастан, мәктәптә рус мохите хөкем сөрә. Бала аңласын өчен русча сөйләшәргә мәжбүрбезд. Балалар үзара рус телендә аралаша. Чөнки күпчелек эти-эни гаиләдә туган телдә сөйләшми, шуңа да мәктәпкә рус телле балалар килә. Картәни-кәртәтиләр дә ерак, балалар бакчасында да туган телдә аралашу юк. Өйдә татарча аралашкан бала ана телен онытмый. Шулай ук ата-ананың телгә мөнәсәбәте нинди, баланыкы да шундый. Балам үз ана телен белергә тиеш, дигән фикердәге ата-

аналар, кызганыч ки, еш очрамый. Укыгучының үзенә генә баланы татарча яхшы итеп сөйләшү дәрәжәсенә житкерү мөмкин түгел, моңа гаиләнең дә ярдәме кирәк. Алар безгә йөз белән борылсыннар өчен, туган телне бөтенәбез дә бер дәрәжәдә яратыр өчен хәзерге шартларда баланың гаиләсе белән эш мәжбүри.

Эти-эниләр белән эш беренче сыйныф алдыннан ук башлана. Болар: уку программасында татар теле һәм әдәбияты дәрәсләре булса, милли матбугатка язылу традициясе, туган телдә шигырьләр ятлау, жырлар жырлау, милли чаралар үткәрелү планга кертелүе турында аңлату эшләре. Эти-эниләр белән бергәлектә, бер юнәлештә эшләүне күзаллау гына түгел, ә чынбарлыкка әйләндерү генә нәтижеләргә ирешергә мөмкинлек бирәчәген асызыклап үтәбез. Өлкәннәрнең бер-берсенә, балага, телгә мөнәсәбәте – якты киләчәк формалаша торган мохит ул. Бала тәрбияләнү – күзгә күренми торган дәвамлы эш, шуңа күрә без зирәклек, эзлеклек, түземлек күрсәтергә тиешбез. «Тел өйрәнүнең файдасын фәнни күзлектән дә асызыклайбыз. Галимнәр тарафыннан үткәрелгән тикшеренүләр күрсәткәнчә, икетеллек балада хәтердә калдыру, логик фикерләнү, отып алу, аңлау һәм анализ ясау тизлеген арттыра» [2; 109]. Андый балалар телсә ниди ситуациядә дә югалып калмыйлар, башка балалар белән аралашуга жинел баралар һәм киләчәктә чит телләргә үзләштерүгә жинел биреләләр.

Аңлату эшләреннән соң, ата-аналарны төрле чараларга жәлеп итү өстендә эшлибез. Без ата-аналар белән бергәлектә «Татар чыршысы», «Халыкара туган тел көне», «Тукай безнең йөрәкләрдә» бәйрәмнәре үткәрәбез. Дилә Булгакова белән очрашуда эниләр дә милли киёмнәр киеп, балалар белән бергәләп шигырьләр сөйләде. Эниләр бәйрәмә уңаеннан үткәрелгән концертта балалар эниләре белән «Кояш гөмере» жырын башкарды. Гаиләләр катнашлыгында үткәрелгән чаралар – тәрбия чарасы да, тел өйрәнү, өйрәтү алымы да. Шәһәрдә уздырылган Габдулла Тукайга багышланган шигырь бәйгесендә, «Илһам», «Жанлы сүз» региональ конкурсларында, төрле чараларда махсус чакырылган кунаklar булып, катнаштык. Балаларга һәм эти-эниләргә мондый чаралар, бәйрәмнәр бик ошый. Чөнки балалар төрле яклап ачылалар, үзләренең осталыкларын, сәләтләрен, тел белүләрен күрсәтәләр. Татар телен өйрәнүче балаларны эти-эниләре белән берлектә төрле конкурсларда катнаштыру – уңышлы алымнарның берсе. Гимназиядә эшләп килүче «Символ» балалар театр студиясе эшенә балаларны, аларның гаиләләрен жәлеп итү, төрле театраль чараларда катнашу – тел өйрәнүне кызыклы итәргә булыша. Төрле телевизион каналларда үз чыгышларын күрү – балаларга да, эти-эниләргә дә бик ошый.

Безнең максатыбыз һәрбер баланың татарча сөйләшә алуына ирешү. Бала ана телендә камил сөйләшергә өйрәнсен өчен гаиләдә дә эшне давам итәргә кирәк. Шуңа күрә без эти-эниләр белән бергәләп эш алып барырга омтылабыз. Татарча мультфильмнарны өйдә карарга биреп жибәрәбез, өйрәнгән шигырләрне, жырларны ныгыту өчен өйдә ныгытуны тәкъдим итәбез. Гаиләдә татар телен куллану өлкәсен киңәйтәргә тәкъдим итәбез. Бергәләп эшләсәк, зуррак нәтижеләргә ирешербез дип өметләнәбез.

Балаларның ижади эшләрен газета-журналларда бастыру, милли-мәдәни кичәләргә, театрларга, очрашуларга йөртү, чыгышлар эзерләү эти-эниләр ярдәме белән башкарыла. Сыйныфыбыз белән тулысынча «Әллүки» журналына язылабыз. Өлкән буын «Өмет», «Кызыл таң» гәзитләре алдыра. Сыйныф укучылары милли матбугат редакцияләрендә кадрлар кунаклар, экскурсиягә еш йөрибез. «Өмет» кә кунакка баргач, танылган жырчыбыз Марат Шәйбаков белән гармунга жырлап кайттык. Бу эшләргә, буыннар бәйләнешен булдыру өчен, картәни-кәртәтиләр дә җәлеп ителә. Төрле бәйрәмнәргә балалар туганнарына, әби-бабайларына татар телендә котлаулар язып, матур откырыткылар эшли.

Телгә өйрәтүне халык һәм аның мәдәнияте белән берлектә алып бару, ягъни укучыларда этно-лингво-мәдәни компетенция формалаштыруның игътибарга лаек булуын кат-кат ассызыкларга кирәк. Эш тәҗрибәсе рус телле балада, эти-эниләр белән берлектә, татар сәнгәтенә, әдәбиятына, тарихына, фольклорына, горәф-гадәтләренә, милли уеннарына, бәйрәмнәренә кызыксыну тудырмый торып, шул материаллар нигезендә укучы һәр дәрәстә кечкенә булса да ачышлар ясамый торып, телне генә аерым система буларак өйрәтүнең нәтижәсезлеген һәрдаим дәлилләп тора.

Нәтижә ясап әйткәндә, укучыларның эти-эниләре белән туган тел өйрәтү өлкәсендә уңышлы эшләү өчен: эти-эниләр, картәни-кәртәтиләр белән һәрвакыт бәйләнештә, элементдә булырга; һәрбер гаиләгә шәхси якин килеп эшләргә, буыннар бәйләнешенә зур игътибар бүлүргә; мәктәптәгә һәм мәктәптән тыш чараларны бергәләп эзерләргә; бу эшне теләп, яратып башкарырга; тормышка ышаныч белән карарга өйрәнү кирәк. Шуңа күрә, эти-эниләр белән бергәләп иҗат итәргә, даими эзләнәргә, эзләргә, үсеп килгән буын алдында жаваплылыгыбызны аңлап эшләү мөһим. «Тәрбия чараларыбызны тормышка ашырырга ярдәмгез, катнашуыгыз өчен, рәхмәт сезгә, эти-эниләр. «Тәрбия йөгән» бергә тартыйк, бердәм булайык!» – дип эш итү яхшы нәтижеләр бирми калмас, дигән өметтә калабыз.

© Ахунова А.Р., 2024

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОБИРАТЕЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация: статья посвящена раскрытию семантических и словообразовательных особенностей собирательных существительных русского и узбекского языков.

Ключевые слова: русский язык, узбекский язык, семантика, словообразование, собирательные имена существительные.

Собирательные существительные можно подразделить на существительные:

1. обозначающие группу людей: полк, полчище, армия, ансамбль, взвод, семья и др. Особую группу составляют существительные, внутренняя форма которых свидетельствует о количестве: квартет/четыре человека/, трио/три/, дуэт/два/, квинтет/пять/ и др. В данном случае представлено определённое ограниченное неоднородное множество. Неоднородность по полу, возрасту, родственным отношениям, неоднородность незначимого характера. Слова типа: группа, племя и др. представляют собой неоднородное, неопределённое множество. Действительно, коллектив – это больше, чем один человек, группа людей разного пола, возраста, объединённая единством места работы и т.д.

2. Собирательные существительные, обозначающие группы животных: стая/собак, волков, птиц, рыб/; стадо/коров, быков, коз, волов/-множество, ограниченное пребыванием в одном месте, родственные отношения и пол которых представляют собой незначимые семьи.

3. Собирательные существительные, обозначающие предметы: пара, бутылка, пачка, мешок, вагон, масса, поток, море, связка и др. Объём таких собирательных существительных «большой» и «соответственно», содержание бедно: ряд – это несколько больше, чем один ряд однородных предметов, т.е. неопределённое, неограниченное множество: ряд вопросов, стульев.

В этой подгруппе можно выделить: а) существительные, обозначающие отдельные, дискретные предметы – ряд, пара, собрание, колода, букет, связка; б) существительные, обозначающиеместилище чего-либо – бутылка, тарелка, карман, пачка и др. эти значения

конкретных существительных образованы путем развития семантики метафорического переноса: 3 бутылки молока – бутылки – много/мало; в) Существительные, обозначающие количество/обычно «много» /и образованные путем метафорического переноса -гора, масса, облако, лес, поток, море. Промежуточное положение занимает слово «вагон». С одной стороны оно может означать меру измерения, счет, с другой – «много». Ср.: «У него денег вагон и маленькая тележка». Общим у всех этих подразделов является их отнесенность к мере измерения, к счёту.

Таким образом, существовавшая ранее двоичная система является лишь одним из видов счета, отражавшим внутренние параметры существовавших предметов. Она не может быть противопоставлена категории числа: один больше, чем один (1, 4-10). Если допустить правомерность существования такой параллельной равноправной системы числа, то надо допустить системы по десяткам, дюжинам, сотням, тысячам, взводам, вагонам, мешкам и т.д., т.е. двоичная система – это система счета, а не категория числа, хотя она в санскрите имеет два значения: 1) пара бренок, обуви, сапог., т.е. употребляется для обозначения одного гнедых, влюбленная пар=мужчина и женщина /два/; д) существительные, образованные при помощи суффиксов:

-ств /о/: студенчество, человечество, юношество, дворянство, крестьянство, купечество, начальство;

-j: зверьё, бабьё, дурачье;

-н/я/: солдатня, матросня, ребятня;

-ик/а/: символика; -в/а/: листва; -няк: дубняк, молодняк;

-ур/а/: аппаратура;

-j/: зверьё, бабьё, старичье, дурачье – незначимое, неоднородное, ограниченное, конечное множество – все звери, бабы, старики и др.

Звери образовано от конкретного существительного зверь – зверь, где звери обозначает неопределенное множество – больше, чем один. Семантическое отличие бесконечное – неопределенное множество.

В узбекском языке собирательные существительные обобщают одним существительным большое количество людей, животных, вещей, мыслей. Собирательное существительное в узбекском языке обычно употребляется в единственном числе. Например, подумайте о слове «комитет предпринимателей». Здесь, несмотря на то, что «предприниматели» – существительное во множественном числе, «комитет» – в единственном числе, поэтому это собирательное существительное – в единственном числе.

Литература

1. Азизов А.А. Сопоставительная типология русского и узбекского языка. Ташкент, 1983.
  2. Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М., 1983. – С.149.
  3. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь современного русского языка. – Т. I-II. – М., 1995. – С. 621-622.
- © Бабакулов И.Т., Маматова Ш.Н., Хамидова У.О., 2024

УДК 81'362

Бабакулов И.Т., Рузикулова А.Ф.,
г. Самарканд, Узбекистан

КЛАССИФИКАЦИЯ МОРФЕМ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

***Аннотация:** статья посвящена описанию классификации морфем русского и узбекского языков.*

***Ключевые слова:** русский язык, узбекский язык, грамматика, морфемика, морфема, классификация.*

Все морфемы делятся на корневые и некорневые. Некорневые морфемы делятся на словообразующие (приставка и словообразующий суффикс) и формообразующие (окончание и формообразующий суффикс).

Корень – это главная значимая часть слова, в которой заключено общее значение всех однокоренных слов. Принципиальное отличие корня от остальных типов морфем состоит в том, что корень – единственная обязательная часть слова. Слов без корня не существует, в то время как очень много слов без приставок, суффиксов (стул) и без окончаний (кенгуру). Корень способен употребляться, в отличие от других морфем, вне сочетания с другими корнями.

Определение корня как общей части родственных слов верно, но не является исчерпывающей характеристикой, по скольку в языке есть достаточное количество корней, встречающихся только в одном слове, например: какаду, очень, увы, многие собственные существительные, называющие географические названия.

Часто при определении корня указывают, что он выражает основной лексическое значение слова. У большинства слов это действительно так, например: столик «маленький стол». Однако есть слова, в которых основной компонент лексического значения выражен не

в корне или вовсе не выражен какой-то определенной морфемой. Так, например, в слове *утренник* основной компонент лексического значения – «детский праздник» – не выражен ни одной из морфем.

Существует множество слов, состоящих только из корня. Это служебные слова (*но, над, если*), междометия (*ага, алло*), многие наречия (*очень, весьма*), неизменяемые существительные (*алоэ, атташе*) и неизменяемые прилагательные (*беж, реглан*). Однако большинство корней все же употребляется в сочетании с формообразующими морфемами: *парт-а, хорош-ий, ид-ти*.

Корни, которые могут употребляться в слове самостоятельно или в сочетании с флексиями, называются свободными. Таких корней в языке большинство. Те корни, которые могут употребляться только в сочетании с аффиксами, называются связанными, например: *-у-* (*об-у-ть – раз-у-ть*), *агит* (*агит-ировать*). Часто связанные корни встречаются в заимствованных словах: *изол* – (*изоляция, изолировать, изолятор*), (*спекулянт, спекулировать, спекуляция*).

Совокупность однокоренных слов образует гнездо:

Ум умишко умница безумство умный;

Новый новизна обновить новинка вновь.

Порядок действий при выделении корня:

1. подобрать однокоренные слова;

2. сопоставить ряд данных родственных слов и выделить в них наименьшую общую часть – корень. Например: *белый, белизна, побелить, бело, беленький* – корень – *бел-*; *учитель, учёба, ученик, учиться* – корень *уч-*.

При выделении корня необходимо подбирать однокоренные слова таким образом, чтобы корень в них был представлен по возможностям всеми своими вариантами: *жечь, жгущий, сожжение, ожёг, ожог*. Полезно не только сопоставить ряд родственных отношений между ними: *задумчивость – задумчивый – задумать(ся) – думать – дума*.

Однако характер словообразовательных отношений возможно установить

лишь в том случае, если корень у слова свободный. В случаях со связанными корнями техника выявления корневой морфемы основана лишь на составлении ряда родственных слов в различными приставками и суффиксами.

Словообразующие некорневые морфемы служат для образования новых слов, формообразующие – для образования форм слова.

В лингвистике существует несколько терминологических традиции. Наиболее распространенной является терминология, в которой все некорневые морфемы называются аффиксами. Далее аффиксы

подразделяются в ней на словообразовательные аффиксы и флексии. Другая достаточно авторитетная традиция закрепляет термин «аффиксы» только за словообразующими морфемам.

Приставка – значимая часть слова, стоящая перед корнем или другой приставкой и служащая для образования новых слов (переделать, прехорошенький, приморье, кое где, переодеть). По значению приставки делятся на однозначные и многозначные. Большинство приставок в русском языке многозначные (например, приставка за- может указывать на: 1) начало, действия – замелькать, затанцевать; 2) результативность действия – загустеть, зарегистрировать; 3) доведение до нежелательного состояния – загонять, задразнить; 4) действие, совершаемое попутно, мимоходом, - захватить, зайти). Примером однозначных приставок могут быть приставки архи- (обозначает высшую степень того, что названо производящим словом) и дис (обозначает отсутствие того или противоположность тому, что названо производящим словом) : архиплут, архинельность, дисгармония, диспропорция, дисквалификация.

Приставка может быть представлена рядом вариантов, зависящих от звукового оформления корня. Например, под- (подо-) – подбросить, подобрать; в- (во-) вписать, войти; раз- (рас-) – раздумать, распределить.

В узбекском языке морфемика – раздел грамматики, изучающий морфемный строй слов, то есть морфемы.

В узбекском языке морфема – это наименьшая значимая часть слова. Морфема выражает как значение слова, так и грамматическое значение. Морфемы делятся на две части в зависимости от того, выражают ли они лексическое (аташ) значение или нет. 1. Основа (ведущая морфема). 2. Суффикс (вспомогательная морфема).

При определении морфем в узбекском языке учитывается, может ли содержательная часть выражать существительное или грамматическое значение. Если часть, которую вы хотите отделить, не имеет значения в нашем нынешнем языке или не может быть включена в другие слова, ее нельзя отделить как значимую часть, то есть морфему. Предел значимых частей определяется на основе сравнения разных структур слов. Например: причина разделения слова флористы на части гул, -чи, -лар состоит в том, что слово гул является основой и имеет значение огня, а кела является основой для образования слова кейинг, которое является частью различных слов занимает.

В узбекском языке основой называется часть, выражающая основное значение слова и способная употребляться самостоятельно.

В узбекском языке наречие – это часть, которая стоит после основы и образует лексическое или грамматическое значение слова и не может употребляться самостоятельно.

В узбекском языке слова, образованные от одной основы, называются словами-основами. Например: в словах водянистый, безводный, водянистый слово вода является основой, а они являются основными словами.

Литература

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.Л., 1972.
2. Исмагуллаев Х.Х. Самоучитель узбекского языка. – Ташкент: Ўқитувчи, 1991. – 145 с.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1960.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.Э. Словарь – справочник лингвистических терминов. – М. «Просвещение» 1976.
5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2-х томах. – М. Русский язык, 1985.
6. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципе ее описания. – М., 1977. – С. 178.

© Бабакулов И.Т., Рузикулова А.Ф., 2024

УДК 821.161.1

Бекмирзаева Л.Р.,

г. Самарканд, Узбекистан

УЧЕНЫЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОГО СКЛАДА...

Аннотация: *данная статья посвящена особому вкладу Ломоносова в развитие русского языка и литературы. Главным источником вдохновения Ломоносова была его патриотическая устремленность. Он работал не для науки вообще, он творил для русской науки, в великое будущее которой он страстно верил. Н.Г. Чернышевский писал: «Ломоносов страстно любил науку, но думал и заботился исключительно о том, что нужно для его родины. Он хотел служить не чистой науке, а только отечеству».*

Ключевые слова: *«риторика», три «штиля», Московский университет, развитие русского литературного языка.*

На протяжении своей творческой деятельности Ломоносов придавал значительное значение проблеме художественной формы, решение которой было невозможно без разработки национального

литературного языка. Он полагал, что основой национальной культуры должно стать знание родного языка и устной поэзии народа.

Ломоносов не отрицал необходимости использования культуры передовых европейских стран. Русская литература должна развиваться в соответствии со своим национальным характером, но не отдельно от общечеловеческой культуры, говорится в Письме о правилах русской поэзии (1739 г.). Русская литература должна развиваться в соответствии со своим национальным характером, но не отдельно от общечеловеческой культуры

Русский язык, господствующий в большей части мира, обладает природной полнотой, красотой и силой, не уступающей ни одному европейскому языку. «Этот гимн России содержится в «Риторике», написанной в 1744 году, затем переработанной и опубликованной в 1748 году.

Появление «Риторики» было большим и важным событием. В ней Ломоносов ставил проблемы, связанные с развитием художественной формы и развитием литературного языка, излагал свои взгляды на литературу, неотъемлемой частью которых он считал способность «возбуждать страсть» у слушателей и читателей. Этому «возбуждению страстей» должны способствовать определенные стилистические приемы, данные Ломоносовым в «Риторике». В 1757 году было издано собрание сочинений Ломоносова. Русские книги, сыгравшие исключительную роль в развитии русского литературного языка, не были внесены Ломоносовым в собрание сочинений, а были написаны им в небольшом трактате «Предисловие о пользе церковных книг на русском языке». Русский литературный язык, в котором он видит один из источников обогащения русского литературного языка, Ломоносов определяет границы его использования и выступает против засорения русского языка иностранными словами. В стремлении к укреплению национального лексического богатства русского языка М. В. Ломоносов предпринял попытку систематизации его грамматической структуры. Результатом этой работы стала книга «Русская грамматика», опубликованная в 1757 году. Данный труд, ставший первым научным исследованием современного русского языка, был призван продемонстрировать принципы правильного и стилистически безупречного использования родного языка в устной и письменной речи. Исторической задачей, которую выполнял Ломоносов, было слияние книжного языка и разговорной речи в целостный общественный язык. В соответствии с тремя типами «высказываний», то есть тремя группами слов, Ломоносов устанавливает три «штиля» (словарный запас и языковые системы): высокое, среднее (среднее) и низкое.

Михаил Васильевич Ломоносов считал, что героические произведения, оды и прозаические речи, затрагивающие важные темы, должны быть написаны в возвышенном стиле. Для среднего стиля, за исключением театральных пьес, он допускал использование сатиры, эклога, элегий, дружеских посланий в стихах и научных трудов. Низкий стиль, по его мнению, уместен в комедиях, эпиграммах, песнях и неформальных письмах друзьям. Несомненной заслугой Ломоносова является реформа русского языка. Он первым начал научное изучение русского языка во всей его полноте и многогранности. Он изучал вопросы грамматики и стихосложения, разрабатывал основы риторики и стилистики и закладывал основы русской научной терминологии для самых различных наук, от химии и физики до горного дела и мореплавания. Петровские реформы внесли в русскую жизнь множество новых понятий и наводнили язык варваризмами (иноземными словами), которыми без разбору начинали свою речь представители господствующих классов.

Ломоносов был убежден, что русский язык так богат и гибок, что в нем всегда можно найти нужные и точные слова для обозначения любых понятий и нам не для чего для этого обращаться к иностранцам. «Тончайшие философские воображения и рассуждения, – писал Ломоносов, – многообразные естественные свойства и перемены, бывающие в сем видимом строении мира и в человеческих обращениях, имеют у нас пристойные и вещь выражающие речи.....». В книге Белявского¹ впервые на основании неопровержимых фактов показана руководящая роль Ломоносова в создании Московского университета. Например, при его деятельном участии был выработан первый учебный план университета, а также организована при университете гимназия. Главная формула всей разносторонней деятельности М. В. Ломоносова – служить общей пользе. Великий русский ученый и поэт Ломоносов оказал громадное воздействие на весь ход развития русского литературного языка. Разнообразно и щедро одаренный от природы, обладая не только творческим гением, но также обширным, трезвым и светлым умом, горячо преданный родине и потребностям ее культурного преуспеяния, Ломоносов, как никто из его предшественников и современников, сумел правильно определить соотношение тех элементов, из которых исторически складывалась русская письменная речь, и угадать

---

¹ Белявский М. Т. М. В. Ломоносов и основание Московского университета / Под ред. М. Н. Тихомирова; Моск. ордена Ленина гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – [М.] : Изд-во Моск. ун-та, 1955. – 312 с. : ил.; 3 л. ил. – (К 200-летию Московского университета : 1755-1955)

насущенные, живые нужды ее развития. Грандиозный размах деятельности великого русского энциклопедиста не только вызывает восхищение у нас, его потомков, но предъявляет к нам также требование внимательного, усердного и точного изучения оставленного им культурного наследства. Постараемся отдать себе отчет в том, что именно поставило имя Ломоносова на такую высоту в истории русского литературного языка. В книге «...Все испытал и все проник» популярно изложены важнейшие открытия М.В. Ломоносова в области химии, физики, астрономии, геологии, географии, рассказывается о его исследованиях по отечественной истории и языкознанию, о великом вкладе Ломоносова в развитие русского литературного языка и поэзии².

Литература

1. Белявский М.Т. М.В. Ломоносов и основание Московского университета. – М.: МГУ, 2015.
2. Кто есть кто в мире. – М.: Филол.о-во «СЛОВО»: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003-2005.
3. Лебедев Е. Н. Ломоносов. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 185 с.
4. Павлова Г. Е., Федоров А.С. Михаил Васильевич Ломоносов. – М.: Наука, 1988. – 465 с.

© Бекмирзаева Л.Р., 2024

УДК 821.512.145

Белянина Р.А., Сагидуллина Л.Р.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЭСЛӘРЕНДӘ ҺӘМ ДӘРЭСТӘН ТЫШ ЧАРАЛАРДА РУСТЕЛЛЕ БАЛАЛАРНЫҢ ҮЗАЛЛЫ ӘШЧӘНЛЕГЕН АКТИВЛАШТЫРУДА МУЗЫКАЛЬ ТЕХНОЛОГИЯЛӘРНЕҢ РОЛЕ

Аннотация: мәкаләдә рустелле балаларның татар телен өйрәнүдә үзаллы эшләрен активлаштыруда үтемле чараларының берсе – музыка технологиясе булуы ачыла. Татарстан Республикасы Мәгариф министрлыгы сайтында урнаштырылган «Сәлам!» укыту-методик комплектындагы жыр текстлары аша татар телен үзаллы өйрәнүгә ирешү мөмкинлеге чагылдырыла.

---

² https://vk.com/wall-215870163_34511

Төрәк сүзләр: үзаллы эшчәнлек, дәрес, дәрестән тыш чара, мотивлаштыру, активлаштыру, музыкаль технологиялар, «Сәлам» УМК.

Уку процессында укучыларның үзаллы эшләрән оештыруга, үзаллы укуына елдан-ел игътибар арта. Бу тема өстендә күпсанлы галим-педагоглар, психологлар эшлэгән һәм эшли. Н.Д. Гальскова, Е.Г. Тарева, П.П.Пидкасистый, Б.И.Коротяев, О.А. Нильсон, Б.Т. Лихачёв, Л. Замелина, А.В. Усова, Б.П. Есипов А.Р., Е.Л.Белкин, И.И.Малкин, Б.А. Сахаров кебек галимнәрнең гыйльми хезмәтләрән аеруча билгеләп үтәргә мөмкин.

Үзаллы эш дигән сүзнең төшенчәсен һәр автор үзенчә ача. Бер төркем галимнәр үзаллы эшне үзаллы шөгылне оештыру чарасы итеп карыйлар [1; 93]. Икенче төркем галимнәр үзаллы эшне оештыруның формасы итеп карый [2; 67].

Югарыда әйтелгән галимнәрнең фәнни хезмәтләрән гомумиләштереп: үзаллы эш – укучыларның укытучы житәкчелегендә белемнәрне үзләштерүдә биремнәр үтәү чарасы, дип билгелибез. Үзаллы эшне классификацияләүдә төрле карашларны анализлау аларның гаять күп булуын ачыклай, һәм алар үзаллы эшкә генә түгел, ә шәхеснең үзаллы ижади үсүенә юнәлтелгәнлеген күрсәтә. Үзаллы эшне оештыру бик катлаулы һәм укытучыдан эзерлек таләп итүче процесс. Бу процессның катлаулылыгы һәм ана эзерлек шуннан гыйбарәт: укытучы үзаллы эшне барлык этапларында да: планлаштыру, оештыру, контрольдә тоту – тәэмин итәргә тиеш. Бу эшчәнлек нәтижәсендә укучылар үзаллы белем алырга һәм практикада үзаллы кулланырга өйрәнәргә тиешләр.

Шәхси эш тәҗрибәсеннән чыгып, шуны билгеләп үтәргә кирәк. Татар мәктәпләрнең кимүе уку программаларыннан төрки телле балалар өчен махсус басылган «Рус теле» дәреслекләренең төшөп калуына китерде. Бу, үз чиратында, эти-әниләрне үзләренең балаларының телен рус телендә ачарга мәҗбүр итте, чөнки рус телле мәктәпләр өчен басылган «Рус теле» дәреслекләре фәкать татар телен генә аңлаган балаларның укуын күпкә авырлаштыра.

Мәктәпләрдә балалар башлангыч эзерлексез туган телләрән (татар телен) сайлыйлар. Эти-әниләр мәктәпләрнең балаларны туган телдә сөйләшәргә өйрәтүенә өметләнә. Кызганычка каршы, рус телле балаларны татар теленә өйрәтү методикасы – яшь методика дияргә була. Шулай ук, укучыларның башлангыч белем дәрәжәләре төрле булуы, туган тел дәресләренә сәгатъләрнең аз бүленүе, эш кына укучыларның, укытучыларның төрле житди сәбәпләр белән дәрес калдыруы, кайбер

мәктәпләрдә татар теле дәресләренең бөтенләй дә булмавы кебек проблемалар татар телен өйрәнүдә кытыршылыклар китереп тудыра.

Югарыда күрсәтелгән кимчелекләрне хәл итүгә зур көч салган шөхәсләр дә байтак. Федераль дәүләт стандартларына җавап булган, русстелле балаларга интенсив рәвештә үзаллы татар теленә өйрәнергә мөмкин булырлык методиканы булдыру өстендә күп кенә эшләр эшләнә. Татар теле укытучылары тафыннан Татарстан Республикасы Мәгариф министрлыгы сайтында байтак кына булган укыту методик кулланмаларны даими күзәтеп бару, укучыларның һәм эти-әниләрнең игътибарларын шундый яңалыкларга дәресләр, төрле жылышлар, мәктәп сайтлары аша юнәлтәп тору укучыда үзаллылыкны тәрбияләүдә бер мөһим эш булып тора.

«Русстелле балаларны татар теленә өйрәтү өчен Татарстан Республикасы Мәгарифне үстерү институты хезмәткәрләренең фәнни-методик җитәкчелегә астында чит һәм туган тел укытучылары тарафыннан «Сәлам!» укыту методик комплекты (УМК) төзелде. УМК «Сәлам!» ике телле мохит шартларында уңышлы аралашу өчен укучыларда кирәкле база булдырырга ярдәм итә. УМКның төп үзенчәлеге – интенсив сөйләм (уку, тыңлау, сөйләү, язу) һәм укучыларның интеллектуаль үсешенә, тел тойгысын үстерүгә юнәлеш биру» [4] Башлангыч сыйныфларда русстелле балаларны татар теленә өйрәтү өчен «Сәлам!» УМКсында җырларга аерым урын бирелгән. 1-4 класслар өчен җыр тексти һәм аңа караоке куелган.

«Сәлам!» УМКсына кергән җыр текстларын татар телен яхшы аңламаган балаларның ни дәрәжәдә үзләштерә алуын анализлау укытучы өчен катлаулы гына мәсьәлә. Атнасына 0,5 сәгать бүленүен искә алганда, ел давамында 17 дәрес кысаларында бу кадәр җырларны өйрәтү мөмкин түгел, чөнки укучы бер дәрескә 5-7 яңа сүз генә истә калдыра ала, ә аларны хәтердә ныгыту өчен 6-7 дәрес таләп ителә. Шуңа күрә грамматик формалары катлаулы булмаган сүзләрне үз эченә алган текстлардан башлау, аларны календарь-тематик планда күрсәтелгән темалар белән җайлап кына бәйләү мотлак.

Гомумән, бу җырлар аша 1нче класста шундыйрак грамматик формадагы сүзләрне үзләштерергә мөмкиннәр: исем (сан, килеш категорияләре); сан (микъдар саннары); сыйфат (гади һәм артыклык дәрәжәсе); алмашлык (зат алмашлыклары); фигыль (хикәя, хәл, боерык фигыльләр); рәвеш (урын, вакыт, күләм). 2-3 нче класста ымлыклар, хикәя фигыль (билгеле үткән заман) формаларында килгән сүзләр өстәлә. 4 нче класста билгесез үткән заман формаларында килгән сүзләр белән баетылган текстлар өстәлә.

Чит телләрне жыр аша өйрәнү темасына үзбездән һәм чит ил галимнәре күп хезмәт салган: Н.Д.Гальскова, И.Н.Балунец, В.Ф.Аитов, Г.Н.Доля, Д.И.Евладова, Е.П. Карпиченкова, Н.Д. Куметова, И.В.Лабутова, Е.В.Любавина, Кэролин Грэхем, Альмурзаева П.Х., Д.Бирн Дж.Уэлман һ.б. Аларның фәнни эшләрен анализлау нигезендә һәм практик укытучы тәҗрибәсенә таянып, жырлар аша дәрестә һәм дәрестән тыш чараларда тел өйрәнү өчен берничә киңәш тәкъдим итәргә була:

1. Жырлар белән эшләүне берүк сүзләр һәм сүзтезмәләр кабатланган экрен жырлардан башлап жибәрергә кирәк.

2. Текста булган сүзләрне башта телдән кабатларга, аларның сурәтләрән күрсәтергә (электрон дәреслектә шулай ук тыңлар өчен жыр, караоке, бу сүзләрне истә калдыру өчен сурәتلәр, уен төрләре бирелгән).

3. Жырның сүзләрен принтер аша чыгарып укучыларга тарату бик мөһим. Чөнки Интерактив тактаны куллануның вакыты чикле, еш кына Интернет белән элементлар өзәлү очраklары дәрестә көтелмәгән паузалар барлыкка китерергә мөмкин һәм укучыларда дәрескә карата кире эмоцияләр тууына китерергә мөмкин. Уку елы башында ук класс житәкчеләре, укучыларның эти-этиләре белән бу эшләргә басарга күпме кәгазь кирәклеген, принтерларга буяулар өчен булган чыгымнарның күләмен аңлатып, дәрестә кулланасы технологиянең мөһимлеген дәлилләп, материал чыгымнарны каплау турында киңәшеп, протоколга теркәү зарур, яисә спонсорлар табу бурычы кала. Сыйфатлы укытуның нәтижәсе күп очракта укытучының осталыгы белән беррәттән материал чыгымнарда да бәйлә булып кала.

«Музыка терапиясенә уңай нәтижеләренә берничә фактор ярдәм итә дип раслана:

1. Игътибарны модуляцияләү. Музыка безнең игътибарыбызны жәлеп итә һәм тискәре эмоцияләр (мәсәлән, борчылу, авырту хисләре) тудырырга сәләтле башка ырыткычлардан читкә юнәлтә.

2. Хисләргә модуляцияләү. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, музыка баш миенә инициацияләүдә, генерацияләүдә, ярдәм итүдә, туктатуда һәм хис-кичерешләргә модуляцияләүдә катнаша торган өлкәләренә активлыгын жайга сала ала.

3. Танып белү модуляциясе. Музыка хәтер процесслары белән бәйлә (музыкаль мәгълүматны һәм музыкаль тәҗрибәгә бәйлә вакыйгаларны кодлау, саклау һәм декодлау).

4. Үз-үзгә тотыш модуляциясе. Музыка терапиясе шулай ук үз-үзгә тотышны үзгәртү аша эшли. Музыка йөрү, сөйләм һәм электереп алу белән бәйлә хәрәкәтчән тотышны барлыкка китерә.

5. Аралашуны модуляцияләү. Музыка шулай ук аралашуга йогынты ясый, дөресрәге, ул аралашу чарасы да булып тора. Ул музыкаль импровизация вакытында вербаль булмаган тел булып хезмәт итә» [3].

«Монан тыш, галимнәр музыка тыңлау рәхәтлек хисе өчен җавап бирә торган дофамин гормонын эшләп чыгаруга ярдәм итүен ачыклаган.

Баш миенең музыка үзәге сул ижади ярымшарда урнашкан һәм шуңа күрә уң ярымшардагы сөйләм үзегенә караганда тизрәк истә калдыра. Шулай итеп, ике ярымшарның эшен берләштереп, җырлар шигырьгә караганда яхшырак истә кала. Тагын бер факт: Альцгеймер, Паркинсон белән авыручылар, геморрагик инсульт кичерүчеләр тикшерү барышында үзләренең исемен хәтерли алмасалар да, күп еллар элек тыңлаган җырларын тулаем искә төшерә алганнар. Бу искейткеч истә калдыру көче.

Истә калдыруның төп компоненты – ритм. Ритм чынбарлык тойгысын югалтканнарның да игътибарын берәзгә тупларга ярдәм итә.

Кабатлау нәтижәле истә калдыру өчен таләп ителә, ә музыка күп тапкырлар кабатларга ярдәм итә» [5].

Тырышып эшләүнең мотивы булып нәрсә тора соң? Ахыргы максатны аңлау, көтелгән нәтижеләргә ирешү. Шуңа күрә аудиоматериалны тыңлау алдыннан бу эштән нинди нәтижеләр көтүне ачыклау: яңа сүзләргә өйрәнү; сөйләмне ишетеп кабул итәргә өйрәнү; сүзәйтелешен камлалаштыру; жирле халыкның көн-күреше, мәдәнияте үзгәрткәнләре белән танышу.

Башлангыч сыйныфта балалар җырларны яраталар. Аларны күңел ачуларда яки дәресләрдә җырлап кына калмыйча, эчтәлеген дә уйныйлар. Бу балаларга үзләрен иркен тотарга, хис-кичерешләрен һәм артистлык сәләтләрен үстерергә ярдәм итә. Кече яшьтәге балалар дәрестә күңел биреп эшләгән эшләргә, әлбәттә, башка вакытларда да, караокега кушылып, үзаллы кабатлыйлар.

Тәҗрибә күрсәткәнчә, башлангыч сыйныф укучыларын татар теленә өйрәткәндә җыр – жирле халыкның көн-күрешен, мәдәниятен чагылдырган сөйләмнең өлгесе, укучының рух һәм акылын бербөтен итеп берләштерүче чара.

Русстелле балаларга телгә өйрәтүнең төп максатларның берсе коммуникатив компетенция формалаштыру булганга күрә, музыка терапиясе элементлары (җырлар, биюләр, музыкаль уеннар) бу максатка ирешүдә гаять зур ярдәм булып тора. Балаларның әхлакый, эстетик, интеллектуаль һәм физик үсешенә йогынты ясап, музыка башлангыч классларда телне үзаллы өйрәнүгә зур мотив булып тора.

Кулланылган әдәбият

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя / Н.Д. Гальскова, Е.Г. Тарева. – М.: АРКТИ, 2000. – 165 с.

2. Нильсон О.А. Теория и практика самостоятельной работы учащихся / О.А. Нильсон. – Таллин, 1976. – 165 с.

3. Первакова Е.О. Музыка как метод психотерапевтического воздействия // Актуальные исследования. – 2022. – № 47. – С. 126.

4. selam.tatar

5. <https://www.teacherjournal.ru/categories/13/articles/5201>

© Беянина Р.А., Сагидуллина Л.Р., 2024

УДК 821.512.145

Беянина Р.А., Сагидуллина Л.Р.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕН ӨЙРӘНҮДӘ ИЛЬЯ ФРАНКНЫҢ УКУ МЕТОДЫ

Аннотация: мәкаләдә рус телле балаларны татар теленә өйрәтүдә Илья Франкны уку методларының әһәмиятле яклары ачыклана.

Терәк сүзлә: чит тел буларак татар теленә өйрәтү, Илья Франкның уку методы, татар теленә җайлаштырылган китаплар.

Федераль белем бирү программаларына ярашлы рәвештә, 2024-2025 уку елы башында күп кенә мәктәпләрдә татар теле һәм әдәбияты дәресләренә бүленгән вакыт 0,5 сәгать кенә калды. Хәер, үткән уку елларында да артык күп булмады, берешәр генә иде. Ә кайбер мәктәпләрдә татар телен бөтенләй өйрәнмәгәннәрен искә алсак, туган телне саклап калуның башка юлларын эзләргә кирәклегә аңлашыла, чөнки Андрей Вороновның трилогиясе буенча төшерелгән нефис фильмнан алынган: «Янәшәдә кече халык һәлак булганда зур халыкның бәясе бер тиен» [3], – дигән сүзләрдә хаклык бар. Чыннан да, халык үзенә теле өчен көрәшми, хөрмәт итми, аның үзәң юк икән, башка халык өчен дә файдасы артык зур түгел.

Бүгенге көндә хөкүмәт тарафыннан яшьләрне патриотик рухта тәрбияләү максаты тора. Гади сүзләр белән әйтсәк, патриотик рух – үз Ватаныңа, теленә, гореф-гадәтләренә һәм мәдәниятенә мөхәббәт ул. Үз илебезне ярату һәм яхшы традицияләренә хөрмәт итү – безнең һәрберебезнең бурычы. Татар халкы үзенә традицияләренә тугры калырга омыттыла. Беренче сыйныфта үз телендә бер сүз дә аңламаган

егермелэгән балаланың туган телен өйрәнергә теләп парта артына килеп утыруы да шул омтылышның чагылышы.

Бу омтылыш укытучыга бар көчен салып укучыда телгә кызыксындыру уяту, аларны үзаллы белем алырга өйрәтү бурычын куя. Кызганычка каршы, туган телгә чит телгә өйрәтү методикасыннан башка мөмкин түгел. Ярый әле Интернет мәйданының киң булуы телне үзаллы өйрәнүгә, телне өйрәтүдә яңа технологияләр үзләштерергә зур мөмкинлекләр ача.

Эзләнүләр барышында Илья Франкның уку методы игътибарны жәлеп итте. Аның бер макаласеннән өзек кенә дә тел өйрәнүчеләрдә оптимистик хисләр уята: «Сез русча сөйләшәсезме? Димәк, тел өчен җавап бирә торган баш миә үзәкләре белән сездә барысы да тәртиптә. Яшь шулай ук роль уйнамый. Әйткәнәбезчә, эш хәтердә, материалны истә калдыруда түгел, ә телгә ияләшүдә. Күпчелек кеше телне олы яшьтә өйрәнә. һәм монда бернинди яшь чикләүләре юк. Иң мөһиме – суга сикерүдән курыкмау» [4]. Автор йөзәргә өйрәнү кагыйдәләрен генә белеп, суга кермичә йөзәргә өйрәнеп булмаган кебек, телне дә, грамматикасын гына өйрәнеп, үзләштерү мөмкин түгеллеген әйтергә тели.

«Илья Франк методы – чит телне өйрәнү ысулы, ул текстның оригиналын укудан һәм тәржемә итүдән гыйбарәт. Бу методны кулланып басылган китапларда текст зур булмаган өзекләргә бүленгән. Башта жайлаштырылган өзек килә. Анда һәр синтагманың жәяләр эчендә тәржемәсә һәм зур булмаган лексик-грамматик шәрехләр белән текст бара. Аннан соң текстның оригиналы бирелә» [4].

Үзенең шәхси уку методының инициаторы Илья Франк телне бары жанлы аралашу мохитендә, яисә шул телдә укуга бирелгән очракта гына өйрәнеп булуын, шуңа күрә уку һәм тыңлау өчен тәкъдим ителгән текстлар иң элек үзеннән үзә кызыклы булырга тиешлеген асызыклай.

Россия филологы, полиглот, тәржемәче, чит телләргә өйрәнү, культурология буенча гомуми тиражы 1 млн. данәдән артык булган китаплар сериясә һәм мәкаләләр авторы, «Илья Франкның уку методы» һәм «Скайп буенча өйрәнегез. Илья Франкның чит телләр мәктәбе» дигән сайтларга ия булган Илья Михайлович Франкның методы дөнья күләмендә киң танылу яулаган.

Интернет битләрендә бу метод буенча Лилия Вәлиуллинаның, Рәстәм Шайдуллинның яраклаштырылган татар китаплары табылды: Г.Кутуй «Неотосланные письма», Г.Кутуй «Татарский с любовью», «Поэтические сказки Г.Тукая», «Татарский язык с Тукаем». Бу китаплар татар телен үзаллы өйрәнүчеләр, татар мәданияте белән кызыксынучылар өчен тәгаенләнгән. Мәсәлән, Г.Тукайның «Шүрәле» әкиятеннән өзек: *«Нәкъ Казан артында бардыр бер авыл – «Кырлай» диләр, /*

Жырлаганда көй өчен, «тавыклары жырлай», диләр» [2; 1]. И. Франк методы нигезендә адаптациялэнгән вариантта ул шулай тәкъдим ителә: «Нәкъ Казан артында бардыр бер авыл (прямо за Казанью есть одна деревня; арт – зад, задняя часть) – «Жырлай» диләр (Жырлай / её / называют); Жырлаганда көй өчен (когда поют, для рифмы; жырлау – петь; көй – мелодия, порядок), «тавыклары жырлай», диләр («/ её / курицы поют, / так / говорят; тавык – курица») [2; 1].

Методның асылы шунда ки, укучы махсус жайлаштырылган kitapны укый һәм экренләп телнең логикасын, аның төзелешен аңлай, сүзләрнең төрле формаларын истә калдыра.

«<http://franklang.ru> сайтында Илья Франк методына яраклаштырылган төрле телдә kitapлар бар. Сайтка 64 телдә 466 kitap куелган. Илья Франк методы нинди дә булса чит телне үзләштерүчеләргә, тел системасына тиз ияләшәп һәм лексик запас туплап (мәсәлән, көненә 2 сәгать укыганда – аена ким дигәндә 1000 сүз үзләштерелә), сүзлексез kitap укырга мөмкинлек бирә. Мондый ысул белән көндәлек укыганда ел дәвамында иркен укырга өйрәнергә мөмкин. Сүзләрне һәм сөйләм әйләнешләрен истә калдыру бу вакытта ятлау хисабына түгел, ә тексттагы сүзләрнең даими кабатлануы хисабына бара. Сөз бары тик kitap укыйсыз һәм шул ук вакытта телне өйрәнәсез» [4].

Илья Франкның уку методы буенча телне өйрәнү билгеле бер эзерлек таләп итә: татар теленең авазларын дөрес әйтергә өйрәнү, морфемаларның мәгънәләрен аңлау – төп бурыч. Бу унайдан методка үзгәрешләр кертү үзен аklar иде. Мәсәлән, татар телендәге текстларда сүзләрнең кайбер морфемалары билгеләнсә яхшы булыр иде, чөнки полиглотлар арасында төркителле текстларны аңлау читенлеген белдерүчеләр дә бар. Монда төрле вариатив график алымнар, төсләр тәкъдим итәргә мөмкин, әлбәттә: «*Нәкъ Казан артында барДЫР бер авыл – «Жырлай» диЛӘР, / ЖырлаГАНДА көй өчен, «тавыкЛАРЫ жырлай», диЛӘР»*. Шулай итеп, татар телендә Илья Франкның уку методын кулланып, укуны жиңеләйтү исәбеннән, яңа бер алым да өстәргә була. Практик укытучы буларак бу алымны кулланам, укучылар да бу алымны ошата.

Илья Франкның уку методын күзәтеп, мәктәп программаларындагы татар теленә бүленгән сәгатьләрнең аз булуын искә алып, шундый нәтижә ясарга мөмкин: Илья Франк методы нигезендә төзелгән дидактик материаллар (текстлар) вакытка экономия ягыннан уңышлы; тиз вакыт эчендә икенче телдәге текстның эчтәлегә белән танышырга мөмкинлек бирә; грамматик формаларны теориядән тыш, текст аша практик юл белән үзләштерүне киңәйтә һ.б. Бу метод нигезендә

эшлэнгән әдәби текстлар татар телен икенче тел буларак укытуда нәтижәле чара булыр иде дип уйлыйбыз.

Кулланылган әдәбият

1. Биктагирова Р.Ф.В каждой книге живет волшебство (Метод чтения Ильи Франка, как альтернативный способ обучения чтению) / KAZANOB.RU. – 2018. – № 22. – <http://smi.kazanobr.ru/22/35.html>

2. Татарский с Габдуллой Тукаем. Поэтические сказки – Габдулла Тукай. Әкиятләр / пособие подгот. Л. Валиуллина. – Москва: ВКН, 2016. – 77 с.

3. Рай под тенью сабель. – https://vk.com/video35256471_456239113

4. Метод чтения Ильи Франка <http://franklang.ru> (официальный сайт)

5. Лучшие книги Ильи Михайловича Франка. <https://www.livelib.ru/author/229427-ilya-frank> (официальный сайт)

6. Илья Франк <https://www.native-english.ru/articles/frank?ysclid=m31qz95lyk655467193>

© Беянина Р.А., Сагидуллина Л.Р., 2024

УДК 821.512.145

Валиефф София,

Аделаида ш., Австралия Берлеге

АВСТРАЛИЯДӘГЕ ТАТАР МИЛЛИ-МӘДӘНИ ОЕШМАЛАРЫ: КИЧӨ, БҮГЕН ҺӘМ ИРТӘГӘ

Аннотация: *мәкаләдә Австралия Берлегенең полилингваль киңлегендә татар теленең урыны күрсәтелә. Автор Аделаида шәһәренең татар-башкорт эшмәгъяте оештырган милли-мәдәни чаралар, Россия Федерациясенең Башкортстан һәм Татарстан республикалары белән мәдәни һәм мәгариф багланышлары, милли оешмалар турында сөйли.*

Терәк сүзләр: *татар-башкорт эшмәгъяте, татар этник мәктәбе, мәгариф, мәдәният, Татарстан, Башкортстан, китап, сабантуй, халык бәйрәме.*

1991 елда Аделаида каласында «Татар-башкорт жәмгыяте» төзелеп, Австралия хөкүмәте аңа рәсми таныклык сертификаты бирде.

Татар-башкорт жәмгыяте рәисе Зыя Маски 15 еллык тырыш хезмәт доверендә яшьләргә тәрбияләп, жәмгыять эшләрен алып барырга өйрәтте, шул рәвешле, үзенә алмаш эзерләде. Оешма эшен яшьләр алып барса да,

өлкәннәребез, комитет эгъзалары, аларга һәрчак акыл биреп, юл күрсәтеп, жәмгыятебезнең тәррәкыяте өчен күп көч куйдылар.

Без оештырган якшәмбе мәктәбе Аделаида каласындагы этник уку йортлары төркемендә «Татар этник мәктәбе» исеме астында теркәлү үтте. Хөкүмәтнен тиешле ярдәмен алу белән бергә, ул төрле рәсми чараларда катнашып, милләтебезнең данын бөтен Австралигә таратты. Беренче чыгарылыш укучылары үсеп житеп, инде аларның балалары мәктәбездә укый башлады.

Татар мәктәбенең мөдире Мөшәррәф Вәлиева – 25 ел, укытучы Гайшә Маски 19 ел бушлай укытып, үзләренең кыйммәтле вакытларын татар мәктәбенә сарыф иттеләр. Мәктәп төзелгәннән соң узган 34 ел эчендә энием, туганнарым Сөенгөл Чанышева, Сания, Диләрә, Гөлфия, Гүзәл Вәлиевалар балаларны бушлай укытып, милли мәгарифкә үз өлешләрен керттеләр.

Татар-башкорт жәмгыяте Австралия татарлары өчен күпсанлы изге гамәлләр кылып, илебездә һәм бар дөньяда танылу яулады. Милли мирасны алдагы буыннарда тапшыру өчен, тагын да дәртләнебрәк хезмәт итә башладык. Өлкән яштәгә милләттәшләребезгә ярдәм күрсәтү эшен дә оештырып жибердек.

* * *

Татар-башкорт жәмгыяте 1997 елда Австралия кыйтгасында тәүге тапкыр татар халкының иң зур милли бәйрәме Сабан туен уздырды. Ул Аделаида каласының ботаник бакчасында үтте. Түргә сәхнә ясалган иде. Аның янына корылган ак чатырлар тирәсендә милли киёмнәр кигән балалар һәм яшьләр, ефәк шәл, ак яулык бәйләгән әбиләр, түбәтәйлә бабайлар жыелган. Чатыр эчендә ак ашъяулык ябылган өстәлләр куелып, алар тәмле татар ашлары – чәк-чәк, өчпочмак, пәрәмәч, кош теле, ит бәлеше, калачлар белән тулган иде. Күңелләргә күтәреп, татар жырлары яңгырый. Кыскасы, үзезне Татарстандагы кебек сизә идек.

Сабан туена Татарстаннан хөрмәтле кунак Фәрит Ишмәков та килеп житте. Бәйрәмебездә аның да катнашуы монда яшәүче татарларның рухын, Австралия хөкүмәте алдындагы абруен, хөрмәтен күтәреп жиберде.

Фәрит Ишмәков Татарстан хөкүмәтенең котлау хатын укып, күңелләребезгә дәрт өстәде. Яшьләр һәм балалар эзерләгән концерт номерлары яңгырап, төрле милли уеннар уйналып, Сабан туе майданы шатлыкка тулды.

Милли ризыкларыбыз булган пылау, мантыйдан авыз иткән яшьләр Сабан туе майданын кыздырып жиберде. Ат ярышы белән көрәштән башка барлык уеннарда да катнашкан егет-кызларның һәркайсы үзләренә тиешле бүләкләрен алып куандылар.

Сабан туена килүчеләр, таралышырга теләмичә, гармун уйнап, биеп-жырлап, караңгы төшкәнгә кадәр бакчада бәйрәмне дәвам итте.

Хөкүмәт вәкилләре дә бик шатланып, мондый матур чараны күптән күргән юк иде, дип, киләсе елда янә чакыруыбызга өмет итеп, сөенеп кайтып киттеләр. Бу – без оештырган тәүге Сабан туе булды.

Сабан туен жәмгыять житәкчелеге һәм әгъзаларының, әнинен һәм кардәшләремнең тырышлыгы белән, бик матур, күңелле, истә калырлык итеп уздырдык.

Бәйрәмбез татарларның гына түгел, монда яшәүче барча төрки милләт вәкилләренен, яратып катнаша торган шатлыклы бер фәғалиятенә әверелде. Шуннан бирле Сабан туен һәр елны уздырып киләбез.

Татарстан, Башкортстан, Кытай, Америка һәм Төркиядән, Австралиянең Сидней, Брисбун, Мельбурн калаларыннан кунаклар чакырып, Австралия хөкүмәте вәкилләренен катнашлыгы белән зур итеп оештырылган Сабан туйлары 1999, 2004, 2006, 2009, 2011–2014 елларда үттә.

Татар-башкорт балаларының милли биоләре, кунакларның жырлап-биеп, спорт уеннарын уйнап күңел ачулары, тәмле татар ашлары белән Сабан туена килүчеләргә сыйлап жибәрү безнең өчен күркәм гадәткә әверелде.

Татарстан хөкүмәте Сабан туебызга Башкортстанның һәм Татарстанның халык артисты Фән Вәлиәхмәтов белән танылган жырчы, композитор Фәнир Галимовны, күренекле сәнгать әһелләре Венера Ганиева, Хәмдүнә Тимергалиеваларны, яшь жырчылар Алсу Әбелханова, Айгөл Бариева, Лилия Муллағалиеваларны, Татарстанның Чулпан Закирова житәкчелегендәге «Казан» бию ансамблен, «Казан егетләре» төркемен жибәрде. Алар бәйрәмгә дәрт, күңеллек өстәделәр.

Сабан туйларыбызга килеп, Австралиядәге милләттәшләргә сөендергән артистларыбыз өчен, Татарстан хөкүмәтенә чиксез рәхмәтләребезне белдерәбез.

* * *

Жәмгыятьбез кечкенә булса да, күзгә күренерлек эшләр башкарды.

1995 елда Татарстанның Премьер-министры Фәрит Хәйрулла улы Мөхәмәтшин житәкчелегендәге Татарстан делегациясен Аделаида каласында каршы алдык. 1997 елда Россиянең Австралиядәге илчесе Рәшит Хәмидуллин һәм аның хатыны Маһирә ханымны каршылап, очрашу оештырдык.

1998 елның 1 августында Аделаида каласында урнашкан Көнъяк Австралия иммигрантлары музеенда, ватаннарыннан аерылып, дөньяның төрле почмакларына сибелгән татар-башкортлар рухына багышланган истәлек ташы куелды. Тантанада хөкүмәт әһелләре дә, төрле төрки

милләт вәкилләре дә катнашты. Мәжлесне иммигрантлар музейе рәисе В. Закарис ачты. Залда татар-башкорт этник мәктәбе укучылары Татарстан, Башкортстан һәм Австралия байракларын күтәрәп басып тордылар.

Иркәннән, Ватаныннан аерылып, Себергә сөргенгә жиберелгән, башка чит жирләрдә вафат булган татар-башкортларның рухына багышлап, дога кылдык. Көнъяк Австралия премьер-министры Лон Олсынның рәсми вәкиле булып килгән парламент әгъзасы Джон Довкинска хатирә ташын тантаналы ачу хокукы бирелде.

Бездән кайткач, Джон Довкинс эфәнде жәмгыятебез уздырган чаралар турында парламентта озак чыгыш тоткан. Бу исә татарларның Австралия хөкүмәте белән үзара хезмәттәшлеген тагын да ныграк көчәйтәп жиберде.

1997 елда энием, Гайшә Маски, Зыя Маски, Сөенгөл Чанышевлар белән берлектә, унбер кешедән торган яшьләр төркемен Татарстанга алып барып кайтты.

2003 елда хөрмәтле Минтимер Шәймиев эфәнде энием белән яшьләр төркемен үзәндә кабул итеп, егет-кызларыбызның туган телне, динне, горел-гадәтләрен саклап калуларына сокланып, монның өчен зур рәхмәтләрен житкерде. Алар шулай ук Кукмара районының Арпаяз һәм Апас районының Урта Балтай авылларына барып, корбан чалып, садака таратып, кардәшләренә каберләрен яд итеп, авыл һәм район житәкчеләре белән бәйләнешләрен ныгытып кайттылар.

1997 елда Роза Туфитуллова Гайшә Маскины «Ак калфак» жәмгыятең Австралиядәге вәкиле итеп билгеләп, «Сөембикә» журналының 70 еллыгына багышлап махсус бәйләнгән зәңгәр шәл бүлөк итте.

Шушы ук чорда, Татарстаннан жиде диңгезче, дөнъяны 615 көн эчендә әйләнәп чыгу максаты белән, «Норд Стар» көймәсендә юл алган иде. 1998 елда Казан шәһәре башлыгы Камил Исхаков эфәнде бездән аларны Австралиянең Аделаида каласында каршы алып, ярдәм итүебезне сорады. Жәмгыять әгъзалары сәяхәтчеләрен шат күңел белән каршылап, тугыз көн кунак итеп озатып куйды.

1998 елда Татар-башкорт жәмгыятең рәисе Зыя Маски Башкортстан хөкүмәтең мәдәният һәм сәүдә бәйләнешләрен ныгыту өчен Австралиягә жиберелгән рәсми вәкиллегең кабул итте.

1999 елның 26 декабрендә, татарларның Австралиягә аяк басуына 50 ел тулу уңаеннан, Татар-башкорт жәмгыяте Көнъяк Австралия иммигрантлар музейеңда милләтләребезнең тарихы, мәдәнияте, сәнгате белән таныштырган бай күргәзмә ачты. Музейга татар халкының осталыгын гәүдәләндереп, энже белән чигелгән байрак бүлөк ителде. Ул байрак әлегә кадәр шунда саклана.

2000 елның 15 мартында Татарстанның «Дүрт кешелек скрипка» ансамбле музыкантлары Марат Зарипов, Камил Монасыйпов, Шамил Монасыйпов һәм Альберт Әсәдуллин эфәндәләргә кунакка чакырдык. Алар иммигрантлар музееда ачылган күргәзмәбездә чыгыш ясады.

Шул ук елның октябрдә Казан шәһәре башлыгы Камил Исхаков Австралиянең Каернис каласында ачылган 24нче «Дөньякүләм мәдәни мирас» фестиваленә килде. Монда Казан Кремле дөньякүләм әһәмияткә ия мәдәни һәйкәлләр исемлегенә теркәлдә. Сәфәр барышында Камил эфәнде Аделаидага да килеп, Татар-башкорт жәмгыяте вәкилләре белән берлектә Көнъяк Австралия иммигрантлар музеена экскурсия ясады.

2005 елның 25 февралендә Казан шәһәренң 18нче мәктәп директоры урынбасары Миләүшә Гомәрова житәкчелегендәге биш укучы үзара тәҗрибә уртаклашу һәм мәдәни бәйләнешләр булдыру максаты белән безгә килде. Жәмгыять эгъзалары укучыларны үз гаиләләренә кабул итеп, Австралия буенча сәяхәткә алып барды. Кунак балалар үзләренң яшәтәшләре белән аралашып, тәҗрибә уртаклашты.

2008 елда Зыя һәм Гайшә Маски, Рамил һәм Фирдәвес Садрилар, ул кешелек яшьләр төркемен алып, Казанга икенче мәртәбә барды. Монда алар Минтимер Шәймиев белән янә күрештеләр. Ул татар телен саклаган яшьләребезгә сокланып, тагын бер тапкыр афәрин әйтте.

1992 елдан Татарстан хөкүмәте безгә аерым игътибар бүлеп, вәкилләребезне Бөтендөнья Татар конгрессына, Халыкара универсиадага, Бөтендөнья хатын-кызлар форумына, «Сәләт» лагерена, яшьләренң спорт ярышларына чакыра башлады. Күп кенә егет-кызларыбызга бу чараларда катнашу бәхете тиде.

Бу вакыйгадан соң яшьләребез Казан уку йортларына еш бара башлады. Бабаларыбызның туган авылларын күреп, туганнар, яна дуслар табу өчен сәяхәтләргә чыгып, Аделаида-Казан арасын якынайттылар.

Шулай итеп, Идел-Урал яклары белән бәйләнешләр көчәйде. Татар-башкорт жәмгыяте көн саен зураеп, эшчәнлегә дә киңәя барды.

2010 елда татарларның Австралиягә күчкән башлавының чираттагы юбилее билгеләп, Көнъяк Австралия хөкүмәте милли делегациябезне парламент сарасна кунакка чакырды. Анда яшь укучыларыбыз Габдулла Тукайның «Туган тел» шигырен татар, инглиз телләрендә яттан сөйләп, милли биюләр башкарып, депутатларның алкышына иреште. Парламент эгъзасы, милли мәдәният министры Макел Аткинсин эфәндегә түбәтәй бүләк иттек.

2013 елның гыйнварында Татарстанның «Сәләт» лагере житәкчелегә үзара тәҗрибә алмаштыру нияте белән балаларны Аделаидага жиберде. Без 25 яшүсмерне каршы алып, урнаштырып, төрле чаралар уздырып, яшьләргә үзара аралашу мөмкинлегә тудырдык. Унбиш

көн бергә вакыт уздырган яшьләр кочаклашып, күз яшьләре белән аерылыштылар.

Жәмгыятьебез кечкенә булса да, әгъзаларыбыз арасында сәләтле кешеләр күп иде. Яшьләребез арасында биюче, жырчы, музыкантларыбыз да шактый булып, Сабан туйларында, төрле чараларда үзебезнең ижади көчләребезне күрсәттек. Жәмгыятьебездә «Ак калфак» Бөтендөнья татар хатын-кызлары оешмасы бүлекчәсе һәм жырчылар төркеме, «Шатлык» бию ансамбле эшләп килә, аларның чыгышлары тамашачыларның алкышларына күмелә.

Вәлиевләр гаиләсеннән чыккан өч язучыбыз бар. Сөенгөл Салих кызы Чанышева язган «Күз яшендә өелгән туфрак» исемле китап инглиз, төрек, уйгыр, татар, рус телләрендә Англиядә, Төркиядә һәм Казахстанда басылып чыкты. Тиздән япон телендә нәшер ителәчәк. «Атмаган таң» исемле икенче китабы төрек һәм уйгыр телләрендә Төркиядә дөнья күрдә. Сөенгөл Чанышева – Бөтендөнья язучылар союзы әгъзасы. Ул язучыларның ПЕН-үзәге эшендә даими катнашып, оешманың Төркиядә, Швейцариядә, Монголиядә, Кырымда, Кореядә, Кыргызстанда узган конгрессларына делегат итеп сайланды.

Гайсә Салих кызы Маски язган «Сабантуй» исемле китап инглиз һәм иске гарәп графикасындагы татар телендә басылып, Австралия хөкүмәтеннән югары бәя алды. Жыентык төрле китапханә, мәктәп, балалар бакчаларына таратылды. Аның күпсанлы шигырьләре Татарстанның төрле газит-журналларында дөнья күрдә. «Иркенлеккә сәфәр» исемле китабы Татарстан һәм Австралия хөкүмәтенң матди ярдәме белән 2012 елда татар һәм инглиз телләрендә дөнья күрүп, жәмәгәтьчелек тарафыннан яратып кабул ителде.

Сафия Салих кызы Вәлиеваның «Йөрәк хисләрем» исемле шигырьләр жыентыгы Башкортстанның Туймазы шәһәрндә басылды. Аның күпләгән шигырьләренә көйләр язылган. Безнең тарафтан язылган «Әни» исемле китап Вәлиевлар гаиләсенң чын тарихы булып, реаль вакыйгаларга нигезләнгән [1].

Жәмгыятьебездә спортка мөкиббән киткән яшьләр бар. Искәндәр Маски Франциядә чыккан «Петанки» спорт уены белән 2006 елдан бирле шөгыйльләнәп, 2008-2012 елларда чемпионлыкка ирешә. Оста футболчы Нәҗип Вәлиев та 2005 елда чемпионлык бүлгән ала.

Австралиядә туып үскән бер буын яшьләребез, төрле югары уку йортларында белем алып, хөкүмәт вазыйфаларында эшли.

2011 елның 27 сентябрндә Татарстан житәкчесе Рөстәм Миңнеханов эфәнде Австралиянең Аделаида каласында гомер итүче татарлар белән очрашты. Ул «Татар-башкорт жәмгыяте» әгъзалары Зыя Маски, Шөһрәт Вәлиев, Мөшәррәф Вәлиеваны, милләтебез файдасына

кылган хезмәтләре өчен, Рәхмәт хаты белән бүләкләде. 2011 елның 11 декабрендә Гайшә Маски, Рамил Садри, Сания һәм Диләрә Вәлиевалар милли мәдәниятне саклауда зур көч куйганнары өчен, Татарстан Мәдәният министрлыгының Мақтау хатына лаек булды. 2000 елда Сафия Вәлиеваның хезмәтен югары бәяләп, Бөтендөнья татар конгрессының башкарма комитеты аны ихтирамнамә тапшырды.

Жәмгыятебез Мәүлет, Корбан, Рамазан бәйрәмнәрен үткәрү белән бергә, дини кыйммәтләрәбезне киләчәк буыннарга тапшыру өчен дә хезмәт итә. Гаеп көннәрендә бергәләп мәчеттә намаз уку, аннары зиратка барып, эти-эни, туганнарның каберләрен тәрбияләп, Коръән укып кайту, барча кардәшләргә бәйрәм белән котлап, аларның хәлен белешү – безгә бабалардан калган изге әманәт. Гаеп көнне эти-энигә, олыларга һәм балаларга бүләкләр биреп, айлар буена чәй мәжлесләре үткәрәбез.

Рамазан аенда олысы-кечесе ураза тотып, һәр көнне төрле гаиләләрдә ифтар ашлары уздырабыз. Мәүлет кичәләрен төрле мөнәжәт һәм салаватлар әйтеп, күп кеше катнашлыгында күңелле итеп үткәрү гадәткә кергән.

Милли бәйрәмнәр дә югары дәрәжәдә үтә. Татар халкының бөөк шагыйре Габдулла Тукайга багышланган шигърият кичәләрендә жәмгыять әгъзалары, балалар, яшьләр теләп катнашып, төрле уеннар, комедияләр куялар, Тукай шигърьләрен һәм үз ижатларын яттан укып, әдибәбезне искә алалар. Нәүрүз бәйрәмнәре дә күңелле уза.

Зур гаиләбездә гомер бәйрәме булып исәпләнгән туган көннәр һәр атна саен үтеп тора. Бәйрәмдә Аллаһы тарафыннан бирелгән гомергә шөкер кылып, барыбызга да саулык-сәләмәтлек, тигезлек-тынычлык, эшләребездә уңышлар теләп, матур теләкләр һәм хәер-догалар белән рәхәтләнәп күнел ачабыз.

Австралиядә борынгы татар йолалары буенча милли туйлар үткәрү дә гадәткә керде. Аларда исерткәч бөтенләй кулланылмый.

Соңгы елларда жәмгыятебез Татарстан һәм Башкортстан белән якын элемтәдә тора. 2013 елда Башкортстанның Туймазы районы Төмәнәк авылында Фәнир Галимов әфәнде авылының 320 еллык юбилеен үткәрде. Шәжәрә бәйрәменә чакыру алып, мин дә катнаштым. Татар телен, Ислам кыйммәтләрен, гореф-гадәтләргә саклаган Төмәнәк халкының изге эшләрен, тирән тарихын өйрәнәп кайтып, аны якташларыма үрнәк итеп сөйләдем. Бәйрәмдә төшерелгән видеоязмаларны, фоторәсемнәргә күрү читтә яшәүчә татарларга да зур илһам бирде. Аларның тырышлыгы, кунакчылыгы, татар мәктәпләрен саклап калып, балаларда милли рух тәрбияләүгә салган хезмәтләре безне сокландырды.

Фәнир Галимов житәкчелегендә беренче мәртәбә оештырылган «Сәләт-Кандракул» лагеренда да булып, аннан бик тәәсирләнеп кайттым. «Сәләт»нең бүлекчәсен Австралиядә дә төзеп, яшьләрнең үзара тәҗрибә алмашу мөмкинлеге барлыгын аңладым.

Балаларыбызга, яшьләребезгә ата-бабалардан калган, эти-әнидән алган тәртип-тәрбия кануннарын, гореф-гадәтләргә житкерү өчен, бөтен көчөбезне салдык. Инде яшь буыннарның да башлаган эшебезне шундый ук активлык белән дәвам итүенә өмет тоттабыз.

Әдәбият исемлеге

1. Вәлиев С. (Вәлиева С.). Әнием: документаль повесть. – Казан: «Мәгариф–Вақыт», 2015. – 239 б.

© Вәлиев С., 2024

УДК 821.512.145

Гайнуллина Г.У.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КЕШЕНЕҢ ЭЧКЕ ДӨНЬЯСЫН ХАРАКТЕРЛАУЧЫ ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘРНЕ СЕМАНТИК ЯКТАН ТӨРКЕМЛӘУ

***Аннотация:** мәкалә татар телендә кешенең эчке дөньясын тасвирлаучы фразеологизмнарны өйрәнүгә багышланган, әлеге берәмлекләргә семантик классификациясе бирелгән, шулай ук дөнья тел картинасында фразеологизмнарның роле карала.*

***Терәк сүзлә:** фразеологизм, кешенең эчке дөньясы, дөнья тел картинасы.*

Татар теленең фразеология фонды – татар мәдәниятенә, тарихының аерым байлыгы. Телнең мәдәни-милли үзенчәлеге фразеологияләрдә бигрәк тә ачык күренә. Фразеологик берәмлекләр мәдәниятне, традицияләргә, көнкүрешне, милли аңны, образлы фикерләүне ачык чагылдыра.

Без диплом эшебездә кеше сыйфатларын чагылдыручы фразеологик берәмлекләргә тикшерүне максат итеп алдык. Фразеологик сүзлекләргә күзәтү ясау шуны күрсәтә: фразеологик берәмлекләр кешенең уңай һәм кире сыйфатын белдерер өчен кулланыла. Әмма кешенең уңай сыйфатын күрсәтүче фразеологик берәмлекләр кешенең кире сыйфатын белдерүче берәмлекләргә караганда азрак икәнлеге билгеле булды.

Кешене кире характерлаучы фразеологияләр акылсызлыкны, явызлыкны, эрсезлекне, әдәпсезлекне, саранлыкны, ялкаулыкны, мактануны, ялагайлыкны, тәрбиясезлекне, ярсулыкны һ.б. шундый кире сыйфатларны белдерәләр. Ө шәхеснең уңай сыйфатларын белдерүче фразеологик әйтәлмәләр уңганлыкны, житезлекне, юмартлыкны, йомшак, татлы теллекне, турылыкны, тугрылыкны, изгелекне, әдәплелекне, ярдәмчелекне белдереп киләләр.

Фразеологияне өйрәнү практикасында семантик кырны аерып чыгу методы турында сүз алып барганда, шуны әйтергә кирәк: төрле авторлар бу эшкә төрле ысуллар белән киләләр. Әйтик, Ю.А. Гвоздарев, семантик анализда өч төрле дәрәжә күрсәтә. Шуларның беренчесе – тупланган бөтен материалны анализлау һәм уртак класслар буенча аларны бүлү. Автор шундый классларны бишкә бүлә: предметлык, сыйфатлык, процесслык, хәл, чагыштырмалылык. Икенче этапта һәрбер класс чигендә семантик группалар барлыкка килә [3; 12-20].

Шулай ук А.М. Эмирова фразеологизмнарны семантик кыр буенча бүлүдә үз методын тәкъдим итә. Аныңча, беренче этапта фразеологик берәмлек составынан экстралингвистик характерда булган уртак бер семантик сыйфат алына, ә соңыннан инде үзенә семантикасында уртак компоненты булган фразеологик әйтәлмәләр бер кырга берләшәләр [5; 55].

Татар телендә кешенең эчке сыйфатларын характерлаучы бик күп фразеологик берәмлекләргә тикшереп, анализлап үткәннән соң, без аларга классификация эшләдек. Семантик кыр төзү берничә этаптан торды. Беренче этапта тел аспекты зур урын алып торды. Монда киң планда бер үк мәгънә белдерүче фразеологик берәмлекләр буенча фразеосемантик кыр төзедек. Аларны икенче төрле макрокыр дип атарга мөмкин. Шуннан соң шушы макрокырлар эчендә семантик кырлар саналып үтелде.

Фразеологик берәмлекләр дүрт класс буенча төркемләнделәр һәм шулар арасында иң күбә булып кешенең интеллектуаль эшмәкәрлеген билгеләүче класс саналды. Аңардан тыш тагы берничә класс төзелде: бу кешенең эхлак-этик сыйфатлары, шәхеснең аффект-психик һәм ихтыяр сыйфатлары. Һәрбер класс үз эченә билгеле бер санда группа ала. Ул группалар, үз чиратында, теге яки бу классны жентекләп характерлыйлар. Димәк, безнең тарафтан дүрт макрокыр составына кергән семантик кырлар төзелде. Менә алар:

1. Кешенең интеллектуаль эшчәнлеген атаучы фразеологик берәмлекләр:

– акыллы: *Акылга беткән. Акыл иясе. Акыл капчыгы. Акыллы баш. (Аның) күле тирән. Башлы кеше. Бизмәне авыр тарта. Бөтен кеше.*

*Гыйлем иясе. Иллә дә баш үзәндә. Фикер иясе. Авызыңнан чыкканчы
эләктереп ала. Күктән йолдыз каптыру;*

*– надан, аңгыра, тиле: Агач башмак. Агач арасынан урман
күрмәгән. Адам имгәге. Акылга бертөрле. Акылга зәгыйфь. Акылга таман.
Акылдан буш (коры) калган. Акыл чәчләре башын ташлаган. Акылына
хыллал килгән. Акылын кәжә ашаган. Акыл (үзәнә) кереп тә чыкмаган.
Алла сарыгы. Аягына алып селексәң бер хәрәф (әлиф) төшмәс. Акылга
туймый калган. Акылга тулы түгел. Башсыз кеше. Башына чүбек (кибәк)
тутырған. Бер тактасы ким (житми). Бер әлиф тә танымый. Берәу
тулмый. Бизмәне тартмый (тулмый). Борын төбәннән ары күрми.
Ботыннан тотып селексәң авызыннан бер әлиф төшмәс (өч хәрәф
төшмәс). Буш баш. Бүкән баш. Бүрек калыбы. Бүрекле карга. Дебет
колак. Гәмбә белән шалканны да аера алмый. Гәмбә – шалкан, ком –
талкан. Ике аяклы ишәк. Исәр баш. Ишәк колагы. Кабак баш. Кайнар
баш. Кара карга. Карга мие эчкән. Кибәк баш. Кибәктән арпаны аера
белми. Миңгерәү сарык. Мыскалы тулмый. Озын буй, буш кафа. Савыты
тулмаган. Саламга гына үскән. Суқыр бәрәңге. Суқыр тавык. Тавык баш.
Тавык мие эчкән. Тишек борын. Туң баш. Туң боз. Уймакка салырлык та
(акылы юк). Унга тугыз тулмаган. Уңны-сулны аермый. Чи надан.
Чыпчык баш. Чәберчек йомыркасы чүмергән. Чәүкә мие эчкән нәрсә.
Чүпрәк баш. Шыр надан. Эчен яrsaң бер әлеф чыкмас. Юка баш, сыек
ми. Әйтсәң белмәс, дәшсәң килмәс. Әлифне (әлепне) таяк дип (тә) белми.
Суқыр чикләвек. Чикмән калыбы. Шалтыравык кеше. Кайнар баш.
Чапмаган да, юнмаган да. Йөзгә бер тулмаган. Ярты баш.*

Иң күп санны кешенең акыл сыйфатларынан мэхрүм булганны күрсәтүче фразеологик берәмлекләр тәшкил итте. Интеллектуаль үзенчәлекләр пар төзиләр. Бу фразеологик системада фразеологик берәмлекләрнең турыдан-туры каршы характер сыйфатларын атыйлар дигәнне аңлата.

2. Шәхеснең ихтыяр сыйфатларын атаучы фразеологик берәмлекләр. Фразеологик әйтелмәләр тупланган материалны тикшерүне анализлаганда, В. Калинин тарафыннан башкарылган ихтыяр-ынтылыш сыйфатларының классификациясенә таянып, без макроқыр составында шундый семантик кырлар билгеләдек:

– үзен кулда тота белә: *Астан уртын чәйни;*

– ярсу: *Балта сабы кыска. Дуамал баш. Кау кебек кабынырга гына тора. Кызу канлы. Кыска тәртәле. Эчедер теле, дуамалдыр үзе. Яшен ташы (кебек). Ачуыннан тиз кайта. Утка баскан. Холкы бармакка урарлык та юк;*

– үзсүзле: *Ассалар да, сүзеннән кайтмас. Ватылмый торган чикләвек. Аның белән борчак пешми. Аңа әйттең ни, стенадагы бүрәнәгә*

айттең ни. Йөрешкэнгә юл бирмәс. Кире беткән. Кирегә каешып үскән. Кире киткән (сүткән). Кире чабата. На дисәң бармый, ту дисәң туктамый. Олтан колак. Сүзен бирми. Тире тунын тискәре кигән. Тискәре (беткән) нәрсә. Чукынган нәрсә. Шайтан алыштырган. Башы каты, арты сасы;

– йомшак: Йомшак күңелле. Бәләш төбө. Миһербан иясе. Балавыз кебек эреп аккан;

– уңган: Баскан жүрәннән (эзеннән) ут чыгара. Билне буып туган. Иренмәс жан. Ут егет. Жүлдән өлгер, эштә сизгер. Чәчрәп тору;

– ялкау: Аю табан. Авыр гәүдәле. Авыр санлы. Адымын санап атлый. Авызына чәйнәп салганны (каптырганны) көтә. Ак кул. Артын салып утырган. Аш янында ат кебек, эш янында эт кебек. Аягын санап атлый. Баскан да каткан. Башыннан арты (саны) авыр. Бер аягын алганчы (атлаганчы) икенчесен эт ашып. Бер туктый да бер атлый. Бетле йөрәк. Бохар ишәге. Бәйрәмбай кеше. Бүреген башына кигәнче ел уза. Йокы капчыгы. Ике кулы кесәсендә. Итәгенә ут капса да кузгалмас. Үзе ятып йоклаган, сәке башы кортлаган. Уңмаган утын тукмагы. Төчө камырдан әвләнгән затлы кенәри;

– тәжрибәле: Балта мае ялаган. Дөнъяның ачысын-төчөсен тату (татыган кеше). Карт төлке. Жиде морәҗадан үткән;

– тәжрибәсез: Ана куеныннан чыкмаган (чыгып эшитмәгән). Авыз суы кипмәгән. Авызыннан ана сөте (дә) кипмәгән. Авызы пешмәгән. Аягына бозау (сыер) басмаган. Дөнъя күрмәгән. Йомырка сарысы кипмәгән. Йомырка эчендәге чебеш. Иренендә ана сөте кипмәгән. Урман әүлиясе. Чи күчән. Яшел авыз. Яңа гына йомырка кабыгыннан чыккан;

– аумакай: Авызыңа бал да май булып керә. Ике койрыклы (булу). Юма тел. Юмакай тел;

– житез: Жүлдәй жүitez. Жиңел сөякле һ.б.

3. Хис-тойгы мәгънәсен белдерүче фразеологик берәмлекләренә икегә бүлөп карап була: а) шәхеснең хис-тойгыларын атаучы фразеологик әйтелмәләр; б) кешеләр арасындагы хис-тойгыларны атаучы фразеологизмнар. Аларның составында түбәндәге семантик кырлар билгеләнә:

а) шәхеснең хис-тойгыларын атаучы фразеологик әйтелмәләр:

– хиссез: Йөрәген май (мүк) баскан. Йөрәк мүкләнгән (булу). Йөрәге бетләнгән. Мүк йөрәк. Мүкләч йөрәк. Итеннән ит кисеп алсаң да сизмәс. Таш чәчкә. Туң күз. Туң йөрәк;

– батыр: Куш йөрәкле. Егет дисәң дә егет. Күзен ботактан сакламый;

– куркак: Ишек шыгырдаганны ишетеп, төсө китә. Йон йөрәк. Куян жанлы. Чыпчык йөрәк. Чыпчык пыр иткәнгә йөрәге ыыр итә;

– сер тотмаучы, күп сөйлөүчү: *Авызына саескан төкергән. Авызына теле сыймаган. Авызында сүз тормый. Авызында эт балалаган. Авызын (иләктәй) эсәеп. Авызының тоткасы юк. Авызын яба белми. Авызы тишек. Алты авыз. Бакылдык бака. Буш барабан. Ерык авыз. Ияк асты тишек. Озын телле. Сер тотмас үрдәк. Сирәк иләк биш юкә. Сүз тегермәне. Сүз капчыгы. Теше аралы. Бер тиен биреп сөйләтөп булмас, ике тиен биреп туктатып булмас. Жәлтәк авыз. Үзе борчактай, теле кисаптай. Иннеге тыгылмаган. Китек теиш. Тел бистәсе. Урам авыз. Төпсез чиләк. Тишек авыз. Ярык барабан, ярык быргы;*

– тәкәббер: *Зур бавырлы;*

– астыртын: *Тавышсыз мылтык. Йөзен яшерү.*

б) кешеләр арасында хис-тойгыларны атаучы фразеологик берәмлекләр:

– үз-үзенә бикләнгән, аралашмаучан: *Авызына йөзен яширгән. Дәшмәки кеше. Каптырмалы кеше;*

– яхшылык теләүче, ярдәмчел: *Шәфкать иясе. Ай белән көндәй һәркемгә кирәкле. Зур йөрәкле. Изге жан;*

– усал: *(Аның белән) каберең якын булмасын. (Аның) талканы коры. Еланга агу бирер. Елан йоткан. Йоны коелган яман эт. Йөзе кара (лар). Йөзөндә иман (нур) эсәре юк. Зәһәр елан. Зәһәр йоткан. Иблис төкереге. Кабык ирен, без танау. Кара йөрәк. Кара йөз. Кара эч(ле). Каты куллы. Колагыңны кисеп, кулыңа тоттырыр. Тешле-телле кеше. Хөсетле кеше. Каты холыклы. Чүл бүресе. Шайтанның арт аягы (арт боты). Ыжгырыйм ата. Эт теише. Адәм аждаһасы. Аю беләк, таиш йөрәк. Кабил токымы. Каты бавырлы. Адәм тилчәсе. Кан дошман. Кара елан. Талканы коры, талканын коры тотта. Таиш бавыр. Таиш бәгырь. Таиш бөөрәк. Таиш йөрәк. Таиш күңел. Таиштан (битәр) каты. Таиш та – таиш, ул да – таиш. Эчендәге жану юктыр моның!*

– якын кешенә ярату: *Ачык йөз(ле). Ачык кеше. Ачык күңелле. Йөзе якты, бите ачык. Чырае белән туйдыра. Хуи күңелле. Жылы канлы. Керсез йөрәк. Олы йөрәкле (жанлы).*

4. Кешенә эхлак-этик сыйфатларын белдерүче фразеологик берәмлекләр:

– изгелекле: *Изге зат. Илаһи кеше. Ак күңел. Ак күңелле. Ак эчле;*

– тәрбиясез: *Иблис өшкергән нәрсә. Нәфесе башына менеп утырган. Нәфес колы. Юлмаган кисап. Юлмаган таяк. Алладан курыкмый, бәндәдән оялмый. Аннан файда күргәндә алладан каза күрерсең. Илаһи кыз. Кече моржа тыгынчылыгы;*

– хәйләкәр: *Башы йомры. Йомры баш. Койрыгына бастыра торган кеше түгел. Койрыксыз төлке. Теле (белән) төлке тотта. Шома көпиш. Юлы жир астыннан йөри. Юха нәрсә. Ата төлке. Иске бер тиен.*

Түбэдэн атсаң да мäche кебек дүрт аягына төшәр. Агач башындагы карга авызыннан калжа тартып ала (торган кеше). Жиңелнең астыннан, авырының өстөннән. Иблис токымы;

– беркатлы: Юка баш. Эчендәге тышында. Юләр нәрсә;

– юмарт: Актык ыштанан салып биргән. Икмәкле-тозлы (кеше).

Киң куллы. Су сорасаң бал бирә. Ыштансыз кеше. Ачык куллы. Киң күңелле. Иркин (киң) күңелле;

– саран: Анасының имчәген имгәндә, икенчесен кулы белән жибәрми тотып торган. Аннан әйбер алганчы, тавыктан сөт савырсың. Башыннан бөркәнәп ашыый. Бер тиенгә бетәшкән. Бер тиене онытылып калса, йөз чакрым кире кайтыр. Бер тиен өчен черәеп каткан. Бетен сыгып (чәйнәп) канын эчкән. Бет чәйнәгән. Бетәшкән нәрсә. Бик “кырып алыым” кеше. Бир дисәң дәшмәс, мә дисәң кул сузар. Калтырар карун. Кар бирмәс карун бай. Каты кеше. Кискәндә кан чыкмас саран. Кыш көне кар бирмәс. Таш борчак. Тимер борчак. Төкереге белән камыр баскан. Төнлегеннән жыл какмый (өрми), шигеннән кеше бакмый (жерми). Уртын суырган. Учиннан акканны ялаучы. Уң күзен сул күзеннән кызгана. Эт эченнән өйрә эчкән. Айны учлап тотар иде, буе җитми. Акча өчен анасын сатар. Карт бүре. Кырып алыым кеше. Акча корты. Акча колы. Акча капчыгы. Акчасын тавык та чүпләп бетермәс. Акча өчен иманын саткан. Дөньяга бирелгән (кеше);

– икейөзле: Акылга дивана. Арты былчырак. Изге монафикъ. Ике битле ком икмәк. Ике йөзле. Ике сүзле. Ике телле. Ишеккә карап елап, түргә карап көлеп. Кереп ашым ашыый, чыгып башым ашыый. Кешегә барса ал да гөл. Күз алдында мактый, күз артында сүгә. Сары май булып керә, кара елан булып чыга. Эче елый, тышы көлә. Ала йөрәк. Ала күңел. Ала эч. Алдан аяк ялый, арттан үкчә тешли. Алдында ашыңны, артыңда башыңны ашыый. Өйгә кереп ашың ашыый, урамга чыгып башың ашыый;

– тугры, намуслы: Вәҗданы пакъ, йөзе ак;

– алдакчы: Дөя шикелле бер төз җире юк. Кара ялганчы. (Ул кеше белән) аең-көнең уртак булмасын. Чанасының төбе тишек. Шыр чыккан. Алдакчы капчыгы. (Аның) сарыгы да бүре тота;

– бәйләнчек: Авызына алды инде, өзмәс тә куймас. Ак яктан куса, кара яктан керә. Арбаның бишенче көпчәге. Ашап туйгач – тозы юк. Аягына таш тисә, миннән күрер. Йөрәк бозгыч. Замаска булды. Каймалы бизгәк. Кан корткыч. Кирәкле кишер яфрагы. Көзгә чебен. Салкын бизгәк. Чыршы сагызы. Ябышкак сагыз. Бүз көясә;

– мактанчык: Авызын ачса үпкәсе күренә, борынына юкә җитми. Зур күтәрәп бәләкәй суккан. Коры куқыр. Тел тегермәне. Шапылдык кеше. Шәп кеше. Яргыч тегермән. Ярма ташы. Ярма яргыч. Этәч Фәхри (пәхри). Калай этәч. Таш сыбызгы. Йон батыр;

– оятсыз: *(Аның) бите юмаган. Битенең керенә биш эт туярлык. Битенә дүңгыз тиресе каплаган. Битенә күн теккән. Битенә алтан салган. Битенә төкерсән, яңгыр тама дип торыр. Битенә ыштыр япкан (каплаган). Бите юмаган. Бите ждәннәмгә керсә дә кызармас. Битсез кеше. Йөзен дә чытмый. Йөзенә ыштыр каплаган. Ояты да юк, хясы да юк. Тэлинкәсен башына каплаган. Утка керсә, йөзе кызармас. Ыштыр бит. Эттән әрсез, алабайдан гарьсез (кадерсез). Жир бит.*

Кешенең эчке доньясын характерлаучы 78 семантик кыр билгеләнде. Бер үк фразеологик әйтелмә теге яки бу макрокрыга карарга мөмкин. Мәсәлән, *ассалар да сүзеннән кайтмас* фразеологизмы беткәнче бер сүзле, бер принциплы, үз сүзе өстендә үлэ торган кешене белдерә һәм бер генә семантик кырга карый – үзсүзле. *Үзсүзле* шөхеснең ихтыяр сыйфатларын атаучы макрокрыга керә. Ә башка төрле фразеологик әйтелмәләр берничә семантик кырга карарга мөмкиннәр. Мәсәлән, *ачык кеше* фразеологизмы «киң күнелле» дигән семантик кырга караса да, аны бер үк вакытта «саф күнелле», «беркатлы» кебек семантик кырларга да кертеп була. Күрүебезчә, безнең алда семантик кырларга кергү планында күп мәгънәле фразеологик берәмлекләр тора.

Менталь характеристика бирүче кайсыбер фразеологик берәмлекләр турында сөйләгәндә, шуны әйтергә кирәк: кире баяләмә бирүче фразеологизмнар (мәсәлән, *карга маен эчкән*) яисә уңай баяләмә бирүче (*алтын куллы*) фразеологик берәмлек бар. Ләкин бар шундый фразеологик әйтелмәләр, алар кешегә уңай баяләмә дә, киресен дә бирергә мөмкиннәр (мисал өчен, *ата төлке*).

Барлык эчке характеристика кешенең эш-хәрәкәтендә күренә. Шулай ук вакытта эш-хәрәкәтнең характеристикасын ике төрле аңлатылырга мөмкин: 1) билгеле тышкы характеристиканың күрсәткече; 2) кешенең ментальлеген раслаучы, яисә эчке характеристиканың күрсәткече буларак; 3) бер үк вакытта беренчәсе дә һәм икенчәсе дә. Мәсәлән, *бүреген башына кигәнче ел уза* дигән фразеологизм, контекстан аңлашылганча, кешенең үзгәрми торган характер сыйфаты булырга мөмкин, ә шулай ук вакытта аерым алынган эш-хәрәкәте дә була ала.

Китерелгән классификация фразеологик әйтелмәләрнең мәгънәләре формалашуын анализларга ярдәм итә. Шулай ук бу классификация фразеологик мәгънәнең лексема мәгънәсеннән ераклашу дәрәжәсен күрсәтә. Бу, үз чиратында, фразеологик берәмлекләрнең нигезендә ятучы үзенчәлекле образлар һәм символларны ачыкларга һәм сурәтләргә, шулай ук сүзтәзмәләрнең фразеологик берәмлекләргә әйләнү этабының эчке процессларын ачыкларга ярдәм итә. Лингвокультура гомумилек (общность) үзенең доньяны кабул итү үзенчәлекләрен чагылдыра. Халык доньяның «фотосурәтен» генә ясап калмый, ә тел

символлары аша дөнъяны аңлата, шуның белән дөнъяның менталь рәсемен дә бирә. Фразеологик әйтелмәләр белән тудырылган тел образлары халык рухын, милли хис-тойгы, дөнъяны кабул итү һәм аңлауны чагылдыра.

Әдәбият

1. Жамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
2. Татар теленең фразеологизмнар сүзлеге: тотрыклы сүзтезмәләр һәм тәгъбирләр: Өч томда. – Казан, 2022.
3. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мироведения к миропониманию – Уфа: БГПУ, 2000. – 283 с.
4. Эмирова А.М. К теоретическим основам фразеологической идеографии (Некоторые проблемы фразеологической ономазиологии) // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1979, вып.14. – С. 50-61.

© Гайнуллина Г.У., 2024

УДК 811.512.141

Гамбарова А.Х.,

Өфө к., Рәсәй Федерацияһы

Филми етәксеһе: ф.ф.к., доцент Р.Я.Хөснәтдинова

КОМПАРАТИВ КОНСТРУКЦИЯЛАРЗЫҢ МОРФОЛОГИК ЮЛ МЕНӘН ЯҺАЛЫШЫ

Аннотация: *мәкәләлә компаратив конструкцияларзың структур үзенсәлектәре карала. Сағыштырыуларзың морфологик ысулына айырым урын бирелә.*

Төп һүзәр: *башкорт теле, компаративлык, сағыштырыулар.*

Компаратив конструкцияларзың морфематик барлыкка килеү юлдары телдең фонетик, шулай ук синтаксик аспектарына кагылған катмарлы һәм күп кимәлле процесс булып тора. Беренсе сиратта, сағыштырыу формаларын барлыкка килтереүеңең таралған ысулы – ялғаулар куллануы, был, үз сиратында, сағыштырыуы булдырырға мөмкинлек бирә. Мәсәлән, «акыллы» һүзбәйләнешен «акыллырак» тип үзгәртеү сифаттың юғарырак кимәлен күрһәтә; «*Йырактарак* трактор менән ер һөрәләр, тагы ла *алыштарак* иген һуғыусылар күренде (Б. Бикбай). Бынан тыш, аналитик конструкциялар бар, уларза компаратив

мөнәсәбәттәр Һылтаузар аша сағылыш таба. Был алым телмәрзең Һығылмалығын һәм басыклығын арттыра.

Шуның менән бер рәтән кайһы бер телдәрҙә компаратив конструкциялар образлы ассоциациялар нигезендә формалашкан метафорик күсеү күренеше күзәтелә. Тимәк, сағыштырыу тура характеристикаларға ла нигезләнә ала, шул рәүешле интерпретацияла тәрәнлек һәм күп мәғәнәлелекбарлыккакилә. Шулайитеп, компаратив конструкцияларҙың морфематик барлыкка килеү юлдары тел ресурстарының байлығын һәм төрлөлөгөнсағылдыра, был телдә идеяларҙы һәм эмоцияларҙы асыуға булышлык итә.

Һүзьяһалыш тел ғилеменең морфология бүлеге менән тығыз бәйләнештә, сөнки һүзьяһалыш процесы күп оракта тамыр һәм аффиксаль морфемаларҙың мөнәсәбәттәшлеге, йәғни һүз яһаусы нигезҙәрҙең бер-береһе менән кушылыулары, ишләшеүҙәре, кабатланыулары йәки һүз яһаусы аффикстар менән кушылыулары һөҙөмтәһе булып тора; юкка ғына һүзьяһалыштың иң продуктив һәм киң таралған күп тармаклы төрҙәренән береһе морфематик юл тип аталмай.

Һүзәрҙең морфематик төзөлөшө һәм уларҙың грамматик формаларының яһалыу үзенсәлектәре буйынса башкорт теле, башка төрки телдәр кеүек үк, агглютинатив телдәрҙең аффиксаль төркөмөнә карай. Был – башкорт телендә һүзәрҙең морфематик төзөлөшө агглютинатив юл менән, йәғни күптән калыплашкан һәм билдәле бер функция аткарган аффикстарҙың механик рәүештә тамыр (нигез) азағына эзмә-эзлекле кушылыуы һөҙөмтәһендә, башкарылыуына бәйләнгән: бак-са-сы-лык-ты үстерәйек», – тип яза К.Ғ. Ишбаев [2; 45].

Шуны билдәләп үтәйек: морфема – грекса «morphē» (форма) һүзенән яһалған. Ул иһә һүзҙең артабан бүленә алмай торған иң бәләкәй мәғәнәүи өлөшөн аңлата. Башкорт телендә морфемалар, башка төрки телдәрҙәге кеүек, мәғәнәләре, урындары һәм функцияларына карап ике төргә: тамыр морфемаларға йәки тамырзарға һәм аффиксаль морфемаларға йәки аффикстарға бүлеп карала. Шулай итеп, һүз морфематик төзөлөшө буйынса, нигезҙә, ике төрлө морфеманан: тамыр менән аффикстан тора. Мәсәлән:

һал (тамыр) – ма (аффикс),
кой (тамыр) – мак (аффикс).

Белеүебезсә, морфематик юлдың аффикслашыу һәм нигезҙәр кушылыу ысулдары, шулай ук һүзәрҙе кысқартыу юлы менән яңы һүзәр яһалған сакта, йыш кына һүз яһаусы нигезҙәр составындағы айырым фонемалар йәки фонемалар рәте төшөрөп калдырылалар, әйтелмәс булалар; был күренеш яһаусы нигезҙәрҙең кыскарыуы рәүешендә кабул ителә, уның төп сәбәптәре булып телдәге

морфемалардың һүзьяһалыш процесы барышында үз-ара кушылыусанлык үзенсәлектәре һәм төрлө фонетик процестардың сағылышы иһәпләнә.

Тимәк, башкорт телендә компаратив конструкциялардың морфематик барлыкка килеү юлдары – тел структураһы һәм семантикаһы үзенсәлектәрен сағылдырган катмарлы һәм күп кимәлле процесс. Башка төрки телдәрзәге кеүек үк, башкорт телендә лә объекттарзы сағыштырыуға төрлө морфологик алымдар, шул иһәптән хатта айырым һүззәр кулланыу ярзамында өлгәшелә. Сағыштырыу конструкцияларын барлыкка килтереүзәң киң таралған ысулдары кушымталар нигезенә - ырак/-ерәк ялғауларын кушыузы үз эсенә ала. Мәсәлән, «матур» – «матурырак» (иң матуры).

Шулай ук телдә мәғәнә һәм контекстың өстәмә катламдарын өстәгән «карағанда» йәки «карап» кеүек сағыштырма һүзбәйләнештәр махсулаштырылған конструкциялар за орай.

Компаратив конструкциялардың -дай/-дәй, -са/-сә аффикстары бар. Мәсәлән: «Алмалай кызым Гәйһөзөмдә юк итте, **арысландай** кейүемдә харап итте (Һ. Дәүләтшина). Шулай ук бәйләүестәр: ук **кеүек** атылыу; башына таш төшкән **һымак**; умарта **һымак** гөж килеү; юрга ат **шикелле** йөрөү.

Тел үзләштереүзәң һәм башка телдәрзәң йөгөнтоһо күзәтелә, был компаратив формалардың структураһын киңәйтә. Диалект төрлөлөгө мөһим аспект булып тора, унда төрлө райондардың тел үзенсәлектәре барлыкка килә.

Бынан тыш, компаратив конструкциялардың стилистик контекстка карап үзгәрәүе мөмкин. Әзәби телдә йышырак формаль формалар кулланыла, ә һөйләшәү телмәрендә ябайлаштырылған конструкциялар кулланыла. Ул, мәсәлән, ябайлаштырылған сағыштырыу формаларын һәм метафораларын кулланыуза сағыла, был иһә тағы ла йәнләрәк һәм хисләрәк телмәр тыузырыуға мөмкинлек бирә.

Компаратив конструкциялар өлкәһендәге тикшеренеүзәр шулай ук прагматика аспекттарын үз эсенә алыуы, шул иһәптән билдәле риторик эффекттарға ирешәү өсөн сағыштырмаларзы файзаланыуы ла мөмкин. Күп кенә орактарза сағыштырыу конструкцияларын кулланыу, сағыштырыузың мәғәнәләргә басым яһап, социаль йәки мәзәни айырмалыктарзы асыклау өсөн хезмәт итергә мөмкин. Шулай итеп, башкорт телендә компаратив конструкциялардың морфологик ысул менән барлыкка килеү юлдары артабан өйрәнәү һәм анализлау өсөн кызыклы һәм күп яклы өлкәләрзән һибәрәт, был ошо телдәң байлығын һәм катмарлылығын раслай.

Әзбиәт исемлеге

1. Гәниев В.В. Ж.Ф. Кейекбаев әсәрзәренәң тел һәм стиль үзенсәлектәре. – Өфө: БДУ, 2002. – 133 б.

2. Ишбаев, К.Ф., Ишқилдина, З.К. Башқорт теленәң қысқаса һүзьяһалышы һүзлеге / К.Ф.Ишбаев, З.К. Ишқилдина. – Өфө: Китап, 2014. – 552 б.

3. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башқорт теле. 5 том. Стилистика. – Өфө: Китап, 2009. – 352 б.

4. Хақимова В.Ш. Функционально-семантическая категориялы компаративности в современном башкирском языке. – Уфа: Издание Башгосуниверситета, 2002. – 131 с.

5. Талипова Т.Р., Хәснәтдинова Р.Я. Мостай Кәримдең әсәрзәрендәге сағыштырыуларзы тәржемә итеү юлдары. В сборнике: Мостай Кәрим феномены һәм глобаль XX быуат: донья контексында милли-рухи мәзәниәт (Башқортостандың халық шағиры Мостай Кәримдең тыуыуына 100 йыл тулыу айқанлы). Сборник материалов Международной научно-практической конференции, к 100-летию со дня рождения народного поэта Башқортостана Мустая Карима. Ответственный редактор Кунафин Г.С. – Уфа: БГУ, 2019. – С. 230-235.

6. Усманова А.Ф. Рәми Ғариповтың поэзияһында сағыштырыуларзың кулланылышы // Сборник материалов международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых «Актуальные проблемы современной филологии, востоковедения и журналистики». 23 апреля 2024 г. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2024. С. 341-343.

© Гамбарова А.Х., 2024

УДК 811.512.145

Гареева Р.Р., Зарипова И.Ф.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЛИНГВИСТИКА ӨЛКӘСЕНӘ КАРАГАН ФРАЗЕОЛОГИК ТЕРМИННАР

Аннотация: мәкаләдә фразеологик берәмлекләр белән белдерелгән лингвистик терминнар тасвирлана.

Терәк сүзләр: татар теле, лексикология, фразеологизм, термин, фразеологик терминнар.

Фәнни-техник белемнәр үсеше белән бәйле рәвештә, хәзерге телләрдә барлыкка килгән күп санлы яна сүзләр махсус лексика, ягъни

терминологик берәмлекләр тәшкил итә. Төрле табиғый, төгәл, гуманитар фәннәр терминнары санының үсеше телнең гомуми кулланыштагы сүزلәре санының үсешен узып китә. Хәзерге вакытта аерым фәннәр (химия, биология) терминнары саны телнең махсус булмаган сүزلәре саныннан артыграк булырга мөмкин. Шул ук вакытта күп кенә терминнар гомуми кулланыштагы телгә үтөп керә, ә терминологик проблемалар гомумән телгә күбрәк йогынты ясай, шуңа күрә махсус өйрәнү телнең лексик системасын үстерү өчен мөһимрәк була бара.

Фәндә «термин» төшенчәсе нигездә XX гасыр башында формалаша. Терминология тикшеренүләренең тарихы зур. Терминологик өлкәсендәге заманча хезмәтләр автоматлаштыру һәм инженер-лингвистик модельләштерү принципнарын кулланып, аның тасвирламасында (Р.Г.Пиотровский, Л.Н. Беляева, А.С. Герд, Б.Ю. Городецкий, Ю.Н. Караулов, П.Н. Денисов һ.б.) рус һәм совет терминологиясе классикнары (А.А.Реформатский, В.В. Виноградов, Д.С. Лотте, Л.В. Щерба һ.б.), шулай ук терминнар проблемаларына игътибар иткән һәм махсус терминология белән шөгылләнгән чит ил тел белгечләре (Ф. де Соссюр, Э. Бенвенист һ. б.) тарафыннан салынган фундаментка нигезләнә.

Терминның асылы турындагы сорау һәрвакыт терминологиядә мөһим булган. Ул Д.С. Лотте һәм Э.К. Дрезен хезмәтләрендә тикшерелә. А.А. Реформатский билгеләп үткәнчә, «терминология» – ул фән, техника, сәясәт, ягъни интеллектуаль оешкан социаль чынбарлык өлкәләренә үзлегә. Терминология, беренче чиратта, әлегә фән төшенчәсе системасы белән бәйлә».

Терминның системалылыгы турында сөйләгәндә, Б.Ю. Городецкий һәм В.В. Раскин аерым алынган терминның фикция булуын билгеләләр. Ул бары тик билгелә бер мөнәсәбәтләр белән бәйлә булган терминнар системасында гына бар. Һәм, чыннан да, термин, беренче чиратта, лексик берәмлекләренә бөтен классына карый, һәм аның махсус лексикага каравы икенчел, специфик үзенчәлек булып тора, ә бу специфика гомуми кулланыштагы лексикага карата нисбәт һәм, аерым алганда, оппозиция белән бәйлә.

Г. Гийом билгеләгәнчә, лингвистиканың бурычларының берсе «бик яқын арадан һәм тирән уйланулар ярдәмендә формалашкан һәм безнең өчен гадәти булган телләрдә сүз формасын алган тел асылларының ничек барлыкка килүен тикшерүдән гыйбарәт».

Төрле термин системаларны һәм терминологияләрне тикшерүчеләренә күбесе терминнарның асылын аларның барлыкка килүе һәм оешмасы яғыннан гына түгел, ә терминологик һәм гомуми кулланыштагы лексика арасындагы аермалар турында да сорау куялар. Бу аерма телнең табиғатендә ята. Терминнар профессиональ телгә карый,

алар профессиональ төшенчәне белдерүче һәм формалаштыручы махсус мәгънәгә ия. Терминнар фәнни һәм һөнәри-техник объектларны һәм алар арасындагы мөнәсәбәтләрне танып белү һәм үзләштерү процессында кулланыла.

Татар тел белемдә фразеология буенча хезмәтләрнең күп булуына карамастан, фразеологик терминнар буенча булган белемнәрне туплап, системага салган, аларны төрле аспекттан чыгып анализлаган һәм төгәл, конкрет нәтижәләр ясаган, хезмәтләрнең әлегә булмавы сайланган теманың актуальлеген билгели.

Татар телендә лингвистика өлкәсенә караган фразеологик терминнарны, үз чиратында, берничә төркемгә бүлүргә мөмкин. Мәсәлән:

а) фонетика тармагына караган фразеологик терминнар:

Ачык иҗсек – сузык авазга тәмамланучы иҗсек.

Интерденталь тартык – телне аскы һәм өске тешләр арасына куеп әйтелә торган аваз.

Ирен авазлары – иреннәр катнашы белән әйтелә торган авазлар (*б, п, в, ф, о, ө, у, ү*).

Латераль тартыклар – телнең кырыйлары (яны) буйлап чыккан һава агымы ярдәмендә ясалган тартык авазлар.

Логик басым – жөмләдәгә берәр сүзнең мәгънәсенә басым ясау өчен аны башкаларыннан көчләрәк тавыш белән аерып әйтү (мәс., татар телендә хәбәр алдында торган сүзне, рус телендә жөмләдә соңгы торган сүзне көчләрәк тавыш белән әйтү).

Оешма тартыклар – составында ике элемент булган кушык тартык авазлар; аффрикатлар (мәс., [ч] = [т] + [ш], [ц] = [т] + [с]).

Соно́р тартыклар – әйткәндә тон өстенлек итә торган авазлар (мәс., [р], [м], [н], [й], [ң], [w], [л]).

Төшерелмә дифтонг – иҗсек ясаучы сузык һәм й яки у (ү) ярым сузыгынан торган дифтонг. Мәсәлән, *көй, тау, туй*.

Яңгырау тартыклар – артикуляция вакытында тавыш ярылары бер-берсенә якынаеп, һава агымы үткәндә калтырап тавыш барлыкка китереп, тавыш өстәп әйтелә торган авазлар; Мәсәлән, *б, в, г, д, ж, з* һ.б.

ә) лексикология тармагына караган фразеологик терминнар:

Күп мәгънәле – сүзнең төп мәгънәсеннән соңрак барлыкка килгән икенчел мәгънәсе. Метафора, метонимия, синекдоха, вазифа (функция) буенча күчеш төрләре бар.

Тагылма сүз – кабатлаулы парлы сүз ясый торган, беренче компонентка кушыла торган сүз. Соңгы вакытта тагылма сүzlәр элекке сүзнең башындагы авазын [м] авазына үзгәртеп кабатлау белән ясала, мәсәлән, *ит-мит, эз-мэз*.

б) морфология тармагына караган фразеологик терминнар:

Артыклык дәрәжәсе – сыйфат төркөмчәсе. Бер әйбердәге билгенен башка әйбердәге билгеләргә караганда артык булуын белдерә. Мәселән, *кап-кара, иң зур, жете кызыл; высочайший, самый сильный, красивее всех* һ.б.

Бүлем саны – төрдәш әйберләрнең тигез өлешләргә бүленүен белдерүче сан, микъдар санына *-ар/-әр, -шар/-иәр, -ышар/-ешәр* кушымчалары ялгап ясала: *унар, бишәр, алтышар, туксанышар, сиксәнешәр* һ.б.

Иялек килеше – исемне исемгә яки исемләшкән сүзләргә ияртүче һәм иялек нисбәтен билгеләлек төсмере белән белдерүче килеш. Кемнең? нәрсәнең? сорауларына җавап бирә, сүзләргә *-ның/-нең* кушымчалары ялганып ясала. Иялек килешендәгә сүз жөмләдә күбесенчә аергыч я тәмамлык була.

Кайтым юнәлеше – эшнең үтәүчегә кайтуын белдерә торган фигыль формасы, субъект үз эшенең объекты да була, *-ын/-ен/-н* кушымчалары ярдәмендә ясала: *буя-н-а, ю-ын-а, ки-ен-ә* һ.б. Рус телендә *-ся, -сь* постфикслары ярдәмендә ясала: *одевает-ся, моет-ся* һ.б.

Килчәк заман – хикәя һәм сыйфат фигыльләрнең бер төре. Эшнең сөйләү моментынан соң булачагын белдерә.

Ялгызлык исем – бер төрдән булган әйберләрнең берсенә генә бирелә торган исем (кеше исемнәре, фамилияләр, географик атамалар, газета, журнал, китап исемнәре, хайван кушаматлары һ.б.).

Ярдәмлек сүзләр – 1. Атау функциясе башкармыйча, бары мөстәкыйль сүзләргә өстәмә мәгънәләр бирү, аларны бер-берсенә бәйләү яки модаль мәгънәләр белдерү өчен генә хезмәт итә торган сүзләр (теркәгеч, бәйләк, кисәкчә, модаль сүзләр). Бәйләгеч сүзләр һәм модаль сүзләргә бүленәләр. 2. Грамматик мәгънә белдерә торган чараларның бер төре – предлоглар, послелоглар, артикльләр, кисәкчәләр һ.б.

Ярдәмче фигыль – төп фигыльгә ияреп ана үзгә мәгънә төсмере өсти торган фигыль; аналитик фигыль составында грамматик функция үти торган фигыль.

в) синтаксис тармагына караган фразеологик терминнар:

Тиндәш кисәкләр – жөмләнең бер үк синтаксик функция башкара, бер үк жөмлә кисәгенә карый, үзара тезүле бәйләнештә була торган кисәкләре. Жөмләнең барлык кисәкләре дә тиндәшләнәп килә ала (тиндәш ияләр, тиндәш хәбәрләр, тиндәш аергычлар һ.б.).

Туры тәмамлык – күчемле фигыльгә ияреп, процесс турыдан-туры үзенә төшә торган әйберне, төшенчәне белдерә торган тәмамлык.

Кире хәл – жөмләдә ияртүче кисәктән аңлашылганның киресен белдергән (иярчен кисәк тур.).

Ике составлы – составында иясе дә, хәбәре дә булган жөмлә.

Иярчен кисәк – жөмлөнөң ия яки хәбәрәнә буйсынып, алар белдергән эштәлекне ачыклап, тулыландырып килгән кисәк; төгәлләүле һәм аныкклаулы мәнәсәбәткә кергән сүзләрнен иярүчесе.

Иярченле кушма жөмлә – баш жөмлөгә иярү юлы белән бәйләнгән жөмләләрдән торган кушма жөмлә.

Ким жөмлә – контекстан яки ситуациядән билгеле булганга күрә, бер яки берничә кисәгә төшереп калдырылган жөмлә.

Максат хәле – эшнең үтәлү-үтәлмәү, билгенең булу-булмау максатын белдерүче жөмлә кисәге. Татар телендә юнәлеш килешендәге исемнәр, инфинитив; өчен бәйләге яки дип сүзә белән килгән исемнәр һәм фигыльләр ярдәмендә белдерелә.

Өстәмә сүз – берәр сүзнә ачыклап, аның белән бер үк килештә килгән исем белән белдерелгән аергыч.

г) пунктуация тармагына караган фразеологик терминнар:

Ике нокта – тиндәш кисәкләр алдындагы гомумиләштерүче сүздән соң, бәйләүче чарасы интонация булган кушма жөмләләрдә баш жөмләдән соң, автор сүзләрәннән соң килгән туры сөйләм алдында һ.б. очрақларда куела торган тыныш билгесе (:).

Күп нокталар – сүзнен тәмамланмавын белдерү өчен, бер өлешә төшөп калган текст башында яисә бер фикердән икенчесенә кинәт күчкәндә барлыкка килә торган зур паузаларны белдерү максатыннан куела торган тыныш билгесе (...).

д) телләрне төркөмләү өлкәсенә караган фразеологик терминнар:

Тунгус-маньчжур телләре – Алтай телләре семьялыгының эвенк, эвен, маньчжур, нанай, негидаль, удэгә, орок, солон, ульч телләре кергән төркөмә.

Һинд-европа телләре – иң зур тел гаиләсе. Үзенең төркөмнәре бар: һинд т. (бенгаль, пенджаб, урду, һинди һ.б. телләр), иран т. (афган, фарсы, көрд, тажик, осетин һ.б.), славян т., балтыйк т. (литва, латыш, прус һ.б.), герман т., роман т., грек т. һ.б.

Шулай итеп, телдә, сүзләр белән бер рәттән, мәгънәләре һәм синтаксик функцияләре буенча сүзләргә якын торган, ә структур яктан сүзтезмәләрне һәм жөмләләрне хәтерләткән күчерелмә мәгънәлә үзәнчәлекле төзелмәләр яши. Фразеологик әйтелмәләрнең, шул исәптән фразеологик терминнарның, чиген билгеләү, аларны сүзләрдән һәм ирекле сүзтезмәләрдән һәм бигрәк тә башка төр тотрыклы тезмәләрдән аеру гаять катлаулы, һәм тел белемендә бу мәсьәләләргә карата фикерләр төрлеләге күзәтелә.

Кулланылган әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, I том (А-Й). – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1977. – 476 б.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, II том (К-Р). – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1979. – 726 б.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, III том (С-Һ). – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1981. – 832 б.
4. Реформатский А.А. Мысли о терминологии / А.А.Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – Москва: «Наука», 1986. – С. 83-85.

© Гареева Р.Р., Зарипова И.Ф., 2024

УДК 811.512.145

Гарипова-Хасаншина В.М.,
Казан ш., Россия

НУРИХАН ФӘТТАХНЫҢ «СЫЗГЫРА ТОРГАН УКЛАР» РОМАНЫНДА АНТРОПОНИМИК СИСТЕМА

***Аннотация:** мәкалә язучы Нурихан Фәттахның «Сызгыра торган уклар» романында чагылыш тапкан антропонимик картинаны гомуми күзәтүгә багышлана. Тарихи әсәр жанрының онимнар сайланышына карата үз таләбе бар. Бу сайланышка герой-персонажлар хәрәкәт иткән тирәлек тә, чор мохите дә, әсәрнең идея-проблемасы да йогынты ясый. Әлеге антропонимик системаның состав өлешләрен номинатив һәм тарихи-мәдәни вазифа үтәгән тарихи шәхес исемнәре һәм ярдәмче образ-персонажларның әһәмияте ягыннан тарихи антропонимнардан һич тә калышмаган исем-атлары тәшкил итә. Әдәби әсәр тукымасында урын алган антропонимнар, атау функциясеннән тыш, эмоциональ-экспрессив катлам тудыруда да зур роль уйныйлар, стилистик чара буларак та актив кулланылалар.*

***Ключевые слова:** ономастика, антропонимика, оним, тарихи роман, исем, проза, тарихи шәхес исемнәре.*

Әдәби әсәр лексикасының аерым бер төркемен тәшкил иткән антропонимнарның әсәрнең жанрына, идея-проблемасына нисбәтле үз вазифасы бар. Гадәттә, аларны поэтик антропонимия кысаларында өйрәнәләр. Поэтик антропонимия үз эченә әдәбият һәм тел чигендә торучы эзләнү-тикшеренүләргә ала. Монда автор идеясен дә, әсәр язылган чор мохитен дә, шул исәптән жанр үзенчәлекләрен дә исәпкә

алырга кирәк. Болар барысы да поэтик антропонимиконга турыдан-туры тәэсир ясаучы факторлар. Әдәби әсәр эченә килеп кергән антропонимнар очраклы күренеш кенә булып кала алмый. Алар кайвакыт хәтта автор уйламаган, планлаштырмаган мәгънә төсмерләре белән байый, поэтик функциясен киңәйтә.

Антропонимик системаның табигате, аны тәшкил иткән берәмлекләрнең үзенчәлеге нисбәтәннән тарихи әсәрләр, аеруча тарихи роман жанры аерылып тора. «Татар милләтенен яңарышына этәргеч бирү өчен аны, иң әүвәл, үз тарихы белән, үзенең милли чыганақлары белән таныштыру, аның тарихи аңын кузгату кирәклеген» [3; 2] беренчеләрдән булып аңлаган Нурихан Фәттах күләмле һәм яңгырашлы «Сызгыра торган уklar» әсәрен иҗат итә. Автор, гомумән, татар әдәбиятында тарихи роман жанры үсешенә зур өлеш керткән шәхесләрнең берсе [1], [6], [8].

«Киң планлы давамлы хәрәкәтне, күптөрле ижтимагый-шәхси бәйләнешләрне, масштаблы характерларны чәчмә рәвештә хикәяләрчә, катлаулы композициялә, күп бизәклә» [7; 199] «Сызгыра торган уklar» романы б.э.к. III гасырларда Монголия һәм Төньяк Кытай территорияләрендә яшәгән сөннәр тормышын яктырта. Сурәтләнгән вакыйгаларның ерак тарихка барып тоташуы, сөннәрнең горөф-гадәтләрен, яшәешен, башка халыклар белән катлаулы ижтимагый-сәyasi мөнәсәбәтләрен яктырту автордан, билгеле, шактый зур эзләнүләр таләп итә. Н. Фәттах үзе ассызыклаганча, ул борынгы кытай язмаларына да, фәнни хезмәтләргә дә таянып эш итә [5; 428].

«Сызгыра торган уklar» романының лексик катламын формалаштыруда, тарихи чор мохитен тудыруда апелляция лексикагына түгел, ә антропонимнар да гаять зур роль уйныйлар. Бу, үз чиратында, онимнар сайлауга бик саклык белән якын килүне сорый. Әлеге таләп төп геройларга да, ярдәмче образ-персонажларга да кагыла.

Әсәрдә тарихи шәхес исемнәре – роман антропонимиконының үзәген тәшкил иткән төп, терек онимнар. Башка кеше исемнәре исә шулар тирәсендә урнаша. Шуңа да тарихи шәхес исемнәренә автор аерым аңлатма биреп килүне кирәк дип таба. Әсәрнең төп герой исемнәре хакында Н. Фәттах: «Кеше исемнәренә килгәндә, кытай язмаларында *Тоумань* дип аталган исем романда *Туман* дип, *Маодунь – Албуга*», – дип яза [5; 428]. Албуганың прототибы тарихта *Модун*, *Мете-хан*, *Модә* исемнәре белән дә билгеле. Ләкин автор, әдәби әсәр кануннарына туры китереп, аларга төрки яңгыраш биргән. Әлеге яңгыраш калган тарихи шәхес исемнәренә да кагыла. Цинь империясенен беренче императоры *Цинь Шихуандиның* исеме дә романда *Шихуанди* формасын алган. Шулай ук автор тарихи чынбарлыкны сакларга тырышып, аның тәхеткә

утырганга кадәрге исемен дә файдаланып, героен *Ин Чжэн (Ин Чжэн)* дип атып һәм күпчелек очракта аны кушып яза: «*Инчжэннең* тәхете, бөөк каган, сөңге очына гына элөгөп тора» [4; 69]. Аның беренче киңәшчәсе *Ли Сы* исеме дә романда *Лисы* буларак яңгырый. Н. Фэттах, әсәр ахырында үзе үк боларның тарихи шәхес исемнәре булуына басым ясап, аңлатмалар бирә: «*Ментэйн* – тарихи шәхес. Чин империясенә атаклы гаскәр башлыгы» [5; 430], «*Пэйгун* – тарихи шәхес. Хань династиясенә беренче императоры. *Гаоди, Гаоцзу, Любан* дигән исемнәре дә билгеле. Б.э.к. III гасырда яшәгән» [5; 431] һ.б. Романда *Пэйгун* антропонимы белән янәшә *Гаоди* исеме дә кулланыла. Ягъни реаль шәхес исемнәре романның антропонимик системасына, мөмкин кадәр тарихи фактларны истә тотып, сөннәрнең шул дәвәрдәге тел үзгәрткәнләрен фаразлап, аларның сигнификатив мәгънәләрен яхшы күзаллап кертелгән.

Романдагы герой-персонажлар – төрле кавем, кабилә, дәүләт вәкилләре. Аларның исемнәре романның төп антропонимик массасын тәшкил итә. Бу, билгеле, үз чиратында антропонимнар сайланышында да чагылыш тапмый калмый: сөн кавемнән *Бүзбала, Котлуг бәк, Сылу-кыз, Албуга*, кыпчак иленнән китерелгән *Табылдык, Дунху бәге Начин нойон*, Цинь империясеннән килгән *Чәнси, Йу, Йуй*, кытай якларыннан булган *Сүйши, Лушэн, Лиму* һ.б.

Әсәр вакыйгаларында төп рольләренә берсен үтәгән Исәнтәйнәң катлаулы һәм каршылыклы образын тудыруда автор парлы исемне бик уңышлы файдалана: «*Исәнтәй-Банхуаның* атасы Чжао ягында туган, Чжао ягында үскән ярым сөн, ярым түбәт кешесе иде. ...Ул чакларда *Исәнтәй-Банхуаның* әтисе *Банлу* Чжао гаскәрендә менбашы булып хезмәт итә иде һәм иң турылыклы сугышчылардан санала иде» [4; 33]. Әлеге парлы исем персонажның ике урталыкта калган, мәсләген югалткан, үзенә кавем, тамырлары белән бәйләнеше тәмам өзәлгән, шул ук вакытта сөннәрне дә жаны-тәне белән күрәлмәгән, эчкә каршылыклар белән яшәгән, исән калу, дәрәжә өчен авыр шартларда бертуктаусыз көрәш алып барырга мәжбүр булган кеше буларак характерлый.

Сөн герой-персонажларына бирелгән исем-атамалар нигезендә халыкның мифологик ышанулары ята, алар арасында зооморф характерындагы антропонимнар шактый: *Куянкай, Кәлтә, Көчөк, Бавыр, Аю-Мамак, Тычкан-Мамак, Кондыз, Ябалак, Тишек-Таш, Кече-Тай* һ.б.

Н. Фэттах чор мохитен тудыру максатында роман жирлегенә исемнәргә «титул, дәрәжә, һөнәр + антропоним» формасында кертәп жиберә: *йөзбашы Күчәр, чин ваны Инчжэн, Өлкән бичә Күрекле бикә, сул кул карачы Тук-Сыртлан, уң кул карачы Бүзбала, Туман каган, Туңгак алып, Йөзбашы күчәр, баш бага Корта, Салчак алып, Елдырым бәк, Кара-Тире би, йөзбашы Этимчәк, унбашы Жидекул* һ.б.

Мондый төзелмэлэр романда тарихи чынбарлыкны тудыруга, герой-персонажларны характерлауга, сурәтләүгә хезмәт итәләр.

Романда урын алган антропонимнарның денотаты бер – кеше. Ләкин һәр исемне укучы үзенчә кабул итә, ул аңарда билгеле бер тәэсирләр калдыра. Шул сәбәпле прагматик компонентны да күз уңыннан читкә жибәрә алмыйбыз. Әсәр эченә кереп киткән антропонимның коннотациясе, вакыйгалар куерган, сюжет йомгагы сүтелгән саен, мәгънәви төсмерләргә байый бара, һәм исем, нәтижәдә, үзенчә героен характерлаучы билге-сүзгә әверелә. Мисал өчен башта романга *Исәнтәй, йөзбашы Күчәр* буларак килеп кергән антропонимнар, әсәр барышында *юлбасар Исәнтәй, хәйләкәр Исәнтәй, хәйләкәр йөзбашы Күчәр* рәвешендә эпитетлар белән кулланыла башлыйлар.

«Антропоним+карт, бикә» конструкциясенә нигезлэнгән формалар да романда шактый актив: *Баргынтай баба, Кортка-бикә, Өлкән бичә, Сырга бикә, Күник карт, Кондыз карт* һ.б. Кайбер очракларда мондый төзелмәләрдә мәгънәләре ягыннан шактый якин торган апеллатив лексиканы параллель кулланды билгеле бер стилистик үзенчәлекләр күренә. Мисал өчен Н. Фәттах бер үк персонажга карата *Ябалак баба* һәм *Ябалак карт* дигән формалар куллана. *Ябалак карт* дигәндә, яшен яшәгән, өлкән яшьтәге гади кеше образы килеп баса: «Күлгә аяк басар алдыннан *Ябалак карт* кычкырып дога укыды, күл иясенә йолыкка дип алып килгән бер чүлмәк кымызны боз өстенә түктә дә, күнеле белән котылу, жиңеләү тоеп, сөңгесенә тотынган көе, шома боз өстеннән атлап китте» [4; 218]. *Ябалак баба* дигәндә исә, укучы хыялында хөрмәтлө, тәҗрибәле аксакал гәүдәләнгән. Албуганың анасы Күрекле бикә аңа хөрмәт белән бары тик шул формада гына мөрәҗәгать итә: ««Бары да истә, Ябалак баба», – диде бикә монсу гына» [4; 217].

Роман антропонимиконында *Адай, Төпсә, Баскак Мичән, Саттай, Юкәл, Йәрти, Чура* кебек бик актив булмаган исемнәр дә әсәренчә хәрәкәт майданын оештыруда, төп геройларның эш-гамәлләрен тасвирлауда, аларның башка герой-персонажлар белән мөнәсәбәтә аша холыкларын ачуда, психологик портретларын тудыруда үзләреннән өлеш кертәләр.

Шул рәвешчә, «Сызгыра торган уklar» тарихи романының антропонимик системасы үзенчә сигнификациясе, коннотациясе ягыннан житди уйланылганлыгы белән аерылып тора. Бу системада һәр берәмлек үз урынында, аларның һәркайсының идея-эчтәлеккә бәйләү конкрет вазифасы бар.

Һәрбер әдәби әсәрдә өч вакыт – вакыйгалар, язучы һәм укучы вакыты [2; 17] бар. Н. Фәттах, вакыйгалар булган чорга үз дәверә күзлегеннән бәя биреп, аларны алдагы буыннарда да сабак булырлык итеп тасвирларга тырыша. Бу иҗат процессында антропонимнар, хаклы

рөвештә, тарихи чор һәм тирәлекне тасвирлауда, тарихи герой һәм образ-персонажлар тудыруда ярдәм итүче төп чараларның берсе булып торалар.

Әдәбият

1. Галимуллин Ф. Тарихтагы эзләребез буйлап / Ф. Галимуллин // Шәһри Казан. – 1994. – 20 апр.
2. Рогозина В.И. Антропонимическая номинация в русском историческом романе: (10.02.01): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Одес. гос. ун-т им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1991. – 18 с.
3. Фәттах Н. Сайланма әсәрләр. – 5 томда. 3 том / Нурихан Фәттах. – Казан: татар. кит. нәшр., 2002. – 464 б.
4. Фәттах Н. Сызгыра торган уklar. Тарихи роман. Беренче китап / Нурихан Фәттах. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – 344 б.
5. Фәттах Н. Сызгыра торган уklar. Тарихи роман. Икенче китап / Нурихан Фәттах. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 432 б.
6. Хатипов Ф. Тарихи жанрны үстерүче / Ф. Хатипов // Мирас. – 2004. – № 1. – 98-106 б.
7. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе / Ф. Хатипов // Мәгариф. – 2000. – 351 б.
8. Шириязданов Р. Аның дәрте, дәрманы белән / Р. Шириязданов // Казан утлары. – 1978. – №10. – 162-170 б.

© Гарипова-Хасаншина В.М., 2024

УДК 070 + 17.022.1

Гарифуллин В.З.,
Казан ш., Россия

ТАТАР БАЛАЛАР МАТБУГАТЫНЫҢ ТРАДИЦИОН КЫЙММӘТЛӘРНЕ САКЛАУДАГЫ РОЛЕ

Аннотация: татар телендәге балалар һәм балалар-яшүсмерләр өчен вакытлы матбугат басмалары гасыр дәвамында үсеп килүче буында туган якка, туган телгә, үз халкының мәдәниятенә, горелф-гадәтләренә мөхәббәт тәрбиялүүгә зур өлеш керттеләр һәм бүген дә бу эшләрен дәвам итәләр. Алар булчак әдәбиятчыларның һәм журналистларның ижади потенциалын ачуның төп мәйданына әверелде. Мәкаләдә татар телендәге вакытлы матбугатның барлыкка килү чыганакалары анализлана, аның үсешенә төп этаплары ачыла, балалар аудиториясе өчен медиа ресурсларның бүгенге торышы һәм алга таба үсеш перспективалары тасвирлана.

Төрәк сүзләр: газета, журнал, басма, медиа балалар, тел, әдәбият, тәрбия

Быел татар телендә балалар өчен чыгып килүче ике басма үзләренең 100 еллык юбилейларын билгеләп үтте. «Ялкын» журналының беренче саны 1924 елның мартында Мәскәүдә «Кечкенәң иптәшләр» исеме белән дөнья күрә. Журналга нигез салучыларның берсе һәм баш мөхәррире күренекле шагыйрь Муса Җәлил була. «Сабантуй» балалар басмасы беренче тапкыр 1924 елның 10 октябрендә «Яшь ленинчы» газетасы буларак чыга һәм 2014 елда гына, аудитория ихтияжларын искә алып, журналга әверелә. «Яшь ленинчы» Советлар Союзының беренче балалар газетасы була. Хәтта «Пионерская правда» да аннан соң ярты ел узгач – 1925 елның мартында гына чыга башлый. Бу басмаларны булдыруның төп максаты коммунистик идеалларга бирелгән яңа, совет кешесен формалаштыру иде.

Шунысын да әйтергә кирәк, балалар өчен татар телендә беренче басмалар 1917 елгы Октябрь инкыйлабына кадәр, Россиянең аз санлы халыкларына билгеле бер хокуклар һәм ирекләр гарантияли торган 1905 елгы патша манифесты игълан ителү нәтижәсендә дөнья күрә. XX гасыр башында чыккан татар балалар басмаларының биш исеме (ике газета һәм өч журнал) булуы билгеле. «Галәмә сабыян» (Балалар дөньясы) һәм «Мәктәбе сабыян» (Балалар мәктәбе) газеталары мәшһүр мәгърифәтче Исмәгыйль Гаспринский тарафыннан Бақчасарайда «Тәрҗәман» газетасына кушымта рәвешендә нәшер ителә. Бу басмаларның беренче битләрендә гадәттә иллюстрацияләр, тәрбияви эчтәлекле кечкенә хикәяләр, бүгенге балалар нинди булырга тиешлеге турында гыйбрәтле мәкаләләр, икенче һәм өченче битләрендә – укучылардан хатлар, кыска хәбәрләр, шаяртулар, шулай ук дүртенче биттә реклама урнаштырылган була. Кызганычка, бу газеталарның нибары биш саны гына сакланып калган [1; 5].

Моннан тыш, балалар өчен чын-чынлап мөстәкыйль өч басма чыга. Аларның беренчесе «Тәрбиятел-әтфаль» (Балалар тәрбиясе) 1907 елның гыйнварында Мәскәүдә Заһид Шамиль редакторлыгында басыла башлый. Ул үзе татар телен камил белмәгән, шуңа күрә редакция эшен күренекле язучы һәм журналист Фатих Әмирханга тапшыра. Журнал балаларга багышланса да, өлкәннәргә дә файдалы булыр өчен зур тырышлык куя. Бу фикер беренче санның баш мәкаләсендә дә чагылыш таба. Анда заманча белем алу, шулай ук илдәге һәм дөньядагы вакыйгалар турында мәгълүмат җиткерү зарурлыгы асызыклана. Журнал тормышның барлык өлкәләрен дә яктыртырга тырыша. Жәмгыять тормышы, мәдәният һәм сәнгать, дин, фән, техника, күнел ачу һ.б. Журналда хикәяләр һәм

шигырьләр, дөнья һәм табигать турында мәгълүмат, укытучылар һәм укучылар өчен киңәшләр басыла. Һәр санда дөньяның төрле өлкәләреннән 10-15 ләп рәсем, «Белешмә бүлгеге», «Көлке рубрикасы» һ.б. сәхифәләр урнаштырыла [2; 115-116].

Балалар өчен икенче журнал – «Ак юл» Аның нәшире һәм мөхәррире-Фәхрислам Агиев. Журнал 1913 елның 15 апреленнән 1916 елның 22 гыйнварына кадәр ике атнага бер тапкыр «Өмид» типографиясендә нәшер ителә. Барлыгы 67 саны бар. Басмада «Соңгы көннәрдә», «Актуаль тәржемәләр», «Хикәя», «Бабаларыбыз хикәяләре», «Хайваннар дөньясы», «Сәламәтлек» рубрикалары бар. Биредә шулай ук «бүлмәләр» дип атала торган рубрикалар да эшли – «башваткычлар бүлмәсе», «уен бүлмәсе» һ.б. Матур әдәбият эсәрләре – әкиятләр, кыска хикәяләр, тәржемәләр, повестьлар актив басыла. Фәнни хикәяләр дә күп урын алып тора, алар астрономия, физика, табигать белеме, геометрия буенча аерым циклләр булып та, мөстәкыйль материаллар буларак та чыга. Тарихи хикәяләр, риваятьләр, репортажлар, мәкаләләр, шигырьләр, әкиятләр дә очрый. Төрле кроссвордлар, чайнвордлар, башваткычлар басыла. Барлык материаллар да матур итеп иллюстрацияләнгән [2; 117].

Өченче журнал «Балалар дөньясы» исеме астында 1917 елның 1 мартыннан 1918 елның 22 гыйнварына кадәр Казанда Якуб Хәлили нәшриятында басыла. Басманың ешлыгы – аена бер тапкыр, ә кайчакта ике-өч тапкыр, барлыгы 8 номер чыга. Журналда рубрикалар юк диярлек. Бүлекләре генә бар – әдәби эсәрләр, шигырьләр, фәнни хикәяләр. Бары бер бүлектә генә «Күңел ачу» рубрикасы бар. Аерым рубрикалар булмауга карамастан, басманың программасында күрсәтелгән темаларга материаллар чагыштырмача төгәл урнаштырылган [Шунда ук].

Татар халкының рух һәм мәдәни тормышында балалар журналларының роле бәхәссез. Алар, бер яктан, мәдәният тарихын (кешелек тарихын, матди һәм рухи кыйммәтләрне) пропагандалаганнар, үз чорының мәдәни тормышын (музыка, театр, рәсем сәнгате, рәсем сәнгате, архитектура) яктыртканнар, икенче яктан – үзләре төрле чаралар оештырганнар («Шәрәкь клубы», балалар кичәләре һ.б.). Балалар журналлары китап нәшрияты эшчәнлегенә белән актив шөгыйльләнгән. Югарыда аталган өч журнал редакциясе көчле белән барлыгы 80 китап-кушымта басылып чыга.

XX гасыр башы балалар матбугаты энциклопедик характеры белән аерылып тора. Анда табигать белеме, биология, анатомия, география, астрономия, физика, химия, гуманитар фәннәр, әдәбият, этнография кебек фәннәрнең киң даирәсе чагылыш таба. Моннан тыш нәширләр нәни укучының дөньяга карашын киңәйтү өчен төрле башваткычлар, фокуслар, математик мәсьәләләр, фән һәм техника яңалыклары бастыра. Алар фәнне

популярлаштырып кына калмыйча, укучыны күренекле фән эшлеклеләре, дәүләт башлыклары, язучылар турындагы тәржемәләр белән дә таныштыралар.

Шулай итеп, беренче балалар журналлары аерым тормыш өлкәсе белән генә чикләнми, төрле өлкәләрне колачлай, үз укучыларының дөньяга карашын формалаштыра, аларны киләчәк олы тормышка әзерли. Алар татар журналистикасы тарихында лаеклы урын алып торалар.

Татар телендәге балалар матбугаты, беренче адымнарын ясап, әле аякка гына баскан бер вакытта, 1917 елгы Октябрь революциясе чорында һәм аннан соң, большевиклар тарафыннан патша Россиясе басмаларын бетерү, типографияләрне ябу һәм кәгазь запасларын алу буенча радикаль чаралар күрелә. 1917 елның 27 октябрендә Совет хөкүмәтенен беренче утырышында матбугат турында Декрет кабул ителә. Икенче көнне хакимият махсус карар белән большевистик булмаган басмаларны ябу буенча чараларны законлаштыра. Шулай итеп, 1917 елның октябреннән 1918 елның сентябренә кадәр Россиядә большевикларныкы булмаган вакытлы матбугат, шул исәптән балалар өчен басмалар да тулысынча юкка чыгарыла. Аларга алмашка коммунистик идеалларга тугрылыклы яңа кеше тәрбиялүгә юнәлдерелгән идеологик басмалар килә. Шулай итеп, 2024 елда татар телендә берьюлы ике балалар басмасы – «Ялкын» журналы һәм «Яшь ленинчы» газетасы пәйда булды.

Шунысы мөһим, балаларга адресланган яңа басмалар революциягә кадәрге вакытлы матбугат традицияләрен уңышлы дәвам итә. Моның сәбәбе – яңа заман балалар журналистикасында татар алдынгы интеллигенциясенен иң алдынгы идеяләрен һәм традицияләрен үзләштергән педагоглар, язучылар, журналистлар эшләвен дәвам итә. Алар – революциягә кадәрге мәдрәсәләрдә тәрбияләнгән һәм белем алган буын әкилләре. Әйттик, хәзерге «Сабантуй» журналының иң беренче саны 1924 елның 10 октябрендә «Яшь ленинчы» исеме астында, газета форматында ул вакыттагы яшь язучы Афзал Шамовның кечкенә генә фатирында формалаша. Беренче мөхәррире комсомол активисты Шәһит Шаммазов була. Газетаның беренче саннарын чыгаруда язучылар Шамиль Усманов, Госман Закир, Ибраһим Гази, Абдулла Алиш, Галимжан Мөхәмәтшин, Ләбиб Гыйльми, Ибраһим Сәләхов, Шамиль Гәрәй актив катнаша. Алга таба да татар әдәбиятының һәм журналистикасының күп кенә күренекле ижат эшлеклеләре үз көчләрен беренче мәртәбә нәкъ менә балалар басмалары битләрендә сынап карый. Киләсе дистә еллар дәвамында алар үсеп килүче буында туган якка мөхәббәт, үз халкының мәдәниятенә, гореф-гадәтләренә, туган телебезгә ихтирам һәм игътибар тәрбияләүдә үзләреннән зур өлеш кертәп килделәр.

«Яшь ленинчы» Бөек Ватан сугышы елларында «Кызыл Татарстан» газетасына кушымта буларак чыгарыла. Газета белән сугыш алдынан хезмәтләшлек иткән күп кенә авторлар, шул исәптән Муса Жәлил, Абдулла Алиш, Фатих Кәрим сугышта һәлак була. Басма 1961 елда баш мөхәррир Венера Ихсанова житәкчелегендә яңадан чыга башлый. 1970 елларда газета 100 меңнән артык тираж белән басыла, бөтен Советлар Союзына тарала.

Пионер газетасы белән беррәттән «Ялкын» журналы да балалар арасында зур популярлык казанды. Аның беренче саны 1924 елның 20 мартында Мәскәүдә «Кечкенә иптәшләр» исеме астында дөнья күргән. Үзенең яшәве дәверендә басма берничә тапкыр исемен алыштыра. Мәскәүдә журнал 1924-1928 елларда «Кечкенә иптәшләр», 1928-1932 елларда «Октябрь баласы» исеме белән нәшер ителә. 1933 елдан башлап журнал Казанда басыла башлый (1933-1941 елларда – «Пионер каләме», 1951 елдан – «Пионер», 1957 елдан – «Ялкын»).

Бу урында татар телендә чыгучы ике балалар басмасының якын дуслыгы турында әйтәргә уза да урынлы булыр. Алар үзара аралашуның һәм бер-берсен баепуның кызыклы формаларын табалар. 30 нчы еллар башында чыккан бер санда «Яшь ленинчы» мондый белдерү бастыра: «Мәскәүдә чыга торган «Октябрь баласы» журналына карата суд процессын башлыйбыз. Аның кимчелекләре, укучыга вакытында киләме һәм бала йөрәкләренә барып житәме икәнлеген турында фикер алышчакбыз? Журналны яхшырту буенча сезнең теләкләрегезне жырарбыз». Шулай итеп, газета, беренчедән, укучыларның игътибарын Мәскәү журналына юнәлтә, икенчедән, журналны әтәлекле, кызыктырак итү өчен «хаталар өстендә» зур эш башкара. «Суд процессы» биш ай дәвам итә, барлыгы 14 утырыш уза һәм журналның баш мөхәррире Муса Жәлил исемненнән зур жавап белән тәмамлана. Анда Жәлил Казан газетасы укучыларына Мәскәү журналына карата игътибарлары өчен рәхмәтән белдерә. Газета ярдәмендә журналның Татарстанда да популярлыгы арта, кызыкты яңа рубрикалар ачыла, аның тиражы арта, укучылар һәм хәбәрчеләр саны ишәя.

1991 елда «Яшь ленинчы» газетасының исеме «Сабантуй» дип үзгәртелә. 2014 елдан башлап «Сабантуй» журнал форматында чыга.

Шул рәвешле, бүген ике басма да, үзен укый торган аудиториянен мәнфәгатләрен күздә тотып, журнал форматында чыга. Әгәр «Сабантуй» кече һәм урта яшәтәге балалар аудиториясенә йөз тотса, «Ялкын» нигездә өлкән яшәтәге балаларга һәм яшүсмерләргә юнәлдерелгән. Ике басмада да балаларның татар телендәге иң яхшы ижади хезмәтләре: хикәяләр, шигырьләр, кроссвордлар, табышмаклар, ребуслар һ.б. басыла. Кайбер рубрикаларны балалар үзләре алып бара. Алар үзләренән мавыгулары һәм

хоббилары, бүгенге яшүсмерләр тормышында ниләр барганы турында сөйлиләр.

Совет балалар журналистикасының бай традицияләрен дәвам итеп, «Ялкын» һәм «Сабантуй» бүген үсеп килүче буынның ижади потенциалын ачуның төп майданчыгы булып кала. Басма редакцияләре тарафыннан балалар бәйрәмнәре һәм ижтимагый файдалы акцияләр, төрле ижади конкурслар, танылган журналистлар һәм язучыларның мастер-класслары үткәрелә, балалар редколлегияләре актив эшли.

Үз аудиторияләрен киңәйтү өчен «Ялкын» һәм «Сабантуй» заманча технологияләрен һәм форматларны уңышлы үзләштерә, социаль челтәрләрдә тиз тарала. 2020 ел ахырында Татарстан Республикасында иң эре төбәк медиакомпаниясә булган «Татмедиа» акционерлык жәмгыяте балалар басмалары белән берлектә «Татмедиа Junior» проектын башлап жиберде [3]. Әлеге проект кысаларында төрле интернет-майданчыклар һәм социаль челтәрләр кулланучылары өчен дистәләрчә мультимедиа эсәрләре эшләнде. Контентны булдыруда балалар үзләре дә актив катнаша һәм шул рәвешле журналистика нигезләрен актив үзләштерә, милли медиа киңлекне ижтимагый әһәмиятле һәм балалар аудиториясә өчен файдалы мәгълүмат белән тутыра.

Мәгълүмат өлкәсендәге тирән үзгәрешләр, медиаиндустриянең яна моделен формалаштыру шартларында Татарстан Республикасында балалар массакуләм мәгълүмат чараларының бербөтен системасы уңышлы эшли, яшь аудитория өчен медиаресурсларның барлык төрләре дә эшкә жигелә. Мәгълүмат чаралары барлык булган платформалар һәм социаль челтәрләр аша балалар аудиториясен максималь дәрәжәдә колачларга омыла.

Әдбият исемлеге

1. Галиәхмәтова А.Ф. XX гасыр башы татар балалар матбугаты. – Казан: Казан университеты, 2015. – 114 б.
2. Гарифуллин В.З. История татарской журналистики начала XX века. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2023. – 168 с.
3. Шамиль Садыков: «Татмедиа» лидирует по подписчикам в Telegram и развивает TikTok. [Электронный ресурс]. – Доступно на: URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/shamil-sadykov-tatmedia-lidiruuet-po-podpischikam-v-telegram-i-razvivaet-tiktok> (режим доступа – свободный).

© Гарифуллин В.З., 2024

КРАСНОКАМА РАЙОНЫ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОР ҮРНӘКЛӘРЕ

***Аннотация:** Краснокама районында лирик жанрлар: жырлар, такмаklar, мөнәҗәтләр, бәетләр киң таралыш алган. Алар бай һәм чагу. Халык иҗатында җирле халыкның мәданияте, идеаллары, сөйләме, сүз сәнгате ачык чагылыш тапкан.*

***Төрәк сүзләp:** халык авыз иҗаты, фольклор, жанр.*

Халык иҗаты ул – халык вәкилләре тарафыннан телдән иҗат ителеп, күп еллар бue халык хәтерендә сакланып килгән чәчмә һәм шигъри әсәрләр жыелмасы. Халыкара практикада халык иҗатын билгеләү өчен фольклор атамасы да кулланыла. Фольклор сүзе 1846 елда галим Вильям Томас тарафыннан фәнгә кертелгән халыкара термин. Ул ике өлештән тора: folk – халык, lore – акыл, хикмәт дигәнне аңлата. Димәк, фольклор сүзен шартлы рәвештә халык акылы, халык хикмәте дип төржемә итәргә мөмкин. [1; 5]

Бик борынгы заманнарда алып, бүгенге көнгәчә татарларда төрле фольклор жанрлары формалашкан, әмма һәр төбәктә алар үзгә һәм кабатланмас.

Күренекле фольклор һәм әдәбият галиме Марсель Бакиров татар халык иҗатының һәм традицион классик жанрларының төрләргә мөнәсәбәттә түбәндәгечә төркемләүне тәкъдим итә:

1) эпик жанрлар: әкиятләр, риваятьләр, легендалар, героик эпос-дастаннар, мазәкләр.

2) лирик жанрлар: йола жырлары, лирик жырлар, уен-бию жырлары, такмаklar, мөнәҗәтләр.

3) лиро-эпик жанрлар: бәетләр, тарихи жырлар, мэхәбәт яки көнкүреш дастаннары.

4) драма башлангычы белән үрелгән иҗат төрләре: йола поэзиясе, халык уеннары һәм уен-бию жырлары, балалар фольклоры. [2; 5]

Краснокама районында икенче һәм өченче төркемгә караган жанрлар киң таралган. «Халык акылы», «халык хикмәте» канатлы гыйбарәләрдә дә шулай ук киң чагылыш тапкан. Күп гасырлар элек фольклор әсәрләрен иҗат итүдә, аларны халыкка таратуда кабилә башлыклары, чичәннәр зур тырышлык салса, безнең дәвердә жор телле апа, абыйларның роле зур. Туган якның тарихын, мәданиятен өйрәнү –

шунда яшәгән халыкның авыз ижатын өйрәнүдән башлана. Жирле тел осталары «хикмәте»ндә жирле халыкның яшәеше, көнкүреше, үткәне, киләчәге ачык чагыла.

**Лирик жанрлар.
Яшьлегем (өзек)**

(Информант: Габидуллина Хәмәйрә Госман кызы 1915 нче елгы, Яңа Бөртек авылы)

Мин әткәйгә бер генә,
Әнкәемә гөл генә,
Бергенә, гөл генә,
Иркәләнәм гел генә.
Ишегалды зур чирәм,
Шунды уйным, йөгәрәм,
Куанам, йөгәрәм,
Бер керәм дә, бер чыгам.
Абзарымда таем бар,
Кырда урман, тавым бар,
Кояшым бар көнемдә,
Йолдызым бар төнемдә,
Уйным бәхет көнемдә. Шигырь балачакның иң күңелле, бер кайгысыз вакытлары турында. Әти-әниле булганда гына бала үзен «гөл» итеп тоя, рәхәтләнәп уйный һәм бәхетле була.

Такмаклар

(Информант: Борханова Хәмәйрә Гыйльметдин кызы 1939 нчы елгы, Яңа Хаҗи авылы)

Мәхәббәт темасына

Алсу алмалар төядем
Тартыр микән атларым?
Үзем кебек ачык итеп,
Сөйләр микән хатларым?
Ир бала-зәңгәр чәчәк,
Кыз бала-кызыл чәчәк,
Кызыл чәчәк, зәңгәр чәчәк
Берләргә бәйләнәчәк.

Фәлсәфи такмаклар

Агыйделләргә буйладым,
Уйладым тугайдыр дип,
Күп уйладым инде уйламым
Язмышым шулайдыр дип.

Су буйларынан эзләдем
Сандугачның эзләрен,
Күрсәгез дә танымассыз,
Саргайды инде йөзләрем.

Шаян такмаklar

Машиналар хут барганда,
Асларыннан пар чыга,
Сандугач тотам дип йөрөп,
Тотып калма карчыга.
Сөям сине, сөям сине
Сөям ышанасыңмы,
Ачлык еллар туры килеп,
Тотып ашамасыңмы?
Сөям сине, сөям сине
Үземә булсаң гына,
Ипи фәлән сорамыйча,
Бәрәңге ашасаң гына.

Такмаklarның тематикасы төрле, үзәгендә – кеше һәм аңа бәйле ил язмышы. Халыкның жанлы теле «жырлый» аларда.

Мөнәжәт. Үлемнең каты хәле. (өзек)

(Информант: Габидуллина Хәмәйрә Госман кызы)

Аналарны кыйла хәйран,
Тормышларны кыйла вәйран,
Әжәл һәммәне аерган,
Иманымнан аерма, Аллам.
Сөйлим, балаларым, сезгә сүзләремне,
Сүзләремне түгел, моңнарымны,
Мин үлгәчтин, балаларым, укытың Корьән,
Тәрәзәләрдән килеп-килеп тыңлармын.
Зинһар әйтәм, балаларым, укытың Корьән,
Васыятем сезгә шул булыр.
Сез, балаларым, Корьән укытсагыз,
Кабер эчләремә нур булыр.

Бәетләр (Өзекләр)

Сине сагынып еласак та,
Язар идек, бармас хат та.

**(Информант: Бәдретдинова Хәлүдә
Хатыйп кызы 1954 елгы, Куян авылы)**

Беребез дә мәңге түгел,
Бу дөньяда без кунакта.
(«Мөңир бәете»)

Алтын көздә генә булган икән
Гомеремнең соңгы мизгеле.
Кичерегез мине, туганнарым,
Түземлекнең жебе өзелде.
(«Миргасый абый бәете»)

Жыйдың безне бүген январыңа,
Үзең бер дә безгә дәшмисең.
Әллә тыныч кына йоклыйсың син,
Ходай шулай кушкач, нишлисең.
(«Зилия кодагый бәете»)

Гадәттә, бәетләр «Тарих мең дә фәлән йөздә» яки «Бисмиллаһи вә билләһи» кебек сүzlәр белән башлана. Хәлүдә Хатыйп кызы да вакыйганың кайчан булганын бәетнең башлам өлешендә күрсәтә:

Карсыз кышның унөчөнче декабре,
Карлы кышлары да түзелде.
(«Зилия кодагый бәете»)

Төзелешләре ягыннан бәетләр төгәл һәм төзек. Аларда, гадәттә, сүzlәрне иске әйтелештә куллану хәзерге заман әсәрләрендә дә саклана, ә Хәлүдә апада бу күренеш күзәтелми...

Яна Бөртек халкы лексиконндагы сүzlәр (Информант: Габидуллина Хәмәйрә Госман кызы)

Кордамал-юкка, тиккә, файдасызга; былагай-бәйләнчек, күп сөйләнергә яраткан кеше; зобани-явыз, алама; зурат-олы, биек. Рус диалектында «зарод» – озынча эскерт, киртәләп алынган кибәннәр төркеме [3; 2]; ирәвәнләп – жебеп, мескенләнеп тору. Ирү – «привал, диал. медленно, неторопясь» – борынгы төркиләрдә «Эриг» – тукталыш, эр-тукталу, ял итү сүзеннән [4; 2].

Сурәтләү чаралары. Куян каны кебек. Чәй куян каны кебек чыккан (куе, каты булып); йомырка тәгәрәтерлек тигез урын. **Фразеологизмнар.** Ип-сап булу – тәртипкә китерү, тәртипкә килү. Кылбырдыктан китерү-ашыктыру, кабаландыру. Ач теңкәне корыту-ялкыту. **Мәкаль-әйтемнәр.** Минәжетдин элек туган, Гыйләжетдин белеп туган. Көlmә кешедән, авызың өшегән, без үзөбез көлөбез синең кебек кешедән. Этле кунак өйгә сыймас. Алган чакта карчыга, биргән чакта жан чыга. Этнең койрыгын кем киссә, шуны жизнәм дип әйтер. Урыс мыегын

кисмәс, беркөйдән артык үсмәс. Сыерлар су эчкәндә, бозаулар боз ялый. **Теләкләр.** (**Информант:** Хәбибуллина Бибисара Минигали кызы, 1931 елгы.) Күчеп китсәң дә, чәчеп кит. Күчеп киткән жирәндә юлың уң булмаса да, кайтуыңа чәчкән икмәгең эзер була. (**Информант:** Габидуллина Хәмәйрә Госман кызы 1915 нче елгы, Яңа Бөртек авылы) Үзе калыксын, суы сарыксын. Баланы юганда әйтәләр.

Жырлар Такталачык

(**Информант:** Гөлчирә Гыйльмегаянова,
Такталачык авылы)

Бакча артында ялгыз каен
Яфрак яра яз саен,
Шул каенга карап елыйм
Сезне сагынган саен.
Бакча артында ялгыз каен,
Текә яр итәгендә,
Сагынам да кире кайтам
Читләргә китәмен дә.
Шул каенның төпләрендә
Уйнадым яланаяк,
Сабый чагымны искә алам
Шул каеныма карап.
Юлга чыксам, борылып карыйм
Авылым якларына
Шушы жырларны жырлыймын
Сагынган чакларымда.
Суга барсам, сирпеп алам
Бидрәләрем тулганчы
Ялгызлык белән картлыкның
Ай.икесе булмаса.

Алда китерелгән кыска гына үрнәкләрдә дә Краснокама районы татарларының авыз ижаты гажәеп бай һәм чагу икәне күренә. Аларда жирле халыкның мәданияте, идеаллары, сөйләме, сүз сәнгате ачык чагылыш тапкан.

Кулланылган әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең лексикасы. – Татарстан китап нәшрияты, 1995.
2. Әхмәтьянова Р. Татар теленең кыскача тарихи-этимлогик сүзлеге. – Татарстан китап нәшрияты, 2001.

3. Ганиев Ф.Ә. Татарча-русча сүзлек. – Татарстан китап нәшрияты, 1998.

4. Гыйниятова З.М., Фәйзрахманов Х.Г., Шакирова Т.Р., Кадырова И.И., Татар халык ижаты. Сүз эчендә хикмәт бар. – Казан: Мәгариф нәшрияты, 1999.

5. Сәйфуллина Ф.С., Жамалиева Л.Ф. Р.М. Мөхәммәтжанов житәкләгән фольклор практикасында тупланган шәхси кулъязмалар: Учебное методическое пособие. – URL: https://kpfu.ru/staff_files/F196794226/F.S._Zamalieva.Uch..Metod..posob..pdf
© Гафарова Г.Ф., 2024

УДК 811.512.141

Гөбәйзуллина Р.В.,

Өфө к., Рәсәй Федерацияһы

Филми етәксеһе: ф.ф.к., доцент Р.Я. Хөснөтдинова

ХӘЗЕРГЕ БАШКОРТ ТЕЛЕНДӘ ПАРЦЕЛЛЯЦИЯНЫҢ ӨЙРӘНЕЛЕШЕ

Аннотация: *мәкәләлә башкорт телендә парцелляция күренеше һәм уның айтемдең йөкмәткеһен интонацион-мәгәнәле телмәр берәмлектәрәнә (һөйләмдәргә) бүлү сараһы буларак роле карала. Башкорт тел ғилемендә был конструкцияның өйрәнелү дәрәжәһенә айырым урын бирелә.*

Төп һүзәр: *башкорт теле, айырымланыу, парцелляция.*

Парцелляция термины башкорт тел ғилеменә француз теленән (өлөшсә, киҫәксә) килеп инә. Рус телендә уны А.Ф. Прияткина, Л.Г. Хатиашвили, Л.Н. Константинов һ.б. күп ғалимдар өйрәнә, әммә беренселәрҙән булып профессор А.Ф. Ефремов карай. Хәзерге башкорт телендә был күренеш өйрәнелә, ул синтаксик бәйләнештән үзенсәлекле бер төрөн барлыкка килтерә. Парцелляттар төп һөйләмдән һуң килеп, тамамланыу, йәғни үз аллы һөйләм интонацияһы менән әйтеләләр, төп һөйләмдән айырымланған булһалар за, мәгәнәһе яғынан алдағы һөйләмгә бәйләнәләр һәм уның составына карайзар.

Был синтаксик алымды үз хезмәттәрәндә проф. Ф.Ф.Сәйетбатталов, проф. Д.С.Тикеев һәм Ф.Ф.Каһарманов карай.

Башкорт тел ғилемендә парцелляция күренешен ентекләп проф. Ф.Ф. Сәйетбатталов өйрәнә [2; 5]. Ғалим парцелляцияға шундай билдәләмә бирә: «Телмәрҙең тәбиғи ағышында, текста һөйләмдең баш

кисәген йәки эйәрсән кисәктәрен, йә булмаһа хәл әйтемен, эйәрсән һөйләмдәрзе үз аллы һөйләм итеп биреү парцелляция тип атала» [2, 257]. Бындай синтаксик алым теге йәки был һөйләм кисәктәрен йәки эйәрсән һөйләмдәрзе актуалләштереү өсөн хезмәт итә, укыусының берәмектәренә йүнәлдерелә. Ғалим башкорт телендә парцелляция күренешенә егерме ике төрөн күрһәтә. Мәсәлән:

1. Һөйләмдең әйәһе үз аллы һөйләм сифатында бирелеп, актуалләшеп килә. Миҫал: Күмелгәновтың машинаһы ғына ул сафлыкты бысрата алмай. *Һәм үзе лә.* (И. Абдуллин «Ант итмәскә ант итәм».)

2. Синтаксик конструкцияның хәбәре йәки хәбәрзәре айырым һөйләм рәүешендә кулланыла, фраза баһымына эйә була. Миҫал: Фекерзәр һәм тойғолар бер-береһенә тап булып, куш килгәндә, шатлыклы минуттарзы без бергә кисерзек. *Кисерә киләбез.* (М. Кәрим «Сәнгәтебезең йәме».)

3. Һөйләмдең аныклаусыһы үз аллы һөйләм итеп бирелә, ул үзенәлекле интонация менән укыла. Мәсәлән: Бер егет булырға тейеш кыззар араһында. *Көслә, намысһы.* (И. Абдуллин).

4. Синтаксик конструкцияның тултырыусыһы актуалләшеп килә. Һәзиә Дәүләтшина апайға мин табыныу дәрәжәһендә һоҫлана торғайным. *Матурлығына, талантына, баһаллығына.* (З.Бишшева).

5. Артабан ғалим хәлдәрзең һәр төрөнәң парцелляция күренешен барлыкка килтергән орактарына туктала

Ғ.Ғ. Каһарманов парцелляцияһы барлыкка килтергән конструкцияларзы *парцелляттар* тип атай. Уны айырымлану менән сағыштырырға мөмкин, ти. Айырымланған кисәк ни тиклем үзаллылыкка ынтылмаһын, ул барыбер һөйләм сиктәрендә хәрәкәт итә. Парцелляшкән кисәктәр (парцелляттар) иһә һөйләмдең тышына сығарыла, йәғни бында һөйләм тышына сығару тенденцияһы сағылыш таба. Төзөлөшө менән һөйләм ни тиклем катмарлы берәмек буһа ла, бөтәһен дә һийзырып бөтмәй, хатта бөтә лә алмай. Бер үк контекста әйтәлеп бөтмөгән, әммә актуалләшкән һәм экспрессивлык хас булған берәмектәрзе парцелляттар юлы менән биреү юлы бар [1; 85]. Автор шундай миҫалдар килтерә:

Парцеллят эйәләр: Кеше рухын әзәбиәт, сәнгәт кенә түгел, фәндәр зә өйрәнә. *Дин дә, педагогия менән психология ла.* (Ватандаш).

Парцелләшкән хәбәрзәр: Ауылым, ауылдаштарым тураһында языу – ғүмерлек хыялым. *Хыялым да, бурысым да.* (Р. Солтангәрәев).

Тура һәм ситләтелгән тултырыусыларзың парцелләшеүе.

Хәзерге заман техникаһы әллә ниндәй катмарлы документтарзы бынамын тигән итеп күсереп бирә ала. *Хатта аксаны ла* (Заман-Башкортостан).

Парцеллят хэлдэр: Сэгэтенэ карагайны – туктаған. Армияла командиры бүлэк иткэйне. *Оста кулдары өсөн.* (Шоңкар).

Аныклаусының парцелләшеуе: Карайылга буйынан үткәндө шәшке күрзе Заһит. *Елле. Ак билбаулы* (Шоңкар).

Проф. Д. С. Тикеев был күренеште өстәлмә конструкциялар тип атай һәм тәбндөгесә аңлатма бирә: «Өстәлмә конструкциялар – һөйләм киҫәктәре һәм һөйләм араһындағы урта позицияла тороусы күренеш, улар, интонацион үз аллылыкка эйә булыу сәбәпле, төп һөйләмдән ситкә сығарыла алһалар за, мәғәнәүи күзлектән алдағы һөйләм составына карарзар һәм төп уй-фөкерзе белдерөүсә һөйләм менән бер синтаксик бөтөнлектө тәшкил итәләр. Бәйләнөү саралары буйынса өстәмә конструкциялар теркәүөсөһез һәм теркәүөслә, бәйләүөсөһез һәм бәйләүөлә булалар. Теркәүөсөһез бәйләнгән өстәлмә конструкциялар төп һөйләм менән тығызырак бәйләнөштә торалар, сөнки төп уй-фөкерзе белдерөүсә һөйләмдән башка улар аңлашылмайзар һәм граматик йәһәттән үз аллы булмайзар [3; 158]. Мәҫәлән: Һыузың тәмен һәм составын бозалар. *Бигерәк нефть эшкәртөү, химия заводтары.* (И.Абдуллин). Теркәүөслә өстәмә конструкцияларзы барлыкка килтерөүзә тезөү һәм эйәртөү теркәүөстәре – йышырак, ә бәйләүөстәр һирөгөрәк кулланыла, һәм уларзың мәғәнәләре бәйләүөсә мәғәнәүи бизәктәрөнә бәйлә үзгәрелә: Кызрасың бөтөнләй кәйфә бозолдо. *Хатта ул кош булып та һайрамай башланы.* (З.Бишөөөөө).

Үрзәге тикшерөнөүзәрзә килтерелгән миҫалдар һигезендә шуны эйтергә мөһкин: парцелляция матур әзәбиәттә, йәнлә һөйләү телендә йыш кулланылған синтаксик-стилистик сараны тәшкил итә. Үзөнсәлеклә стилистик саралар буларак, улар публицистик әсәрзәрзә лә урын ала. Парцелляттар булып һөйләмдең барлык киҫәктәре лә, һөйләм төрзәре лә кулланыла. Был берәмөктәрзән һөйләмдең мәғәнәһенә баһым йһаузы арттырып, өстәмә мәғәнә белдерөүзәрән көсәйтөп ебәргән саралар бик өнтөкләп өйрәнөлмәгән әлә.

Әзәбиәт һөсөмлөгә

1. Каһарманов Ғ.Ғ. Башкорт теленәң ябай һөйләм синтаксисы. – Стәрлетамак, 2003.

2. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башкорт теле. 1-сө том. Ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө, 1999. – 351 бит.

3. Тикеев Д.С. Хәзәрге башкорт теле. Ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө: Ғилем, 2002. – 178 бит.

4. Тикеев Д.С., Тикеев Ф.С. Хәзәрге башкорт теле. Синтаксис. – Өфө: Ғилем, 2008. – 376 бит.

5. Исәнғолова Г.А., Хөснөтдинова Р.Я. Ғәли Ғәли улы Сәйетбатталов – ғалим һәм педагог (тыуыуына 95 йыл тулыуға карата). В сборнике: Хәзерге төрки филологияһының көнүзәк мәсьәләләре. Күренекле башкорт ғалимдары Ғ.Ғ. Сәйетбатталов һәм Н.Х. Ишбулатовтың тыуыуына 95 йыл тулыуға арналған II халыҡ-ара фәнни ғәмәли конференцияның материалдар йыйынтығы. Уфа, 2023. – С. 6-11.
© Губайдуллина Р.В., 2024

УДК 811.512.145

Еникеева Д.Д., Зарипова И.Ф.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ГЕНДЕР КОМПОНЕНТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация:** мәкалә татар телендә гендер компонентлы фразеологизмнарны тасвирлауға багышланган. Хезмәттә тотрыклы берәмлекләрнең гендер компонентларының лексик-семантик классификациясе тәкъдим ителә.*

***Төрәк сүзләр:** татар теле, лексикология, фразеология, фразеологизм, гендер компонент.*

Телнең лексикасы һәм фразеологик катламы халыкның тарихын, географиясен, ижтимагый-сәяси төзелешен, яшәү шартларын, көнкүрешен барлык билгеләре, үзенчәлекле яклары белән чагылдыру сәләтенә ия. Тел үзе тәмин иткән халыкның мәдәни-тарихи хәзинәләрен саклай, шулай ук хәзерге заман белән бәйлә фактларны да ачып сала. Шул сәбәпле фәндә телнең мәдәни трансляторы ролен үти торган фразеологик әйтелмәләре өйрәнү ихтияжы һәрвакыт булган һәм хәзер дә кимеми.

Фразеология фәнненең үсешенә француз лингвисты Ш. Балли (1865–1947) идеяләре йогынты ясый (Балли, 1955). Фразеология, мөстәкыйль тел тармагы буларак, ватан тел белемендә XX гасырның 40 нчы елларында формалашып житә. Рус фразеологиясе турында беренче теоретик мәгълүматлар А.А. Потеобня (1894, 1976, 1999), И.И. Срезневский (1873), Ф.Ф. Фортунатов (1898) хезмәтләрендә бирелә. 50 нче елларда В.В. Виноградов хезмәтләрендә фразеологиягә кагылышлы төп төшенчәләр ачыклана, өйрәнү бурычлары билгеләнә, юнәлешләр күрсәтелә (1947, 1954, 1959, 1972). Алга таба фразеологизмнар, телнең

структур берәмлекләре буларак, А.И. Смирницкий (1952, 1954, 1956), О.С. Ахманова (1957) хезмәтләрендә яктыртыла, шулай ук фразеологизмнарны төркемләү, аларның составы, ясалыш-структур үзенчәлекләре, семантикасы, лексикографик тасвирлау, лингвокультурологик аспектта тикшерү, башка телләр белән чагыштырып өйрәнү белән бәйле мәсьәлэләр В.Л. Архангельский (1960, 1964, 1968, 1969, 1978), Н.Н. Амосова (1951), В.П. Жуков (1978, 1986), А.В. Кунин (1970), Н.М. Шанский (1957, 1969), В.М. Мокиенко (1986, 1989, 1990), В.Н. Телия (1986, 1996) һ.б.ның хезмәтләрендә чагылыш таба. Төрки телләрдә фразеологизмнарны өйрәнү дөнья һәм рус филологларының фәнни эзләнүләре белән параллель алып барыла [1].

Татар телендә дә фразеологик берәмлекләрнең төрләрән һәм үзенчәлекләрен өйрәнгә, аларны системага салуга багышланган хезмәтләр мәгълүм. Мәсәлән, Ш.А. Рамазанов (1954), Г.Х. Әхәтов (1954, 1975), Л.Жәләй, Н.Б. Борһанова, Л.Г. Мәхмүтова (1957), Г.Х. Ахунжанов (1972), Р.А. Йосыпов (1980, 2000, 2007), С.Ш. Поварисов (1982), В.Х. Хаков (1999), Ф.С. Сафиуллина (1979, 1999, 2001), Х.Ш. Мәхмүтов (1999, 2008) кебек галимнәрнең хезмәтләрендә татар фразеологиясе төрле яклап тикшерелә: «фразеологизм» һәм «фразеология» төшенчәләренә билгеләмә бирелә, фразеологизмнарның сүзләрдән һәм гади сүз тезмәләреннән аермасы аңлатыла; бу төр әйтелмәләрнең барлыкка килү, туплау, аларны төркемләү мәсьәләсе кузгатыла; фразеологик әйтелмәләрнең стилистик кулланылышы яктыртыла, аларның семантик, грамматик һәм лексикографик үзенчәлекләре тасвирлана, башка телләргә тәржемә итү проблемалары турында сөйләнелә, этимологияләре ачыклана һ.б. [1]

Тел белемдә фразеологизмнарга багышланган хезмәтләрнең күп булуына карамастан, «фразеологизм категориясе» төшенчәсе конкрет билгеләнмәгән, төр һәм күләм-состав мәсьәләсе хәл ителеп бетмәгән. Телдәге кыска әйтешләр, составлары буенча бөтен булган, телдә эзер килеш саклана һәм кулланыла торган һәр төрле әйтем-тәгъбирләрне (мәсәлән, канатлы сүзләргә, мәкаль һәм әйтемләрне, атама-терминнарны, афоризмнарны һ.б.) фразеологизмнар составында карауны хуп күрүчеләр аз түгел. Татар фразеологизмнарның компонентларын тикшерүгә багышланган хезмәтләр дә таләп ителә. Мәсәлән, гендер компонентлы фразеологизмнарга багышланган махсус хезмәтләрнең бүгенге көндә бик аз булуы безнең тарафтан сайланган теманың актуальлеген билгели. Мондый фразеологизмнарны компонентларының лексик-семантик үзенчәлекләре буенча түбәндәге төркемнәргә бүлеп карарга мөмкин:

1. Фразеологизмнарда гомуми мәгънәгә ия булган гендер компонентлар:

• *Ашыкма, кызым, абынып егылырсың* – ашыккан кешегә төрттереп әйтем;

• *Ир-ат арасы* – элек татар хатын-кызларына ирләр арасында буталып йөрү гаеп саналганда һәм, гаиләдән тыш, ирләр үзенә, хатын-кызлар үзенә бүленебрәк яшәгәндә ирләр төркеме “ир-ат арасы” дип йөртелгән;

• *Малай актыгы* – малайның соңгысы, соңгы калдыгы, чиктән артканы, әле булса малайлыгын ташлый алмаганы мәгънәсендәрәк шелтәләп әйтем;

• *Егет дисәң дә егет* – һәр яктан егет сыйфатлы, чын егет табигатьле буйдак ир.

2. Фразеологизмнарда ижтимагый-сәяси төшенчәләрне белдерүче гендер компонентлар:

• *Әби патша заманында* – бик күптән, әллә кайчан;

• *Андый гына патша кызында да була* – кечерәк гаепне кичереп үткәргә тиешлек хакында;

• *Хан кызының кулы кубыз тотып кабарган* – астыртын көлеп әйтем;

• *Хан юлы* – киң, такыр юл. Хәзер юл ачык, семафор ачык дигән мәгънәдә әйтелә;

• *Чикмән тула бай улы* – элек жан исәбе алганда татар крестьяннары хөкәмәткә эләкмәс өчен үз фамилияларен юри төрлечә борып әйтүләреннән берсе.

3. Фразеологизмнарда һөнәр атамаларын белдерүче гендер компонентлар:

• *Кендек әбисе* – элек акушеркалар булганчы бәбине тудырышкан, кендеген кисеп, юып бәйләгән әби;

• *Суык дипломат* – базар дипломаты. Агай-эне арасында закон сатып, ашап-эчеп йөрүче, ходатай;

• *Салкын тимерче* – тимер чиләк-савытлар төзәтүче, төпләүче;

• *Сукыр аучы кыек атып туры тидергән шикелле* – сәләтсез кеше дә көтелмәгәндә әллә нидә бер ялгыш атып туры тидерүенә, уңышлы ирешеп куюына мисалдан әйтем.

4. Фразеологизмнарда кешене характерлаучы гендер компонентлар:

• *Ил кызы* – һөнәре, сәнгате белән яки илгә күрсәткән каһарманлыгы белән дан тоткан хатын-кыз;

• **Итәксез хатыннар** – үз идеалына, үз максатына ирешү юлыннан, көрәштән баш тарткан, качкан ирлэргә, дезертирларга карата мыскыллы айтем;

• **Фәсле малай** – элекке патша Россиясендә эшлэнгән рус аракысы. Шешә башы кызыл сургуч белән пичәтлэнгән булуы белән кызыл фәс кигән төрөккә охшатып айтелгән. Малай диелү-шунуң яргы шешәсе;

• **Шома егет. Тәти егет** – тыштан көяз, франт, булдыклы күрэнгән, арты ничек булып чыгуы шикләрәк егет;

• **Сахрә малай** – мәдрәсәгә яңа килгән кала күрмәгән авыл малаен башта байтак вакыт шулай дип йөргәннәр.

5. Фразеологизмнарда кеше исемнәрен белдерүче гендер компонентлар:

• **Эшең бетте, Зөбәйдә** – шушының белән эш тәмам димәктән. Эш төшкәндә генә кирәк булып, эш беткәч кирәге калмаган кеше хакында;

• **Бер сәгатълек Хәлифә** – очраклы рәвештә, кыска гына вакытка башлык урынына куелган кеше турында;

• **Фатыйманың кашы кара дип... Фатыйманың кара кашы өчен** – якын кешеләрне танышлык юлы белән эшкә урнаштыру хакында;

• **Аны Мәнди анасы да белә** – аңгыралык мисалына әйлэнгән. Мәнди нәселе тиле булып, анасы да шундый булган, ул Гөләп жиңги исеме белән китерелә;

• **Бер жирдә ике Сөләймән, берсенә айтсәң берсе сөмәйгән** – берсенә бер сүз айтсәң, икенчесенең хәтере кала торган ике кеше турында;

• **Әмәк белән Шәмәк** – бер-беренә тагылып йөрүче, аерылмас дуслар турында.

6. Фразеологизмнарда тарихи шәхесләрнең исемнәрен белдерүче гендер компонентлар:

• **Тугры Тукай** – шагыйрь Габдулла Тукай кешенең кем булуына карамыйча турысын әйтеп сөйләшкән каһарман йөрәкле кеше булган һәм шулай ук күңелендәге хисен дә турыдан әйтеп язган;

• **Гиппократ оныклары** – врачлар;

• **Сталыпин галстугы** – муенга кидереп дарга асып үтерә торган бау. 1905 нче елдан соңгы реакция елларында Столыпин эчке эшләр министры булган чорда айтелгән айтем;

• **Сәетбаттал китабы чаклы** – сүзең озын булды дигәннән.

7. Фразеологизмнарда яшь үзенчәлекләрнең белдерә торган гендер компонентлар:

• **Ак бабай** – бабай кешене исеме белән исемләмичә, кадерләп, олылап эндәшү сүзе;

- **Ак карт атай** – энинен бабасының бабасы;
- **Ак сакаллы карт булган булыр идем** – тэжрибэ житмэүдэн бер хата эш эшлэгэнгэ үкенеч белдергэндэ китереп эйтелэ;

- **Әбисен таныту** – кыйнау, тукмау;
- **Әлчи карчык** – күп сөйлэүчән, һәр нәрсәне төпчеп сораша торган, тикшереп, акыл өйрөгеп торырга яратучан хатын-кызга карата эйтелэ.

8. Фразеологизмнарда туганлык атамаларын белдерэ торган гендер компонентлар:

- **Төп кодалар** – кияү яки киленнен ата-анасы, туганнары;
- **Эшең бетте, кодагый** – шушының белән эш тәмам димәктән;
- **Назлы кияү** – аш-су, кунак-сый иркәсе;
- **Үзөбез тапкан мал түгел, атай тапкан жәл түгел** – ата-анадан мираска калган малын кадерсезләп, туздырып бетерү турында

- **Жиде бабадан килгән** – бик күптәнне, борынгы; борынгыдан мирас булып калган;

- **Биатайныкы ярылды** – кинәт булган эш яки кинәт ишетелгән тавыш турында.

9. Фразеологизмнарда милләт үзенчәлекләрен белдерүче гендер компонентлар:

- **Мукушының уңган килене аяк өсте ашыый** – ашыгыч һәм утырыр өчен урын житмәүдән табын янында тәлинкәсен күтәрәп аяк өсте ашарга туры килүгә мисалдан эйтәләр;

- **Ат ите ашаганга кызыккан урыс малае кебек** – кешенен үзене ярамаган берәр нәрсәгә ымсынуына карата эйтелэ;

- **Сакаллы марҗа** – гайбәтче ир, ялачы, доносчы, сатлык, шпик;

- **Базар марҗасы кебек** – үзен тупас, кадерсез тотып кешеләр белән әдәпсез кычкырынып мөгәмәлә итүче, вак сатулашучыга карата эйтелэ;

- **Хәерче марҗа төенчеге** – жыен вак-төяк әйбер жыентыгы.

10. Фразеологизмнарда дини тематикага караган гендер компонентлар:

- **Андый гына мулла кызында да була** – кечерәк гаепне кичереп үткәргә тиешлек хакында;

- **Хур кызы** – оҗмах кызы, гомерлек яшь, гүзәл кыз;

- **Кәткән мулла зур елый** – киселгән чыбык шахмакларыннан чиертке уйнаганда кисәтү урынында эйтелэ;

- **Мәчет карты** – олыгайгач мәчеткә намазга йөрүче диндар карт.

11. Фразеологизмнарда хәрби өлкәгә караган гендер компонентлар:

- **Ак офицер** – ак армия офицеры;

• *Атлы казак булма* – гел үрә басып этәчләнәргә, гайрәт орып кешегә команда бирергә, жикеренәргә яратучыга кисәтү урынында әйтелә;

• *Атлы казак* – Россия патшалыгында Дон далаларында атманнар житәкчеләгендәге махсус атлы гаскәри халык.

12. Фразеологизмнарда әкият геройларын белдерүче гендер компонентлар:

• *Камыр батыр* – татар әкиятендә камырдан әвәләнәп дөньяга килгән батыр;

• *Алпамыш батыр йокысы* – көн-төн сузылган тирән йокы;

• *Су анасы кебек гүзәл* – ямьсезлеккә мисалдан;

• *Сихерче карчык* – әкиятләрдә сурәтләнгән явыз рухлар белән эш итүче, им-томчы карчык;

• *Жен карчыгы* – мэхәббәтсез, тискәре.

13. Фразеологизмнарда фауна өлкәсенә караган гендер компонентлар:

• *Ана бәпкә* – түбә кыегындагы ике атламаның ырмаулысы, киртлесе;

• *Кортның анасы әләкте* – төп житәкче, башчы кулга төште, иярченнәре үзеннән-үзе безнең кулда димәктән;

• *Тол ата каз* – үзеннән нәсел калдырмаган тол ата каз корыга буйсынын катырып, бушка муенын сузып, каранып йөргән кебек, балачагасыз кешенең дә корыга жан саклап, жыен чүп-чар эш эшләп көн күрүенә ишарә;

• *Ата казыгыз күкәй саламы* – сүзе булмаган килеш бер дә урынсыз, ахмак сүз сөйләп куйган кешегә: – ата казыгыз йомырка саламы дигән кебек булды бу, – дип ишарә белән әйтелә;

• *Бүре малае* – кешеләр белән аралашмыйча, кешегә буйсынмыйча үз иркендә яшәүче турында.

Кайбер фразеологизмнар составында **ике гендер компонент бергә килү очраклары** да күзәтелә. Мәсәлән:

• *Безнең кыз да бер кияү күрсен дигән кебек* – кешедән калышмаска, ким күренмәскә тырышуга мисалдан;

• *Атасы-анасы юк* – рәте-чираты юк, төпсез, рәтсез эш, рәтсез сүз;

• *Кыланышының атасы-анасы юк* – тәрбиясез, байлык яки дәрәжәсен күтәрә алмыйча әллә кем булып сөйләшүче, үзен дәрәжәсенә күрә тота белмәүче турында;

• *Кодалар килде капкага, кыз утырды кабага* – эш тәмам актык чиккә килеп терәлгәч кенә кузгалып хәрәкәт итүчеләргә карата.

Шулай итеп, фразеологизмнар — сөйләмне бизәп, образлы итеп тасвирлый торган чаралар. Аларның составында төрле сүзләр катнаша, һәрберсендә үзенчәлекле мәгънә ята. Фразеологизмнар арасында гендер компонентлы фразеологизмнарның да булуы даими күзәтелә. Алар татар фразеологик фондында аерым урын алып тора. Гендер компонентлы фразеологизмнарны системалы рәвештә туплап, гендер компонентына нигезләнеп төркемнәргә бүлү аларның үзенчәлекләрен ачарга ярдәм итә.

Әдәбият

1. Зәкиев М.З., Галиуллина Г.Р. Татар лексикологиясе. Өч томда. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – Т. I. – 352 б.

2. Исәнбәт Н. Татар теленң фразеологик сүзлеге. I Том – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

3. Исәнбәт Н. Татар теленң фразеологик сүзлеге. II Том – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

© Еникеева Д.Д., Зарипова И.Ф., 2024

УДК 398.91

Закирова И.Г.,
Казан ш., Россия

АЙ ҺӘМ ЕЛ ФАСЫЛЛАРЫ БЕЛӘН БӘЙЛЕ АТАМАЛАР (МӘКАЛЬ-ӘЙТЕМНӘР МИСАЛЫНДА)

Аннотация: бу мәкаләдә календарьларның килеп чыгышы һәм таралышы, ай исемнәренең татар телендә фольклор фәне контекстында барлыкка килүе һәм яшиеше турында мәгълүматлар бирелгән. Ай исемнәрендә татар халкының бәйрәмнәре, аның хужәлык эшчәнлегенең төп төре – игенчелек һәм терлекчелек белән бәйле терминнар сурәтләнгән. Көнкүрештә берничә календарь булган, аерым алганда, кояш календаре буенча ел язгы көн белән төн тигезләшү чорыннан башланган. Айларның исемнәре, мәсәлән, Нәүрүз, Әмәл, Сәмбел исемнәре календарь бәйрәмнәр исемнәрендә сакланып калган. Хезмәттә һәр төргә кыскача характеристика бирелә, үткән еллардагы тикшеренүләр тасвирлана, ай исемнәренең этномәдәни маркировкачанлыгы, аларның халык ышанулары белән үзара бәйләнеше ачыклана.

Төрәк сүзләр: татар фольклоры, календарь, ай исемнәре, мәкальләр.

Бу мөкаләдә төрле чыганаclarда сакланып калган ай исемнәрен, ай исемнәре белән бәйле мәгълүматны барлап, укучыларның да исенә төшерергә телибез.

Ерак бабаларыбыз кулланган календарь исәбе, ел һәм ай исемнәре төрле чыганаclarда, халык ижатында сакланып калган. Мәсәлән, телдә аерым йолаларга бәйле рәвештә әмәл, сөнбелә дигән ай исемнәрен ишеткәнәбез бар. Әби-бабаларыбыз әйтә торган *«Хәмәлдә әмәләнне корытырмын, дигән»* яки *«Хут керде, хатыннаp артына ут керде»* кебек мөкальләрне хәтерләгәннәр әле дә бардыр. Болар – татар халкында ХХ йөз башларына кадәр гамәлдә булган ай исемнәре. Челләгә капма-каршы мәгънәне биргән гыйнвар суыкларын белгерткән *акман-тукман* дигән сүзләр дә ишетүчеләр бардыр. Алары тагын да борынгырак, әмма безнең ата-бабаларыбыз да кулланган төрки календарьдагы ай исемнәре.

Татар телендә хәзерге вакытта борынгы римлыларның рус теле аша кергән ай исемнәре гамәлдә. Нәкый Исәнбәт бу календарь турында: «Россиядә Петр Беренче тарафыннан кертелгән календарь системасы бездә XIX гасырның икенче яртысында гына ныклап жирләшә» дип яза [1; 435]. Хәзерге вакытта гамәлдә булган григориан календаренда ай исемнәре татарларга да кулланыла, алар озак вакытлар фонетик яктан халык теленә яраклаштырып кулланылган. Мәсәлән, Нәкый Исәнбәт, аларның халык телендәгә үзәнчәлекләрен саклап, түбәндәгечә тәкъдим итә: гыйнвар, фибрал, март, апрел, май, июн, июл, август, үктәбер, нүябер, дикәбер. Мөкаль-әйтемнәрдә дә ай исемнәре шул рәвешлә кергән. Бу яңгыраш өлкән буын телендә әле дә саклана. Әдәби телгә бары гыйнвар атамасы гына кергән, хәзерге вакытта алар рус телендәгә атамалар белән тәңгәл яңгырый. Григориан календаре буенча айларда көннәр саны 30 һәм 31 булып, бары февраль ае гына 28 яки 29 көннән тора. Халык кайсы айда ничә көн булуын онытканда кул бармакларын йомарлап санап карый.

Мәсәлән, Шиһабетдин Мәржани *«Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар»* дигән хезмәтендә татар халкының ай атамалары турында тулы мәгълүмат бирә: «Әмма мөселманнар һәр очракта һижри тарихны кулланып, айларны: «Мөхәррәм, сәфәр, шәһре рәбигыйль-әүвәл, шәһре рәбигыйль-ахир, жөмадиел-әүвәл, жөмадиел-ахир, рәжәб, шәгъбан, шәһре рамазан, шәүвәл, зөлкагдә, зөлхижжә», – дип санылар. Фәкәт игәнчәлек эшләре өчен, кояш хисабы белән яз башыннан башлап, «хәмәл, сәвер, жәүза, саратан, әсәд, сөнбөлә, мизан, гакърәб, кавыс, жәди, дәлү, хут» дип, гарәби исемнәр кулланылар. Ә кайчакта, мөселман гарәпләрдә йөртелгән сөръяни исемнәр белән, «азәр, нисан, айяр, хәзиран, тәммүз, аб, әйлүл, тиш-рин әүвәл, тишрин сани, кянун әүвәл, кянун сани, шобат» дип санылар» [2; 379]. Галим бу өзектә татар халкында өч төрле ай исемнәренә параллель куллануын күзәтә: беренчәсе мөселманнарның ай

календаре, икенчесе хәмәл белән башланган Кояш календаре, өченчесе Борынгы Сирия халкыннан таралган гарәп ай исемнәре.

Татар халкында бөтен мөселман дөнъясы өчен уртақ ай календаре да кулланылышта. Ислам белән бәйле бәйрәмнәрне, йолаларны һәм намаз вакытын шушы ай календарена карап беләбез. Мөселман ай календаре милади белән 622 елның 16 июленән, Мөхәммәт пәйгамбәрнең Мәккәдән Мәдинәгә күчәү вакытыннан башлана. Нижрәт гарәп теленән күчүне белдереп, календарьның исеме дә шуннан алынган. Бу календарьның нижри календарь дигән исеме дә шуның белән бәйле. Ай календаренда ел мөхәммәт ае белән башлана. Һәр ай яңа ай туу белән башлана. Шуңа күрә милиди белән нижри еллар арасында 10 яки 11 көн аерма бар. Ай календаренда көннәр айга бәйле рәвештә күчеп йөри, алар аерым вакытка да, ел фасылларына да бәйле түгел.

Ш. Мәржани хезмәтендә Олут Кавал имамы мелла Сәлимжан бине Дуствөхәммәд исемле кешенең китабына да таянып календарь системалары турында мәгълүмат бирә: «И аңлы кеше, бел, кояш елының өч төрле хисабы бар: берсен – «фарсилар хисабы» диерләр. Аның белән Болгар кешеләре файдаланганнар. Берсенә – «Румия хисабы» диерләр. Аның белән христианнар файдаланганнар. Берсе белән барлык шәһәрләрдәге мөселманнар файдаланганнар. Димәк, хәмәл хисабын барлык мөселманнар беләргә тиеш, чөнки намаз вакытлары аның белән беләнә, кояш баю аның белән беләнә» [2; 379].

Татар халкында ай исемнәренә тагын берсе, зодиак билгеләре исемнәренә нигезләнгәнә булган. Алар да бүгенгә көндә тулысынча онытылып, хәзерге вакытта мәкаль-әйтемләрдә, әдәби эсәрләр текстларында, фәнни хезмәтләрдә сакланып калган. Ш. Мәржани хәмәл белән башланган ай исемнәрен татар халкы игенчелеккә бәйле рәвештә кулланылуын күрсәтә. Күк йөзә кояш уза торган линия буенча 12 өлешкә бүленеп, ай исемнәре кояшның кайсы йолдызлыкта булган вакытыннан чыгып санала: *Хәмәл – сарык бәрәнә, март ае; Сәвер – үгез, апрель ае; Жәүзә – игезәкләр, май ае; Сарәтан – кысла, июнь ае; Әсәд – арыслан, июль ае; Сөнбөлә – ашлык башагы, август ае; Мизан – үлчәү, бизмән, сентябрь ае; Гакърәб – чаян, октябрь ае; Кавыс – жәя, ноябрь ае; Жәди – кәжә бәтиә, декабрь ае; Дәлу – су чиләге, гыйнвар ае; Хут – кит балыгы, февраль ае.*

Бу календарь мөселман ай календареннан аермалы буларак, билгеле бер көндә – язгы көн белән төн тигезләшкән март аенда башланып, һәр айның тотрыклы вакыты һәм көннәр саны бар:

Хәмәл – 31 көн, 21 март – 20 апрель. Кучкар йолдызлыгы; Сәвер – 31 көн, 21 апрель – 21 май. Үгезбозау; Жәүзә – 31 көн, 22 май – 21 июнь. Игезәкләр; Сарәтан – 31 көн, 22 июнь – 22 июль. Кысла; Әсәт – 31 көн, 23

июль – 22 август. Арыслан; Сөмбелә – 31 көн, 23 август – 22 сентябрь. Кыз; Мизан – 30 көн, 23 сентябрь – 22 октябрь. Үлчәү; Гакрәп – 30 көн, 23 октябрь – 21 ноябрь. Чаян; Кавәс – 30 көн, 22 ноябрь – 21 декабрь. Укчы; Жәди – 30 көн, 22 декабрь – 20 гыйнвар. Кәжәмөгез; Дәләү – 30 көн, 21 гыйнвар – 19 февраль. Сукояр.

Татар халкында бу календарьның актив кулланышта булуы макаль-әйтемнәргә керүе раслап тора.

Сәвердәге явым – савып торган савын [1; 435].

Сәвер килми яз булмый [1; 435].

Гакрәп башында кар яуса, Кырык көн ятар [1, 435].

Нәкый Исәнбәт бу сынамыш янында «Гакрәп – 10 нчы ай» дип аңлатып китә. Бу макаль хәзергә кадәр *Октябрьнең башында кар күрсәтсә, Кырык көн ятар*, дигән вариантта саклана.

Сөнбелә туса, су суыр [1; 435].

Хут керде, хатыннар артына ут керде [1; 435].

Нәкый Исәнбәт әлегә ай исемнәре кәргән макальләрдә, бу айларның вакыты, һәм макальдә нәрсә турында сүз барганын да аңлатып бара. Мәсәлән: «Хут – февраль, искечә 7 нче мартта чыга. Бу айда хатыннар киндер станына утырырга тиеш булганнар» [1; 436].

Хәмәлдә әмәләңне корытырмын, дигән. (Хәмәл – март, искечә 7 нче марттан башлап исәпләнәп, ул көн ел башы (Нәүрүз) саналган һәм өй саен йөрәп нәүрүз бәетләре әйткәннәр. Шунлыктан хәмәл урынына нәүрүз ае дип тә йөртелгән. Бу макаль хәмәлдәгә язгы өзектә запас бетү авырлыгынан алып әйтелгән.

Хут чыга, Хәмәл керә [3; 41].

Жәүзә көнне сандугачлар сайрый башлый.

Жәүзә керми, жәй булмый, Кавәс керми кыш булмый [1; 437].

Хәмәл март аена туры килә һәм 21 марттан башлана. Бу – Нәүрүз, ягъни Яңа елны каршы алу көне. Идел буе, Казан татарлары бу бәйрәмне Нәүрүз дип атасалар. Ул Әстерхан һәм себер татарларында Әмәл бәйрәме буларак хәзер дә билгеләп үтелә.

Нәкый Исәнбәт төзөгән «Татар халык макальләре» җыентыгында татар халкында тагын да борынгырак календарьдан калган ай исеме кәргән берничә макаль дә кәргән. Аларда кантар дигән ай исеме телгә алына:

Кантарда калпак кимә, язның көне бүрек кимә.

Кантарда карга адымыдай көн озаер, акманда ат адымыдай көн озаер.

Кантар килми яз булмас, кырпак төшми көз булмас [1; 435].

Кантар дигән ай исеме казахларда сакланган һәм ул гыйнвар аена туры килә. Алда китерелгән беренче ике макальдә кантар аеның

гыйнварга туры килүен күрәбез. Гыйнвар аенда көн акрынлап озыная башлый. Хава торышының салкын вакыты, жылы киенеп йөрү тиеш. Өченче мәкальдә кантар аеның вакытын аеру кыен. Мәкальнең эчтәлегеннән чыгып, ул мартка туры килә. Әмма кыш булмый, яз килми, дип аңлап була. Ай исеме гамәлдән чыкканнан соң, аның вакыты, кайсы ел фасылына туры килүе дә буталырга мөмкин.

Шунда ук ел вакытын белдергән акман һәм акман-тукман дигән сүз кәргән берничә мәкаль дә урын алган.

Акман-тукман алты көн, алты айдан да каты көн.

Акман-тукман алты көн, ай-һай синең катуың,

Үлчәп салган итеңә, кунак килсә, каты көн [1; 434].

«Акман-тукман алты көн» дигәннән үк бу сүзнен айны түгел, бәлки ниндидер аерым көннәргә аңлатылуын күрәбез. Акман-тукман, кыш бетүгә барып, көннәр йомшарып киткәннән соң, яңадан салкыннар әйләнеп кайткан яки көчле буранлы көннәр. Ул көннәр март аена туры килә. Бу буранлы көннәргә хәзерге вакытта «Карга бураны» дип атыйлар. Нәкый Исәнбәт бу мәкальләргә аңлатма биреп «Акман-тукман яки әпмән-төпмән, әкмән-төкмән һ.б. – кышның азык запасы беткән иң соңгы, суык көннәре» дип яза [1; 434].

Казах календаренда акпан февраль аеның исеме. Татар халкында да акпан сүзе февраль аен белдерергә мөмкин. Соңрак ул февраль яки март аеның салкын көннәрен һәм бураннарын белдерә башларга мөмкин.

Печән өстендәге, урак вакытындагы түзә алмаслык кызуны аңлаткан Челлә дигән сүзгә элекке кадәр кулланабыз. Челлә дә борынгы календарда ай исеме аңлатканын аның башка халыкларда саклануы раслый. Мәсәлән, ул казах телендә шилдә буларак кулланыла һәм июль аен белдерә.

Татарлар елның төрле вакытын шул вакыттагы кыр эшләренә яки хава торышына бәйле рәвештә дә атаулары таралган. Алда телгә алынган *урак өсте һәм печән вакытының* билгеле бер вакыты бар. Шуңа охшаш *чана юлы төшкән вакыт, кырпак кар яуган вакыт, шомырт чәчәк аткан вакыт* кебек ел вакытын белгертә торган гыйбарәләр бар. Шуларның *урак өсте* яки *урак ай* исеме, августны аңлатуы да мөмкин.

Н.П. Остроумов 1876 елда Казан губернасында яшәгән керәшен татарларында кулланышта булган түбәндәге ай исемнәрен сүзлегенә кертә: *агам кырлач ае* – декабрь; *әнем кырлач ае* – гыйнвар; *буш ай* – февраль; *нәүрүз* – март; *яз ае* – апрель; *сабан ае* – май; *жәй ае* – июнь; *челлә айлары* – июль, август; *ашлык сугу ае* – сентябрь; *келәү ае* – октябрь; *кыш ае* – ноябрь [4]. Бу ай атамалары арасында Нәүрүз атамасы башка календардан керүен күрәбез. Ул фарсы сүзе.

Татар халкындагы иң борынгы ай атамалары элгә кадәр ачыкланып бетмәгән. Орхон-Енисей эпитафик истәлекләрендә айларны тәртип саннары белән, *беренче ай, икенче ай* дип билгеләүләре мәгълүм. Төрле чыганақларда, бигрәк тә интернет челтәрәндә татар халкының борынгы ай исемнәре дип бирелгән мәгълүматлар бик каршылыклы булу сәбәпле, алар янадан өйрәнүне һәм барлауны таләп итә.

Әдәбият исемлеге

1. Исәнбәт Н. Татар халық мәкальләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – Т.1. – 959 б.
2. Мәржани Ш. Сайланма әсәрләр. – Казан: ТәһСИ, 2018. – 450 б.
3. Мәхмүтов Х.Ш. Ел тәүлегә – 12 ай. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 128 б.
4. Остроумов Н.П. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии. – Казань: тип. Ун-та, 1876. – 145 с.

© Закирова И.Г., 2024

УДК 398.221

Закирова И.Г.,
Казан ш., Россия

«ТҮЛӘК» ДАСТАНЫНЫҢ ТАМЫРЛАРЫ КАЯ ТОТАША?

Аннотация: «Түләк» дастаны – уникаль мифологик әсәр. Дастанның эчтәлеген япон һәм Кытай территориясендә яшәүче дунган халыклары фольклоры белән чагыштырып өйрәнү аларның бер үк сюжетлы булуын һәм уртак мотивлардан торуды күрсәтә. Бу охиашлык сюжетның бик борынгы заманда барлыкка килүен һәм татар дастанының тамырлары Кытай территориясендә яшәгән борынгы халыкларның фольклорына барып тоташуын фаразларга мөмкинлек бирә.

Терәк сүзләр: татар фольклоры, «Түләк» дастаны, мифология, дунганнар, «Урасима Таро».

«Түләк» дастаны халық дастаннары арасында иң үзенчәлекле әсәрләренң берсе [4; 123-135]. Бу дастан нигездә бары ике халыкта, татар һәм башкорт халкында гына очрый. Дастанның татар вариантлары нигездә кулязмаларда сакланып, Татарстан территориясендә аның берничә тулы варианты табылган. «Түләк» дастанына багышланган фәнни хезмәтләр дә аз түгел. Археограф галим М.Г. Госманов «Түләк»

дастанына аерым игътибар бирэ. Галимнең «Каурый каләм эзеннән» дигән монографиясендә «Түләк» дастанының өйрәнү тарихына зур урын бирелә, кулъязма вариантларга анализ ясала [1; 225-262]. Әсәрнең барлык вариантларын өйрәнәп, Ф.И. Урманчиев «Түләк турында риваять» дигән хезмәтен яза. Ул әсәрнең архаиклыгын күрсәткән мотивларга тукталып, текстка чор һәм чорга бәйлә вакыйгалар керткән үзгәрешләренә күрсәтә. Эпосны башка халыклар фольклоры белән чагыштыра [5; 72-89]. Д. М. Исхаковның дастанны тарихи аспектта тикшергән хезмәте әсәрнең төп сюжетын һәм Түләкнең кемлек мәсьәләсен, геройның социаль статусын ачыкларга багышланган [10; 10-168].

Бу мәкаләдә дастанны тулысынча тикшерү максаты куймыйча, сюжетның башка халыклар, бигрәк тә Кытай һәм Япония халыкларының фольклор әсәрләре белән уртаклыгын барлыйбыз.

Су кызы образы белән бәйлә фольклор әсәрләре күп халыклар ижатында бар. Су асты дөньясын күргән, дингез патшасы кызына өйләнгән жир кешесе турындагы язмача теркәлгән иң борынгы әсәр VIII гасырга карый. Шулай дәвердә төзелгән «Манъёсю» дигән япон җыентыгында «Урасима Таро» исемле баллада урын алган. Инде VIII гасырда ук бу әсәр архаик булып саналган [7; 5].

Әсәрнең эчтәлегенә түбәндәгедән гыйбарәт: Урасима Таро исемле балыкчы су буенда балаларның бер ташбаканы жәберләүләрен күрәп аны сатып ала һәм иреккә жиберә. Икенче көнне ташбака аны су асты патшалыгына кунакка чакыра. Патша сараенда балыкчыны драконның гүзәл кызы Ото-Химэ каршы ала. Иң зур можжиза – сарай бакчасы була. Аның беренче ягында чия-алмагачлар чәчәк ата, сандугач сайрый – яз була, икенче ягында жәй хөкөм сөрә – жыләк-жимеш пешә, өченче ягында алтын көз житкән – купшы хризантемалар чәчәк ата, өрәңгә яфраклары кыштырды, дүртенче ягында – ап-ак карга күмелгән кыш була. Су кызына гашыйк булган Урасимо Таро күпме вакыт үткән дә тоймый. Шулай да бер көн әти-әнисе, йорты исенә төшә һәм ул жиргә кайтырга теләк белдерә. Сабуллашканда су кызы Ото-химэ аңа яшма ташыннан ясалган тартма бүләк итә, әмма аны беркайчан да ачмаска куша. Туган ярына чыгып баскан Урасима бернәрсенә дә танымый, өендә дә танышларын-туганнын тапмый. Кешеләр аңа «Монда 300 (вариантлары 100, 700) ел элек Урасима дигән балыкчы яшәгән», дип риваять сөйләиләр. Урасима дингез ярына барып тартманы ача да, мизгел өчендә картаеп үлә.

«Урасима Таро» белән «Түләк» дастаны арасында охшашлыклар, уртақ мотивларның күп булуы, аларның уртақ чыганагы турындагы фикергә этәрә. Ике әсәрнең дә геройлары су астына, дингез патшасының сараена эләгәләр. Икесе дә су кызына гашыйк була һәм шушы стихиядә кала. Мәхәббәттән башлары әйләнгән геройлар жир өсте дөньясын, анда

калган тормышларын озак вакыт үткәч кенә искә төшерәләр. Икесе дә жирне сагынып, жиргә чыга. «Урасима Таро»да сарай бакчасы дүрт якта дүрт ел фасылын күрсәтә. «Түләк» дастанында сарайның бер ягында сөт дәрьясы, икенче ягында бал дәрьясы, дүрт ягында дүрт олуг су дәрьясы агып тора.

Дингез патшасының музыка яратуы һәм геройның музыка коралларында уйнавы, су кызына өйләнүе Кытай территориясендә яшәгән халыклар фольклорында да еш очрый торган сюжет. Бу сюжетка корылган әсәрләр Кытайда яшәүче дунган халкы фольклорында аеруча күп. Алар, нигездә бер үк сюжетка корылган булса да, һәрберсенен аерым, кабатланмас мотивлары бар. Мәсәлән, «Лосань» дигән әкияттә карт белән карчыкның өч улы була. Үсеп житкәч алар өчесе өч якка һөнәр өйрәнергә чыгып китәләр. Ике елдан соң һөнәр урынына щяньцзы дигән музыка коралында уйнарга өйрәнеп кайткан төпчек улын этисе куып чыгара. Дингез ярында кайгыдан щяньцзыда уйнап утырган Лосаньның уенын дингез патшасы ишетә һәм үз сараена чакыра. Үзенң кызын аңа кияүгә бирә. Алар озак һәм бәхетле яшиләр [2; 46-49].

Су ияләренең музыка яратуы «Чжон Юй» дигән әкияттә дә тасвирлана. Дингез патшасының төпчек кызы атасы рөхсәтеннән башка жиргә чыга һәм цитра дигән уен коралы тавышын ишетеп, жир егетенә гашыйк була. Күп каршылыкларны жинеп, геройлар кавышалар [2; 49-56]. Түләкнең дә гөлстан, думбра, кыл кубыз дигән музыка уен кораллары, дигән уенчык ясавы һәм уйнавы турында дастанда берничә тапкыр искә алына. Геройның музыка уен кораллары ясавы әсәренң борынгылыгына ишарә итә. Үртәкә дигән уенчыкны дастан түбәндәгечә сурәтли: «Ул үртәкәнең мөгезен алтындин, аякларын көмешдин, ике күзен данәдин ясады. Ул үртәкәне бу жиһан бизәге берләп бизәде» [4; 131].

«Чжон Юй» әкиятендә «Түләк» дастаны белән охшаш тагын бер эпизод бар. Дингез патшасы кызы егеткә көмеш казан, тимер кашык һәм алтын тәңкә бирә. Егет казанга тәңкәне салып, кашык белән дингездән су сала. Казандагы су кайный башлагач, дингез дә кайный башлый. Бөтен дингез халкы ни эшләргә белми, дингез патшасы драконга барып ялына. Дингез патшасы үзенң патшалыгын коткару өчен кызын жир егетенә кияүгә бирергә мәжбүр була [2; 50]. Түләк үзенң максатына ирешер өчен, Алладан дингез төбенә эсселек жибәрүен сорый, шуннан соң «өч көн-төн һава эсселеке кайнар булды, ул сарайның янындин аккан бал дәрьясы, сөт дәрьясы, дүрт тарафыдай аккан су дәрьясы тәмам корыдылар, һичбер эчем су калмады, такатьсез булдылар – барчасы ятып үлгүтик булды» [4; 128].

Без чагыштыра торган эсэрлэрнең ландшафты да үзенчәлекле. Дунган фольклорында таулар һәм диңгез тасвирлана, эмма урман, елга-күлләр, болын һәм кырлар очрамый. «Түләк» дастанында да вакыйгалар барган урыннар – *олуг дәрья* һәм герой кат-кат искә алган *Балкан тавы*.

Кытай территориясендә яшәгән халыкларның фольклорында Кытай диңгезе – Дунхэй – еш телгә алына. Анда Кытай һәм дунган әкиятләрнең төп герое – диңгез патшасы Дракон яши. Татар халык әкиятләрндә исә диңгез төбөндә Аждаһа яши. «Түләк» дастанында диңгез патшасы – Чачдар ханның исеме дә яңгырашы белән Аждаһага да якын. Аждаһаның төрки халыкларда Аждарһа дип аталуы да мәгълүм. Чачдар хан белән Аждарһаның охшаш яңгырашын истә тотып, бу ике геройны берләштереп булмыймы икән дип, фараз итәбез. Бу гипотезаның дөреслеген дастан сюжетын кытай, япон халыклары фольклоры белән чагыштыру да раслый. Кытай халыклары фольклорында дракон су асты патшасы. Кытайдан ераккарак киткән сәен драконга Кытай императорларының исеме бирү күренеше еш.

Нәтижә ясап шуны әйтергә мөмкин, татар һәм башкорт фольклорында сакланган «Түләк» дастаны бик борынгы эсәр булып, аның башка төрки халыкларда очрамаган сюжеты эсәрнең килеп чыгуы һәм формалашуы ягыннан да уникаль булуын раслый. Кагыйдә буларак, төрки халыклар дастаннары уртак сюжетка корылган милли версияләренә төшкел ителәр.

Дастанның сюжетын Япон һәм Кытай территориясендә яшәгән дунган халыклары фольклоры белән чагыштырып өйрәнү аларның бер үк сюжетка корылуын, уртак мотивлардан торуын күрсәтә. Бу охшашлык әлегә сюжетның бик борынгы заманнарда иҗат ителүен һәм татар дастанының тамырлары Кытай территориясендә яшәгән борынгы халыклар фольклорына ук барып тоташуын фаразларга мөмкинлек бирә.

Киләчәктә, «Түләк» дастанының төрле вариантларын сюжеты уртаклыгы ягыннан тикшерү кызыклы нәтижеләргә китерер дип үйләйбез.

Әдәбият исемлеге

1. Госманов М.Г. Каурый каләм эзеннән / М.Г. Госманов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1994. – Б. 225-262.
2. Дунганские народные сказки и предания. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1977. – 573 с.
3. Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик эсэрләрндә милли тарих. («Түләк һәм Сусылу», «Ак Күбәк», «Идегәй», «Чура батыр» дастаннарына һәм тарихи риваятьләргә анализ) // Туган жир. – 2022. – № 2. Махсус сан. – Б. 10-168.
4. Татар халык иҗаты: Дастаннар / Томны төзүче, кереш мәкалә

Һәм искәрмәләрне язучы Ф.В. Әхмәтова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – Б. 123-135.

5. Урманчиев Ф.И. Героический эпос татарского народа. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1984. – С. 72-89.

6. Японские народные сказки. – М.: Эксмо, 2019. – 576 с.

7. Японские сказки. – М.: Гослитиздат, 1958. – 112 с.

© Закирова И.Г., 2023

УДК 821.161.1

Зарафутдинова Э.Т.,
г. Нефтекамск, Россия

ТЮРКИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ С.Т. АКСАКОВА

***Аннотация:** в статье рассматривается очерк С.Т. Аксакова «Буран» – первое реалистическое произведение писателя. Представлена история его создания и публикации, выделены ведущие принципы аксаковского творчества, проявившиеся в очерке и функционирование тюркизмов в произведениях писателя. Тюркизмы имеют значимое место в русском языке, и их использование способствует обогащению и разнообразию лексического состава языка, а также отражает культурные и исторические связи между различными народами.*

***Ключевые слова:** С.Т. Аксаков, лексика, художественная литература, тюркизмы, заимствованные слова, национальный колорит, взаимовлияние языков.*

Новизна работы состоит в том, что ранее в литературе не рассматривались тюркизмы как следствие дружеского взаимодействия двух культур, что значительно оказывает влияние на развитие верного мировоззрения у школьников, показывая правдивые взаимоотношения славянских и тюркских народов.

Лексика русского языка, как и любого другого функционирующего языка, состоит из исконных и заимствованных слов. Изучение лексики любого языка, в том числе русского, имеет не только лингвистический, он и исторический, этнографический интерес, так как именно в языке отражаются многие процессы, происходящие в обществе.

«Соприкосновение языков является исторической необходимостью, и соприкосновение это неизбежно влечет за собой их взаимопроникновение», справедливо заметил французский лингвист Ж. Вандриес [Вандриес: 2004].

Фиксация тюркизма в языке художественных произведений позволяет проследить (хотя и приблизительно) характер заимствования в пространстве, во времени, установить причины в данный исторический период. В связи с этим интересным представляется вопрос об использовании тюркизмов писателями в целях создания местного колорита, изучение особенностей функционирования тюркизмов в языке художественных произведений.

К пониманию огромной роли и значения тюркизмов в русском языке писатели и ученые приходили постепенно. Русско-тюркские языковые связи уходят корнями в глубь истории. Возможно, это взаимодействие началось ещё в эпоху ностратической языковой общности. Контакты русского и тюркских народов делятся уже более 14 столетий, и столько же времени продолжается взаимовлияние языков, которое, прежде всего, проявляется в их словарном составе. Проблема изучения тюркско-русских языковых контактов, а именно тюркских элементов в русском словарном составе, имеет давнюю традицию. Эти исследования проводились на различном материале (памятники письменности, художественная литература, диалекты, регионы, фольклор, язык СМИ и др.), в различных аспектах (этимологический, хронологический, фонетический, орфографический, семантический, грамматический, функциональный, сравнительно-сопоставительный и др.). Объектами научных исследований становились тюркские заимствования определенных тематических групп (названия растений, животных, одежды, построек и строительного дела, предметов домашнего обихода, наименования лиц, во-енная лексика, лексика пищи и др.).

Вместе с тем, вопросы применения тюркизмов, – как в повседневной речи, так и в художественных текстах остаются весьма актуальными. В нашем регионе, где существует реальное многоязычие, изучение взаимовлияний тюркских и русского языков является приоритетным.

Традиционно исследователи выделяют несколько слоёв тюркских заимствований: из праславянского языка; древнерусские; из тюркских языков периода Золотой Орды; заимствования после ордынского периода – а) XVI – XVII вв., б) XVIII-XX вв.

Важность тюркской лексики не в первичности, а в том, что только тюркский этнос находился со славянским этносом в длительном непрерывном культурно-историческом взаимодействии, благодаря чему был возможен синергизм языков, в котором, естественно, проявлялась доминанта более древнего тюркского языка. Такое положение дел было обусловлено коммуникационной необходимостью в процессе совместной жизнедеятельности.

Тюркизм – это «слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из какого-нибудь тюркского языка или созданные по образцу тюркского слова или выражения. Широкое проникновение тюркизмов в русский язык происходило в XIII–XV вв. – в золотоордынский период, а также в XVI–XVII вв. – период не только военных столкновений, но и активных политических, торговых и культурных контактов русского и тюркоязычных народов. Потребность в обозначении новых реалий и понятий активизировала такой способ лексической номинации, как заимствование» [Бурибаева М.А: 2014, 323].

В целях более точного, соответствующего истинному происхождению слов определения границ термина «тюркизм» все тюркизмы подразделяют на исконные и исторические:

1) исконные тюркизмы – употребляющиеся в русском языке тюркские слова, которые принадлежат к собственному, относительно первоначальному словарному составу тюркских языков;

2) исторические тюркизмы – проникшие в русский язык из тюркских языков слова первоначально нетюркского происхождения, усвоенные тюркскими языками из какого-либо другого языка (иранских, арабского, монгольских и др.).

В «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой тюркизм определяется как «слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из какого-нибудь тюркского языка или созданные по образцу тюркского слова или выражения» [Ожегов, Шведова: 1999, с. 819].

Научное изучение тюркизмов, функционирующих в русском литературном языке, началось ещё в XVIII веке.

В Республике Башкортостан данная проблема рассматривалась такими учёными-лингвистами, как Л.Л. Аюпова, Т.М. Гарипов, З.П. Здобнова, Р.Х. Хайруллина, Ф.Г. Фаткуллина и др.

Можно ставить вопрос о влиянии башкирского и татарского языков на все уровни и подсистемы русской разговорной речи и русского языка в целом.

Некоторые из тюркизмов, представляют собой экзотизмы, т.е. разновидность заимствований, использующихся для передачи местного колорита. Главной причиной появления экзотизмов является необходимость обозначить предмет, явление или понятие, свойственные только культуре или быту данного народа и отсутствующие в другом языке. Таким образом, основной функцией экзотизмов можно назвать обогащение словарного запаса. Экзотизмы могут быть широкоупотребительными (коран, курай, кумыс, мечеть и мн. др.) и малоупотребительными (сэсэн, шежере, тамга, буза и др.).

Слова тюркского происхождения разнообразны по тематике и проникли во все семантические группы лексики [б: 875]. Так, тюркизмы обозначают: явления природы и географические понятия (буран, бархан, буерак, арык и т.п.), растения (камыш, жасмин, арбуз, банан и т.п.), домашнюю утварь (казан, арба, аркан и т.п.), одежду (халат, зипун, кафтан, бешмет и т.п.), животных, птиц (альбатрос, бурундук, ишак, беркут и т.п.), кушанья, напитки (каймак, кумыс, айран, кофе) и т.п. Тюркизмы пополнили административно-социально-экономическую терминологию: хан, есаул, эмир, казна, аймак, вилайет, визирь и т.п.

Часть тюркизмов – слова, связанные с религией: ислам, дервиш, бедуин, гяур и т.п. В русском языке много заимствований, и чуть ли не половина приходится на заимствования из тюркских языков. Первым и до сих пор самым полным словарем считается «Словарь тюркизмов в русском языке», составленный Е.Н. Шиповой в 1976 г. [Шипова: 1976]. Ценность его состоит прежде всего в том, что автор, будучи ученым-лексикографом, поставил перед собой задачу не только включить все зарегистрированные в словарных источниках и в работах отдельных авторов тюркизмы, но и, по мере возможности, раскрыть их этимологию.

Таким образом, изучение тюркизмов в русском языке представляет значительный интерес для понимания лексических и культурно-исторических законов функционирования русского языка в тюркских регионах России, и, прежде всего в Татарстане. Осознание того, что русский язык несет в себе смыслы многих тюркских заимствований, должно стать основой создания новых эффективных методик преподавания языков на основе исторически сложившегося билингвизма, открыть новый конструктивный этап тюрко-славянского диалога в XXI веке.

В произведениях С.Т. Аксакова значительное место занимают заимствованные тюркские слова и словосочетания, которые проникли в русский язык из разных языков и диалектов в период новых интенсивных контактов, обусловленных присоединением к России народов Казахского, Астраханского, Сибирского, Крымского ханств, Средней Азии и Кавказа (16–19 вв.). По своей тематике тюркские заимствования относятся к самым различным лексическим пластам русского языка:

а) природный мир, явления природы, растения, животный мир и т.д. (буран, камыш, инжир, изюм; балык, мерин и др.;

б) религия: муфтий, оран, байрам и др.;

в) административно-социально-экономическая терминология: тюба, башр, ямщик и др.;

г) дом и домашняя утварь: конура, очаг, таган, кочерга др.;

д) пища, напитки: щербет, кумыс и др.

Одним из первых – задолго до А.С. Пушкина и В.И. Даля – С.Т. Аксаков употребил тюркское слово «буран», которое обозначает степную вьюгу, метелицу при сильном северном ветре. Аксаков и Пушкин целенаправленно использовали данный тюркизм для передачи особого колорита в описании Оренбургской степи, где вместе с русскими жили башкиры, татары, казахи. Есть в очерке С.Т. Аксакова и другие тюркские слова: «малахай», «сырт», «умет», «кошма», лингвокультурологический комментарий которых также дается в интермедиальном формате.

В очерке «Буран» Аксакова тоже есть несколько слов тюркского происхождения. Среди них есть уже обрусевшие слова: буран, шиш, лошадь, базар и т.д., а также такие слова как зипун, малахай, сырт, кошма. Такая лексика обычно указывает на место, где происходят события. Например, Оренбургская степь, по которой кочевали башкиры. Присутствуют тюркизмы: «буран», «умет», «малахай», «сырт», «кошма», «Яик». Использование тюркизмов даёт возможность писателю как можно точнее отразить изображаемую действительность.

В художественном произведении тюркизмы передают национальный колорит. Значительную роль в создании национального колорита играют тюркские имена собственные. Авторские пояснения выносятся за пределы текста – сноски «...в роскошной долине в живописном беспорядке теснилась эта деревушка на подошве горы Байрам-тау, защищавшей ее от севера; на запад возвышалась другая гора Зеин-тау...». В сноске: «Тау, значит гора, байрам- праздник. Это имя, как говорит предание, дано горе потому, что на ней будто бы башкирцы совершали торжественное молебствие после уразы, то есть поста. Зеин-тау – значит гора собрание; зеином называется собрание народа для борьбы, бегания и конской скачки».

Тюркская лексика выделяется курсивом и объясняется писателем: «Тау значит гора, Байрам - праздник. Это имя, как говорит предание, дано горе потому, что на ней будто бы башкирцы совершали торжественное молебствие после уразы, то есть поста. Зе-ин-тау – значит гора собрания; зеином называется пир или собрание народа для борьбы, беганья и конской скачки. Гора эта получила название Зеина со времен приобретения от башкирцев земли, лежащей по речке Узе. Г-н Алкин, после заключения условия с башкирцами, дал для них на этой горе пир с разными увеселениями. Тамак значит устье...» [Аксаков: 1955; 261].

С.Т. Аксаков включал в тексты своих произведений большое количество гидронимов (названия различных водных объектов): реки Конлыелга, Ик, Узы, Кармалка, Большой Суюш, озеро Кишки с последующим пояснением происхождения этих названий. Например, вот

как он поясняет название озера Киишки: «В одно прекрасное летнее утро, на большом озере, называемом по-татарски Киишки, таскал я плотву и подлещиков» В сноске: «Киишки – по-русски значит длинный. Это озеро находится в тридцати верстах от губернского города Уфы и полуверсте от реки Белой, с которой сливается весной; разумеется, русские называют его и сидящую на нем деревню Киишки».

При изображении инонациональных явлений Аксаков использует характерные этнографические реалии, которые способствуют созданию этнического пласта бытия. Писатель обращает внимание на башкирский музыкальный инструмент – чебыз-гу, давая его описание: «Чебызга – дудка, которую башкирец берет в рот, как кларнет, и, перебирая пальцами, играет на ней». В мире духовых инструментов чебызга, по определению автора, является «чудным явлением», так как издает «двойные тона». Поэтому создается впечатление, что в одно и то же время играют два разных инструмента. Описание чебызги и связанного с ней уникального горлового пения башкир появляется в произведениях русских писателей XIX века – В.И. Даля, А.К. Толстого, А.М. Авдеева.

Таким образом, произведения С.Т. Аксакова наполнены национальным колоритом, традициями, природными особенностями, которые автор выразил в виде тюркизмов, передающих этнокультурную и этнические особенности его произведений.

Список литературы

1. Аксаков С.Т. Семейная хроника // Собрание сочинений в 5 т. – Т.1. – М.: Правда (библиотека «Огонек»). 1955. – С. 55-260.
2. Аксаков С.Т. Семейная хроника. Детские года Багрова-внука. Собрание сочинений: В 4 т. – М.: ГИХЛ, 1955. – Т.1. – 639 с.
3. Амиров Г.С. Тюркизмы в языке русских писателей [Текст]: [на материале творчества С. Т. Аксакова] // Рус. языкознание. – Алма-Ата, 1973. – Вып. 2. – С. 22–31.
4. Вандриес, Жозеф (1875-1960). Язык = Le langage: лингвист. введ. в историю: пер. с фр. / Ж. Вандриес; примеч. П.С. Кузнецова; ред. и предисл. Р.О. Шор. – Изд. 3-е, стер. – М.: УРСС, 2004 (Тип. ООО Рохос). – 407 с.
5. Воробьев В.В., Сулейманова А.К., Фаткуллина Ф.Г., Хайруллина Р.Х. Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана: Монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 208 с.
6. Сулейменов О.О. Собрание сочинений / Олжас Сулейменов; составитель и ответственный редактор Сафар Абдулло. – Алматы: Библиотека Олжаса, 2016. – 2016. – 507 с.

7. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 392 с.

© Зарафутдинова Э.Т., 2024

УДК 811.161.1

Зарипова К.Р., Зарипова И.Ф.,
о. Русский – г. Уфа, Россия

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЗООНИМ-КОМПОНЕНТОМ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ЧЕЛОВЕКА, В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация:** в статье рассматриваются фразеологизмы, содержащие зоонимические элементы, которые используются для описания различных черт характера, поведения или внешности человека. Эти выражения часто основаны на ассоциациях с животными и могут передавать как положительные, так и отрицательные качества.*

Данная работа представляет интерес для исследователей языка и культурологии.

***Ключевые слова:** русский язык, лингвистика, фразеология, фразеологизм, зооним-компонент.*

Фразеология как отдельная лингвистическая наука возникла в русском языкознании в 40-е годы XX века. Теорию фразеологии исследовали И.И. Срезневский, А.А. Шахматов, А.А. Потеня и Ф.Ф. Фортунатов. Существенное влияние на развитие фразеологии оказали идеи Ш. Балли. В специальный раздел языкознания фразеология была выделена в трудах С.И. Абакумова, Е.Д. Поливанова, Л.А. Булаховского. Основные понятия о фразеологии были изложены в трудах В.В. Виноградова, им же поставлен вопрос о задачах и объеме фразеологии.

60-е годы XX века характеризуются интенсивной разработкой собственно фразеологических методов исследования объектов фразеологии (В.Л. Архангельский, Н.Н. Амосова и др.). Особое внимание уделяется сравнительно-типологическому изучению фразеологического состава, описанию фразеологизмов во фразеологических словарях (А.М. Бабкин, А.И. Молотков), разработке новых методов исследования, связанных с определением фразеологии как науки, с исследованием процессов фразеобразования в их функциональном или номинативном аспекте (В.В. Гак, В.Н. Телия) [1; 220].

Единообразного понимания соотношения фразеологии с лексикой не было. Некоторые учёные включали фразеологию в лексику, другие отводили ей роль отдельного «уровня» языка. Приверженцы школы, основанной В.В. Виноградовым, рассматривали фразеологизмы как лексические единицы, эквивалентные словам, поэтому фразеология не обладала ещё ярко выраженным самостоятельным статусом и была включена в лексикологию как один из подразделов последней. Однако позже, благодаря трудам В.Л. Архангельского, было выдвинуто мнение, что фразеологизмы и слова являются единицами разных языковых уровней: фразеологизмы – единицы фразеологического уровня, а слова – лексического.

Терминология, относящаяся к фразеологии, по мнению С.И. Ожегова, остается во многом двусмысленной. В частности, то, что у Л.А. Булаховского называется идиоматикой, у В.В. Виноградова называется фразеологическими сращениями, единствами и сочетаниями.

Под фразеологией Л.А. Булаховский понимает цитацию, пословицы и т.п. По его мнению, многие фразеологические сочетания создавались на основе пословиц и поговорок: *голод не тётка, рука руку моет*. А.А. Реформатский в идиоматике объединяет то, что Л.А. Булаховский называет идиоматикой и фразеологией, а во фразеологию включает явления профессиональной, жаргонной, художественной речи [2].

В целом фразеология изучает специфику фразеологизмов как знаков вторичного образования, особого вида вторичной номинации – косвенной, представленной синтагматическим взаимодействием слов-компонентов в процессах переосмысления и формирования нового значения исходного сочетания или отдельного слова. Изучаются особенности знаковой функции фразеологизмов, их значений, исследуется природа лексических компонентов фразеологизмов, их синтаксическое и морфологическое строение, характер синтаксических связей с другими единицами языка и формы реализации в речи.

Фразеология внутренне связана с лексикологией, синтаксисом и словообразованием: структура фразеологизмов совпадает со структурой сочетаний слов или предложений, а значение – со значением лексического типа.

Под фразеологизмами (фразеологическими единицами, фразеологическими сочетаниями) понимают составные наименования и идиомы (идиоматизмы, идиоматические выражения). Кроме того, многие исследователи относят к фразеологизмам и такие слова, отдельные значения которых проявляются только в сочетании с одним или несколькими словами. Эти ограничения не вытекают из собственно

«предметного» значения сочетающихся слов» [5; 288-289]. «Фразеологизмами называют устойчивые по составу и структуре, лексически неделимые по значению словосочетания и предложения, которые выполняют функцию отдельной словарной единицы. Такие фразеологизмы составляют огромный пласт русского языка. Без них устная и письменная речь была бы бедна и невыразительна» [3; 3].

Вопросами сходства и различия фразеологизма и слова, сочетаний слов, выяснением критериев фразеологичности и классификацией фразеологизмов интенсивно занимались ученые в 50-е годы XX в. С конца 50-х гг. разрабатываются вопросы, связанные с описанием структурно-семантической организации фразеологических единиц, намечается тенденция системного подхода к проблемам фразеологии (А.И. Смирницкий, О.С. Ахманова). Большой интерес вызывают семантика фразеологизмов и закономерности их употребления в процессах организации высказывания.

Фразеология многими исследователями делится на фразеологию в узком и в широком смысле. Фразеология в узком смысле исследует фразеологические идиомы и фразеологические сочетания, прежде всего, связанные значения слова. Фразеология в широком смысле изучает также устойчивые фразы разных структурных типов, обладающие различными семиотическими функциями (единицы фольклора, фрагменты художественных текстов, формулы приветствий и т.п.). Изучение фразеологии в широком смысле восходит к трудам В.В. Виноградова.

Представители первого направления, понимающие фразеологию в узком смысле (Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, А.Г. Руднев и др.), к фразеологизмам относят только эквивалентные слову семантические единицы более сложного порядка, которым присущи семантическое обновление и метафоризация.

Из области фразеологии исключаются пословицы, поговорки, многие цитаты и почти все сложные термины, т.е. все те словосочетания, которые не превратились еще в лексически неделимые обороты, не получили переноснообобщенного значения, не стали метафорическими сочетаниями.

Ученые, придерживающиеся второй точки зрения (в широком смысле) на фразеологизмы (Л.А. Булаховский, А.А. Реформатский, А.И. Ефимов, Е.М. Галкина-Федорук, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский и др.), во фразеологию включают пословично-поговорочные выражения, цитаты, ставшие крылатыми выражениями, сложные термины. Подобные обороты называют фразеологическими выражениями.

Фразеологизмы, как и слова, являются единицами языка, имеют самостоятельное значение, в речи выступают в качестве членов

предложения. Однако, несмотря на интенсивное исследование фразеологизмов, по ряду вопросов не достигнуто единого мнения.

Основными критериями выделения фразеологизмов считаются такие качества, как идиоматичность словосочетания, его устойчивость и воспроизводимость, постоянство состава его компонентов, образность и т.д. [5; 288-290].

Неопределенность состава фразеологизмов связана с тем, что к фразеологии отнесены единицы, выделенные на основании неоднородных признаков, что приводит отдельных исследователей к выводу о необходимости более точно определить критерии «фразеологичности» и в соответствии с ними строже очертить объемы и границы фразеологии. В связи с этим фразеологические сочетания, которым не свойственна семантическая нерасчлененность значения, некоторые исследователи не включают в состав фразеологизмов. Особенность этих сочетаний, по их мнению, в том, что одно из слов ограничено в своей сочетаемости, а другое – нет: *закадычный друг* (слово *закадычный* может сочетаться только со словом *друг*, а *друг* может сочетаться с любым другим словом). Подобные словосочетания поэтому не представлены во «Фразеологическом словаре» А.И. Молоткова. Д.Н. Шмелев, обращая внимание на сужение учеными понимания фразеологии и расширение ее, считает, что общим для всех них [фразеологизмов] и является только то, что они как-то противостоят «свободным» словосочетаниям, т.е. их связанность [5; 304-311].

Из сказанного о фразеологии и фразеологизмах, проблемах их изучения и т.д. следует, что в этой области исследования есть еще много спорного и до конца невыясненного, что требует дальнейшего изучения. Однако в научной и учебной литературе последних лет сложилось вполне определенное и устойчивое мнение как о самой фразеологии, так и о фразеологизмах, их составе, грамматической структуре, степени семантической спаянности, их богатстве и разнообразии, происхождении и др.

Исследования, посвященные фразеологизмам с зоокомпонентом в русском языке, имеют актуальность в лингвистике и культурологии. Анализ таких фразеологизмов позволяет понять специфику русской культуры, образного мышления и менталитета. Кроме того, изучение этих выражений помогает расширить словарный запас и понимание русского языка как явления культуры. Использование фразеологизмов в творческих работах делают их более интересными и стилистически окрашенными. Научные работы в этой области могут также пролить свет на историю и эволюцию русского языка, его связь с фольклором и традициями.

Фразеологизмы с зоокомпонентом являются важным элементом языка и культуры, так как они отражают отношение людей к животным и их восприятие мира. Кроме того, они могут использоваться для описания качеств и характеристик человека, что делает их актуальными в повседневной речи.

В составе фразеологизмов зоокомпоненты не однообразны и по количеству, и по образам, которые они олицетворяют. Среди них большую часть представляют фразеологизмы с одним компонентом, но в русском языке еще встречаются фразеологизмы с несколькими зоокомпонентами. И поэтому образную характеристику фразеологизмов можно представить в такой классификации:

I. Фразеологизмы с одним компонентом:

1. Фразеологизмы с энтоним-компонентом (с компонентом-названием насекомых): *комар носа не подточит, мухи не обидит, (ровно) точно муху проглотил, какая муха укусила, блоху подковать, словно блоха укусила, божья коровка, как саранча, в кармане вошь в аркане, кормить вшей (да клопов), осиное гнездо, книжный червь, заморить червяка, червь (червячок) сосет, чернильная пиявка, порхать как бабочка, колорадский жук.*

2. Фразеологизмы с герпетоним-компонентом (с компонентом-названием земноводных животных): *грудная жаба, знать где раки зимуют, разделать как бог черепаху, черепашиим шагом, вьётся ужом, змеиная мудрость, пригреть змею в груди, змий-искуситель, лить крокодилы слезы.*

3. Фразеологизмы с ихтионим-компонентом (с компонентом-названием рыб): *ловить рыбу в мутной воде, как рыба в воде, нем как рыба, ни рыба ни мясо, как рыба, биться как рыба об лед, в мутной воде рыбу ловить, ловить рыбу на сухом берегу, виться вьюном около кого, белугой выть, реветь (выть) белугой, тощий (худой) как вобла.*

4. Фразеологизмы с орнитоним-компонентом (с компонентом-названием птиц) включают и гипероним-и гипоним-компоненты. В таких фразеологизмах, как *вольная птица (пташка), необстрелянный птенец, желторотый птенец, птица высокого полета, ранняя пташка, ранняя птичка, (жить) как птица божья (небесная), видна птица по полету, крупная (важная) птица, на птичьих правах, обстрелянная птица* употреблены слова с более широким значением, выражающие общее понятие, название класса. Фразеологизмы с гипоним-компонентами обозначают видовое понятие:

а) фразеологизмы с орнитоним-компонентом, обозначающим диких птиц: *разливаться соловьем, есть сорочьи яйца, сорока-воровка, трещать как сорока, распускать павлиный хвост, сонная тетеря,*

давать (дать) **дрозда**, ухватить **синицу** за хвост, как **луны седой** (белый), стреляный **воробей**, дядя, достань **воробышка**, **ворон ворону** глаз не выколет, держаться (ходить) **гоголем**, **ворон** считать, как белая **ворона**.

б) фразеологизмы с орнитоним-компонентом, обозначающим домашних птиц: Пустить **петуха**, жареный **петух** клюнул, гадкий **утенок**, подсадная **утка**, **гусь** порядочный, **гусиная** лапка, **гусиный** шаг, хорош (каков) **гусь**, как с **гуся** вода, **гусей** дразнить, как **кур** во щи (попасть), мокрая **курица**, денег **куры** не клюют, **курам** на смех, вести (строить) **куры**, **куриная** слепота, слепая **курица**, **куриные** мозги, носится как **курица** с яйцом, писать как **курица** лапой.

Следующая группа фразеологизмов также включает и общие названия, и названия видов:

5. Фразеологизмы с терионим-компонентом (с компонентом-названием животных): что за **зверь**, **зверь зверем**, **зверёк** по когтям виден, чистый **зверь**.

а) фразеологизмы с терионим-компонентом, обозначающим диких животных: хоть **волком** вой, жить как **барсук** в норе, **медвежья** услуга, **медведь** ухо отдал (на ухо наступил), смотреть **бирюком**, **волков** бояться – в лес не ходить, **по-волчьи** выть, **волком** смотреть (глядеть), морской **волк**, держать в **ежовых** рукавицах, топорищится **ежом**, старая **лиса**, старый **лис**, как **лиса**, **Лиса** Патрикеевна, **лисий** хвост, как **белка** в колесе, **слоны** продавать, **слонов** слонять, **ехидна** вражды, петлять как **заяц**, гоняться (погнаться) за двумя **зайцами**, **заячья** душа, убить **бобра**.

б) фразеологизмы с терионим-компонентом, обозначающим домашних животных: работать как **вол**, **собачья** радость, как **пёс** бездомный, как **собака** на сене, **сукины** дети, **телячий** восторг, **свинья** в ермолке, **свинячье** рыло, не в **коня** корм, что **конь**, что **кобыла**, прокатить на **воронях**, держать себя **саврасом**, оседлать (садиться на) своего **коня**, **мышь** не проскочит, **мышинная** возня, **крысиный** (**мышинный**) хвост, как от **козла** молоко, на (кривой) **козе** не объедешь, **агнец** божий, невинная **овечка**, кроткий как **овца**, невинный **барашек**, сердце дрожит как **овечий** хвост, упереться (заупрямиться) как **баран**, согнуть в **бараний** рог, как **крысы** с корабля (бежать, удирают), валамова **ослица**, упрямый как **осёл**, **кошка**, которая гуляет сама по себе, тянуть **кота** за хвост, **кошачий** концерт, брать **быка** за рога, **колосьева** **корова**, ботало **коровье**, **бычок** нашёл.

II. Фразеологизмы с несколькими зоокомпонентами. В русском языке встречаются еще фразеологизмы, в составе которых имеется два и более зооним-компонента. Например:

1. Фразеологизмы с орнитоним-компонентами: *кукушка хвалит петуха, ни пава, ни ворона, менять кукушку на ястреба, ворона в павлиньих перьях*

2. Фразеологизмы с терионим-компонентами: *играть в кошки-мышки, играть как кошка с мышкой, как кошка с собакой, мышинный жеребчик, отделять овцу от козлиц, волк в овечьей шкуре*

3. Фразеологизмы с энтомоним и терионим-компонентами: *делать из мухи слона*

4. Фразеологизмы с герпетоним, ихтионим и орнитоним-компонентами: *лебедь, рак да щука*

Образная классификация фразеологизмов с зоокомпонентами, характеризующих человека, позволила рассмотреть фразеологизмы, подразделяя на разные зоонимические группы. Здесь можно увидеть, что данная классификация объединяет фразеологизмы с одним (с энтомоним-ихтионим-, герпетоним-, орнитоним-, терионим-компонентом) и несколькими зоокомпонентами (с орнитоним-компонентами, с терионим-компонентами, с энтомоним и терионим-компонентами и т.д.).

В составе фразеологизмов зоокомпоненты не однообразны и по количеству, и по образам, которые они олицетворяют. Среди них большую часть представляют фразеологизмы с одним компонентом, а наименьшая часть – это фразеологизмы с несколькими зоокомпонентами.

Таким образом, фразеологизмы с зоокомпонентом представляют собой одно из востребованных средств характеристики человека в русском языке и являются универсальным способом оценки внешности человека, его характера, манеры поведения, умственных способностей, деятельности, профессиональных качеств и т.п. Они помогают нам ярко, образно дать характеристику человеку, логично, точно изложить свои мысли, сделать речь насыщенной, эмоциональной, богатой.

Литература

1. Введенская Л.А. Русский язык и культура речи: учебное пособие / 13-е изд. – М.: Феникс, 2013. – 381 с.

2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Изд. 27-е, исправленное. – М.: Мир и Образование, 2016. – 736 с.

3. Фразеологический словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2014 С. 3.

4. Шанский Н.М. Лингвистические детективы. – 3-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2006. – 524 с.

5. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Либроком, 2009. – 336 с.

© Зарипова К.Р., Зарипова И.Ф., 2024

**ЛЕКСИКОГРАФИК ЧЫГ АНАКЛАРДА
«БАЛА» КОНЦЕПТЫНЫҢ ЧАГЫЛЫШЫ**

Аннотация: *мәкаләдә «бала» концептының төрле лексикографик чыганаclarда: татар теленең аңлатмалы, этимологик, лингвокультурологик сүзлекләрендә чагылышына күзәтү бирелә.*

Терәк сүзләр: *татар теле, лингвокультурология, лексикография, концепт, сүзлек.*

Татар социумында балалар – тормышның мөһим һәм әһәмиятле элементы булып торалар. Бала туу белән ир һәм хатынның ижтимагый статусы арта. Бала – бәхет нигезе һәм борчусыз картлык гаранты буларак күзалланыла. Гаиләдә балаларны тәрбияләү белән нигездә хужабикә – ана шөгьльләнә, ә гаиләнең ышанычлы әгъзасы – ата кеше, башлыча, ул гаилә тоткасы, аны матди тәэмин итүче, балаларга дөньяны танып белергә өйрәтүче, аерым очраclarда юлбашчыларга, хахимнәргә хас кырыслыкка ия булган шәхес булып санала. Татар телендәгә күп кенә тел элементларында, әдәби әсәрләрдән алынган үрнәкләрдә гаилә өчен бала – гаиләнең аерылгысыз өлеше, ата-ана өчен иң кадерле жан иясе буларак аңлашыла.

Бала лексик берәмлеге, беренче чиратта, туганлык атамасы булып тора. Шунлыктан иң элек, туганлык төшенчәсенә мөрәжәгать итү дөрес булыр. «Туганлык» төшенчәсе «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә ике мәгънәдә аңлатыла: «1. Кардәшлек. 2. Күч. Үзара дуслык, иптәшлек мөнәсәбәтләре, бердәмлек, бергәлек» [4; 848]. Туганлык атамалары барыннан да элек кан кардәшлеге булган кешеләре һәм никах туганлыгы терминнарын үз эченә ала. Туганлык терминнары һәрвакытта да релятив сүзләр булып торалар, аларның икенчел кулланылышы (чит кешегә карата куллану), автосемантик кулланылышы да очрый. Галимнәр билгеләп үткәнчә, туганлык атамалары сан ягыннан чикләнгән лексик-семантик төркемне тәшкил итәләр. «Бу сан алтмыштан артмый» [5; 32], – дип искәртәләр алар. Шул ук вакытта, билгеле бер телдәгә туганлык атамаларын өйрәнгәндә, аларның ачык система буларак формаль рәвештә модаль кушымчалар ярдәмендә ясалган сүзләр (*балакай*) һәм диалекталь сүзләр (*нарасый* һ.б.) хисабына тулыланып баруын да искәртеп китү кирәк.

Бала лексик берәмлеге гомумтөрки чыгышлы. Бу атама «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә түбәндәге мәгънәләрдә теркәлгән: «1) Балигъ булмаган, туып, үсмерлек чорына кадәр аралыктагы малай һәм кыз. *Ниһаять, ишек ачылды, һәм балалар таишкыны ишекне бәреп кереп китте.* Ә.Фәйзи. *Тупырдап торган балалары, берсеннән-бере таза, берсеннән-бере чибәр булып, кече яшьтән кул арасына керә баралар.* К.Миңлебаев. *Мин балаларда матурлык тойгысы тәрбияләргә телим.* Казан утлары. *Прозаиклардан Л.Ихсанова, Ш.Рәкыйпов, Ф.Яруллин, Батулла кебек язучылар күп кенә бәхетле сәгатъләр бүләк иткәндер балаларга.* Казан утлары

2) Яңа туган бәби; нарасый, сабий. *Минем колагымда – сабий бала елавы.* А.Ганиев. *Яшь хатын, имчәк баласын бишеккә ипләп кенә яткыза да, келәт ишеген, сызык кына калдырып, ябылып бетмәслек иттереп, тупсасына чүпрәк ише нәрсә кыстыра.* К.Миңлебаев. *Йолдыз атылды, Сабый бала форточкадан кулын сузды.* Р.Фәйзуллин

3) Яңа туган һәрбер жан иясе. *Яшиел үлән арасына Былбыл баласы качкан. Жыр. Баишта мин аны төлке баласы дип торам.* Г.Хәсәнов. *Озын колагыбыз исә, эз бутап, әйләнгәләп йөргән арада, куян балаларын очраткан.* Г.Хәсәнов. *Үзе чүгәләп утырган да үлән арасында очарга талпынып тыпырчынган кош баласына караган.* Г.Зәйнашева

4) Нәсел, токым, халык, милләт яки чорның, социаль катламның төп билгеләрен үзәндә чагылдырган шәхес. *Крестьян баласы, ир малай булса, әсиде яшьтән атка, тырмага, сабанга йөри башлый.* Г.Ибраһимов. *Ата-анаңнан туры сүзле, гадел кеше булырга тәрбия алган эчкерсез татар баласы, мондый җавапсыз сораулар, акылга да сыймый торган гаделсезлекләр белән очрашуларың алда әле, сынма, сыгылма гына.* Я.Зәнкиев. *Без – кырык беренче ел балалары.* М.Мәһдиев. *Авыл баласы булганга күрә дә, бәлки, шулкадәр табигать җанлымындыр.* Юлдаш

5) Әле үсеп җитмәгән, тормышта тәҗрибәсе булмаган, беркатлы кеше. *Хәят – моңа кадәр бала иде бит әле ул.* Ф.Әмирхан

6) Ницә яшьтә булуына карамастан, ата-ананың улы я кызы. *Кол Гали исә баласын югалткан ата кайгысын гаять көчле тасвирлый.* М.Госманов. *Атадан бала яши кала, Бик күп эшләр башкара...* Халык жыры

7) балам, балакаем тартымлы форм. Малай һәм кызларга, иркәләп, яратып эндәшү сүзе. – *Балам, әйдә, тор, бүген таңда Кояш бабаң безгә бәләкәй генә нур йомгаклары – сары, йомшак бәпкәләр бүләк иткән, әйдә, тор...* – *дип уята торган иде.* Г.Гыйльманов» [6].

Р.Г. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә *бала* лексемасының килеп чыгышына түбәндәгечә аңлатма бирелә: «дитя; малый (о вещах, которые имеют и большой вариант)» < бор. хинд. *bāla*

«кечкенә; яшь; бала» сүзеннән (сугд теле аша, к. ЭСТЯ II: 47–48), к. ш. ук ягн. pulla «бала, бәби, малай», телугу (дравид.) pilla id. Бала кайбер төрки телләрдә (чув., тув. һ.б.) сирәк кулланыла яисә бөтенләй юк. Удм. диал., мар. диал. бала < тат. Бала-чага дигәндәге чага тур. к. Чага. Диал. (ЗДС: 98) бала-бута дигәндәге бута тур. к. Бута.

Бала сүзенә «кече» мәгънәсе балитәк < бала итәк, балакир < бала кир (к. Балакир) һәм бигрәк тә башкорт кабилә-ыру атамаларында еш очрый: олы катый – бала катый һ.б.ш.

Дерив. тат. телендә ишле: балалы, баласыз; балалык; балакай (бик актив); балала-у, балалат-у» [1; 155].

Бала сүзе бик күп мәкаль-әйтемләр контекстында очрый: Бала – баштан сәдака; Бала – бәгырь җимеше; Балага өч йәш тулганда, бөтен өй эче сөйләшергә өйрәнә; Бала – билнең куәте; Бала – газиз һ.б.

Бала лексемасының икенче еш таралган синонимы – *бәби, бәбкә* сүзләре. Этимологик сүзлектә бу сүзгә түбәндәге аңлатма бирелә:

«БӘБИ, диал. бәбә, бәбэй, (ДС I: 34) бибә, бәббә (башлыча колын тур.), бәбеч, бәпеч (шуннан тал бәбчеге < бәпечеге «песие») «младенец» ~ башк. бәпэй, бәпес, ком. бебей «бәби, күз бәбәге», кар. бебей, бәбэй, аз. диал. (АДДЛ: 66) бәби «курчак», болг. Д. бебе «бәби; курчак» < төр. bebe, bebek «бәби» һ.б. киң таралган ономопозитик сүз, к. эвенк., эвен. бәбә «бәби; бишек», маньч. бәбу «бишек», як. биэбэ, биэбэкэ «нарасый, балакай, бәпкәм», бур. бүүбэй «бәби; бишек», хинд. babuwa «бала, малай; уенчык, ташкурчак», инг. baby «бәби», алб. bebë һ.б. (Pokorny: 91–98). Kluge: 80, 678.

Добр. тат. (Dobr. I: 288) bebiy, кулланылыш тирәлегенә караганда (menim anam kelinni bebiydiy süyer) шундагы безнең мөһажир татарлар теленнән килә.

Бу ише сүзләрнең бер тармагы кошларга нисбәт ителә: тат., башк. бәпкә, бипкә, биби «каз яки үрдәк баласы», госм. bāba «бәбкә; күркә»; күз эгъзаларын һәм бөрене белдерү дә күзәтелә: тат., башк. бәбәк, бәбәнәк, бәбәгә ~ чув. папак, папакка «тал бәбәге, бала», аз. бәбәнәк «балтырган һ.б. бәбәге», бор. төрки, төр. bebek, төркм. бәбәбенек «күз алмасы» (Мухамедова 1973: 69) һ.б. к. Бишек.

Бәби нигезенә тамырлары, гомумән, баба ныкына охшаш булса да, бәбэй < бабай дип раслауның кирәге юк шикелле. Ләкин онык ~ дөвәти мәгънә багланышы изосемантик характерга ия, к. ш. ук нәнэй ~ нәни» [1; 170].

Аңлатмалы сүзлектә әлегә лексеманың түбәндәге мәгънәләре бирелә: «1) Яңа туган бала. *Хатын-кызның иң назлы, иң мөлаем вакыты – больницадан бәби алып кайткан көннәре.* М.Мәһдиев. *Курыкма, бәбием, әниң яныңда чакта, бернәрсәдән дә курыкма.* М.Маликова; 2) Кечкенә

бала. *Бәби карыйм, уйнатам, Елаганда юатам. Жилкәмә дә менгерәм, Шырык-шырык көлдерәм.* Ф.Яруллин. – *Тукта әле, тукта, кызмый гына сөйлашик. Син бит бәби түгел, аңла. – Бәби түгел шул. Әнә бәбиләрне жи́барегез детдомга.* Ф.Яруллин; 3) күч. Кечкенә балалар кебек беркатлы, эчкерсез кеше; 4) балалар телендә Курчак; 5) диал. Бәпкә. *Каз-үрдәкләр майның беренче яртысында бәбиләр чыгардылар.* Г.Галиев» [6]. Сүзлек материалдан күренүенчә, әлеге лексеманың беренче ике мәгънәсе туганлык атамасы буларак кулланыла. Матур әдәбият эсәрләре контекстында да бу сүзне еш очратырга мөмкин:

*Сыенышып иңне иңгә,
Илле ел яшисез бергә,
Әткәй-әнкәем,
Үстердегез сөеп кенә,
«Газизләрем» диеп кенә,
«Балам», «бәбкәем!» (Ш.Ж.);*

Бәбәй туена Сәет Сакманов белән профессор Рамил Вәлишингә генә чакыру жи́барелде (Т.Г.);

Бабайга таяк кирәк, бәбигә бишек кирәк (М.);

Бәбекәем, тор, балам,

Комганнарга су салам.

Мәктәпләргә киткәнәңне

Сөенеп карап калам (Р.Я.);

Бала лексемасының татар телендә киң таралган синонимнарының тагын берсе – *сабий* сүзе. Бу сүз сыйфаттан исем сүз төркеменә күчкән. Исем буларак ул түбәндәге мәгънәгә ия: «Бәби, кечкенә бала. *Шушы Юлкотлы туфрагында аның атасы, анасы, күпме туганнары, яшьли үлгән сабийлары, гомер иткән карты ята – я, ничек шуларның барысын да ташлап китәсең?..* Ә.Еники. *Гәһәһсиз сабийның шулай онытылып көлүен Маһирә чөлтерәп аккан чиймә тавышына тиңләде.* Г.Галиева» [6]. Этимологик сүзлектә аның килеп чыгышы түбәндәгечә аңлатыла: «ребёнок младшего возраста (но не младенец), ребёнок до 12 лет» < гар. саби id. Элек бу сүзнең бүтән гар. формалары да кулланылган: сабыя «сабий кыз», сыйбийан «сабийлар». Дерив.: сабийлык; сабийлан-у h.б.» [2; 125].

Бала лексемасының *нарасый* дигән синонимы да бар: «Бала, нәни бала, сабий» [6]. Татар дөнья тел картинасында әлеге берәмлек сабий лексемасы кебек үк, бала мәгънәсен белдерүдән тыш, башка сүзләр белән берлектә килергә мөмкин (мәсәлән, *нарасый күзләр, нарасый утлар*). Шулай ук, аның бала, сабий сүзләре белән бергә дә килүе күзәтелә. Әдәби эсәр тукумасыннан алынган мисалларга игътибар юнәлттик: *Сәет*,

нарасыена сокланып бетә алмыйча, «мондый намуслы сабыйлар да бар икән әле дөнъяда» дип тик тыңлап ятты (Т.Г.);

– *Нарасый* баласының жанын алган анадан да явыз, жаһил кеше була алмый (Т.Г.);

Китүләрдән – кайтулар ким...

Һәр ким саен – бер ятим.

Ул – бер карчык,

Йә бер тол ир,

Һәм бер сабий-нарасый... (Р.Ф.).

Р.Г. Әхмәтъяновның «Татар теленең этимологик сүзлегендә *нарасый* лексемасының килеп чыгышы түбәндәгечә аңлатыла: «нараси, нарасидә, диал. (ДС III: 118) нараста, себ. (Тумашева 1992: 172) нәрәситә «невинный ребёнок, кроткое существо; ребёнок до пяти лет» ~ чув. нараста, мар. (Иванов, Тужаров: 137, Саваткова: 100) нәрәштә id. < фар. нәрәси, нәрәсидә id. (> гом. көнб. төрки наристе һ.б.). Бу сүзнең төрки һ.б. телләрдә киң таралуы суд процедурасы белән бәйлә булса кирәк (нарасидә судка тартылмый); сүзнең ясагыч нигезе – фар. расидән «үсеп житү» (нә-рәсид-ә «үсеп житмәгән»), рус. расти сүзенә тамырдаш. Федотов II: 367. Дерив.: нарасыйлык» [2; 60].

Чираттагы синоним – *бәләкәч* сүзе. Бу сыйфат исем мәгънәсендә кулланылып, «яңа туган яшь жан иясе; яңа туган бала, бәби» дигәнне аңлата. *Уйнасын-уйнасын, шуннан соң, абзар тутырып, бәләкәчләрен үстерермен*. Н.Гыйматдинова. *Өйдә бәләкәчкә исем эзләр. Мәдәни жомга»* [6]. Мәсәлән: *Зарима шыңшып елашкан бүре балаларын сыйпарга, үзалдына сөйләнергә кереште: – Ах, сезне, бәләкәчләрем, ятимнәрем минем, эти-энигездән аердылармы, явызлар?!* (М.Г.). Лексеманың килеп чыгышы болай аңлатыла: «малый, маленький» > чув. диал. пелеккәй (Сергеев 1968: 49), мар. бәләкәй «бәләкәй», кырг. белекей «тәбәнәк» < тат. диал. (миш.) балакай «кечкенә, бала», чаг. аз. балажа, балага «бәләкәй, кечкенә», к. Бала. Себ. (Тумашева 1992: 171) пәликәйле «бәләкәй» аерым аңлатма сорый» [6].

Л.Р.Сәгыйдуллина «Татар лингвомәдәни концептлар сүзлегендә, «бала» концептына түбәндәге белешмәне китерә: бала «дитя, ребенок, мальш» – гом. тк. бала «бала, сабий, кыз» сүзеннән, борынгы һинд-евр. телләреннән алынма булса кирәк, санскритта: bala, valah «яшь, кечкенә бала, малай, кызчык».

► Бала – балигъ булмаган малай һәм кыз; сабий; яшь кеше.

▲ Балалану, балаларча, балалату, балалау, балалы, балалык, баласыз, баласызлык, баласыту, балачак, балачык, балитәк.

Бала күлмәге (йөзлек), балага узган (авырлы), баладан котылу (бала тудыру), бала жанлы булу (бала ярату), бала чебеш (өлгермәгән, тәҗрибәсез кеше), балалар әкиятә (тупас, примитив ялган).

Ата юлы балага такыр.

Бала – ананың йөрәк тамырыннан, атаның – җилкә тамырыннан.

Баладыр – бәладер, янган утка саладыр.

Бала көя көя хәтле, ана көя дөя хәтле.

Балалы кеше – бай кеше.

Баланы җай бөксәң – күндерәсең, кинәт бөксәң сындырасың.

Гомер бакыйлыгы – балада.

Җан күк дустыңнан яланаяклы балаң биздерер.

Ир бала туса, өеңә бер фәрештә кунар, ди; кыз бала туса – мең фәрештә кунар, ди.

Иң мөһим зат – бала.

Фәрештәләр – Җирдә бу сабыйлар.

Аллага да иң якыны алар,

Иң сөекле шулар! (Н. И.);

И сабый! И самими балачак! Яшел миләшләрдә, ачы кузгалакларда оҗмах җимешләре тәмен тояр көчең, ыяла кисәкләренә дә җан өреп бөтәтер рухың, тузаннан – алтын, чүптән — гөл, юктан бар ясыи алып тылсымлы кодрәтең гомер юлчарыбызның кайсы сикәлтәләрендә колып кала микән? Әллә инде күл өстендә тибрәлеп тә кинәт җуелган дулкын сыман, күңелнең иң тирән чоңгылларына яшеренәсеңме, и гөнансыз балачак? (Д. Б.);

Бала ата-ананың кәефен җибәрә торган эшләрдән тыелырга тиеш. Балаларның ата-анага карата булган бурычларыңның берсе түземлек һәм кайгыртучанлык санала. Ата-ана үтенеп, баласы моны эшли алмаган очракта да, ул, көчәннән килмәгәнә өчен, алардан гафу үтенергә тиеш. (Р. Ф.) [3; 32-34].

Димәк, бала лексик берәмлеге туганлык атамасы булып тора. Тел белеме өлкәсендә «бала» концептының репрезентлары күп түгел. Моны сүзлекләрдә теркәлгән мисаллар да дәлилләде.

«Бала» концептының лексикографик чыганақлардагы анализы түбәндәгеләрне күрсәтә: бала ул гомумән, иң беренче чиратта, үсмерлек чорына кадәрге булган зат. Ата-анага мөнәсәбәтле рәвештә аның яше алгы планда тормый. Шулай ук, татар телендә аның *сабый, нарасый, бәби, бәләкәч* кебек синонимнары да күзәтелә. Тик аларның һәрберсе үсмерлек чорына кадәр булган билгеле бер яшьтәге балага карата гына кулланыла. Мәсәлән, бер яки ике яшьлекләргә карата кулланылган

бәби сүзе ун яшьлек балага карата бары тик беркатлылык мәгънәсендә генә файдаланыла ала.

Әдәбият

1. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А–Л). – Казан: Мәгариф – Вақыт, 2015. – 543 б.
2. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (А–Л). – Казан: Мәгариф – Вақыт, 2015. – 567 б.
3. Сәгыйдуллина Л.Р. Татар лингвомәдәни концептлар сүзлеге. – Уфа: БашДУның РНУ, 2013. – 224 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
5. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. – Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 2000. – 285 с.
6. Электронный фонд словарей татарского языка – URL: <https://suzlek.antat.ru/search/searchRT.php> (мөрәжәгать итү датасы: 16.11.2024 г.)

© Зарипова И.Ф., 2024

УДК 81.362

Ибрагимова А.Н.,
г. Гунсан, Южная Корея

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТАТАРСКОГО И КОРЕЙСКОГО ЯЗЫКОВ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ЛЕКСИКЕ, ГРАММАТИКЕ, ФОНЕТИКЕ И СИНТАКСИСЕ

***Аннотация:** работа представляет собой сравнительный анализ татарского и корейского языков. Оба этих языка принадлежат различным языковым семьям, что делает их лексическую и грамматическую структуру интересными для сравнения. Несмотря на это, они демонстрируют ряд схожих черт, таких как агглютинация, использование носовых звуков и особенности порядка слов. Данная работа также затрагивает культурный аспект, где язык играет ключевую роль в социальной структуре.*

***Ключевые слова:** лексика, агглютинация, ударение, грамматические особенности, порядок слов, фонетика.*

В лингвистике существует ряд факторов, объединяющих татарский и корейский языки. Основное внимание уделяется сходствам в грамматической структуре, фонетических особенностях и лексике.

Несмотря на существенные различия в происхождении и распространении этих языков, они могут служить примером того, как различные культурные и исторические контексты могут приводить к развитию схожих языковых систем.

Необходимо отметить, что лексика обоих языков заимствовала элементы из разных других культур, как характерно для многих языков мира. Например, в татарском языке присутствуют заимствования из арабского и русского языков [1]. Однако, по нашему мнению, особенность татарского языка заключается в сохранении исконно тюркских слов, что помогает поддерживать языковую идентичность. Например:

- Татарский: *дәфтәр* (*тетрадь*) из арабского «*дафтар*», *мәктәп* (*школа*) из арабского «*макаб*», *китап* (*книга*) *бина* (*здание*).

- Корейский: присутствуют заимствования из китайского: например, числительные *일* (*иль* - один), *이* (*и* - два) *삼* (*сам* - три), *사* (*са* - четыре)), *иероглифы Ханча*, которые используются, в печати, журналистике юридических документах, научных работах, а с развитием технологий — англицизмы. Это особенно заметно в области науки и технологий [2].

Слово *су* в татарском языке обозначает воду. Оно используется как базовое понятие, связанное с природным явлением, питьём или другими аспектами воды. Например:

- *Чиста су* – чистая вода;

- *Суга барырга кирәк* – нужно сходить за водой.

В корейском языке слово *수* (*су*) само по себе не обозначает воду, но оно входит в состав слов, связанных с водой. Например:

- *탐다수* (*тамдасу*) – название бренда бутилированной воды.

- *칼국수* (*кальгуксу*) – лапша, варёная в воде (здесь *수* не означает воду, но связано с бульоном).

Каждый язык отражает особенности своей культуры, и это ярко выражено в лексике. Например, в татарском языке выражение «*Туган тел*» (*родной язык*) [1] обозначает не только язык, но и идентичность народа, в то время как в корейском языке слово *효도* (*хёдо*, *уважение к родителям*) связано с глубокой культурной ценностью уважения и почтения к старшим. Корейцы используют в разговоре еще такую уникальность: *우리 나라* (*ури нара*) – наша страна [3]. Это можно услышать везде и всюду. Означает – *страна Корея*. *우리 아들* (*ури адыл*)

– в разговоре двух мам или бабушек, если одна скажет: «Ури адыл (наш сын) сейчас поступил в университет» – это не покажется странным. В разговоре со мной свекровь использует обращение «ури адыл», что значит «наш сын» в значении «мой муж»: *우리 아들은 지금 바쁘다* (ури адыл чыгым паппыда) – «Наш сын сейчас занят». Но я понимаю, что речь идет о моем муже.

Оба языка обладают агглютинативной структурой, что позволяет добавлять к корням слов различные суффиксы, обозначающие грамматические отношения. Это делает оба языка особенно гибкими в выражении мыслей, позволяя легко строить сложные конструкции.

Татарский: *Өй (дом) → өйдә (в доме) → өйдән (из дома). Бар (иди) → барырга (идти) → барганда (когда шел)* [1];

Корейский: *집 (чиб, дом) → 집에서 (чибэсо, в доме) → 집에서부터 (чибэсобутто, начиная с дома); 가 (иди!), 가기로 (идти в направлении), 갈 때 (когда шел)* [2].

Отрицание в обоих языках строится на основе суффиксов (-ма) и *жа/ ма (-ма)*, что свидетельствует о схожих механизмах построения отрицательных форм. Эта универсальная структура делает оба языка простыми для изучения в плане построения базовых отрицательных предложений.

- Татарский: «Барма!» – «Не иди!»; «Ашама!» – «Не ешь!»;

- Корейский: *가지마!* (каджи ма, «Не иди!») *먹지마* (бокчима, «Не кушай!»).

Как татарский, так и корейский язык придерживается порядка слов SOV (подлежащее–дополнение–сказуемое) [1]. Это сходство делает оба языка более предсказуемыми и логичными для построения предложений, что является большим плюсом для изучающих эти языки. Зная построение предложения на татарском языке, легче составлять предложения при общении с корейцами. Например:

- Татарский: *Мин китап укыйм* (Я читаю книгу).

- Корейский: *나는 책을 읽어요* (Нанын чэгыль ильгоё – Я книгу читаю).

Носовые звуки, такие как *ң* в татарском и *О* (*иын*) в корейском [3], играют ключевую роль в произношении. Возможно, это может свидетельствовать о параллельной эволюции языков в условиях определённых культурных и социальных факторов.

- Татарский: *яңгыр* (*дождь*), *моң* (*грусть, тоска, мелодия, напев*);

- Корейский: *방* (*панг – комната*), *빵* (*ппанг – хлеб*).

Ударение в татарском языке фиксируется на последнем слоге, что придаёт ритмичность речи. В корейском языке же ударение распределяется равномерно, и интонация зависит от контекста. Но при произношении отдельного слова – ударение ставится на последний слог. Например, в корейском слове *감사합니다* (*камсамнида*) — «*благодарю, спасибо*» ударение падает на последний слог. По нашему мнению, что это отражает разницу в восприятии речи: татарский язык звучит более мелодично, в то время как корейский – более равномерно и сдержанно.

Язык всегда связан с культурой и традициями народа, и это ярко проявляется в татарском и корейском языках. Например, форма уважительного обращения в корейском языке имеет несколько уровней, что связано с глубокой иерархией в корейском обществе. В татарском языке уважение проявляется скорее через формы обращения (*Абый, Ана, Имя Отчество*) и использование суффиксов *-сез,- сыз*: *Лилия ана, кайтыгыз*. В корейском обществе девушки (и мужчины) редко обращаются друг к другу по имени без дополнительных титулов или уважительных форм, например: *오빠* (*онпа*) без имени, мужчинам намного старше их (или дяди) – (*самчон*) *삼촌*, старшая сестра для девушки – *언니* (*онни*). Это обращение к женщинам старше по возрасту, с которыми есть дружеские или семейные отношения. У татар часто встречаются такое обращение: *Абый, Ана, кайтыгыз!*

В заключение можно отметить, что несмотря на различное происхождение татарского и корейского языков, они обладают рядом схожих черт, что делает их интересными для сравнительного анализа. Дальнейшие исследования в этой области помогут глубже понять, как различные языковые системы могут развиваться параллельно, сохраняя при этом свои уникальные особенности.

Список литературы

1. Ахметзянов Г.Ф. Грамматика татарского языка. – Казань: Татарское книжное издательство, 2005.
2. Lee, I. Korean Grammar in Use. – Seoul: Darakwon, 2011.

3. Seoul Journal of Korean Studies. Культурные особенности корейского языка: конфуцианские традиции в лингвистике. – Seoul, 2020.

© Ибрагимов А.Н., 2024

УДК 811.512.141

Исәнғолова Г.А.,
Өфө к., Рәсәй Федерацияһы

САБИР ШӘРИПОВ ӘСӘРЗӘРЕНДӘ САҒЫШТЫРЫУЗАРЗЫҢ КУЛЛАНЫЛЫУ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРӘ

Аннотация: *Сабир Шәрипов үзенең әсәрзәрендә йәнле образ тыузырыу өсөн туған тел хазинаһындағы тел-һүрәтләү сараларын, поэтик бизәктәрзе уңышлы куллана. Уның әсәрзәрендә лексик һүрәтләү сараларының, бигерәк тә сағыштырыузарзың, оҫта кулланылышын күрергә була.*

Аскыс һүззәр: *Сабир Шәрипов, һүрәтләү саралары, сағыштырыу.*

Языгусы һүз ярзамында тормош күренештәрен төрлө буяузар менән базык итеп һүрәтләүгә өлгәшә ала. Һүрәтләнә торған күренештең төрлө бизәктәрен тулырак сағылдырыгусы һүз табыу, уны һүрәтләү сараһына күтәрәү, әлбиттә, языгусының оҫталығына бәйләнгән. Сабир Шәрипов үзенең әсәрзәрендә һүззәр менән оҫта эш итә, йәнле образ тыузырыу өсөн туған тел хазинаһындағы тел-һүрәтләү сараларын, поэтик бизәктәрзе уңышлы куллана. Уның әсәрзәрендә һүрәтләү сараларының оҫта кулланылышын күрергә була.

Һүрәтләү сараларынан айырыуса сағыштырыузар игтибарға лайык.

Сабир Шәрипов ижад процесында сағыштырыузарзың бик күп төрзәре менән эш иткән. Мәсәлән:

1. Төрлө бәйләүестәр ярзамында барлыкка килгән аналитик сағыштырыузар.

А. *Һымак* бәйләүесе менән. Миҫалдар: Әйтерһең, мәғлүм уға Сафыйзың һағыштары, күнелкәйенең тозқаған *болан һымак* тыуған якка талпыныузары («Һалдат күлдәге»). Мәсәлән, Сафыйзар, «Иван Васильевич профессияһын алмаштыра» тигән кинофильмдағы айбалта, һөңгө тотоп, ратниктар бик ихлас йырлаған *марш һымагырак* көйзә арыу ғына һузып ебәрә («Һалдат күлдәге»). Қысқаһы, үтәлмәне ул көндө ыспай, бөтәрләнмәгән мундирза *күркә һымак* йөрөгән һонтор әфисәрзең йомошо («Һалдат күлдәге»). Күззән йәш һығырлык кыуанысһы хәбәрзе орлоқ хәстәрләргә барғанында тимер юл станцияһында *эшләпә һымак*

радионан ишетэ Алексей («Һалдат күлдәге»). Хәзер измәмде изэләр инде тип, көрәкте *автомат һымак* күкрәгемә кысып, торам мөйөштәрәк («Һалдат күлдәге»). *Серек бәрәңге һымак* бызмырлап ятып калды баткыл («Яусы килгән түгелме?»). *Индеецтыкы һымак* калын сәсле егет ысынға алды шикелле, ыргып ук торзо («Яусы килгән түгелме?»). Әл дә нигез класс кына укығанһың, күберәк укыһаң, *Лилен бабай һымак* йөрөр инең («Яусы килгән түгелме?»). *Ала карға һымак* йөрөй, меҗкен («Осраштык кисә, айлы кистә»). Мәрийәм төйөнсөгөн алып, кымызлығын *бәнес һымак* күтәрәп, тар ғына тыкрыктан өскә атланы («Осраштык кисә, айлы кистә»). Калкыузағы ялан үзе *ылаш һымак*, бер уйлаһаң, армыт-армыт аркаларзан ел дә өрөп тора («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Мулла сапаны һымак* озон нәмә кейгән... («Осраштык кисә, айлы кистә»). Медсестралар *мал һуйыусы һымак* канлы халат кейеп йөрөй («Осраштык кисә, айлы кистә»).

Б. *Кеүек* бәйләүесе менән. Миҗалдар: *Бәрхәт кеүек* ялтырап яткан баксала төрлө төстәге яулык ябынған, ала-кола кофта, шаровар кейгән кыззар бер әйелә, бер тора («Яусы килгән түгелме?»). *Бөрлөгән кеүек* ялтырап ултыралар («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Ен кеүек* йәш сағында Хаят үзе ситгә йәшәне («Осраштык кисә, айлы кистә»). Бары тик үсекләп, *бала кеүек* тел осон ғына күрһәтте («Осраштык кисә, айлы кистә»). Ә һин, шайлы егет, *өйөрзән айырылған которок байтал кеүек*, ете-ят якта олағып йөрөйһең... («Имән бағана»).

В. *Ише* бәйләүесе менән. Миҗалдар: Караштары *карсыганыкы ише* ләһә командир йоратының («Осраштык кисә, айлы кистә»). Ана бит, сәсе лә Америка *индеецыныкы ише!* («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Һалдаттарзыкы ише* яғаһыз ак күлдәк, тар балаклы ыштан кейгән малайзар тауышланмай ғына гәүләшә («Имән бағана»). Осталығың етһә, – һалдауынды аркаһына сөй, *боронголлар ише* («Имән бағана»). Шыйык *томан ише* төсһөз күззәре йылтандап киткәндәй («Зәңгәр катер»). *Лира ише* яңгызак юлаусының әсәре лә юк бында («Зәңгәр катер»). *Әмирәнеке ише* балалар итеге алғандар күренештерә («Зәңгәр катер»).

Г) *хас* бәйләүесе менән. Мәсәлән: *Йәмһез, хас крокодил балаһы!* («Зәңгәр катер»).

2. -лай / -ләй, -зай / -зәй, -тай / -тәй, -дай / -дәй ялгаузары ярзамында яһалған синтетик сағыштырыузар. Миҗалдар: Э-х, Гришь, учениенан һуң *әкиәт батырылай* өс көн, өс төн койкала ауна инең дә бит («Һалдат күлдәге»). Бына *әзмәүерзәй* штаб начальнигы күзлеген танау осонарак шылдырып, кыскырып приказ укырға кереште («Һалдат күлдәге»). *Бүкәндәй* таштар, баткылдар осрай, шуға машина-фәлән яуым-төшөмдә һирәгерәк йөрөй («Һалдат күлдәге»). Йә, *өрлөктәй* ирзәр, *һөлөктәй* егеттәр бер эшһез интегә ине («Һалдат күлдәге»). Үззәренә

якындан ғына *болоттай* сабын кармап яталар, оятыззар («Ҳалдат күлдөгө»). Э кайзалыр уны *әжәл дарыуылай* эзлөп йонсойзар («Ҳалдат күлдөгө»). Питомникта иске бүрәнөлөре карагускылланып, эсе көндөрзө сайыр тамсылары *галсәрзәй* төйөрлөнөп торған, бейек кенә һалынған алты мөйөшлө өй зә урынлашқан («Яусы килгән түгелме?»). Сафый сумған ыңғай кулына эләктергән *йозроктай* ташты һелкеп, янаны («Осраштык кисә, айлы кистә»). Араларында кара *йыландай* ялтлап торған итек-ойок кейгән ике катын-кыз за бар ине («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Дегеттәй* кара сәсле Абдулла ике-өс тапкыр бастысы күз алдына («Осраштык кисә, айлы кистә»). Жыулауы басылмаған йөрөгәнә *майзай* һендә был һүззәр («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Миңрәү кешеләй*, ситкә карап тик тора («Осраштык кисә, айлы кистә»). Имәнес тештәрән шығырзатып уның боғазын сәйнәргә, *кипкән муйыл ботағылай* каты бармактары быуырға кырталаша («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Исәрәк кешеләй*, салыш басып атлаған («Осраштык кисә, айлы кистә»). Сәстәрә *шырышы тубырысығылай* көңгөрт, бите-кулы *айзай* акһыл («Осраштык кисә, айлы кистә»). Арыузары үзенекен ите, тик *кош йокоһондай* кыска булды йокоһо («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Бохар бесәйеләй* эскәймәлә генә ултырыуың мең артык («Осраштык кисә, айлы кистә»). Нәк шул мәлдә Мәрийәмдәң битенән *үттәй* эсе, *үттәй* эсе күз йәштәрә тәгәрәгәнән ул белмәй ине («Осраштык кисә, айлы кистә»). Ултырма *убырлы карсыктай* һерәйеп («Имән бағана»).

3. -са / -сә аффикслы сағыштырыу. Миҫалдар: Ләкин Сафый ундай түгел шул, бары *ирзәрсә* башын ғына һелкте («Ҳалдат күлдөгө»). *Малайзарса* һөйөнөп кабул итте көтөлмәгән бүләкте Сафый («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Ҳалдаттарса* кыска сәсен қағыштырып урынынан кузғалды («Зәңгәр катер»). Үзен *интеллигенттарса* тотқан кеүек тә хәтерзә калған («Зәңгәр катер»). Байрасович иһә үзен *бюрократтарса* тотто («Зәңгәр катер»).

Кайһы бер сакта был аффикслы формаға шулай ук сағыштырыу мөгәнһән биреүсе *хас* һүзә өстәлә. Мәсәлән: Айыу икенсе бер елле генә һыйырзың мөгөзөнән *хас әзәмсә* тотоп ышыккарак һөйрәй («Айыу коза»). Бәй, баҫалкы ғына һөйләшәүеме, сыңғырлап кына көлөүе ... *хас та Мәрийәмсә* («Осраштык кисә, айлы кистә»).

4. Сағыштырыу мөгәнһән биргән -лык / -лек аффикслы һүззәр. Мәсәлән: Дөйә зурлык атты тыңлаусан көсөккә әйләндәрзә ләһә Сафый («Осраштык кисә, айлы кистә»). Бетон киҫәге *кәләм йыуанлығы* арматураға бәшмәк калпағылай катқан, имеш («Зәңгәр катер»).

5. *Хәтерләткән, хәтерләтә, окшап, окшапш* һүззәрә ярзамында барлыкка килгән сағыштырыу. Миҫалдар: Полковник уртаһынан кайыш менән һығып бәйләгән дәү *ағас мискәне хәтерләткән* йыуантык икенсе

полковник ягына мут кына караш бирпте («Ҳалдат күлдөгө»). Күпселеге сырмалсык үлән, *оскондо хәтерләткән* нәзек кыйгак үлөндөр зә куйы ғына («Осраштык кисә, айлы кистә»). Төпһөз, *киске эңерзәге күктә хәтерләткән* карагускыл күззәрәнә тартыныу, куркыу, йәнә аңлайышыз хис тулы карашын төбәп, бер азга ғына өншәйеп калды Мәрийәм («Осраштык кисә, айлы кистә»). *Ояһынан айырылган қаз сепейен хәтерләтә* улар миңә кайһы сактарза («Имән бағана»). Әл дә теге вақыт, *тауышы Мәрийәмдекенә окшаиш* назлы, моңло хәбәрсе қыз фотоға төшөргән («Осраштык кисә, айлы кистә»). Сәскә лә, *атаһына окшап*, харап йомарт булмаксы («Имән бағана»).

6. *Гүйә, әйтерһең* һүззәре менән яһалған сағыштырыузар. Мәсәлән: Қыз за көлдө, *гүйә*, кескәй генә көмөш кыңғыраузан гәлсәр моңдар сәселде («Осраштык кисә, айлы кистә»). Тиз үк кеше көндөзгөнән дә күберәк йыйыла башланы, *гүйә*, өйрәтелгән айыуға тамаша кылырға ашкыналар («Осраштык кисә, айлы кистә»). Бары тик машинаның асты ташка-мазар һөжөрөлһә, йөзөн сытайтып алғылай ине, *гүйә*, үзенә корһағын үтмәс бысак менән тызыйзар («Осраштык кисә, айлы кистә»). Нимәгәлер һөрлөгөп тубыклана яззы, кәүзәһен шунда ук турайтып алға, һаман алға ынтылды. *Әйтерһең*, бәйгегә сыккан йүгерек («Имән бағана»). *Гүйә*, сәсәндәрзәң оптимислык хәсиәте талибәнәң булмышына күсте ... («Зәңгәр катер»).

7. *Тип торорһоң, тиерһең* кеүек һүззәр ярзамында барлыкка килгән үзенсәлекле сағыштырыузар за осрай Сабир Шәрипов әсәрзәрәндә. Миҫалдар: Унда-бында бөләнҗерт уттар кабынған, йәшкелт йә һарғылт һалдат шәүләләре кайнаша. *Қырмысқа иләүе тип торорһоң* («Ҳалдат күлдөгө»). Тауышы һуң, тауышы! *Шишимә сылтырай тиерһең!* («Осраштык кисә, айлы кистә»).

8. *Тәсәндәге, рәүешәндә, буйы, шайым* һүззәре менән яһалған сағыштырыузар. Миҫалдар: Кырлы стаканға *көнбағыш майы төсәндәге* «портвейн» ағыззы («Яусы килгән түгелме?»). *Әкәмәт януар рәүешәндә* катты кот курғашы («Осраштык кисә, айлы кистә»). Телдәре *беләк буйы* быларзың («Зәңгәр катер»). Сабакка окшаған *бармак буйы* ялтырмаһын куш уска һыймаҫ кәтүкле қыуалына тағып та алғайны («Зәңгәр катер»). Караһак, *терһәк буйы* шамбы! («Зәңгәр катер»). һулында – айғолағынан асалы тал шешәнә эленгән *шешә шайым* алабуға («Зәңгәр катер»).

9. Языусы стилиненә йәнә бер үзенсәлеге шунда: *бул* ярзамсы кылымы ярзамында яһалған сағыштырыу осрай уның әсәрзәрәндә. Миҫал: Келәттең мүге койолған ярыктарынан *қояш нурзары һөңгө булып* һузылған («Осраштык кисә, айлы кистә»).

10. -рак / -рәк афҫктары ярзамында яһалған сағыштырыузар. Миҫалдар: Мәгәр был суқышмыш *йәшерәк* тә, *матурырак* та («Зәңгәр

катер»). Майор *мөһимәрәк* фекер әйтергә укталған да кеүек, тик ашыкты («Зәңгәр катер»).

11. *-мы ни / -ме ни* киҗәксәләре ярзамында барлыкка килгән сағыштырыулар. Мәсәлән: Кара, купшы свитер, һузмак салбар кейеп алған – *саңғысымы ни* («Зәңгәр катер»).

Миҗалдарзан күренеүенсә, Сабир Шәрипов үзенең әсәрзәрендә сағыштырыуларзы персонаждарзың портреттарын, әске кисерештәрән, рухи һәләттәрән тасуирлағанда файзалана.

Кулланылған әзәбиәт

1. Исянгулова Г.А. Особенности употребления сравнений в произведениях Т. Кильмухаметова // Филологическая наука в современном образовательном пространстве: традиции и инновации. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию известного ученого-литературоведа, доктора филологических наук, профессора Балтабая Әбдіғәзіұлы. – Алматы, 2022. – С. 140-144.

2. Исянгулова Г.А. Особенности употребления сравнений в произведениях Г. Якуповой (на примере трилогии «Женщины») // Научный альманах. – 2022. – № 2-2 (88). – С. 124-126.

3. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Сабир Шәрипов теленең қайһы бер үзәнсәлектәре // Башқорт теле. 5 т. Стилистика. – Өфө: Китап, 2009. – 300-318-сә биттәр.

4. Шәрипов С. Ақ кулсатыр: повестар, хикәйәләр, хикмәттәр һәм мәзәктәр. – Өфө: Китап, 1998. – 488 бит.

5. Шәрипов С. Зәңгәр катер: роман, хикәйәләр, хикмәттәр. – Өфө: Китап, 2008. – 544 бит.

6. Шәрипов С. Колонташ: повестар, хикәйәләр, драмалар, юльязмалар. – Өфө: Китап, 2013. – 542 бит.

7. Хәсәйенов Ғ. Б. Әзәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2010. – 384 бит.

8. Әхмәтйәнов К. Ә. Әзәбиәт теорияһы. Үзгәрешле 3-сә басма. – Өфө: Китап, 2003. – 392 бит.

© Иҗәнғолова Г.А., 2024

«СҮЗ» КОНЦЕПТЫНЫҢ ӘДӘБИ ТЕКСТТА ЧАГЫЛЫШЫ

Аннотация: *мәкаләдә «сүз» концептының шигъри тексттагы репрезентациясе анализлана (Лилия Фәттахова «Әллә елар, әллә көлер...»).*

Терәк сүзләр: *«сүз» концепты, концептуаль анализ, текст, лирик герой.*

Концепт лингвистика һәм әдәбият белемдә, лингвокультурологиядә иң мөһим төшенчәләрнең берсе булып тора. Концептлар семантик этәлеккә ия һәм текстка билгеле бер мәгънә төсмере биргән лексик берәмлекләр аша белдерелә. Текст үз эченә алган концептларны тикшерү автор дөньясының тел картинасы үзгәрткән, аның чынбарлыкка индивидуаль карашын ачыкларга мөмкинлек бирә.

Концептның әдәби әсәрләрдә чагылышы – ул концептның эстетик яктан формалашкан, авторның дөнья картинасы үзгәрткән ачыкларга мөмкинлек бирә торган күренеш. Текст авторның фикерен объективлаштыру, аның ижади ниятен тормышка ашыру, кеше һәм дөнья турында белем һәм күзаллауларны тапшыру, бу күзаллауларны автор аңынан читкә алып чыгып, аларны башка кешеләр белән кабул итү өчен төзелә.

Сәнгатьле текст чынбарлыкның шәхси интерпретациясен чагылдыра. Язучы чынбарлыкның үзенә таныш өлешләрне тасвирлый; үзенә якын һәм аңлашылган фикер-карашларны үстерә, куәтләнә; тел берәмлекләрен һәм үзгәрткән мөһим шәхси мәгънә белән тулыландырылган метафоралар куллана. Сәнгатьле текстта чагылган дөнья картинасы, автор тарафыннан структуралаштырылган һәм вербальләштерелгән шәхси дөнья картинасы буларак аңлана һәм кабул ителә (Беяннин, 1988, б. 6) [2; 5].

Әдәби ижатта кулланылган концептларны анализлау әсәрнең тирән мәгънәләрен ачу һәм авторның мотивларын аңлау мөмкинлегенә бирә. Тексттагы концептларны ачыклау авторның укучыга ничек мөрәжәгать итүен, нинди лингвистик чаралар белән телгә алынган эффектка ирешүен аңларга ярдәм итә.

Әдәби тексттагы концепт катлаулы күп үлчәмле структурага ия. Тел ияләре өчен иң актуаль ассоциацияләр үзгәрткән концепт белән билгеләнә, калганнары периферияне тәшкил итә.

Әдәби текстка концептуаль анализ ясау, иң беренче чиратта, түбәндәгеләрне күз уңында тота: беренчедән, текстның терәк-ачкыч сүзләр жыелмасын ачыклау; икенчедән, шул сүзләр арасынан төп концептны билгеләү; өченчедән, алар ярдәмендә билгеләнгән концептуаль киңлекне (пространство) тасвирлау.

Әдәби текстка концептуаль анализ ясау алгоритмнары күп төрле. Без Л. Г. Бабенко тәкъдим иткән вариантка тукталабыз:

1. Текстның концептуаль киңлегә формалашу өчен әһәмиятле тексттагы пресуппозицияләрне аеру: текстның язылу вакыты, автор исеме; әгәр булса – эпиграфның роле.

2. Текст исеме һәм аның тексттагы семантик радиусын анализлау.

3. Текстның терәк-ачкыч сүзләрне ачыклау максатында психоллингвистик эксперимент үткөрү.

4. Тексттагы терәк-ачкыч сүзләр белән парадигматик һәм синтагматик бәйләнешләргә кергән, кабатланган сүзләрне ачыклау. Тексттагы төп сүзгә – текст концептының лексик репрезентантын билгеләү.

5. Бер тематик өлкәгә караган, әмма экспрессив дәрәжәсә төрле булган сүзләрне ачыклау максатында текстның лексик составын анализлау.

6. Текстның концептосферасын тасвирлау.

7. Концептосфераның структурасын модельләштерүе, ягъни аның үзәген (төп когнитив-пропозицион структурасын), үзәк янын (төп лексик репрезентатларны), якин периферияне (образлы ассоциацияләрне) һәм ерак периферияне (субъектлы-модальле мәгънәләрне) аеру [2].

Татар халкының дөнья картинасын билгеләүче концептларны тикшерү эшләре сан ягыннан артып тора. Әмма алар арасында «сүз» концептын тикшерүчеләр күзәтелми.

Татар телендә «сүз» төшенчәсә хәрәфләр тышчасында яшәүче берәмлекне генә түгел, ә үз эчендә бик күп коннотацияләр булган мәгънә жыелмасын һәм, гомумән, сөйләмне дә аңлата. Бу татар мәдәниятендә сөйләмнең аерым әһәмияте булуга һәм аралашуның иң мөһим чараларының берсе булып саналуга бәйле.

Без «сүз» концептын тикшерүне тел материалы белән чикләмичә (сүзлек аңлатмасы. Фразеологик берәмлекләр, паремияләр һ.б.), аны әдәби текст эчендә күзәтү максатын да куйдык. Мондый тикшеренүне Н. Измайлованың «Сүз» шигыренән башласак, алдагы анализ өчен Лилия Фәттахованың «Әллә елар, әллә көләр... » шигыре сайланды.

Лилия Фәттахова – Татарстан язучылар берлеге әгъзасы, журналист, шагыйрә. Фэйрүзә Мөслимова (шагыйрә, Татарстан Язучылар берлегенә Шигърият остаханәсә житәкчесә) аның хакында түбәндәгә фикерләре

белән бүлешә: «Бик күп үзешчән авторлар арасында ул үзенчәлекле энже кебек ялтырап тора иде. Дөньяга яшьләрчә романтик карашы, хыяльый омтылышлары белән генә түгел, яшәешнең мәгънәсе турында тирәннән уйлана белүе, фәлсәфи фикерләре белән дә. <...> ул дөньяны матурларга, жәмгыятьтә әдәп-эхлак сыйфатларын тәрбияләргә омтыла, үзе төзәтә алмастай кимчелекләрне күрәп уфтана, борчыла. Шагыйрәне милләт язмышы, аның киләчәге уйландыра. Бу уйлар – гадәти акыл сату түгел, алар – тормыш мисалларына таянып, киләчәккә карау. Лилиянең лирик шигырьләрендә исә кайнар хисләре чайпалып, түгеләп тора» [3; 4]. Шагыйрьгә биргән характеристика «Әллә елар, әллә көләр... » шигыренең лейтмотивы рәвешендә яңгырый.

Сайланган шигырьнең үзәге булып – авторның үзен «сүз» белән тәңгәлләштерүе тора. Бу шигырьдә «сүз мин» юлының рефрен рәвешендә кабатлануы очраклы түгел. Авторның сүзгә мөнәсәбәте аша чагылган уй-кичерешләре тасвирлана. Шагыйрә бүгенге жәмгыятьтә «сүз» кичергән үзгәрешләр, югалтулар турында сорау куя. «Сүз гомере»н үз гомере белән параллельләштерә. Бу очракта әдәбияттагы параллелизм күренеше күзәтелә. Шигырьнең концептуаль үзәген «сүз» һәм «лирик мин» мөнәсәбәте алып тора.

Лилия Фәттахова шигырьгә исеме куймаган. Автор, бәлки, шигырьне тагын да конкретлаштыру, аңа исем кую – контекстны ачу да яки аны кабул итүдә авырлык тудырырга мөмкин дип уйлаган. Эммә «сүз» шигырьнең эчтәлегә һәм идеясе белән аерылгысыз бәйләнештә. Үзәктә ике концептның булуын искә алсак, шигырьне «Сүз һәм мин» дип атап булыр иде.

Төп концептны ачыклау максатыннан без психолингвистик эксперимент үткәрдек. Анда 10 кеше катнашты. Эксперимент нәтижәсендә концептуаль үзәкнең «сүз» булуы ачыкланды. 10 респондентның да беренче һәм төп атамалары «сүз» булды.

Шулай ук, «сүз»нең шигырьдә үзәк булуы һәр строфа эчтәлегә аша дәлиләнә. Кабатлау ешлыгыннан карасак, «сүз» – 4, лирик «мин» – 13 тапкыр кабатлана. Сүз – бөтен башлангычның башы, дигән фикер үткәрелә.

Шигырьне анализлаганда, төп герой («сүз»нең) гомере алдан артка сурәтләнүе билгеләнә. Бу кире композиция күренеше. Әлегә метод гадәттән тыш сәнгать осталыгын таләп итә, димәк, авторның аеруча талантлы булуын белдерә. */Әллә елар, әллә көләр/ Сәбән эзлиң./ Ач күз белән нидер күзлиң./ Нидер күзлиң.../*

Шигырьнең беренче юлларында без авторның дөньяда югалып калганын, уйларының төрлечә таралганын күзәтә алабыз. Һәм шул ук вакытта, шагыйрәнең көчле сыйфаты – бирешмәүчәнлегә ачыктан ачык

күрөнө: күңелендө бушлык булса да, күзлөрөн һаман да «ач» – аларда киләчәккә омтылыш бар, алар хәрәкәттә – эзилләр һәм күзлиләр. Бу күзләр дөньябызда югалып барган хак *Сүзне* эзли, күзли, аны табарга тели.

Алдагы юлларда – *Богауланып, /Тынып калган/ Сүз мин/* – тәүге тапкыр шигырьнең конептуаль үзәге – «сүз» очрый. Бу юллар ирексезлекне сыйфатлый, лирик геройның мондый хәлләрдә үз теләге белән булмавына ишарәли (*богауланган...*). Бу строфада гомер юлының бер чоры сурәтләнә. Әлбәттә, ул гомер тәмамланганны аңлатмый, ә киресенчә, монда яна күтәрелеш алдыннан, үткәннәрне артта калдырып, тиешле йомгаклар ясап, бар көчнә жыеп алга бару дигәнне аңлап була.

Икенче строфада – *«Тамам, тамам диен/ Тора яшем./ Һәр тамчыда/ Дөнья җаме яши»/* – «сүз»не табуга гажизләнүдән туган хисләр сурәтләнә. *«Тамам, тамам»* дигән юллар авторның көчле рухлы икәннен кабат ачыклап китә. Кыен вакытларга карамастан, ул һаман үзен кулда тота. Тыеп торган күз яшьләренең сәбәбе дөня өчен кайгыру, *«дөнья җаме»* булса да, ул каты елау-сыкрануга бирелеп, төшенкелеген дөньяга таратмый.

Алдагы юлларда: *Саклап кара тәкәллефле йөзөң – /Меңәр еллык сыкрау тулы /Сүз мин/ шагыйрә жәмгыятәтә сүз кодрөтен саклап калуда һәрберебезнең әһәмиятен ассызыклай.* Без барыбыз да *сүзгә*, шул исәптән туган телгә дә, тутры кала ала, әмма бу жинел түгел, сүз аклыгын саклау авыр. Гасырлар бие аклыкка-сафлыкка, гаделлеккә каршы, димәк, Хак Сүзгә каршы көрәш барган һәм бара. Лирик герой үзенә һәм безгә сорау бирә: *«Ә бу көрәштә Хак Сүзнә (тәкәллефле йөзөң) сакларга, ақларга безнең рухыбыз җитәрме?..»*

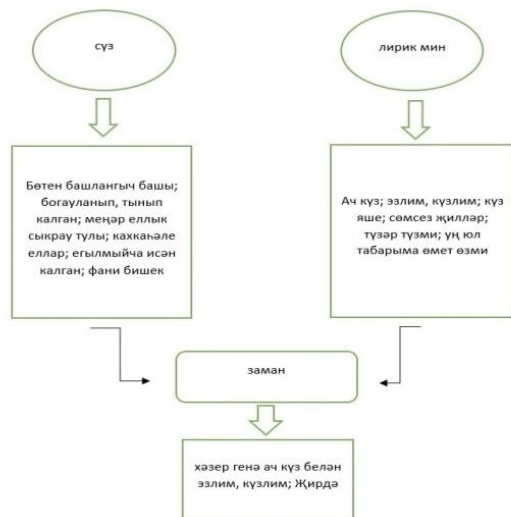
Алдагы строфада *Сөмсез җилләр/ Яңак чабып уйный./ Басып торам чатта/ Түзәр-түзми. /Кахкаһәле еллар давылында /Егылмыйча /Исэн калган Сүз мин/* заман җилләре «сөмсез» дип атала. Алар «лирик мин»не сыный: *«яңак чабып уйный»*. Сүз, димәк, лирик «мин» бу коточкыч давылда егылмыйча, аңа бирешмичә исән калырга тиеш.

Дүртенче строфада: *Җиде чатта җиде уйны сүтәм / Уң юл табарыма / Өмет өзми. /Мәңзелекнең фани бишегендә / Дөнья яралганда / Туган Сүз мин/.* Дөрөс юлны сайлау, хак сүзнә табу, саклау, тапшыру мөмкинлеге проблемасы булуы ачыклана (*Җиде чатта җиде уйны сүтәм*). Автор андый мөмкинлекне күрә, *«өмет өзми»*, чөнки ул үзен *«дөнья яралганда туган сүз»* итеп күрә. Бу строфада Сүзнең Илаһи башлангыч булуына туры ишарә бар.

Соңгы строфада автор үткән юлын исенә төшереп, нәтижә ясай: *киләчәктә уң юл табарына өмет өзми, чөнки бүгенге өметсез заманда – Хәзер генә менә /Ач күз белән /Нидер эзлим Җирдә. /Нидер эзлим.../.*

Димәк, ул Илаһи башлангычтан туган зат, хәзер (шушы вакытта һәм шушы урында) Сүзнә эзли, Сүзгә тугры үзен эзли...

Без шигырьгә ясалган концептуаль анализның бер өлешен түбәндәге модель рәвешендә кузалыйбыз.

Шулай итеп, Лилия Фәттахованың «Әллә елар, әллә көләр...» шигырендә «сүз» концептын реальләштерү үзенчәлеген күзәтү безгә концептның коннотацион тирәлеге киңәюен күзәтергә, авторның эстетик, этик, гражданлык принципларын ачыкларга да мөмкинлек бирде. Димәк, Лилия Фәттахова – «үз йөзе-сүзе, үз төсе-исе белән аерылып торган «яңа дөньялар» тудыручы иҗатчылардан» [2; 2].

Кулланылган әдәбият

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Филологический анализ текста. (практикум). – М.: «Академический проект. Екатеринбург.: «Деловая книга». – 2004. – 400 с.
2. Сагидуллина Л.Р. Текст. Язык. Литература = Текст. Тел. Әдәбият: учебное пособие / Л.Р. Сагидуллина; Уфимский университет науки и технологий. – Уфа: РИЦ УУНИТ, 2023.
3. Фәттахова Л.Р. Карурман миләүшәсе. Хикәяләр / Лилия Фәттахова. – Казан: Рухият, 201. – 239 б.

© Исмагилова А.А., Сагидуллина Л.Р., 2024

ӘЙТЕМ – СҮЗНЕҢ БИЗӘГЕ, Ә МӘКАЛЬ – СҮЗНЕҢ ЖИЛӘГЕ

Аннотация: мәкаләдә халык авыз ижаты урнәкләрен дәрестә куллану укучыларның сөйләм күнекмәләрен үстерүе, баетуы, фикерләү сәләтен арттыруы турында тасвирлана.

Терәк сүзләр: мәкаль, әйтем, сөйләм үстерү, фикерләү сәләте, дәрес, халык авыз ижаты.

Бүгенге көндә төп бурычларыбызның берсе – һәрьяктан камил булган зыялы шәхес тәрбияләү. Ә ул, үз чиратында, туган телебезне яратучы, үз халкының мәдәниятын, гореф-гадәтләрен, иң күркәм йолаларын, тарихын хөрмәт итүче булырга тиеш.

Яңа буын дәүләт стандартларынада белем һәм тәрбия бирүне, милли традицияләргә таянып, халык педагогикасы нигезендә алып бару тәү чираттагы максатлар дип танылды.

Татар халык авыз ижаты элек-электән халык тарафыннан киң кулланылган һәм яшь буынны тәрбияләүгә юнәлтелгән. Шуна күрә мин үземнең дәресләремдә халык авыз ижаты урнәкләре булган мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, әкиятләр, тизәйткечләр кулланам. Шул уңайдан үземнең хезмәтемдә «Халык авыз ижаты аша укучыларга әхлакый тәрбия бирүдә мәкальләрнең роле» дигән темага тукталырга булдым һәм минем максатым: әхлак тәрбиясе бирүдә, тел һәм әдәбият дәресләренә кызыксыну уятуда мәкальләр куллануның мөһим һәм нәтижәле эш төрләренең берсе булуын исбатлау, методик папкалар әзерләү.

Ижади эзләнү барышында түбәндәге бурычларны куйдым:

- 1.Мәкальләрнең тематик яктан бүленешен өйрәнү;
- 2.Укыту эшчәнлегенә нәтижәләренә куелган таләпләргә туры килгән төрләр эш алымнарын билгеләү;
- 3.Мәкальләрнең зур тәрбия чыганагы икәнлеген мисаллар ярдәмендә күрсәтү;
- 4.Укучыларда мәкальләр туплау эшчәнлегенә кызыксыну уяту.

Яңа буын дәүләт стандартлары укыту эшчәнлегенә нәтижәләренә түбәндәге таләпләрне куйды. Алар шәхси, эшчәнлеккә гомумиләштерелгән ысуллары (метапредмет) һәм фәнне өйрәнү нәтижәләрен үз эченә ала.

Шәхси эшчәнлек баланың тормыш кыйммәтләрен, әхлакый һәм мораль нормаларны аңлавына һәм кабул итүенә, аның әйләнә-тирәсендәге барлык нәрсәгә шәхси карашы формалашуны аңлауга юнәлтелгән.

Әхлак тәрбиясе бирүдә мөһим һәм нәтиҗәле эш төрләренең берсе итеп тел һәм әдәбият дәрәсләрендә мөкальләр куллануны күрәм. *Мөкаль ул* халыкның зур тормыш тәҗрибәсен чагылдырган дидактик эчтәлекле, кыска һәм образлы сөйләм берәмлеге. Халык үзе болай, ди «Әйтем – сүзнең бизәге, ә мөкаль – сүзнең жиләге». Аның төбөндә кешелеклелек, гаделлек, мәрхәмәтлелек, тыйнаклык кебек матур сыйфатлар ята.

Татар теле һәм әдәбият дәрәсләрендә аларны тематик яктан берничә төргә бүлеп өйрәнәбез. Ватанга, туган телгә, халыкка мөхәббәт белән сугарылган мөкальләрне дөрес файдалану яшь буында патриотик тойгылар формалаштыруга ярдәм итә.

Белем, акыл, һөнәрлелек темасына караган мөкальләр тырыш хезмәткә, укуга уңай караш тәрбияли.

Яхшылык һәм яманлык, туганнар арасындагы мөнәсәбәтләргә багышланган мөкальләр дә укучыларга әхлакый тәрбия бирүдә мөһим урын алып тора.

Урынлы кулланылган мөкальләр укучыларның белемен тирәнәйтәп кенә калмыйлар, тел дәрәсләренең тәрбияви әһәмиятен, шәхси эшчәнлекнең нәтиҗәләрен арттырырга ярдәм итәләр.

Метапредмет нәтиҗәләренә логик фикерләү, нәтиҗә ясыи белү, диалогик, монологик, язма сөйләм төзи белү, үз фикереңне ачык, дөрес итеп аңлату, парларда, төркемнәрдә эшли белү керә. Бу нәтиҗәләргә түбәндәге эш төрләре аша ирешәм.

Башлангыч сыйныфларда дәрәснең башын ярыш формасында башлыйм. Бер дәрәстә «Кем күбрәк белә?» дип мөкаль әйтәп жинүчене белсәк, икенче дәрәстә «Дэвамьн беләсеңме?» дигән ярышта укучы мөкальне дәвам итәргә тиеш. Һәр дәрәскә аерым тәрбия темасын алырга тырышам.

Төркемнәрдә эшләгән вакытта мөкальләрнең бер өлешен генә бирәм, ә икенче өлешен укучылар үзләре уйлап, фикер йөртәп, киңәшләшәп эзләп табалар.

Хикәя укыйбызмы, әкиятме, шигырьләр өйрәнәбезме – аларның асылы барыбер әдәпкә кайтып кала. Укылган әсәргә анализ ясала һәм авторның әйтергә теләгән фикере ачыла. Әлеге фикерне укучылар үзләре мөкальләр ярдәмендә тулыландыралар һәм нәтиҗә ясыилар. Мәсәлән, Ә. Еникинең «Ипекәй» хикәясен укыгач, балалар «Икмәксез алтын тавы башында да үлүең бар», «Ипекәйне кадерсезләмә, үзең кадерсезлеккә төшәрсен» дигән мөкальләрне тәкъдим итәләр.

Уку дәресләрендә, мәкальләрнең тәрбияви функциясеннән кинрәк файдалануны күздә тотып, мәкальләр белән исемләнгән язма эшләр уздырам. Мәсәлән, «Эш беткәч, уйнарга ярый», «Дуслык ашаганда беленми, эшлэгәндә беленә», «Һөнәрле үлмәс, һөнәрсез көн күрмәс». Укучы үзенең тәртибен, холык-фигылен тәнкыйть күзлегеннән чыгып бәяләргә өйрәнә.

Сөйләм үстерү дәресләрендә дә темага эпиграф итеп мәкальләр алырга була. Мәсәлән «Иле барның-теле бар». «Китап-белем чышмәсе».

Рус, башкорт телләре белән чагыштырулар, мәкаль һәм әйтемнәрне тәржемә итү дә мәкальләрне тирәнрәк аңларга, аларны истә калдырырга ярдәм итә.

Фәнне өйрәнү нәтижеләренә фонетик, лексик, морфологик һәм грамматик материалларны, орфографик кагыйдәләренә өйрәнү, ситуация тудыру, уку мәсьәләсен кую, чишү, сөйләм телен бауту керә.

Бу нәтижеләргә ирешү өчен тел дәресләрендә үтелгән теманы ныгыту, кабатлаулар вакытында мәкальләр белән дә эш оештырам.

Башлангыч сыйныфларда матур язу күнегүе итеп мәкаль дә алына. 2 нче сыйныфта төшеп калган хәрәфләр урынына тиешлеләрен куеп язу яисә мәкальләрдән исемнәрне табу кебек эшләр булса, 3-4 нче сыйныфларда мәкальдәге исемнәрнең килешләре билгеләтелә. 5-6нчы сыйныфларда сыйфат темасын өйрәнгәндә сыйфат һәм сыйфатланмышларны табу, дәрәжәләрен билгеләү, сыйфатларны синоним яки антоним белән алыштыру кебек эшләр оештырам. 7-8 нче сыйныфларда боерык фигыльләренә, аның төрләрен табабыз, килчәк заман хикәя фигыльләренә кушымчаларын күрсәтәбез. Ә инде югары сыйныфларда тест куллануны кулай күрәм. Эш тәмамлангач, укучылар бик теләп мәкальләрнең эчтәлеген аңлатырга омтылалар.

Татар теле атналыгының бер көне халык авыз ижаты буенча ижади эшләргә багышлана. Укучылар әкиятләр уйлап чыгаралар, табышмаклар, мәкальләр кулланып, ребуслар, кроссвордлар төзиләр. 6 нчы сыйныф укучысы Галимова Лиана мәкальләр кулланып көндәлек режим төзде. Аны сезгә дә күрәтәсем килде.

Без 5-6 сыйныф укучылары белән берлектә төрле темалар буенча мәкальләр тупланган жыентык булдырдык. Быел «Гайлә елы» булганлыктан, шушы темага караган мәкальләр туплый башладык. Укучылар бу эшкә бик теләп катнашалар. Килчәктә дә дәвам итәрбез дип уйлыйм.

Нәтижә ясап шуны әйтергә кирәк, халык авыз ижаты үрнәкләрен дәрестә куллану укучыларның сөйләм күнекмәләрен үстерә, матурайта, баета, фикерләү сәләтен арттыра һәм шәхес тәрбияләү буенча заман куйган таләпләргә жавап бирә дип уйлыйм.

Әдәбият

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан, 1959. – Т.1. – 959 б.
2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан, 1963. – Т.2. – 800 б.
3. Исәнбәт Н. Мәкальләребез турында // Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – Т. 1. – Б.5-22.
4. Мәжитов З.М. Мәкальләр һәм әйтемнәр // Фольклор жанрларын система итеп тикшерү. – Казан: КДУ нәшр., 1987. – Б. 43-49.
5. Урманче Ф.И. Татар халыкижаты. – Казан: Мәгариф, 2005. – 383 б.
6. Яхин А.Г., Мәһдиев М.С. Халык ижаты әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе. – Казан: КДУ нәшр., 1987. – 154 б.

© Калкаманова Г.Ф., 2024

УДК 821.512.145

Камаева И.И.,

Уфа ш., Россия

Фәнни җитәкче – ф.ф.к., доцент М.С.Шәрипов

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА «КЕЧКЕНӘ КЕШЕ» ТЕМАСЫНЫҢ БАРЛЫККА КИЛҮЕ

Аннотация: *мәкаләдә автор XX гасыр башы татар әдәбиятында «кечкенә кеше» образының барлыкка килүенә иҗтимагый-тарихи һәм әдәби-эстетик факторларын ача.*

Терәк сүзләр: *әдәбият, реализм, проза, осталык, поэзия, «кечкенә кеше».*

XX гасыр башы татар жәмгыяте сәяси, социаль һәм мәдәни үзгәрешләр белән бәйлә сизелерлек үзгәрешләр кичерә. Бу чор милли үзәкның көчәюе, татар мәдәнияте һәм теле белән кызыксынуның үсүе, шулай ук рус мәдәнияте белән актив хезмәттәшлек итү белән характерлана. Татар зыялылары Россия империясенә үсә барган йогынтысы шартларында үз тәңгәллеген саклау һәм үстерүнең мөһимлеген аңлай башладылар. Бу чорда иҗтимагый тормышта, шул исәптән мәгарифтә, әдәбиятта һәм сәнгатьтә сизелерлек үзгәрешләр була.

«Кечкенә кеше» образы XX гасыр башы татар әдәбиятында шул чорның социаль һәм мәдәни чынбарлыгын чагылдырып, әһәмиятле урын алып тора. Бу образ индивидуаль язмышны гына түгел, бәлки халыкның коллектив борчылуларын, аның газәпләрен һәм өметләрен дә гәүдәләндерә. Татар әдәбиятында «кечкенә кеше» еш кына рәхимсез

тормыш шартлары, социаль гаделсезлек һәм мәдәни маргинализация белән очрашкан гади халык вәкиле буларак күрсәтелә.

«Кечкенә кеше» образының үзенчәлекле сыйфатларыннан берсе – аның каршылыклар белән тулы эчке дөньясы. Бер яктан, ул кимсетүләр һәм газәпләр кичерүче, икенче яктан – тирән зирәклек һәм тормыш тәҗрибәсе йөртүче кеше.

Габдулла Тукай һәм аның чордашлары гади һәм тирәнлекне берләштергән образлар тудырганнар, хәтта иң авыр шартларда да кешелек дәрәжәсен һәм килчәккә өметне саклап калырга мөмкин икәнен күрсәткәннәр.

Тукай, мәсәлән, үзенең эсәрләрендә еш кына гади кеше образына мөрәҗәгать итә, ул, барлык сынауларга карамастан, үзенең кешелеклелеген һәм адәм балаларына карата кызгану сәләтен саклый. Аның шигырьләре халык зирәклегенә һәм тормыш турында фәлсәфи уйланулар белән тулы, бу исә «кечкенә кеше» образын универсаль һәм актуаль итә. Тукай язган эсәрләре белән шуны күрсәтә: жәбер-золым һәм фәкыйрьлек шартларында да кеше әхлакый һәм рухи яктан бай булып кала ала.

Вакийгалар үсә торган социаль контекст та мөһим аспект булып тора. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар әдәбияты милли яңарыш рухы, үзәңга һәм мәдәни үзенчәлеккә омтылыш белән сугарылган. «Кечкенә кеше» образы халыкның гаделлеккә һәм тигезлеккә омтылышын чагылдырып, хокук һәм ирек өчен көрәш символына әверелде. Бу образ индивидуаль кичерешләренә белдерү чарасы гына түгел, ә яхшы килчәккә коллектив өметләр дә булып хезмәт итә.

Әйтергә кирәк, XX гасыр башы татар әдәбиятында «кечкенә кеше» образы халыкның шәхси язмышын гына түгел, коллектив кичерешләрен дә чагылдырган күпкырлы һәм катлаулы символ булып тора. Бу образ ул вакыттагы татар жәмгыятендә барган мәдәни һәм социаль процессларны аңлау өчен мөһим корал булып хезмәт итә. Бу образны өйрәнү татар әдәбиятын гына түгел, аның рус әдәбиятына тәэсирен дә тирәнрәк аңларга мөмкинлек бирә, алга таба тикшеренүләр һәм чагыштырма анализлар өчен яңа офыклар ача.

XX гасыр башы рус әдәбиятында «кечкенә кеше» образы шул чорның катлаулы социаль һәм мәдәни чынбарлыгын чагылдырып, күпкырлы һәм күп мөгънәле булып тора. Бу образ еш кына жәмгыять күзендә әһәмиятсез булуларына карамастан, эчке көчкә, абруйга һәм кеше зирәклегенә ия булган гади, гади кешеләр белән ассоциацияләнә. Федор Достоевский, Антон Чехов һәм Максим Горький кебек рус язучылары «кечкенә кеше»нең якты һәм истә калырылык образларын тудырганнар,

алар социаль тигезсезлек һәм изелү шартларында яшәү өчен көрәш һәм яшәү мәгънәсен эзләү символына әверелгәннәр.

Федор Достоевский үзенң «Преступление и наказание» һәм «Идиот» кебек әсәрләрендә «кечкенә кеше»не өметсезлек чигендәге хәлләр корбаны итеп сурәтли. Аның геройлары, Родион Раскольников һәм князь Мышкин кебек, аларның кешелеклелеген һәм зәгыйфьлеген ассызыклаган эчке конфликтлар һәм әхлакый дилеммалар белән очраша. Достоевский хәтта иң авыр шартларда да «кечкенә кеше» бөек гамәлләргә һәм тормыш, мәхәббәт һәм гаделлек турында тирән уйлануларга сәләтле булуын күрсәтә.

Антон Чехов, үз чиратында, көндәлек тормыш призмасы аша «кечкенә кеше» образына мөрәжәгать итә. Аның «Акчарлак» һәм «Чияле бакча» кебек хикәяләрендә һәм пьесаларында персонажлар еш кына социаль һәм икътисади басым шартларында яшәүче гади кешеләр булып күренәләр. Чехов аларның эчке кичерешләрен, хыялларын һәм өмет өзелүләрен оста итеп укучыга житкерә, шуның белән кеше язмышының тирән һәм күңелне нечкәртә торган сүләтен тудыра. Аның геройлары, гади булуларына карамастан, тормыш энергиясе һәм бәхеткә омтылыш белән тулы, бу аларны укучыга якин һәм аңлаешлы итә.

Максим Горький «кечкенә кеше» образын үзенң «Тормыш төбөндә» һәм «Ана» кебек әсәрләрендә тәкъдим итеп, игътибарны социаль тигезсезлеккә һәм сыйнфый көрәшкә юнәлтә. Аның жәмгыять төбөндәге персонажлары яхшырак тормышка омтыла һәм үз хокуклары өчен көрәшә. Горький хәтта иң авыр шартларда да «кечкенә кеше» каршылык күрсәтергә һәм гаделлек өчен көрәшәргә сәләтле булуын күрсәтә. Аның әсәрләре социаль тәнкийт һәм үзгәрешләргә өндәү белән тулы, бу аларны заманча контекстта да актуаль итә.

Билгеле ки, XX гасыр башы рус язучылары тарафыннан «кечкенә кеше» образын интерпретацияләү кеше тормышының һәм социаль гаделлекнең күп аспектларын ача. Бу образ зәгыйфьлек һәм газаплану символы гына түгел, ә көч, батырлык һәм өмет чыганагы да булып хезмәт итә. «Кечкенә кеше» призмасы аша язучылар әхлак, кеше мөнәсәбәтләре һәм социаль гаделлекнең катлаулы мәсьәләләрен тикшерәләр, бу аларның әсәрләрен төрле буын укучылары өчен актуаль һәм әһәмиятле итә. Татар һәм рус әдәбияты арасындагы үзара бәйләнеш бу контекстта мәдәни һәм әдәби традицияләрне аңлау өчен яңа офыклар ача, халыклар арасында үзара йогынты ясауның һәм идеяләр алмашуның мөһимлеген ассызыклай.

«Кечкенә кеше» образы XX гасыр башы татар әдәбиятында бу чорда татар халкы тормышының социаль, мәдәни һәм психологик аспектларын чагылдырган күпкырлы һәм тирән күренеш булып тора. Бу

образның төп сыйфатларын ул очрый торган төрле эсэрләр призмасы аша, шулай ук аның эһәмиятен һәм ижтимагый аңга йогынтысын анализлау аша аерып карарга мөмкин.

Г, Ибраһимов «Карт ялчы», «Көтүчеләр» хикәяләрендә татар халкы вәкилләре булган тормыш төбөндә интегүче «кечкенә кеше» образларын ижат итте. Ф.Әмирхан «Сәмигулла абзый», «Габделбасый гыйшыкы» хикәяләрендә, тәмамланмаган «Урталыкта» романында ниндидер конкрет эшлەرگә сәләтсез булганг «кечкенә кеше» тибын тудыра һәм ул тип Н. В. Гогольнең «Шинель» повестендә сурәтләнгән Акакий Акакиевич образы хәтерләтә. Татар әдипләре Г.Исхакый, Ш.Камал да бу юнәлештә ижат итәләр һәм уңышларга ирешәләр. Шәриф Камал үзенң «Сәмруг кош» исемле хикәясендә, ярты сәгать эчендә кояшка менеп житәргә һәм кояшның тап уртасына мескен бүреген элеп, европалыларны шаккатырырга жыенгана Гайнетдин Гайнелисламов образын тудыра һәм аңардан үтергеч көлә, күз яше аша көлә.

Татар әдәбиятында «кечкенә кеше» образының мәйданга чыгу ни сәбәпләргә белән бәйле иде? Беренчедән, «кечкенә кеше» социаль гаделсезлек һәм икътисади хәерчелек шартларында яшәүче гади кешене символлаштыра. Бу образ еш кына крестьяннар, эшчеләр һәм жәмгыятьнең түбән катлам вәкилләре белән образлары ассоциацияләнә, аларның язмышлары һәм кичерешләре эсэрләренең үзәк темасына эверелә». Мондый текстларда авторлар бу кешеләрнең эчке дөньясын, аларның хыялларын, өметләрен һәм газапларын күрсәтергә омтыла, бу исә укучыга аларның тормыш чынбарлыгын тирәнрәк аңларга мөмкинлек бирә.

Икенчедән, «кечкенә кеше» ныклык һәм батырлыкны гәүдәләндерә. Авыр тормыш шартларына карамастан, бу образны гәүдәләндерүче персонажлар еш кына гажәеп рух көчен һәм каршылык күрсәтү сәләтен күрсәтәләр. Бу аларның гаделлеккә омтылуларында, яхшырак тормыш эзләүләрендә һәм үз язмышларын үзгәртү теләгендә чагыла. Мондый сыйфатлар «кечкенә кеше»не теләктәшлек объекты гына түгел, ә хокук һәм ирек өчен көрәш символы да итә.

Образның өченче төп үзенчәлеге – аның мәдәни тәңгәллек белән бәйләнеше. «Кечкенә кеше» татар әдәбиятында еш кына традицион кыйммәтләрене, горейф-гадәтләрене һәм телне йөртүче булып тора. Бу чор эсэрләрендә авторларның гади кешеләр образлары аша татар мәдәниятенң байлыгын, аның фольклор элементларын һәм әхлакый дәрәсләрен ничек тапшыруларын күрергә була. Бу геройның шәхси язмышы һәм халыкның мәдәни мирасы арасында тирән бәйләнеш тудыра.

Дүртенче сыйфат – образның универсальлеге. «Кечкенә кеше» нең татар контекстына хас үзенчәлекләре булса да, аның кичерешләре һәм

омтылышлары башка мәдәниятләр һәм чор кешеләренә аңлаешлы һәм якын булырга мөмкин. Бу образны заманча әдәби дискурста да актуаль итә, аңа исән һәм әһәмиятле булып калырга мөмкинлек бирә. «Хәзерге татар әдәбият белеме XX гасыр башындагы милли әдәбиятны өйрәнүнең теоретик һәм тарихи-мәдәни мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Галимнәр язучыларның ижатын өйрәнү принципларын үзгәртсә, бүгенге көн позициясеннән эсәрләрне аңлатырга, сәнгать текстларын заманча һәм традицион анализ ысуллары белән тикшерсә, XX гасыр башындагы ижтимагый-фәлсәфи фикер нәтижәсе булган эсәрләрне ачыкларга омылалар» [2; 328].

Хәлбуки XX гасыр башы татар әдәбиятында «кечкенә кеше» образы күп катламлы һәм әһәмиятле булып тора. Ул үз чорының социаль чынбарлыгын гына түгел, ә тирән мәдәни һәм әхлакый кыйммәтләрен дә чагылдыра. Бу образны анализлаганда, әдәбиятның халыкның өметләрен һәм газапларын чагылдыру чарасына, шулай ук гаделлек һәм кеше хокуклары өчен көрәш коралына эверелүен күрсәтсә мөмкин. «Кечкенәдән кеше» катлаулы дөньяда гади кешенең әһәмиятен асызыклар, язучыларны һәм укучыларны рухландыруны дәвам итүче мөһим символ булып кала.

Ахырда, XX гасыр башы татар әдәбиятында «кечкенә кеше» образын тикшерү аның күпкырлылыгын һәм әһәмиятен асызыклар. Бу образ сәнгать чарасы гына түгел, ә вакыт рухын һәм кешенең эчке кичерешләрен чагылдырган мөһим мәдәни символ да булып тора. «Кечкенә кеше» булган эсәрләргә анализ ясау татар әдәбиятын гына түгел, мәдәниятне, аның кыйммәтләрен һәм традицияләрен тирәнрәк аңларга мөмкинлек бирә.

Г.Ибраһимовлар, Ф. Әмирханнар ижат иткән «кечкенә кеше» тибы тоталитаризм чорында, ижтимагый һәм әдәби образ буларак, мәйданнан югала, аның урынына идеологик көрәшне чагылдыручы яңа әдәби геройлар килә башлый. Татар прозасына сыйнфый конфликтлар, инкыйлабың пафос үтеп керә. Әмма, ничек кенә булмасын, әдәби хәрәкәт бара, тормышның үзәндә мондый типлар яшәүләрен дәвам итә. XX гасырның икенче яртысында күренекле проза остасы Рафаил Төхфәтуллин, мәсәлән, кабатланмас Фазылжан абый белән аның карчыгы Хөббениса карчык кебек «кече кеше» образларын гәүдәләндергән «Жәйге чәлләдә» хикәясе белән югары фикерне раслады.

Шулай итеп, «кечкенә кеше» образы татар халкының әдәби мирасының гына түгел, ә аның мәдәни үзәнчәлегенә дә мөһим элементы булып тора дип әйтсә була. Ул кешеләрнең йөрәкләрендә яшәвен дәвам итә, аларны ижатка һәм тормыш, аның мәгънәсе һәм кыйммәтләре турында уйлануларга рухландыра. Бу образны өйрәнүнең дәвам итүе, яңа

офыклар ачуы һәм татар әдәбияты һәм тулаем мәдәнияте турында аңлауны тирәнәйтүе мөһим.

Кулланылган әдәбият

1. Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закиржанов, Т.Ш. Гыйләжөв, Н.М. Йосыпова. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

2. Шарипов М.С. Дәрдемәнд ижатын өйрәнүдә герменевтика методы // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей X Всероссийской научно-практической конференции (9 декабря 2022 г.) / отв. ред. И.Ф. Зарипова; И.К. Фазлутдинов. – Уфа: РИЦ УУНИТ, 2022. – С.328-332.

© Камасва И.И., 2024

УДК 821.512.145

Камалова А.Р.,

Уфа ш., Россия

Фәнни җитәкче – ф.ф.к., доцент И.Ф.Зарипова

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ МОДАЛЬ СҮЗЛӘР БЕЛӘН БЕЛДЕРЕЛГӘН СҮЗ ЖӨМЛӘЛӘР

Аннотация: *макаләдә модаль сүзләр белән белдерелгән сүз-жөмлөләргә күзәтү ясаля. Нигездә, мондый синтаксик конструкцияләр раслау я инкаръ итүне белдерә.*

Терәк сүзләр: *татар теле, синтаксис, жөмлә, модаль сүзләр, сүз-жөмлә.*

Элек-электән галимнәр телне өч компонентка: фонетика, грамматика һәм лексикага бүлгәннәр. Грамматиканың бер төре булып синтаксис тора. Ул жөмлә һәм сүзтезмәләрдә сүзләрнең бәйләнеш закончалыкларын, жөмлә төзелешен, жөмлөләрнең синтаксик бөтенгә һәм текстка оешу принципларын өйрәнә.

Татар синтаксис фәнненең тарихы 1814 елда башлана: Александр Троянский тарафыннан язылган «Краткая татарская грамматика» дигән хезмәт дөнья күрә. Тиздән татар теле синтаксисын өйрәнү буенча күбрәк хезмәтләр чыга. Мартиныя Ивановның «Татарская грамматика» (1842), Александр Казимбәкнең «Общая грамматика турецко-татарского языка» (1846), Мөхәммәтгали Мөхмүдевнең «Практическое руководство к изучению татарского языка» (1857), Каюм Насыйриненң «Краткая

татарская грамматика, изложенная в примерах» (1860), «Әнмүзәж» (1895) һәм А. Архангельскийның «Грамматика народно-татарского языка» (1894) дигән хезмәтләре татар синтаксисына нигез салалар. XX гасырда бу фән Ш.Х. Иманаев, Г.Г. Ибраһимов, Ж. Вәлиди, Г.Х. Алпаров, М.З. Зәкиев, В.Н. Хангильдин, Ф.С. Сафиуллина, Р.Г. Сибәгатов һ.б. күренекле галимнәр тарафыннан үстерелә [1; 137]

М.З. Зәкиев синтаксисның өйрәнү объекты буларак сөйләмне, ә аның хәбәрлеккә һәм модальлеккә ия булган иң кыска берәмлеге буларак жөмләнә билгели [6; 14].

Татар телендә структур-семантик үзенчәлекләре буенча жөмлэләрне төркемләнүнең берничә принцибы бар. Мәселән:

1. Әйтү максаты буенча хикәя, сорау, боеру һәм тойгылы жөмлэләр;

2. Көчле хис-тойгы белән әйтү-әйтмәүгә карап, тойгылы яки тойгысыз жөмлэләр;

3. Хәбәрлекнең реаль булу-булмавыннан чыгып, раслау яки инкяр жөмлэләр;

4. Өйтелергә мөмкин булган кисәкнең әйтелү-әйтелмәвенә карап, тулы һәм ким жөмлэләр;

5. Хәбәрлекле үзәкнең саныннын чыгып, гади һәм кушма жөмлэләр;

6. Оештыра торган үзәкнең санына карап, бер составлы һәм ике составлы гади жөмлэләр;

7. Жөмләнәң грамматик нигезен формалаштыручы баш кисәкләргә карап, таркала һәм таркалмый торган жөмлэләр.

«Бер сүз яки тотрыклы сүзтезмә белән белдерелгән, үз составында аерым жөмлә кисәкләренә таркалмый торган, күбесенчә коммуникатив функцияне диалогик сөйләмдә башкаручы жөмлэләр грамматик яктан таркалмый торган жөмлэләр дип атала. Аларны башкача сүз жөмлэләр дип атыйлар» [5; 337].

Бүгенге көндә сүз жөмлэләрнең синтаксик парадигмасындагы урынына өч караш барлыкка килде: сүз жөмлэләр бер составлы жөмләнәң төркеменә керә (М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллина); сүз жөмлэләр таркалмый торган жөмлэләргә генә керә (В.В. Бабайцева, Н.С. Валгина, Г.И. Кустова, П.А. Лекант, Л.Ю. Максимов); сүз жөмлэләр жөмләнәң системасыннан тыш каралырга тиеш (В.А. Белошапкова, В.В. Виноградов, Е.М. Галкина-Федорук, А.М. Пешковский, Н.Ю. Шведова) [2; 93].

Сүз жөмлэләр «модаль квалификацияләренәң, эмоциональ бәяләү, ихтыярый һәм менталь реакцияләренәң, шулай ук аралашу вакытында кулланыла торган төрле дәрәжәдәге субъектив-бәяләү репликаларының киң диапазонын белдерү өчен хезмәт итә торган сүзләрдән оеша» [3; 492].

Шуңа күрә татар телендәге сүз жөмлөләрне, белдерелешләрне карап, берничә төркемгә бүлөп карарга мөмкин: ымыллар белән белдерелгән сүз жөмлөләр, модаль сүзләр белән белдерелгән һәм аваз ияртемнәре белән белдерелгән жөмлөләр.

Ымыллар белән белдерелгән сүз жөмлөләр дә, мәгънәләренә карап, семантик яктан эмоциональ (**Вай!** *Тагын соңга кала бу бала.* (Ф.Әмирхан)) һәм императив (*Алда – мәңгелек кыш. Хуш...* (Л. Сәгыйдуллина)) сүз жөмлөләргә бүленәләр. Ә алар, үз чиратында, тагын да ваграк төркемнәренә берләштерә.

Татар теле синтаксисында аваз ияртемнәре белән белдерелгән сүз жөмлөләр аерым төр булып торалар. Һәм аваз ияртемнәренә мәгънәсенә карап, сүз жөмлөләр шулай ук тавыш тасвирларын (*Эләктеңме иблис тоқымы! Хе-хе-хе...* (Г. Ибраһимов)) һәм образ тасвирларын (**Ялт!** *итте яз кылычы кыеп күкне* (Дәрдемәнд)) белдерүче жөмлөләргә бүленәләр.

Модаль сүзләр белән бирелгән сүз жөмлөләр, гадәттә, раслауны я инкярне белдерүче модаль сүзләрдән торалар.

А.С. Крайнова «Согласие и несогласие в русском речевом общении: лингвистический и коммуникативный аспекты» дип аталган мәкаләсендә бу бүленешне тагын да конкретлаштыра. Аның фикеренчә, раслау жөмлөләр составында түбәндәге төркемнәр карала ала:

1. Чын раслауны белдергән сүз жөмлөләр.

Мәсәлән:

– *Хат алдың, ахры?* – *дидем мин.*

– **Әйе.** (И. Гази).

2. Кемнәндер фикере белән ризалашуны белдерүче сүз жөмлөләр:

Аның белән көлеп сүз башладым,

Көлеп җавап бирде.

Уйнап кына: «Чыгасыңмы?» – *дидем.*

Уйнап: «Ярар!» – *диде* (Р. Гаташ).

3. Сөйләүченең үз фикере белән ризалашуны белдерүче сүз жөмлөләр (монологик сөйләмдә) [4; 82]. Мәсәлән:

Тормыш – хата...

Ярый... *Әле яшимен ич каралама.*

Икенчегә яшәрмен дип актан акка. (Л. Сәгыйдуллина).

Инкарне белдерүче сүз жөмлөләр дә, раслауны белдерүче таркалмый торган жөмлөләр шикелле, эчтәлекнең характерына карап, шулай ук берничә типка бүленә:

1. Чын инкарне белдергән сүз жөмлөләр.

Мәсәлән:

– *Рух. Шундый исемне ишеткәнең бар идеме?* – **Юк.**
(Г.Гыйльманов).

2. Кемнендер фикере белән ризалашмауны белдерүче сүз жөмлөләр:

Ә Совнаркомдагы Ленинның булмәсе

Бик озақ көттө хуҗасын, —

Килмәде...

Таш дивар,

Ятим диваннар белмәде...

Юк!

Ул үлмәде! (Һ. Такташ).

3. Сөйләүченең үз фикере белән ризалашмауны белдерүче сүз жөмлөләр (монологик сөйләмдә) [4; 84]. Мәсәлән:

Юк! *Тоттырмыйм! Йөгәрәм! Өлгәрәм?! Әбәк!..* (Л. Сәгыйдуллина);

Уйлысыздыр: адәмнәргә шагыйрьнең үзе кирәк?

Юк! *Шагыйрьнең, үзе үлгәч, даны һәм сүзе кирәк...* (И. Юзеев).

Кайвакыт мәгънәне көчәйтү өчен «юк» сүзе редупликацияләнергә, ымлык я кисәкчә белән янәшә килергә мөмкин:

Ах! Юк! *Сөйләмәгез, мин сорыйм* (Һ. Такташ);

Яшәешнең зар-кайгысын гына,

Таный белгән йөрәк йөртәмме?

Юк ла! Юк ла! *Чәчләремне тарап,*

Жил җилдереп үтә иртәнге (А. Суфиянов);

Алар... Алар мине үтерде!

Юк, юк! *Мин үлмәдем! Әле мин үлмәдем!* (Һ. Такташ).

Димәк, сүз жөмлөләрнең функцияләре алдагы әйтелгән фикергә экспрессив-модаль бәя бирүгә, гади раслауга я инкарь итүгә, яисә ризалашу я ризалашмауны белдерүгә кайтып кала.

Раслау һәм инкарь итүче сүз жөмлөләр, гадәттә, раслауны я инкарьне белдерүче модаль сүзләрдән торалар. Күбесенчә, мондый жөмлөләрдә «әйе», «ярый», «ярап», «юк» сүзләре кулланыла. Һәм, моннан тыш, модаль сүзләр белән бирелгән сүз жөмлөләр, аларның эчтәлегенә карап, төрле төркемнәргә бүленергә мөмкин.

Әдәбият исемлеге

1. Зарипова И.Ф. Способы выражения нечленимых предложений в татарском языке // Теоретические и практические проблемы развития современной гуманитарной науки. – Уфа: УУНиТ, 2023. – С. 135-140.

2. Камалова А.Р., Зарипова И.Ф. Аваз ияртемнәре белән белдерелүче таркалмый торган жөмлөләр // Актуальные проблемы современной татарской филологии. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2023. – С. 92-96.

3. Караулов Ю.Н. Русский язык. Энциклопедия. – Москва: Дрофа, 1997. – 722 б.

4. Крайнова А.С. Согласие и несогласие в русском речевом общении: лингвистический и коммуникативный аспекты // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – Санкт-Петербург: СПбГУСЭ, 2012. – С. 81-86. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soglasie-i-nesoglasie-v-russkom-rechevom-obschenii-lingvisticheskiy-i-kommunikativnyy-aspekty/viewer> (мөрәжәгатә итү датасы: 13.11.2024).

5. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык – 11-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2010. – 448 с.

6. Татар грамматикасы: өч томда / проект жит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘҺСИ, 2017. – Т. III. – 536 б.

© Камалова А.Р., 2024

УДК 811.512.145

Камалова А.А., Халиуллина Н.У.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «БӘХЕТ» КОНЦЕНТЫ

Аннотация: *хезмәттә дөнья тел картинасында «бәхет» концептының этәлеге чагыштырма аспектта анализлана. Әлеге концепт лингвокультурологик бәрәмлек буларак карала.*

Терәк сүзләр: *концептосфера, лингвокультурология, семантика.*

«Бәхет» төшенчәсе төрле халыклар мифологиясендә һәм төрле дини фәлсәфәдә төрлечә аңлатыла. Әйттик, әлеге төшенчәне антик заманнарда башлап, бүгенге көнгә кадәр философик һәм психологик дәрәжәдә төрле галимнәр өйрәнгәннәр. Тарихи үсештә «бәхет» төшенчәсе гел трансформацияләнә торган; иң элек ул объектив нигездә булып, кешегә хас игелек дип кабул ителгән. Мәсәлән, Борынгы Грециядә еш кына бәхет эвдемония дип йөртелгән, ягъни бәхет, «уңышлы тәкъдир» дигән мәгънәдә. Греклар бәхет чыганагы кешедән тыш дип инанганнар.

Акрынлап «бәхет» төшенчәсе субъектив характер кабул итә – ул кешенең тормышта булган вакыйгаларга мөнәсәбәте, аның үзәндә булган сыйфатларын бәяләү кебек аңлатыла башлый. Борынгы грекларда мондый бәхет эвтюмия дип аталган, ягъни «жан тынычлыгы, күтәрәнке кәеф». Бүгенге көндә бәхет ул – субъектив сиземләү һәм тормыштагы вакыйгаларның объективлыгы комбинациясе.

Лингвистик концепт буларак, бәхет бик күп галимнәрнең (С.Г. Воркачев, И.С. Гаврилова, И.Б. Русакова һ.б.) өйрәнү объекты булып торган. Алар бәхетне катгый структурасы булмаган, ләкин аңлатып була торган, мәгънәгә ия һәм образлы катламнан торган лингвокультур концепт итеп аңлыйлар.

Борынгы мифологиядә «бәхет» төшенчәсен «жил очыртып бара торган озын толымлы хатын-кыз» рәвешендә сурәтлэгәннәр [1]. Ул яныңа очып килеп ятканда, толымыннан эләктереп кенә аласы! Ләкин йоклап торсаң, бәхетнең тиз генә очып китеп тә бара, тоту мөмкинлеген бетте дигән сүз.

Рус лингвокультурасында бәхетне белдерә торган «счастье» сүзе кешенең ниндидер үзе сайлаган уңай өлешкә ия булуын күрсәтсә, «доля» сүзе бәхетнең бүлеп бирелгән начар өлешен аңлата. «Делаю у+дачи» дип шул гамәл кыла торган жир янына элэгүне теләүне аңлатканнар. Савыт-саба ватылса, «бәхеткә» дип әйтәләр, монда тагын шул өлешкә ия булу мөмкинлеге турында сүз бара.

Гарәп телендә исә «бәхет» дигән сүз «очраклы хәл» дигәнне аңлатып килә. Бу аңлатманың татар теле фәлсәфәсенә туры килмәвен «бәхетеннән шашкан» дигән әйтәм дә белдерә. Мәсәлән, төрки-татар язмышы буенча ниндидер нәтижәгә ирешә икән, аның өчен шул нәтижә очраклы хәл түгел. Шуңа күрә «бәхет» көтелмәгән әйбер булып кешене акылдан яздыра.

Борынгы төрки телендә «шатлык» сүзе, «бәхет» төшенчәсе белән бергә «кот», «жан» мәгънәләрен белдерә. Ягъни, *кот* – бәхет, шатлык, байлык белән тиңләштерелгән. Бәхет-шатлык, байлык теләү белән бәйле рәвештә борынгы төрки телендә һәм иске татар телендә Кутлуг, Котби, Котлыбәк, Котлыкай, Котчы һәм башка исемнәр барлыкка килгән. Шуннан Кутчин, Котлин, Кутлин, Кутуков, Кутыев, Котаев, Кутаев фамилияләре ясалган.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә бәхет сүзенә түбәндәге бәя бирелгән: «*Бәхет*» – иң көчле һәм тулы канәгатьлек хисе (халәте); уңыш, уңышка очрау, уңай язмыш; көчле, уңай хисләр барлыкка килә [2].

«Бәхет ул ниндидер вакыйгалар яки гамәлләр нәтижәсендә барлыкка килүче эчке гармония һәм канәгатьлек хисе», – дип белдерә психологлар. Ул озакка да сузылырга, кыска гына да булырга мөмкин,

ләкин бу хис һәрвакыт кешегә канәгәтьлелек китерә. Ә канәгәтьлек чынбарлыктагы вакыйга, хыялдагы сурәт белән тәңгәл килгәндә була торган рухи халәт. Бөтен хикмәт тә шунда инде: бәхет ачкычы һәркемнең үз эчендә. Тик бәхетне кем беләндер бергәләп гамәл кылганда гына татырга мөмкин. Игътибарың һәм энергияң нәрсәгә дә булса, мәсәлән, тормышка, кешеләргә таба юнәлгән булса, бәхетне күрергә һәм тоярга мөмкин. Ләкин дикъкатенә юнәлтәп, аны эзли башласаң, ул шунда ук кача. В.Франклин сүзләре бу очракта бик тә туры килә: «Бәхет күбәләк кебек. Тотам дип куган саен тоттырмый. Ләкин әгәр игътибарыгызын башка әйбергә күчәрсәгез, ул әкрән генә килә дә, иңбашына куна» [1].

Бәхет төшенчәсен тикшерү белән, нигездә, дин, философия һәм психология фәннәре шөгъльләнә. Бәхеткә карата яһүд динендә бик үзенчәлекле караш яшәп килә. Кеше тулы бәхеткә ирешер өчен 613 вәгазыне үтәргә тиеш, аның башка мөмкинлекләре юк. 613 гамәл ике төп категориягә бүленә. Беренче категориягә 248 үтәлەرгә тиешле гамәл керсә, икенче категориягә 365 эшләнәргә ярамаган гамәл керә. Эшләргә ярамаган гамәлләр саны төгәл 365, бу яһүдләрнең Талмудында язылганча, бер елдагы 365 көн белән тәңгәл килә, 248 үтәлەرгә тиешле гамәлләр – кеше тәнендәге әгъза һәм сөякләр саны белән аңлатыла. Икенче яктан, яһүд диненең классик юнәлеше белгечләре әйтүенчә, кешегә бәхетле булыр өчен, деструктив уйлардан арынып, уңай булган, конструктив уйларга күчәргә кинәш итәләр, христиан диненә килгәндә инде, бәхеткә якын килү өчен син үзеңнен Ходай алдында, камил, төгәл булмавынны аңлауда ята.

Христиан динендә әйтелгәнчә, бәхетле булыр өчен билгеле бер әйберләр булырга тиеш. Мәсәлән, христианга бәхетле булыр өчен Ходайның мэхәббәте, рәхмәте кирәк. Моның өчен йөрәгәң Исус Христосны кабул итәргә, йолаларын үтәргә, чиркәүгә йөрергә, кагыйдәләренә үтәргә, димәк, даими рәвештә, кайбер гамәлләренә үтәргә тиеш буласың. Христиан динендә бәхет төшенчәсе вакытлыча дип күрсәтелә, чөнки кеше тормышында бәхет һәрвакыт канәгәтьсезлек һәм кайгы белән алмашынып тора. Шулай ук христиан динендә бәхет төшенчәсен *ләззәт* төшенчәсе белән тәңгәл куялар. Бу халәт үз эченә барлык канәгәтьләнү шартларын да ала.

Ислам динендә бәхет төшенчәсенә бөтенләй икенче караш; матди уңайлык бәхет китерми дип санаала. Коръән күзлегеннән караганда, абсолют бәхеткә кеше үз өстендә һәрдаим эшләп кенә ирешә ала. Бәхет турындагы мөселман доктринасы, яһүд динендәге кебек, Сөннә күрсәтмәләрен үтәүгә кайтып кала. Бәхеткә юл исламның биш кагыйдәсен үтәүдән башлана: Аллага гына табыну һәм Мөхәммәт пәйгамбәр миссиясен үтәүне тану, Көнөнә биш тапкыр намаз уку, Рамазан аенда

ашау-эчүдөн тылып тору, Мохтаж кешелэргэ хер бирү, Мэккэ шәһәрәнә Хаж кылу. Сөнни исламда, Мөхәммәт пайгамбәрнең, хәдисләр аша житкерелгән гадәтләрән кабатлау, кылган эшләрән эшләү, үгет-нәсихәтләрән үтәп яшәү – ул үзе бәхет диелә. Ислам дине билгеле бер яшәү рәвешен таләп итә. Кешелэргә якты йөз күрсәтеп, булганыңа куанып яшәргә чакыра.

Будда диненә килсәк, бәхет төшенчәсе астында кешенәң үз теләкләрән кәнәгатъләндерү тора. Шул ук вакытта, теләк – негатив һәм тискәре йогынтыгыга ия. Теләк булу – ул патология. Кеше бер теләген кәнәгатъләндерү белән генә чикләнми, аның теләкләре көннән-көн күбәя. Бу, үз чиратында, ябык божра хасил итә. Шуңа күрә Буддизмда бәхет – ул ләззәт, кәнәгатъләнү, уңыш, казаныш, ә бу әйберләр мәгънәсез булып санала.

Төрле кешеләр бәхет төшенчәсен төрлечә ассоциацияли, әмма тагын да көчлерәк бу аерма, халыклар арасында күренә. Тарихи вакыйгалар, культура, тирә-яктагы шартлар һәм башка факторлар йогынтыгында символлар барлыкка килә. Алар тормышның төрле якларын күренешләрән аңлатып киләләр. Күп кенә халыкларда бәхет символлары охшаш. Мәсәлән, Феникс – мифологик ут кошы, ул үзенәң көленнән барлыкка килгән дип карала. Ул, бик күп халыкларда, бәхет, мәңгелек, үлемсезлек, дан-шөһрәт символы булып тора. Аның тарихы безнең эрага кадәр, V нче гасырда Геродот хезмәтләрендә искә алына. Аннары инде бәхет кошы турындагы ышанулар христиан дөнъясына, соңыннан инде яһүд культурасына һәм Борыңгы Россия территориясенә дә үтеп керә. Шулай итеп, Финиста һәм Бәхет кошы турында мифлар барлыкка килә. Халык арасындагы оста куллы кешеләр, бәхеткә дип, агачтан аларның сурәтләрән кисеп эшли башлыйлар. Соңыннан, Феникс белән беррәттән башка, бик күп кошларны да символ итеп санып башлыйлар. Мәсәлән: кыргавыл, тәвис кошы, император үрдәге һ.б. Кытайда бәхет символы булып әтәч тора. Тәвис кошының койрыгы, Мин династиясе идарә иткән чорда бәхет символы булган. Киң таралган бәхет символы булып, торна кошы санала. Ул рухи омтылыш, мәңгелек мәхәббәт һәм шатлыкны символлаштырып килә. Алдагы бәхет символы булып, свастика тора. Бүгенге көндә свастика, бик сирәк кенә яхшы нәрәә белән ассоциацияләнә, әмма башта ул бәхет символы дип саналган. Очлары бөгелгән тәре, Азия, Африка, Европа һәм Американың борыңгы культураларында очрый. Буддизмда – Будданың йөрәге, японнарда – озын, бәхетле тормыш, кытайлыларда – уңай энергия туплау. Күп кенә халыкларда яшәү символы, яктылык, иминлек, бәхет символы булып санала. Борыңгы Грециядә бәхет символы булып күбәләк саналган. Эросның хатыны Психея күбәләк образына керә. Борыңгы мисырлылар

анын сынын фрескаларда һәм пирамидаларда төшергәннәр. Бүгенге көндә дә, бу матур бөжәк, күп кенә халыкларда бәхет һәм шатлык символы булып тора. Инд буддистларының ышанулары буенча, Будданың флейтасына 8 күбәләк кунган дип карала. Кытайда кияү булган кеше, булачак хатынына тере яки нефриттан ясалган күбәләк бүләк итә. Бу аның бәхет һәм озын гомер теләвен аңлата.

Ат дагасын уңыш символы дип санылар, ләкин күбесенчә ул бәхет символы дип карала. Даганың үзенчәлекле булуына христиан халыклары, төркиләр, яһүдләр һәм бик күп башка башка халыклар ышана. Борынгы заманнарда ук аның кара көчләрдән саклый торган үзенчәлеге бар дип уйлаганнар. Ышанулар буенча, даганы ойнең ишек башына элсән, өй хужалары бәхетле булачак дип саналган.

Бүгенге көндә дә бәхет проблемасы актуаль проблемаларның берсе булып кала бирә. Кеше яшәгән чор, буын алышынган саен бәхет төшенчәсенә дә кыйммәтләрә үзгәрә бара.

Әдәбият

1. Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 1040 с.

2. Татар теленәң аңлатмалы сүзлеге. – Казань. Татар. китап нәшрияты, 1979. – 476 б.

© Камалова А.А., Халиуллина Н.У., 2024

УДК 811.512.145

Камалова З.Х.,
Дүртөйлә ш., Россия

ПОЛИЛИНГВАЛЬ ШАРТЛАРДА ТАТАР ҺӘМ РУС ТЕЛЛӘРЕН ЧАГЫШТЫРЫП УКУТУ

***Аннотация:** мәкаләдә полилингваль белем бирү мохитендә эшләүче укытучы тәҗрибәсе чагыла. Рус телле балаларга татар телен өйрәтү алымнары үзара бәйләнештәге телләрнең типологик үзенчәлекләрен исәпкә алып эшләнгән.*

***Терәк сүзлә:** полилингвизм, икенче тел буларак татар теле, аңды-чагыштырма метод, рус телле балаларны татар теленә өйрәтү алымнары.*

Рус мәктәбендә укучы балаларга туган (татар) телне укыту – бик катлаулы, житди эш. Яшерен-батырын түгел, күп балалар русча фикерли, өйдә эти-әниләрә белән дә туган телдә аралашмый диярлек яки ике телне

катыштырып сөйләшә. Ата-аналар баласын татар төркеменә биреп, аның сөйләмәндә рус теле тәэсирендә булган акцентын бетерүне, татарча сөйләмне аңлавын, туган телдә матур итеп сөйләшергә өйрәнүен тели.

Соңгы елларда рус мәктәпләрендә эшләүче укытучылар телгә өйрәтүдә дәрәҗә методика сайларга, грамматикага өйрәтүдән китеп, аны коммуникатив максатка ярашлы өйрәтүгә күчеп баралар.

Кешеләр чит телне өйрәнә башлаган вакыттан бирле телләрне чагыштырып өйрәнү яшәп килә. Татар һәм рус телләренең чагыштырма грамматикасын төзүне башлап жибәрүче дип энциклопедист-галим һәм мәгърифәтче К.Насырины атый алабыз.

Ике телне чагыштырып өйрәткәндә фонетика, орфоэпия үзәктә торырга тиеш. Төп күнекмәләр башлангыч классларда булдырыла, алга таба алар камилләштерелә. Дәрәҗә әйтелеш күнекмәләрен булдыру өчен, мисаллар бала хәтерендә калырдай булырга тиеш. Аерым игътибарны “охшаш” авазларга юнәлтергә кирәк. Мәсәлән, как – пастила, как – ничек; хата – ошибка, хата – жилье; бар – иди, бар – место для общественного питания.

[а] авазының ике телдә дә дәрәҗә әйтелешен аңлаткач, тренажерларга күчү отышлы:

БА ВА ГА ДА КА ЛА МА НА ПА РА СА ТА ФА ХА ЧА
ША ижекләрен башта русча, аннары татарча укытып карыйбыз. Аннары сүзләргә күчәбез: МАЛАЙ АЛМА ТАТАР КАЗАН БАТЫР БАЛА
АЛГА САБЫР АЛКА АВИАЦИЯ АРТИСТ АФИША ГАЗЕТА АДРЕС
ПАНДА НАБАТ АЛМАЗ

«Рус кешесе татар сүзләрен ничек укыр иде?» – дип, балалардан укытып карыйбыз.

Рус теленнән кәргән алынма сүзләрдә [о], [ы], [э] авазлары сузыбрак әйтелә. Хәреф бер, ике төрле аваз. Балалар өчен монысы да язганда, сөйләгәндә кыенлык тудыра. Мондый авазлар белән эшләгәндә дә чагыштыру алымын кулланабыз. Мәсәлән: ОН БОР ТОТ КОЛ кебек сүзләргә башта русча укыйбыз, татарчага тәржемә итәбез. Икенче вариантта шул ук сүзләргә татарча укыйбыз, русчага тәржемә итәбез.

Монда да тренажерлар ярдәмгә килә. ОРДЕН ПОСЫЛКА НОТА
ТОРТ МОДА БОКС ОПЕРА ФУТБОЛ ТОЗ БОРЧАК СОРАУ
ОРЛЫК ХОЛЫК КОРТ КОҢГЫЗ СОҢ сүзләрен татар кешесе булып та, рус кешесе булып та укып карыйбыз.

1-5 классларда тренажерлар белән һәр дәрәҗәгә эшләү (һәр дәрәҗә башында) мөһим. Бу эш өзлексез, системалы алып барылырга тиеш, шул чагында ул үз нәтижәсен бирә. Балалар авазларны дәрәҗә әйтергә өйрәнә.

Татар һәм рус телләрендә тартыкларның калын яки нечкә әйтелүенә нәрсәгә бәйле булуын төшенү исә балаларга дәрәҗә язу

күнекмәләрен үстерергә булыша: угол – уголь, мел-мель; кул, бул, тал; күл, гөл, кил. Әгәр бала татар телендә тартыкларның нечкәлеге сузыклар белән бәйлә икәнән аңласа, киләчәктә язганда ул хаталар жибәрмәячәк. Аңламаса, дәфтәр тышларына татарча язганда Ильнур, Ильгиз дип язуга давам итәчәк. Мин үз практикада русча язганда нечкәлек билгесе язылган, ә татарча язганда язылмаган кеше исемнәрен кайсы төркем күбрәк яза ала дип ярыш оештырам.

Жөмләдә сүз тәртибен өйрәнгәндә дә ике телдә жөмлөләрне чагыштырып, аермалы һәм охшаш якларны күрсәтү кирәк. Ике тел жөмлөләрен чагыштырып өйрәнү, алардагы бертөрле, охшаш һәм аермалы якларны күрсәтү – сөйләм практикасы өчен бик мөһим. Жөмлә кисәкләренен ике телдә урнашу тәртибенә игътибарны юнәлтү, телдән бик күп мисаллар төзетеп карау мөһим. Р.Р.Нигъмәтуллина төзегән методик кулланмалар монда миңа зур ярдәм булып тора. Ул тәкъдим иткән күнегүләр укучыларга да ошый, аларның кызыксынуын арттыра. Гомумән, туган тел дәрәсләрендә телдән эшләүгә зур игътибар бүлү кирәк. Мин дәрәс вакытының 60–70% сөйләшүгә алам. Ә сөйләшүнең төп берәмлеге – сүз. Сүзне төрле калыпларда күрәп, танып, ишетеп, кулланырга өйрәтү кирәк.

Татар теле – аглютинатив, ә рус теле флектив телләр гаиләсенә керүен дә югарырак классларда аңлатам. Монның өчен аларга гади генә мисал бирәм. Балакайларыбызныкы дигән сүзне русчага тәржемә итәргә (то, что принадлежит нашим детишкам). Татар һәм рус телләрендәге аффиксларның урнашу тәртибе, аларның уртак һәм аермалы якларын чагыштырып өйрәнү балаларга кызыклы.

9 нчы класс укучылары быел 3 нче ел татар теленнән төп дәүләт имтиханын (ОГЭ) яна формада тапшыралар. Телләрне чагыштырып өйрәнү монда да безгә ярдәмгә килә. Безнең мәктәптә 9нчы класста татар теле атнага 0,5 сәгать исәбеннән үткәрелә. Бу аз. Имтиханның 1,2 нче өлешләрен уңышлы эшләү өчен теоретик белем кирәк. Укучыларга “Татар теле грамматикасы” рус теле грамматикасы нигезендә язылган. Без ничә еллар дәвамсында ике телне чагыштырып өйрәндек. «Татар теленнән алган белемнәрегез рус телендә, ә рус теленнән алган белемнәрегез татар теленнән имтиханда ярдәм итәрлек булсын!» – дип өйрәтәм. Балалар телне ятлап түгел, ә уйлап-фикерләп, аңлап өйрәнергә тиеш.

Соңгы елларда укучылар, үзләре кызыксынып, татар һәм рус телләрендә кечкенә тематик сүзлекләр төзиләр. Мәсәлән, «Татар һәм рус телләрендә иң еш кулланылган 200 фигыль», «Кешене бәяләүче сыйфатлар» һ.б. Аларны да дәрәсләрдә балаларның тел байлыгын үстерү өчен файдаланам.

Минемчә татар һәм рус телләрен чагыштырып укыту ике телне дә үзләштерергә ярдәм итә, баланы уйларга, фикер йөртەرگә өйрәтә. Ятлап түгел, ә фикер йөртеп алган белем генә ныклы булуын онытмыйк.

© Камалова З.Х., 2024

УДК 811.512.145

Каримова З.С.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ХАЛЫК ЖЫРЛАРЫНДА ТУГАНЛЫК АТАМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҺӘМ СТИЛИСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЭ

***Аннотация:** мәкаләдә татар халык җырларында кулланылган туганлык терминнарының лексик-семантик һәм стилистик үзенчәлекләре карала.*

***Төрәк сүзләp:** туганлык терминнары, лексик мәгънә, стилистика, музыкаль-поэтик жанр, лексема, строфа, синонимик вариант.*

Татар әдәби телендә туганлык атамаларын белдерүче сүзләр байтак. Алар күбесенчә сөйләм телендә, безнең көндәлек тормышыбызда актив кулланылалар, ләкин шулай үк аларны матур әдәбият эсәрендә, мәкаль-әйтемләрдә һәм татар халык җырларында да күпләп очратабыз. Кардәшлек терминнары – төгәлрәк әйткәндә, кешеләрне яше, женесе һәм гаилә-никах мөнәсәбәтләре системасында урыннары буенча классификацияләү төшенчәләре – халыкның гаиләсе тарихы эзләрен бик әйбәт саклыйлар. Туганлыкны белдерүче сүзләр бик борынгыдан килү сәбәпле, алар арасында алынмалар азрак очрый, туганлык мөнәсәбәтен белдерүче сүзләр аша без халкыбызның тормышын, яшәү рәвешен, гореф-гадәтләрен күрәбез.

Бу мәкаләдә без татар халкының тарихи һәм лирик озын җырларында туганлык атамаларының лексик-семантик, стилистик үзенчәлекләрен тикшерәбез.

Татар халкының җыр хәзинәсе үзенә күрә бер тарих ул. Без анда ерак гасырлар тавышын да, бүгенге көннәр аһәңен дә ишетәбез. Татар халык җырлары сәнгатьчә самимилек һәм нечкәлек белән кеше күңеленә иң тирән якларын яктырта [1; 6].

Татар халкының җыр мирасы күп төсле бизәкләрдән тукылган моңлы, шигъри бер дөнья булып күз алдына килә. Җырның хискә, мәгънәгә бай нәфис сүзләре һәм гамьгә, дәрәжәгә бай тылсымлы музыкасы халыкның рухи бөтенлеген һәм тиндәшсез талант иясе булуын раслый.

Гомүмән, халык жыры – катлаулы, синтетик музыкаль-поэтик жанр дип санала. Тарихи жырлар төркөмөнә халыкның үткән тарихындагы аерым социаль-тарихи вакыйгаларга, күренекле шөхөслөргә һәм билгесез геройларга багышланган әсәрләрне кертәләр.

Мисалга «Ханәкә-солтан» жырын алыяк. Ханәкә-солтан – исемнән һәм жырның эчтәлегеннән күрүнгәнчә – югары катлау вәкиле. Ул, күрәсең, үз заманындагы феодал сугышларның берсендә яу кулына төшөп, әсирлектә жәфа чигүчә, аерылу хәсрәтеннән ачыргаланучы зат. Кайчандыр иркен, бай тормышта яшәгән назлы кыз миһнәтле язмышыннан зарлана, жыр аның сагышлы хатирәсе булып яңгырый:

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә-солтан атлы идем,

Сахтиян кимәс наз идем,

Чабата тапмай барамын.

Жырның аерым строфаларында Ханәкә-солтан гади авыл кызы итеп сурәтләнә. Бер жирдә ул үз жирләрендә урак урмый китүенә үкенә, икенче жирдә Ханәкә исеме «солтан» титулыннан башка гына телгә алынып, аларның кырга арты белән утырган йортлары турында сүз бара. Ханәкә-солтан турындагы жыр борынгы тарихның бер мизгелен сурәтле итеп күз алдына китерүчә әсәр.

Лирик жырлар асылында һәркем күңеленә дә хуш килгән, һәр кешегә дә якын булган эчкә кичерешләр, уйланулар, хис-тойгылар ята. Ир-атлар арасында гына яшәүчә жырлар да бар, аларда никах туганлыгы атамасы булган «ир» лексемасы еш күзәтелә, еш кына ул ир-егет, ир-ат лексемалары белән кулланыла. Ир, хатын лексемалары никахлашкан, гаилә берлеген төзөгән затлар алар. Ир сүзе – бик борынгы сүзләрнең берсе. Ул ностратик чорда ук кулланылган һәм ностратик сүзлектә Нега формасында булган. Ир лексемасының семантик мөмкинлекләре киң: «сугышчы», «гаскәри», «кыю», «тәвәккәл», «гайрәтле» [2; 44].

Йөгерең дә йөгерең жыяр идем,

Юлның буйларында жуым юк;

Эзләп тә тапмаган бәхетләрне

Сатып ала торган жәһәт юк.

Сандугачлар оча тал эзләп,

Ир егетләр боега мал эзләп.

Хатын-кызлар мохитенә генә хас булган туганлык атамаларыннан әнкәй, хатын, кыз, кодача лексемалары еш очрый. Халык жырларында бигрәк тә «әнкәй» лексемасы күп кулланыла. Ул туры линиясә буенча булган кантуганлык атамасы. Тарихи яктан караганда, беренчә булып кан туганлыгы атамалары формалаша башлаган, чөнки бу атамалар бер гаилә эчендәгә мөнәсәбәтләрне турыдан-туры чагылдыру, конкретлаштыру

өчен кирәк. Татар теленең төрле ареалларында ана сүзенң алгы рәт сузыклары белән формалашкан төрле вариантлары яшәп килә: эни, әнкәй, әннә, инә, инәй, инәкәй һ.б.

Әнкәемнең аклы кулмәге

Чите каюлы, биле сапмалы;

Жаным бармады, күңелем тартмады,

Үз дигәннәрәм мине тапмады.

Кызлар бәйлиләр мамык шәл генә,

Сабый балага буй кыз жәл генә.

Яшь хатынны барыннан да бигрәк ире белән мөнәсәбәте газапый. Элек, әтисе, агасы яисә жизнәсе кызны, малга, акчага, байлыкка кызыгып, бөтенләй яратмаган кешегә көчләп биргәннәр.

Кыз сүзе төп мәгънәсен даими сакый, кыз сүзе катнашлыгында бик күп йола атамаларын белдерүче тәгъбирләр дә бар.

Кантуганлык атамасы булган «ата», «әткәй» лексемасы да жырларда байтак. Ата сүзе дә бик борынгы чорлардан ук билгеле.

Сары камышлардан баулар үрәп,

Әтием, кемгә йортлар бурадың?

Яшьли сөйгән ярым була торып,

Әтием, нигә картка юрадың!

Бирмәделәр сөйгән ярыма,

Кызыктылар дөнъя малына. (Мәдинә матур)

Шаян жырларда, мәсәлән, матур кызлар сайлап карта я башлаган егет хәле сурәтләнә:

Узып бара машина, дөнъяда,

Калай япкан башына, вай, дөнъя;

Матур кызлар сайый-сайый, дөнъяда,

Життем утыз яшемә, вай, дөнъя. («Вай, дөнъя»)

Шулай ук, халык жырларында никах туганлыгы еш кулланыла: килен, кияү, каенана, кода, кодагый, кодача һ.б.

Кодачамның шәлләре,

Буй-буй төшкән аллары;

Шул кодачам миңа булса,

Кирәкми дөнъя маллары. («Кодачам»)

Татар халык жырларында туганлык атамалары синонимик вариантта да бирелә. Борынгыдан килгән жырлар булганлыктан, мәсәлән, «әнкәй», «әткәй» атамалары жырның һәр куплетында төрлечә бирелә.

Сызрань юлларының, ай, өстендә

Хәзер тора Шәрук олавы;

Жиде чакрымнан ишетелә

Әни дә кәбәмнең елавы.

*Саматта Шәрук мин генә,
Кадерлем бит, әнкәй, син генә. (Шәрук беглый)*

Татар халык жырларында «абый» төшенчәсен белдергән кантуганлык атамасы булган абзый, ага(й) сүзләре төрле вариантта кулланыла. Мәсәлән, без тикшергән жырларда аның «абзеки» варианты да бар. Биредә «абзый» атамасы татар сөйләшләрәндә доминант булып тора, ул төрле фонетик үзгәрешләргә дучар булучан.

Сафәрләргә чыксам, шиятем бар

Шәһре Болгарларны үтәргә;

Әллуки, бәллүки,

Сезне сагынып йырлыйм, абзеки.

Без бер мәкалә кысаларында халык жырларында чагылыш тапкан барлык туганлык атамаларын да тикшерә алмыйбыз. Жырларда никах туганлыгы һәм кантуганлык атамалары шактый киң чагылыш таба. Туганлык атамалары – бик борынгы гомумтөрки лексик катламнарның берсе һәм алар ясалыш үзенчәлекләре буенча да төрле. Без тикшергән жырларда кулланылган туганлык атамалары гади яки тамыр икәнлегенә игътибар иттек. Халык жырларындагы туганлык атамаларын тикшерү безгә тормышыбызда оныгыла барган атамаларның үзенчәлекләрен тирәнрәк аңларга ярдәм итә.

Әдәбият

1. Надиров Д.Н. Татар халык жырлары. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1965. – 454 б.

2. Рамазанова Д.Б. Атамаларда туганлык һәм гаилә мөнәсәбәтләре. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2014. – 284 б.

© Каримова З.С., 2024

УДК 811.512.145

Касимова Р.А., Каримова З.С.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК ӘЙТЕЛМӘЛӘРНЕ ӨЙРӘТҮЧЕ ЧАРАЛАР

Аннотация: *мәкалә татар теле дәресләрендә фразеологик берәмлекләргә укыту методикасын өйрәнүгә багышланган.*

Терәк сүзләр: *фразеологик берәмлекләр, сөйләм культуралары диалогы, контекст, синоним, антоним, омоним, лексик-семантик күнегүләр, стилистика.*

Фразеологизм – мәгънә үзенең составындагы сүзләр мәгънәсенә туры килми торган тотрыклы тәгъбирләр, сүзтезмәләр, әйтмәнәр [2; 627].

Татар теле дәресләрендә лексикология бүлгән өйрәнгәндә фразеологик әйтмәләргә дә игътибар бирелә. Татар теле дәресләрендә фразеологик әйтмәләрне өйрәнгәндүкүчыны жәлеп итәрлек, кызыктырырлык нинди чараларны кулланьрга мөмкин соң?

Укучыларның сөйләм культурасын үстерү өчен диалоглар төзү дә бик зур әһәмияткә ия. Телебезнең бай хәзинәсеннән файдаланып, матур итеп, дәрәс итеп сөйләшә белү укучының гомумкультура дәрәжәсен күрсәтә. Шушы максатны күздә тотып, диалог төзү матур нәтижеләр бирә:

1. Фразеологик берәмлекләренә диалогларга, укучының бәяләү сүзләре арасына, да кертеп жиберәргә мөмкин. Мәсәлән,

а) – *Син кичәгә киләсеңме?*

– *Киләм, албәттә.*

– *Дәрәсен әйт, бәлки, вакытың юктыр?*

– *Киләм, **таш яуса да (кызыл кар яуса да)** киләм инде.*

ә) – *Кичә апаларда кыстыбый ашадым.*

– *Тәмләме?*

– *Бигрәк тәмле! **Теләңне йотарсың.***

б) – *Кичә репетициядә озақ биедегезме?*

– *Әйе. Аяктан утлар чыкканчы.*

в) – *Очрашуда укучылар куп идеме?*

– *Әйе. Аяк басарлык та урын юк иде.*

2. Фразеологизмнарның мәгънәләрен аңлату төрле юллар белән башкарылырга мөмкин:

1) Туган телгә (рус теленә) тәржемә итү, мәгънәне төгәл итеп белдерү чарасын эзләү;

2) Контекст ярдәмендә мәгънәне аңлату (баланы кырык кат киендерәргә ярамый, ул тирләп, салкын тидерәргә мөмкин);

3) Синонимнар яисә синонимнар рәте белән (*куз ачып йомганчы – тиз-тиз генә, бик тиз; кызыл кар яугач – беркайчанда; коеп куйган – нәкъ үзе, үзенә охшаган, бер кашык су белән йотарлык – чибәр, бик матур һ.б.*);

4) Тасвирлау юлы белән (*кеше кубызына бию – үз фикерең булмау, кеше әйткәнгә риза булып тору*);

5) Фразеологик әйтмәләрнең синонимик вариантларын төзү (*телен йоту- телен тешләү, күкрәгенә өмет жъылысы йөгәрде – эченә өмет жъылысы йөгәрде, бәгырьне кимерү – бәгырьне суыру, серен ачмады – серен чышмаде, сүз йөртмәү – гайбәт ташымау, ачу кубу = жъене котыру*);

6) Антоним фразеологик әйтелмәләр төзү: (*ис китү – ис китмәү, күзгә йокы эленде – күздән йокы качты, башы дөрес эшли – башы эшләми, авызын ачты – авызын йомды, эш кайный – кулдан эш төште*);

7) Омоним фразеологик әйтелмәләр төзү (*кул кую – ризалашу, кул кую – документка имза куючытә какмау – уяулык; керфек тә какмау – йокламау мәгънәсендә*) [1; 204].

1. Фразеологизмның эчтәлегенә (мәгънәсенә) аңлатма биру аеруча истә кала.

Укытучы, фразеологик әйтелмәнең мәгънәсен укучыларга аңлатыр алдынан, һәр катлаулы очракта, иң башта ул мәгънәне үзе үзләштерергә тиеш.

Фразеологизмнарны өйрәнгәндә, лексик-семантик күнегүләрдән дә файдаланырга була:

1) Фразеологизмнарның төрле ситуацияләрдә кулланылышын күрсәтеп була;

2) Ирекле һәм фразеологик сүзтезмәләрне аеруны максат итеп куеп була.

Мәсәлән, *идән астында бәрәңге саклыйбыз – идән асты хәрәкәтләре Бераз тынычланды*;

3) Фразеологик берәмлекләрнең лексикасын өстен кую (мәсәлән: *...тибәргә, ...акылга, ...яшен тизлеге, ...телле* һ.б.);

4) Фразеологизмнарның мәгънәсен өстен кую (мәсәлән, якын мәгънәле яки капма-каршы мәгънәләргә пар эзләп табу: *алып бару – алып кайту, бурычка чуму – муеннан бурычка чуму, хан заманында – биш былтыр* һ.б.).

2. Фразеология буенча биремнәрнең икенче төре, аларны балаларның сөйләм телен активлаштыру стимулы буларак файдалануны күз уңында тоту. Мәсәлән:

1) Кеше турында: «Ул татар телен су кебек эчә», – дип әйтәләр. Бу очракта төп сыйфат атала;

2) Аерым кешеләр турында болай әйтәләр: «Алар эт белән мәче кебек яшиләр» яисә «Абый эленке-салынкы эшли». Бу кешеләрне характерлауга керә;

3) «Исе дә китми», «Йолдызлары туры килде», сул аягы белән торган», – дип тә кайчак әйтәләр.

5. Биремнәрнең өченче өлеше фразеологизмнарны танып-белү өчен әһәмиятле һәм телне-халыкны өйрәнү белән бәйле. Этимологик белешмә турында укытучы сөйләгәннәрне файдаланырга мөкин. Мәсәлән:

1) Бу фразеологизмнарда «кара» сүзе нинди мөгънэләрдә кулланылган: *кара бай, кара болыт кебек, кара гайбәт, кара елан, кара кайгы*;

2) Хайван атамаларын фразеологизмнарда куллану ниниди мөгънэләр хасил итә: *кара песи булу, кара төлке, карт төлке, карчыга булып ташлану, аю урынына умыра, аю аяк*.

6. Тотрыклы сүзтезмәләр мәкальләр, табышмакларда, әдәби әсәрләр һәм кушма сөйләмдә, бигрәк тә олы кешеләрнең сөйләмдә, еш очрый.

Укучыларның сөйләмен шундый сүзтезмәләр белән басту максатында, аларга төрле биремнәр бирергә, һәм үзләренең сөйләмдә аларны урынлы файдалана белү күнекмәләрен булдырырга кирәк. Моның өчен:

1) Укучылар яши торган урындагы тотрыклы сүзтезмәләрен язып алу һәм шуларга аңлатмалар бирү кебек эшләр кушарга;

2) Тотрыклы сүзтезмәләр кәргән табышмак һәм мәкальләр жыйдырырга;

3) Тематикасы буенча фразеологик мәкальләр сайлап язарга: *дуслык, хезмәт* һ.б.;

4) Өйрәтә торган сүз төркемнәренә караган тотрыклы сүзтезмәләр сайлап язарга: исемнәргә, сыйфатларга яки фигыльләргә караган сүзтезмәләр;

5) Тотрыклы сүзтезмәләр кертәп, билгеле бер тема буенча, хикәя, изложение яки инша яисә аерым жөмлөләр генә яздырырга; шулай ук, мәсәлән, иншаның темасы итеп берәр мәкаль яки тотрыклы сүзтезмә тәкъдим итәргә;

6) Билгеле бер язучының әсәреннән өзекләр биреп, аларда тотрыклы сүзтезмәләрен куллану дәрәжәсен билгеләргә (текстларга анализ ясатырга) һ.б.;

7) Аерым язучыларның әсәрләреннән (хикәя яки шигырьдә) тотрыклы сүзтезмәләрен куллану дәрәжәсен билгеләргә һәм шул тотрыклы сүзтезмәләрен сайлап яздырырга, аларның мөгънәләрен тикшерергә.

8) Фразеологияне кулланудагы хаталар. Билгеле ки, һәр телнең фразеологиясе, үз системасы барлыкка килү сәбәпле, аларны чит тел вәкиле тарафыннан куллануда хаталар да булырга мөмкин. Уку-укыту барышында хаталарның сәбәпләрен ачыклау да әһәмиятле:

- Фразеологизмнарның мөгънәсе турында ачык күзаллау барлыкка килми;

- Аның стилистик бизәкләре исәпкә алынмый;

- Фразеологизмнарның констатив билгеләре турында белеп булмый;

- Кулланылыштагы үздәнә нормалар бозыла;

- Теге яки бу фразеологизм белдерә торган ситуациянең характеры аңлап житкерелми;

- Туган тел фразеологиясе тәэсир итә, ә ике телдәге фразеологик берәмлекләр мәгънә ягыннан да, стилистик яктан да тулысынча туры килмәскә мөмкиннәр һ.б.

Фразеогизмнарны үзләштерү – озак процесс. Алар укучының сүз байлыгында әкрән-әкрән генә урын алып килергә тиеш. Сөйләм эшчәнлегенең һәрбер төрендә аларны урынлы рәвештә кулланырга кирәк. Моннан кала, сүз һәм сүзтезмәләр өйрәнүне телне халык тарихы белән бәйләп өйрәнүдән аермаса кирәк, чөнки соңгысы беренчеләрен өйрәнү өчен кирәк. Бу процесс яңа мөмкинчелекләр ача, укучыларның аралашу компетенциясен үстерә.

Тотрыклы сүзтезмәләр белән эшләгәндә, алда күрсәтелгән һәм башка, шуларга охшаган, күнегүләр укучыларның сүз запасын арттырырга һәм баетырга, сөйләм һәм язу телен үстерергә ярдәм итәләр, укучыларда кызыксыну тудыралар.

Кулланылган әдәбият

1. Поварисов С.Ш. Тел – күңелнең көзгесе. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1982. – 158 б.

2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / ред. Гәниев. – Казан: Матбугат йорты нәшр, 2005. – 807б.

© Касимова Р.А., Каримова З.С., 2024

УДК 811.512.145

Кашаева А.И., Сагидуллина Л.Р.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «ИЛ» КОНЦЕПТЫ

Аннотация: *мәкалә татар телендәге «ил» концептына багышланган. Репрезентатив тел материалын («ил» сүзенең сүзлек мәгънәсе, дериватлар, «ил» компонентлы фразеологизмнар) анализлау аша концепт үзәгенең һәм аның перифериясенә мәгънәсе өлешчә ачыла.*

Терәк сүзләр: *лингвокультурология, дөнья тел картинасы, концепт, татар теле, «ил» компонентлы фразеологизмнар.*

Дөнья күләмендә социомәдәни процессларның үсү-үзгәрүе, мәдәният феномены һәм тел шәхесе кебек проблемаларга игътибарның артуы фәндә тел – мәдәният мөнәсәбәтләрен өйрәнүче махсус тармак һәм мәктәпләр оешуга этәргеч бирде. Сүз *лингвокультурология* турында бара. Кызганычка каршы, соңгы 20-25 елда бу термин күп кулланылса да, бүгенге көндә әле аның теоретик-методологик базасы бары формалашу хәлендә генә; статусы һәм билгеләмәсе буенча шулай ук әлегә галимнәр арасында бердәм фикер юк, тикшеренү алымнары һәм терминологиясе буенча да төгәллек сорала.

Лингвокультурология XX гасырның соңгы чирегендә, тел белемендә антропологик парадигма жимеше буларак барлыкка килә. Аның чишмә башында XIX гасырда ук Вильгельм фон Гумбольдт «О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода» дип исемлэнгән хезмәтендә, иң беренче булып, тел холкы һәм халык холкының үзара бәйләнеше турындагы нигезләмәсен тәкъдим иткән. Галимнең тел һәм дөньяны аңлау-төшөнүгә бәйле рәвештә әйтелгән, «тел – халык рухы чагылышы, ул кешелек яшәеше тарихы һәм халыкның энергиясе белән турыдан-туры бәйле; тел – тәмамланган эш яки әйбер түгел, ул – эшчәнлек; тел – кешенең барлык төр эшчәнлекләре нигезендә ятучы, аны кеше итүче төп көч; телләр – милләтләрнең үзләренә генә хас фикерләү органнары» кебек фикер-гыйбарәләре, шулай ук ул ясаган фәнни ачышлары арасында төрле тел формаларында фикерләү һәм чынбарлыкны кабул итүдәге аермалыкларны ачыклавы һәм, моннан чыгып, телдә мәдәният төрлелеге чагыла дигән нәтижә ясавы аннан соң килгән буын галимнәр тарафыннан, шул исәптән, бүгенге көндә дә аеруча зур кызыксыну белән жентекләп өйрәнелә һәм фән дөньясында искиткеч әһәмияткә ия [4].

В.В.Красныхның «Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология» (2002) хезмәтендә лингвокультурология турыдан-туры милли дөнья картинасы, лингвистик аңны тикшерүне үз эченә алган мәдәниятнең телдә һәм дискурста чагылышын өйрәнүче дисциплина буларак карала [4].

Татар тел белемендә лингвокультурологиягә нигез салучы, аның проблемаларын өйрәнүче, дөньяның тел картинасын өйрәнү белән шөгыйльләнүче дип Жамалетдинов Рәдиф Рифкат улын атыйбыз. Шулай ук, аның «Тел һәм мәдәният. Татар лингвокультурологиясе нигезләре» китабын, галимнең фәнни мәктәбе һәм укучыларын атарга мөмкинбез.

Лингвокультурологиянең төп төшенчәләренә «дөнья күренеше», «дөнья тел күренеше», «концепт» керә.

Концептуаль дөнья күренеше дип знаклар системасына салынган дөнья «образын» атыйлар, ә дөнья тел күренеше исә – телдә чагылган

концептуаль дөнья күренеше [3; 23]. Дөнья тел күренеше – халыкның гасырлар буге жыелган тәҗрибәсен тәшкит иткән, телнең номинатив чаралары аша белдерелгән чынбарлыкның бөтен һәм күпкырлы дөнья булып сурәтләнүе.

«Дөнья күренеше» концепциясен антропологиядә Р.Редфильд күтәреп чыга. Аның билгеләмәсе буенча, дөнья күренеше – теге яки бу халыкка хас булган әйләнә-тирә дөнья, жәмгыять эгъзаларының үзләре, үз гамәлләре, дөньяда үз активлары турындагы күзаллаулары ул [7; 5].

Р.Р. Жамалетдинов буенча дөнья тел күренеше төзеленешен, ягъни структурасын тасвирлау ике баскычтан торырга тиеш була: «беренчесе, тел тамгаларының (билгеләренен) гомумкешелек, универсаль эчтәлеген яки инде дөнья тел күренеше компонентлары буларак, концептларны ачыклаудан, ә икенчесе, билгеле бер этномәданият гомумилегенен дөньяны танып-белү тәҗрибәсен беркетү ысулы буларак, милли тел үзгәрткән сыйфатлаудан гыйбарәт» [3; 25]. В. фон Гумбольдтның фикере буенча, «дөнья тел күренеше» төшенчәсе фикерләү һәм чынбарлык арасында «арадашчы дөнья» буларак яши.

Концептлар турындагы дискуссия бик күптәннән килә. Шунны үзгәчлекле: әлеге термин соңгы вакытта тел белеме өлкәсендә генә түгел, әдәбият белеме, логика, фәлсәфә һәм культурологиядә дә бик еш кулланыла.

Тел белеменә килгәндә, бу сүз турында рус һәм татар телләренен аңлатмалы сүзлекләрендә дә, чагыштырмача күптән түгел нәшер ителгән күләмле лингвистик сүзлекләрдә дә мәгълүмат бирелми.

В.З. Демьянконың хезмәтенен кайбер нәтижеләренә тукталуны урынлы булып дип уйлыйбыз:

1) фәнни латын телендә *conceptus* сүзгә «төшенчә» буларак түгел, бары тик «яралган» мәгънәсендә бик сирәк кенә кулланылган. Италия һәм испан телләрендә бик күптәннән *concepto*, *concepto* сүзләре матур әдәбият эсәрләрендә һәм фразеологизмнарда урын алган. Француз телендә очрамай диярлек;

2) немец телендә *konzept*, *konzept* рус телендәгә «конспект» мәгънәсендә йөртелү белән билгеле. Инглиз телендә *concept* «төшенчә»не аңлатучы философик термин буларак XIX гасырның икенче яртысыннан, рус телендә – бу мәгънәдә 1920-1970 нче елларда кулланыла.

Безнең илдә концепт табигатен иң беренчеләрдән булып анализлау омтылышын С.А.Аскольдовның «Слово и концепт» мәкаләсендә очратабыз. Монда автор «танып-белү характерындагы» һәм «ижади концептлар»ны аерып куя. Ул концептка түбәндәгә билгеләмә бирә: «*Концепт* – фикер барлыкка китергән төзелмә, ул фикерләү барышында безнең өчен бер үк төрдәгә күп санлы предметларны алыштыра» [1; 269].

Автор концептның алыштыру вазифасын ассызыклап күрсәтә. Тикшеренүче өчен концептның когнитив роле мөһим. Танып-белү концептларын һәм ижади концептларны аерып, С.А.Аскольдов аларның гомуми характерына, күп санлы предметлардан торуына һәм соңгыларының индивидуальлегенә игътибар итә. Анынча, ижади концептларга төшенчәләр, күзаллаулар, сизү-тоюлар, хис-тойгылар, хәтта ихтыяр чагылышлары, шулай ук ассоциатив характер хас. Концептның тышкы сыйфатламасы дип галим аның потенциалылеген атый.

Концепт термины хәзерге лингвистикада урнаша да, бүгенге вакытта бердәм билгеләмәсе юк, һәрбер галим үзенең билгеләмәсен бирә. Мәсәлән, Е.С. Кубрякова буенча, концепт – менталь лексиконның оператив эчтәлекле берәмлеге [4; 45]. Ә А.Вежицкая: «Концепт ул үзе «Идеаль» дөньядан. Аның үз исеме бар һәм ул кешенең «Чынбарлык» дөньясы турында культура белән бәйлә күзаллавын чагылдыра» дигән [4; 56]. Бер генә билгеләмә булмавы концептның катлаулы, күпъяклы структурасы белән аңлатыла. Концепт үз эченә социаль, мәдәни өлешне дә ала. Бу өлеш ассоциация, милли образ һәм шушы культурага, халыкка хас коннотацияне үз эченә кертә.

Татар тел күренешен өйрәнү максатында аны оештыручы, чагылдыручы концептларны барлау, алар белдергән үзек һәм перифериядәге мәгънә һәм мәгънә төсмерләрен ачыклау, алардагы универсаль, милли, шәхси компонентлары билгеләү бүгенге көндә лингвомәдәният фәнненең төп юнәлешләреннән. Татар лингвокультурологиясе бу юнәлештә актив эшли, «сагыш», «моң», «ут», «гомер» кебек бик күп концептлар тикшерелә, лингвомәдәни сүзлекләр, шулай ук тарихи һәм мәдәни мәгълүматлар белән аңлатмалы сүзлекләр төзелә. Мәсәлән, «2006 елда Р.Р. Жамалетдиновның «Тел һәм мәдәният. Татар лингвокультурологиясе» исемле хезмәте дөнья күрдә. Бу китапның кушымтасында татар этномәдәният сүзлеге урнашкан, анда 40 концепт анализланган. Сүзлектәге концептлар төрле дәрәжәгә ияләр, анда макроконцептлар да (*ана, җан, моң* һ.б.), микроконцептлар да (*катык, капка, тәрәзә* һ.б.) бергә урнаштырылган [4, 247 – 348]. Шулай ук вакытта бу хезмәт татар дөнья тел күренешенең барлык мөһим концептларын да колачлый, дип әйтеп булмый: *мәхәббәт, милләт, сүз* һ.б. концептлар, мәсәлән, анда юк» [7; 15]. Алар арасында «ил» концепты да бар.

Концептларны тикшерүнең төп этаплары ачыкланган. Без тикшеренү кысаларында түбәндәге этапларны үттек: а) «ил» концептын атаучы лексик берәмлекнең аңлатмалы сүзлектә теркәлгән мәгънәләрен ачыклау; ә) «ил» сүзенең этимологиясен ачыклау; б) дериватларны ачыклау; в) «ил» компонентлы фразеологик берәмлекләргә туплау һәм аларны анализлау.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеген» ндә *ил* лексемасының ике компонентлы саф лексик омоним булуы теркәлгән. «Ил» концептын омонимның беренче компоненты ачыклай. Эмма омонимның икенче компонентында да (*Ил – умарта кортларының аерымы семьясы*) «ил» концептына хас мәгънә төемлана. Безнең карашка, бу омонимик пара полисемия таркалу һәм алар арасындагы мәгънә бәйләнеше югалуы нигезендә барлыкка килгән булырга мөмкин. Уртақ сема – «жыйналу, күп булып бергә оешу» [8; 377].

Татар теленең этимологик сүзлегендә: *ил* этимологиясе түбәндәгечә билгеләнә:

«Ил «страна», диал., фольк. «деревня, село» (ЛТ I: 77; ДС III: 59-60) «мир, мирно, дружно» (Тукмашева 1992: 54) «народ, племя» > мар. *эл* < гом.кыпч., гом.төрки *эл*, аз.*эл*, угыз. *ил*, или «ил; халык».

Ил сүзе (нәкъ тат.яңгырашта) б.э кадәргә Үзәк Азия һуннары теленнән үк билгелә. Һәм шул чакта ук «төзек дәүләт, тыныч юл» мәгънасендә булган. Татар сөйләшләрәндәгә *ил* «тынчлык, иминлек» мәгънасендә (дөнья хәлләре турында «*илме – яумы?*» дип сорау һ.б.) Урхун язучыларындагы *ил такы (тагы) ил болды* жөмләнәндә чагылыш таба. Татар сөйләшләрәндәгә *ил-көн, ил-күз, ил-су* сүзләре дә борынгы төрки дәүләтләрдән килә. Болардан тыш, татар һәм башкорт телләрендә *илү* «*волость урта зурлыктагы административ берәмлек*», *иләү* «*бәмәга, община*» һәм монгол теленнән кәргән *ил-ат* (дөресе *илят, илат – монг. «илләр»*) «*илдәгә барча халык*» һ.б. дәүләтлеккә даир сүзләр бар. *Ил* < *эл* сүзе белән эвенк. *илэ* «кеше; кунак» сүзе чагыштырыла. *Ил* – борынгы язмаларда *ил, эл* озын сузык белән килә. Бу хәл ошбу сүзнен әүвәле озынрак бер сүздән кыскартып хасил булганлыгына ишарә итә кебек», – дип яза күренекле галим Р.Г.Әхмәтъянов [2; 297]. «Ил» концептын белдерүче сүз тарихына кыскача этимологик күзәтү нәтижәләре концепт атамасының бик борынгы характерда булуын, төрки, монгол, фин-угыр телләрендә киң таралганлыгын дәлиллик.

Дериватлар – ул ясалма сүзләр. Алар бер тамырлы сүзләр нигезендә формалашалар. Дериватларның күп булуы, «ил» концептын атаучы сүзнен никадәр татар милли дөнья картинасына «тамырланганын», халык тарафыннан үзләштерелгән булуын күрсәтүче бер дәлил. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә түбәндәгә дериватлар табылды: *ил-ана, ил-ат, илбасар, илбасарларча, илбасарлык, илбаскын, илбаш, илгизәр, илгизәрлек, илгәзәк, илгәзәклек, илгәзәкләнү, илгәсәк, илдәтнә, илдәш, ил-йорт, ил-көн, ил-күз, ил күрше, илсатар, илләрара, илсез-йортсыз, ил-су, илсәяр, ил-күләм* һ.б. Димәк, *ил* сүзнен тамырдаш сүзләре күп, һәм алар халыкның актив лексикасын тәшкил итә[8].

Н. Исәнбәт сүзлегендә «ил» компонентлы 40 фразеологик берәмлек таптык [5]. Мәсәлән: *Ил аралау; Ил аягы шил булгач; Ил йомышы; Илне авызына карату; Илнекенән ике илле артык*. Татарча-русча идиомалар сүзлегендә 33 ФБ теркәлгән: «*үз илең өрлек, кеше иле гүрлек*», «*ялгыз башы адашып үлгәнче, ил белән камалып яшә*», «*илнең төтенә дә тәмле*».

Жыйган материалны без «Кеше» суперконцепты эчендә «кеше – жәмгыять» концептосферасы кысаларында тикшердек. Төркемнәргә исемнәр биргәндә, В.В.Макарованың «Эта страна», или концепт «Россия» в современном российском политическом дискурсе» дип аталган эшенә нигезләндек. Бу хезмәттә түбәндәге тематик-семантик төркемнәр күрсәтелгән: *Ил – гаилә (йорт, әни); Илне якларга, сакларга кирәк; Туган як, ил табигате; Халык, жәмгыять буларак ил; Илгә характеристика; Хакимияткә характеристика һ.б.* [6].

Без туплаган ФБны, нигездә, шундый ук төркемнәргә кертеп була. Кешене, халыкны, хакимиятне, күренешне, процессны характерлаучы фразеологизмнар күпчелекне тәшкил итә (*илдә (илдә-көндә) бер; ил бөлдергеч; ил белән; ил очырган умарта төсле; бабайныкы – илнеке; ил күз алды; ил казасы; ил сүзе – Идел дулкыны һ.б.*). ФБдә теркәлгән мәгънәви катламнар, нигездә, кешене ижтимагый күренеш буларак характерлый, социумга уңай я кире бәя бирә. Димәк, «ил» концептының аңлатмалы, этимологик сүзлекләрдә теркәлгән үзәк мәгънәләргә яңа коннотация өсти.

«Ил» концептының татар милли дөнья күренешендә тоткан урынын тирәнрәк ачыклау максатында киләчәктә татар паремияләренә, синонимнарына, публицистик һәм әдәби текстларга мөрәжәгать итү сорала.

Кулланылган әдәбият

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: антология. – М., 1997.
2. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленен этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А-Л). – Казан: Мәгариф – Вақыт, 2015. – 543б.
3. Василова А.Ш. Лингвокультурный концепт «Сагыш» (тоска) в татарской языковой картине мира / А.Ш. Василова / Автореф. дис. ... канд.филол.наук. – Казань, 2006.
4. Жамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре / Р.Р. Замалетдинов. – Казан: Мәгариф, 2006.
5. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

6. Макарова В.В. «Эта страна», или концепт «Россия» в современном российском политическом дискурсе. (file:///C:/Users/1/Downloads/J-M-17%20(2).pdf)

7. Сагидуллина Л.Р. Текст. Язык. Литература. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2023. – 120 с.

8. Татар теленен аңлатмалы сүзлеге: II том: Г-Й. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – 712б.

© Кашаева А.И., Сагидуллина Л.Р., 2024

УДК 811.512.145

Мансурова З.Ж.,

Бүздәк районы, Башкортстан Республикасы, Россия

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ КЫСАЛАРЫНДА МУЗЕЙ ДӘРЕСЛӘРЕНЕҢ РОЛЕ

Аннотация: *мәкаләдә татар әдәбиятыннан музей дәресен мәктәп укучыларын ахлакый-патриотик тәрбияләүнең бер чарасы буларак оештыру карала. Мәкаләдә музей дәресләренең актуальлеге, максаты һәм бурычлары, эшчәнлек юнәлешләре, үзгәчлекләре ачыклана. Башкарылган эшләр нигезендә укучыларга ахлакый-патриотик тәрбия бирү компонентларының формалашу дәрәжәсе ачыклана.*

Терәк сүзләр: *ахлакый-патриотик тәрбия, музей дәресе, музей педагогикасы, дәрестә һәм дәрестән тыш эшчәнлек.*

Бүгенге көн вазгыятеннән чыгып, илебезнең бөтен мәктәпләрендә дә яшә буынга патриотик тәрбия бирү һәрвакыт игътибар үзәгендә тора. Ул иң элек укучыларда туган илгә һәм туган жиргә карата мэхәббәт тәрбияләүне, ватанпарвәрлекне күз уңында тоту. Яшьләрне патриотик рухта тәрбияләүдә төп рольне укытучы үти. Укытучы – ул буыннарны тоташтыручы, белем биреп кенә калмыйча, укучыларга өлкән буыннарның рухи байлыгын житкерүче дә, бүгенге белән үткәнне бәйләп торучы да, тарихи шәхесне тәрбияләүче дә. Нинди шартларда яшәсәк тә, патриотик тәрбия милли тәрбия бирү белән тыгыз элемтәдә кала.

Милли тәрбия бирүнең эчтәлегә, нигездә, өч өлештән тора дип әйтергә була. Беренчесе – укучыларга гомумкешелек кыйммәтләренең асылын аңлату, һәм аларның бу кыйммәтләргә тануына ирешү. Икенчесе – укучыларда гомумкешелек сыйфатларын формалаштыру. Өченчесе – балаларның үз милләтләренең төп сыйфатларына ия булуларына ирешү. Шулай итеп, халкыбызның язмышы, киләчәгә бүгенге

яшьләребезнең нинди шәхси сыйфатларга ия булуына бәйле [2; 3].

Соңгы елларда илнең күп кенә мәктәпләрендә патриотик тәрбия чарасына әверелгән музей дәресе кебек эш формасы таралды. Ул яш буынны патриотик тәрбияләүнең оптималь ысулларын һәм юлларын эзләү белән бәйле. Бу очракта мәктәпләрдә музейлар зур роль уйный башлады. Тарих укытучылары гына түгел, татар теле һәм әдәбияты укытучылары да музей педагогикасы технологиясен үزلәштерде.

Ижади эшләүче һәр укытучы, дәресләренең, сыйныфтан тыш чараларының эчтәлеген басту өчен, үз халкының миллилеген саклаган һәрбер нәрсәдән файдаланырга тырыша. Безнеңчә, үз халкының үткән бүгенгесә белән чагыштырып өйрәнү өчен мәктәп музейларынан да кулайрак тәрбия урыны юктыр. Чөнки мәктәп музееның бай материалын уку-укыту процессында һәрдаим кулланырга мөмкин. Каядыр барасы һәм чыгымнар турында уйлысы юк, дәресләренә кирәкле эзәр материал кул астыңда. Тагын бер мөһим нәрсә бар: берникадәр укучы мәктәп музейлары эшчәнлегенә тартыла. Алар бу өлкәдә танып-белү даирәсен киңәйтә, үзен компетентлы шәхес итеп тәрбияли. Менә шуңа күрә без әдәбият дәресләренең кайберләрен, бигрәк тә Бөек Ватан сугышына багышланган эсәрләренә үткәндә, мәктәп музейларында үткәрүне күпкә уңышлырак та, файдалырак та дип саныйбыз.

«Музей педагогикасы» төшенчәсе безнең илдә 90 нчы елларда кулланыла башлады, ләкин дәресләр үткәрү формаларының берсе буларак, чагыштырмача күптән түгел генә барлыкка килде. Музей дәресе белем бирү, мәдәни агарту һәм тәрбия юнәлешенә ия. Мондый төр дәресләр интеграцияләнгән характерда һәм берничә этапта оештырыла [4; 102].

Татар әдәбияты дәресләрендә төрле чорларны өйрәнгәндә музей-дәресләр бик зур кыйммәткә ия. Музей предметлары – кешеләр тормышы һәм вакыйгалар турында мәгълүмати чыганақ булып торалар, эмоциональ йогынты ясарга, үткәннең рухына, ижатчы дөньясына үтеп керергә мөмкинлек бирәләр. Шулай итеп, бала йөрәгенә күпер салына, дөрес тормыш ориентирлары формалаша, тормышның мәңгелек кыйммәтләренә тартылу барлыкка килә. Музей педагогикасының асылы шунда: реликвияләр, раритетлар саклау урыны булып кала биреп, музей аралашу, эхлакый ориентирлар формалаштыру, югары культуралы кешене тәрбияләү өчен нигезгә әверелә.

Музей дәресләре – ул музейда яки музей күргәзмәсен, интерактив технологияләр кулланып үткәрелгән дәрес. Ул традицион чараларны алып баруның гадәти формасын үзгәртә, туган як тарихын, күренекле якташлар тормышын өйрәнүне кызыктырак һәм эчтәлекле итә [4; 120].

Музей дәресләрендә уен ситуацияләрен булдыру методлары

кулланыла, интерактив диалог, театральлештерү, мөстэкыйль танып белү эшчәнлеге оештырыла. Укытучы дәрәс итеп эшчәнлекне оештыра алса, мондый дәрәсләрдә балаларга күнелсез булалмый: укучылар парта артында утырмыйлар, тарихи экспонатларны өйрәнәләр, бер-берсе белән зирәклек һәм тапкырлык буенча ярышалар (табышмаклар, ребуслар чишәләр), вакыт эчендә сәяхәткә чыгалар, үзләре дә уйлап чыгарылган хикәяләрнең геройлары була алалар.

Музей дәрәсләре фәнни-эзләнү эшләрен оештыруда да бик зур роль уйный һәм түбәндәге күнекмәләрне булдыруга юнәлдерелгән:

1. тикшеренү эшенең максатларын һәм бурычларын билгеләү;
2. кирәкле материалны мөстэкыйль эзләү һәм аны консептлаштыру;
3. мәгълүматны анализлау һәм системалаштыру;
4. гипотеза чыгарырга, аның нигезендә материалны классификацияләү белән практик тикшеренү үткәрү;
5. нәтижәләр ясарга һәм гомумиләштерергә.

Музей дәрәсләрендә укучыларга күзәтү мөмкинлеге бирелә, аларда элекке рәвештә тикшеренү, анализ, баяләү, танып белү күнекмәләре формалаша. Укучылар физиклар, географлар, тарихчылар, биологлар күзлегенән дә карап фикер йөртәләр, чагыштыралар, нәтижә ясылар. Болардан тыш мәгълүмати чыганаclar аша рухи байлыгыбызны барлыйлар һәм арттыралар. Шунуң нәтижәсендә туган як тарихына кызыксынуны көчәя, үз халкың белән горурулану хисе тәрбияләнә.

Үз эш тәҗрибәмнән чыгып, тагын шуны әйтеп үтәсем килә: музей дәрәсләре эш программасына яраклы рәвештә үткәрелә. Ул күбрәк класстан тыш уку дәрәсләре белән бәйлә. Музейда уздырылган дәрәсләр зур тәрбияви һәм танып-белү үзенчәлегенә ия. Укучылар уздырылган һәрбер чараны йотлыгып тыңлыйлар, ата-бабаларының кулланган әйберләрен үз кулларына алып, тотып карау мөмкинлегенә ирешәләр. Бүгенге тормышны үткән заман белән чагыштырып, тормышның кадерен белергә дә өйрәнәләр. Чыннан да, Г. Ибраһимов билгеләп үткәнчә, «Күп белүгә караганда да, аз белдереп, эзләнү орлыгын салу һәм эзләнгән табарга юллар күрсәтү – мөгаллим бирә торган хезмәтләреннең иң кадерлесе, иң зурсыдыр» [1; 92].

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: туган жиребезгә, халкыбызның үткәннә мэхәббәт һәм хөрмәт тәрбияләүдә музей дәрәсләре зур роль уйный, чөнки милли традицияләргә нигезләнгәндә генә мәктәп үзенең тәрбияви һәм белем бирү бурычларын тулысынча үти ала.

Әдәбият

1. Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр: сигез томда. Т. 5: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1933) / Томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны әзерләүчеләр М. Х. Хәсәнов, Р. Р. Гайнанов. – Казан: Татар кит. нәшр., 1978. – 291 б.

2. Мөлекова Ф.Р. Музей – тәрбия учагы // Ачык дәрәс. – Сентябрь. – 2010.

3. Хуҗиәхмәтов Ә.Н. Педагогика. – Казан: Мәгариф, 2004.

4. Этнопедагогика в современной школе: Пособие для учителя. – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2010. – С. 208.

© Мансурова З.Я., 2024

УДК 811.5

Мөхәммәтшина А.Ф.,

Казан ш., Россия

Фәнни җитәкче – Р.С. Нурмөхәммәтова

ТӨРКИ ҺӘМ КЫТАЙ РИЗЫК АТАМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТӨРКӨМНӘР

Аннотация: *мәкалә төрки һәм кытай ризык атамаларының лексик-семантик классификациясен барлауга багышлана. Әлеге эш ике тел гаиләсенә кергән халыкларның ашамлык исемнәрендәге уртак сыйфатларны һәм аерымлыкларны ачыклауга, шулай ук бу атамаларның семантик үзенчәлекләрен билгеләүгә юнәлтелә. Тикшерү барышында төрки һәм Кытай мәдәниятләрендә ризыкларны билгеләү өчен кулланыла торган сүзләргә чагыштырма анализ ясала. Этимология һәм атамаларның стилистик кулланылышы мәсьәләләренә аерым игътибар бирелә. Хезмәт нәтиҗәләре мәдәниятара хезмәттәшлекне һәм лингвистик типологияне алга таба өйрәнү өчен файдалы булырга мөмкин.*

Төрәк сүзләр: *милли ризыклар, төрки халыклар аш-суы, кытай ризыклары.*

Матди мәдәниятнең барлык элементлары (тору урыны, киём, ризык, йорт савытлары һ.б.) арасынан этник үзенчәлекләр нәкъ менә ризыкта ачык күренә. Туклану, мәдәниятнең иң консерватив элементларының берсе буларак, ерак үткәндә барлыкка килгән үзенчәлекләренә бүгенге көнгә кадәр саклый.

Билгеле булганча, борынгы заманнардан ук кеше үзенең яшәү урыннарында булган азык ресурсларын кулланырга мәҗбүр булган. Кеше һәрвакыт үзе даими яшәгән жирдә ашарга һәм чәчү өчен яраклы кыргый бөртекләреннән үсүен һәм кулга ияләштерү өчен кыргый хайваннарның яшәвен теләгән. Кешеләр башта кыргый формада урып, аннары чәчә башлаган беренче бөртекле ашлык Кече Азия, Фәләстин, Иран һәм Көнъяк Төркмәнстан тауларында, шулай ук төньяк Африкада үсә торган арпа булган.

Борынгы төркиләреннән туклану системасы Көнъяк Кавказның табигый-климат үзенчәлекләре тәэсирендә барлыкка килгән. Антик авторлар хәбәр иткәнчә, борынгы төркиләр бодай, арпа, тары, суган һәм сарымсак үстергәннәр, ә жыелган уңышны ашлык саклау чокырларына салганнар. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, бүгенге көндә дә азәрбайжаннарда ашлык саклау чокырлары кулланыла. Дагыстанда яшәүче азәрбайжаннар (терекеменнар) төзөгән бу хужалык чокырлары турында танылган Россия этнографы С.Ш. Гаджиев «Дагестанские терекеменцы. XIX – начало XX в.» китабында болай дип яза: «Терекеменнарның хужалык корымалары арасында ашлык өчен махсус чокырларны да искә алырга кирәк. Мондый түгәрәк чокырның тирәнлеге 2-2,5 м. Аның стеналарын камыш белән ныгытканнар, ә төбенә калын салам жәйгәннәр. Ашлыкны чокырларга, гадәттә, сукканнан һәм киптергәннән соң салалар. Чокырны имән такталар белән капшыйлар һәм өстен балчык белән сылыйлар» [3; 13].

Этнографлар билгеләп үткәнчә, һәр милли аш-суның үзенчәлеге бар, бу аларны башка халыклар ризыкларынан аерып тора. Белгечләр фикеренчә, көнкүрештә киң таралган көндәлек продуктлар гына милли булып санала. Борынгы төркиләр өчен мондый милли продуктлар булып сарык ите, бодай, арпа, тары, борыч, суган, сарымсак, йөзем, алма, тәмле һәм хуш исле кыргый яшелчәләр, сөт, эремчек, каймак, катык, кымыз, май сайалган. Танылган төрки телләр белгече К.М. Мусаев бу хакта болай билгеләп үтә: «Конкрет телне тикшерүнең иң дөрес ысулы – лексиканы тематик төркемнәр буенча өйрәнү» [6; 12]. Лексиканы һәм аерым лексик-семантик төркемнәренә өйрәнүнең бу универсаль ысулы, аерым алганда, төрки тел белемендә дә киң таралган. Мәсәлән, Б. Огел төрки телләрдә ризык атамаларын *итле*, *сөтле* һәм *онлы* һ.б. дип бүлә [7; 42]. Азәрбайжан теленең туклану лексикасын тикшерүче А.Г. Алиев аларны дүрт лексик-семантик төркемгә бүлә: *итле*, *сөтле*, *онлы*, *икмәк атамалары* [1; 28]. Бу эштә беренче тапкыр паремиологик структура, концептларда туклану лексикасы, шулай ук аучылык һәм балык тоту, дини ышанулар һәм тьюлар белән бәйлә азык-төлек бирелгән.

Югарыда аталган классификацияләрдә лингвомәдәни (когнитив, этнолингвистик, антропологик), шулай ук туклану лексикасының гендер, символик, концептуаль, социаль, иерархик аспектлары чагылыш тапмаган.

Алда әйтелгәннәр безне дә төрки телләрдә туклану лексикасын өйрәнгәндә тематик принцип анализ куллануырга этәрә. Инде эшләнгән классификацияләрне исәпкә алып һәм анализлана торган материалның конкрет мәгълүматларыннан чыгып, без төрки телләрдә туклану лексикасын тематик төркемчәләргә бүләбез.

Этнографик әдәбиятта Үзәк Азия халыкларына хас булган ике төр туклану системасы билгеле. Беренчесе *ит һәм сөт* продуктлары балансына нигезләнә. Ул кешегә организм өчен кирәкле майлар, углеводлар, аксымнар бирә, алар белән бергә крахмал һәм үсемлек витаминнары керә. Икенчесе *хайван майлары балансына һәм диңгез продуктларын* куллануга нигезләнгән. Алар аксым, сөт продуктлары белән баetylган. Ике туклану системасы да яшәүгә сәләтле булулары белән аерылып тора һәм организмны кирәкле элементлар белән тәмин итә [9; 139]. Бу фикерләрне тулысынча төрки телләрнең туклану системасына карата куллануырга мөмкин. Төрки халыкларның туклану системасы нигездә сөт-ит продуктларына нигезләнгән.

Һәрбер жәмгыятьтә туклану системасының эһәмияте һәм мәдәни эчтәлегә тикшерүчеләрнең игътибарыннан читтә калмаган. Бу аңлашыла, чөнки әлеге лексик-семантик төркемнең атамалары, ризык куллану һәм аның белән бәйлә йолалар һәм традицияләр, ризыклар эзерләү технологиясе, аларның продуктлар составы, һичшиксез, кызыклы. «Туклану системасы хужалыкның өч төре белән тыгыз бәйләнгән: ярым күчмә, күчмә һәм утрак. Һәм бу өч хужалык төре төп продуктлар жыелмасын, аларны эшкәртү, ризык эзерләү ысулларын, азык-төлек чикләүләрен һәм өстенлекләрен, кешеләрнең ашаганда үз-үзләрен тоту кагыйдәләрен билгели» [8; 163].

Галимнәр арасында төрки халыкларның ризык рационасында үсемлек продуктларын куллану мәсьәләсе турында бердәм фикер юк. Кайбер галимнәр (мисал өчен, В.А. Левшин) төрки халыкларның туклану системасы *ит һәм сөт ризыклары балансына* нигезләнгән дип саный. Башкалар (әйттик, П.В. Голубовский) күчмә халык борынгыдан ук *бөртөкле культуралар* ашаган дип саный. Тикшерүче М.О. Косвен, әлеге ризыкларның кыйммәте турында сөйләгәндә, болай дип яза: «күрәсең, бөртөкле ашыкларны башта кыздырылган килеш ашаганнар һәм соңрак яфрактарны онга мана башлаганнар» [5; 92]. Татар халкының туклану системасын өйрәнгән Этнограф А. Вамбери болай билгеләп үтә: «...татарларның ризыгы башлыча иттән тора; эгәр кайбер урыннарда

икмэк бөтенлэй билгеле булмаса да, сирэк очрый торган тансык ризыкны тәшкил итә» [2; 37].

Төрки халыклар элек-электән үсемлек продуктларын кулланганнар. Борынгы төрки сүзлекләрдә һәм халык авыз ижаты әсәрләрендә тары, арпа, бодай, қонақ (қыргый борыч) һ.б. искә алынган булуы моңа дәлил. Этнограф А. Диваев эшендә шулай ук: «...көтүчеләрнең гади ризыгы булып тары, көже (тары яки арпа бөртекләреннән эзерләнгән сөтле сыек эчемлек) санала» дип күрсәтелә [4; 137].

Қытай гастрономия мәдәниятең бай традицияләре һәм борынгы тарихы бар. Аның концепциясе борынгы қытай фәлсәфәсе белән тыгыз бәйләнгән. Безнең эрага кадәр II меңьеллыкта ук қытай хакиме И Инь «туклануны гармонияләштерү» теориясен булдыра алган. Үз чиратында, Конфуций безнең эрага кадәр VI-V гасырларда кулинар сәнгатьнең нечкәлекләрен өйрәнү белән шөгьльләнгән. Хәзерге вақытта аның күп кенә рецептлары Шаньдун провинциясендә конфуциан аш-суының нигезен тәшкил итә.

Қытайда бик киң таралган мәкаль бар “民以食为天” (Азык – халык күге), ул халык тормышында ризыкның бик мөһим урын алып торуын аңлата [10; 52]. Қытайда төрле тәмдәге ризықлар бар һәм бу Қытайның бай гастрономик культурасын күрсәтә. Һәр Қытай ризыгының үзенчәлекле тәме генә түгел, ә аерым мәгънәле атамасы да бар.

Қытай кухнясының аерым үзенчәлеге – продуктларның (яшелчә, тәмләткечләр) балансланган булуы. Шуңа күрә ризықларның кабатланмас исе, тәме һәм төсе бар. Яшелчә, тәмләткечләр һәм аларның гармонияле бердәмлеге борынгыдан Қытай ризық эзерләү сәнгатең нигезе булып саналган.

Традицион ризыкның тәме генә түгел, файдасы һәм хәтта шифалы булуы да бик мөһим. Шуңа күрә Қытай аш-суында тәмләткеч үләннәр киң таралган. Борынгы Қытай аш-суында инь һәм ян төшенчәләренә зур игътибар бирелгән. Барлык ризықлар энергия бирә һәм тынычландыра торганнарға бүленгән. Мәсәлән, ит – чиста ян-продукт; су үзәндә инь энергиясен йөртә. Сәләмәтлекне һәм озын гомерне сақлап калу, инь белән янны гармониядә тоту өчен, үз рационыңны шулай төзәргә кирәк дигән ышану яшәп килгән [10; 42].

Қытай табынының бик мөһим элементы – аның тышкы кыяфәте, ризықларның урнашу тәртібе һәм аларда төсләр комбинациясе. Өстәл сервировкасы гадәттә ак-зәңгәр төсләрдә сақлана, ачық төсләр яки контрастлы комбинацияләр кулланылмый. Ашлар хризантема чәчәкләре, бодай башақлары яки сәер хайваннар рәвешенә китерелгән яшелчә, жиләк-жимеш белән бизәлә. Қытай кухнясының күпчелек ризықлары бик күп компонентлы. Һәрбер ризық күп санлы өлешләрдән тора, аларның

һәрберсе аерым эзерләнә, һәм ахырдан гына барысы бергә кушыла. Төрлө ризыкларның бик күп, бер-берсенә туры килми кебек тоелган исләре һәм тәмнәре Кытай кухнясында бербөтен булып, органик рәвештә кушыла. Кытайларның аш-су сәнгатенең максаты – кунак ризыкның нинди компонентлардан торганын аңламасын өчен, башлангыч продуктның чын исен яшерү. Әзәр ризыкның бизәлеше һәм тышкы кыяфәте шул ук максатка хезмәт итә [10; 59].

Ризык атамалары Кытай мәдәниятенә мөһим өлеш булып тора, анда Кытай халкының зирәклегә чагыла. Аш-су атамалары халыкара коммуникацияләрдә Кытай мәдәниятен таратуда мөһим роль уйный. Һәм алар тел билгеләре генә түгел, ә икътисад, сәясәт һәм җәмгыять үсешен чагылдырган Кытай мәдәниятен ачыклаучы да. Кытай мәдәниятендә ризыкларны ничек эзерләү генә түгел, ә аларны ничек атау да мөһим, чөнки исемнәрдә ризыкларның эчтәлегә дә, аларның мәдәни кыйммәтә дә чагыла. Гадәттә Кытай ризыкларының атамалары 2-8 иероглифтан ясала [12; 23], иң кыска ризык исемнәре ике иероглифтан гыйбарәт, мәсәлән, 凉粉, 豆花, 扣肉 һ.б. Күпчелек тикшерүчеләр Кытайда ризыклар исемнәре номинациясенә алты төп тибын билгелиләр: 1) төп продукт буенча; 2) эзерләү ысуллары буенча; 3) формасы буенча; 4) тәме буенча; 5) ризыкның кайда барлыкка килүе турында; 6) мәдәни факт, милли бәйрәм, вакыйга, персонаж һ. б. белән бәйлә. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, күпчелек ризыкларның номинациясе бер модель буенча гына түгел, ә берничә модель нигезендә ясалган. Мәсәлән, Кытайның билгеле ризыгы 地三鲜 (пъинин – *dīsānxiān*), аның исеме турыдан-туры «өч жир сафлыгы» дигәнне аңлата. Бу ашамлык төп продукт моделе һәм урын моделе буенча аталган. Бу ризык Кытайның төньяк-көнчыгышынан килә һәм кыздырылган баклажан, татлы борыч һәм бәрәңгә катнашмасыннан тора. Нэкь менә бу өч яшелчә кыш көне Төньяк Кытайда яшелчә рационының нигезен тәшкил итә, чөнки кыш көне бу төбәктә башка яшелчәләр һәм жиләк-жимешләр киң таралмаган. Тарихи факторлар моделе буенча гына аталган ризык бар. Мәсәлән, «кырмыскалар агачка менә» дигәнне аңлаткан 蚂蚁上树 (пъинин – *mǎyǐshàngshù*) ризыгы. Бу ризыкның төп продукты – фунчоза һәм дуңгыз ите, ләкин аларны бу ризыкның атамасында күрсәтмәгәннәр, чөнки Кытайда яшәүче һәр кеше ризыкның нәрсәдән торганын аңлый.

Шул ук вакытта 蚂蚁上树 (пъинин – *mǎyǐshàngshù*, «кырмыскалар агачка менә») исеме бик ярлы гаилә турында риваять белән бәйлә. Бу гаилә шулкадәр ярлы булган ки, итне күпләп сатып ала алмаган, бары тик бик кечкенә генә кисәкләп кенә кулланган. Итне гаиләнең барлык әгъзалары ашасын өчен, бүлүргә кирәк булган, шулай итеп, вак ит

кисәкләрен камыр ризыклары белән бергә кыздырганнар. Бу ризыктагы токмач – агач белән, ит кырмыскалар белән чагыштырыла, ә күтәрелергә (йөрергә, сөйрәлергә) фиғыле пешерелгән фунчозаның ябышучанлыгын чагылдыра [13; 7-8].

Формасын исәпкә алып уйлап чыгарылган ризыклар исемнәре дә бар. Иң таралган ризыклар – **松鼠鱼** (*ньинин – sōng shǔ yú*, «тиен сыман балык») һәм **孔雀开屏鸡** (*ньинин – kǒngquè kāipíng*, «тавлин сыман тавык»). Метафораны еш кына ризыкларны атаганда, аларның матурлык дәрәжәсен арттыру максатыннан кулланалар. Мәсәлән, кайвакыт ризыкның ялтырап торган төрөн аңлатканда **水** (*су*) сүзен кулланалар. **蟹黄水饺** (*ньинин – xièhuángshuǐjiǎo* «бәллүр пилмәннәр») монда **水** (*су*) сүзе парда пешерелгәннән соң пилмәннең үтә күрәнмәле һәм ялтырап торган рәвешен тасвирлый. Баоцы / пилмән – камырдан һәм фарштан эзерләнган ризык, формасы буенча россиялеләргә таныш мантыйларны хәтерләтә.

Аш-суларның исемнәрендә каламбур – кызыклы мэдәни фактор. Кытай ризыгы **炒青椒红椒** (*ньинин – chǎo qīngjiāo hóngjiāo*, «кыздырылган кызыл һәм яшел борычлар») башка әдәби исемгә дә ия – фразеологизм **绝代双骄** (*ньинин – jué dài shuāngjiāo*, «ике искиткеч герой»). Беренче атамасында **椒** (*jiāo*) иероглифы борыч дигәнне белдерсә, икенчесендә **椒** (*jiāo*) батыр, герой дигәнне аңлата [12; 182].

Кытай һәм төрки ризыкларның лексик-семантик төркемнәрен өйрәнү төрле халыкларның мэдәни үзенчәлекләре һәм кулинар традицияләренә лексикада ничек чагылыш табуын күрергә мөмкинлек бирә. Ике кухняның да үз уникаль ризыклары бар, әмма шул ук вакытта составында үзара киселеш һәм йогынтыны сизергә була. Ашамлыкларның исемнәрендәге охшашлык ингредиентларның уртақ чыганақлары, сүздә элементләре яки кытай һәм төрки халыклар арасындагы мэдәни алмашулар белән бәйлә булурга мөмкин.

Гомумән алганда, ризыклар белән бәйлә лексикасын анализлау безнең алда төрле халыклар дөньясының мавыктыргыч сурәтен ача, аларның мэдәни үзенчәлекләрен һәм үзара бәйләнешләрен тирәнрәк аңларга мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. Алиев Г.К. Бытовая лексика азербайджанского языка. – Алма-Ата: Жазушы, 1998. – 129 с.
2. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – Ташкент: Фан., 1968. – 482 с.
3. Гаджиев С.Ш. Дагестанские терекеменцы. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1990. – 216 с.
4. Диваев А.А. О свадебном ритуале киргизов Сыр-Дарьинской

области. – Казань: Типолитография императорского университета, 1989. – 298 с.

5. Косвен М.О. Очерки первобытной культуры. – М.: Издательство Академии наук, 1957 г. – 237 с.

6. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.

7. Огел Б. Тюркская мифология. – Анкара: История турков, 1991. – 234 с.

8. Тайжанова Г.Е. Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.

9. Энгельс Ф. Диалектика природы. – М.: Политиздат, 1975. – 392 с.

10. 吴伟雄.好易学英汉笔译// Hǎo yì xué yīng hàn bǐ yì. – 广州:广东世界图书 出版公司, 2000. – 342 页.

11. 熊欣.跨文化交际理论下的中国菜名英译研究// Kuà wénhuà jiāojiè lǐlùn xià de zhōngguó cǎimíng yīngyì yánjiū. – 上海: 上海外国语大学, 2013. – 202 页。

12. 熊欣.跨文化交际理论下的中国菜名英译研究// Kuà wénhuà jiāojiè lǐlùn xià de zhōngguó cǎimíng yīngyì yánjiū. – 上海: 上海外国语大学, 2013. – 202 页。

13. 杨琳申楠.论跨文化传播中我国文化软实力的提 升// Yánglín Shēnnán. Lùn kuà wénhuà chuánbō zhōng wǒguó wénhuà ruǎn shí lì de tí shēng. – 西安: 西安交通大学学报(社会科学版), 2012. – № 1 – 页 6-11.

© Мөхәммәтшина А.Ф., 2024

УДК 821.512.145

Муратова М.И.,

Уфа ш., Россия

Фәнни җитәкче – ф.ф.к., доцент М.С. Шәрипов

Н.ИСӘНБӘТ ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ КОНФЛИКТ ЧАГЫЛЫШЫ

Аннотация: мәкаләдә Нәкый Исәнбәт драмаларындагы конфликт үзенчәлекләре карала.

Терәк сүзләр: драма, Нәкый Исәнбәт, характер, конфликт, фольклор, комедия, трагедия.

Татарстанның халык язучысы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Нәкый Исәнбәт – үзенчәлекле шәхес, милли сәхнәбездә үз мәктәбен булдырган драматург, кабатланмас талант иясе.

Әдәбият, фән майданында аның кебек киң колач жәеп, жигелеп эшлэгән башка берәүне замандашлары арасынан атавы да кыен. Ил, милләт өчен катлаулы елларда да ул үз кыйбласын саклап кала алган шәхес. Төрле яктан кысу, эзәрлекләү, гаепләү-мәсхәрәләргә дучар ителгән булса да, татар халкына бай мәдәни мирас калдыра алган Н.Исәнбәт бүгенге көндә дә актуаль, чөнки аңа игътибар күп.

Бу эштә без, Н.Исәнбәт драмаларында конфликт чагылышын карап китәбез. Эшебезне драматик конфликтның асылын ачыклаудан башлайбыз.

Н.Исәнбәт драматургиясендәге конфликт чагылышы проблемасын ачыклау гомумтеоретик категорияләр тирәсендәге фикерләүләргә дә алып килә. Конфликт- ул капма-каршы юнәлешле мотивлар (мәңфәгатьләр, максатлар, идеаллар, ышанулар) яки фикерләр (карашлар, бәяләмәләр һ.б.) бәрелешүе нигезендә барлыкка килгән каршылык.

Еш кына иштергә туры килә: конфликт – драма эсәренә беренчел элемент. Теләсә кайсы драмада конфликт чагылдырылган чынбарлыкның каршылыктардагы хәрәкәтен күрсәтә. Заманча театр белемдә һәм әдәбият белемдә «драматик хәрәкәт» төшенчәсен дә, бу чынбарлыкта чагылыш үзенчәлеген дә үз эченә ала торган категория барлыкка килә. Бу категориянең исеме – драматик конфликт.

Драматик эсәрдәге конфликт, реаль тормыш каршылыктарын чагылдырып, сюжет-конструктив билгеләнеше генә түгел, драманың идея-эстетик нигезе дә булып тора, аның эчтәлеген ачарга хезмәт итә.

Теләсә кайсы конфликт нигезендә яктарның ниндидер мәсьәлә буенча я капма-каршы позицияләрен, я бу шартларда аларның капма-каршы максатларын яки ирешү чараларын, я мәңфәгатьләрен, теләкләрен, оппонентларның жәлеп ителүен һ.б.ны үз эченә алган хәл ята. Шулай итеп, конфликтлы ситуация, һичшиксез, объектлар һәм конфликт субъектларын үз эченә ала. Бу конфликтның базасы була. Субъект – конфликтлы вазгыять тудырырга һәм конфликтның барышына үз мәңфәгатьләренә бәйлә рәвештә йогынты ясарга сәләтле актив як. Конфликтның алыштыргысыз элементларының берсе – объект, ягъни конкрет сәбәп, мотивация, конфликтның хәрәкәтен этәрүче көч.

Драматик конфликт авторның тормышны күзәтә белүен һәм аны тирән аңлай белүен күрсәтә, шулай ук сурәтләнгән күренешнең асылын тирәнрәк ачарга, төгәл һәм бербөтен тормыш картинасын төзәргә мөмкинлек бирә. Драматургияне һәм театрны ойрәнгән заманча теоретикларның күпчелеге билгеле бер ачыклык белән драма конфликтын драманың нигезен тәшкил итә дип раслай.

Конфликтның төп вазифасын аңлар өчен, Н.Исәнбәт драматургиясендә, берничә эсәрдә конфликтлы ситуацияләрне карап, анализ ясау – безнең төп бурычыбыз.

Нәкый Исәнбәт – татар драматургиясенең төрледеген, үсеш-үзгәрешен, тема һәм жанр байлыгын, заман проблемаларын чагылдырган авторларның берсе. Язучының драматургиясе дулкыны әдәбиятка килгән дәвер илдә барган кискен социаль бәрелешләр белән бәйле иде. 1917 елда 18 яшьлек яш драматург Октябрь инкыйлабын алкышлап каршы ала. Яңа хакимият тарафыннан вәгъдә ителгән яңа тормыш, яңа идеаллар, ирек яңалыкка суссаган Нәкый Исәнбәтне дәртләндереп жибәрә, ул кызыллар идеологиясенә буйсына һәм бу вакытта барлыкка килгән бәрелешләр эчендә актив кайный.

Революциядән соң язучы житди социаль конфликтлы эсәрләр ижат итү югарылыгына күтәрелде.

20 нче еллардагы сыйнфый көрәш социалистик жәмгыять төзүдәге кыенлыктар, пролетариат культурасы турындагы фикерләр «Культур Шәнгәрәй», «Пикүләй Шәрәфи», «Портфель» комедияләренең үзгендә тора. Бу эсәрләрдә драматург нәпманнарның иркенләп үзләренчә яшәп, астыртын эш алып баруларын сүрәтли. Яңа шартларда яңа проблемаларның тууын күрсәткән соңгы картиналар аша драматург илне социалистик үзгәртеп коруның беренче адымнарын чагылдыра. Власть советлар кулында. Эмма искелек мирасы да көчле эле. Искелек яңалык белән күрше яши. Аның яңа шартларда баш калкытулары, төрле формада яшәү хокукы дөгъвалары көлке күренеш буларак кабул ителә.

«Портфель», «Пикүләй Шәрәфи» эсәрләренең көлү объекты нәк менә шул «советча костюм киеп алган» кешеләр – миргаяннар, дригамбәрләр, мәгъсумнар, камәрәтдиннәр. Алар бик оста итеп совет законнарына аркаланалар, күкрәк сугып «нәселләре белән революционерлар» булуны дөгъвалыйлар, «батраклык» таныклыктарын күрсәтәләр. Менә ул нинди – яңа заманның яңа сатирик объекты.

1954 елда язылган «Зифа» үзенә сәнгатьчә эшләнеше, проблематикасының яңалыгы белән Н. Исәнбәт комедияләре арасында аерым урын тота. «Зифа» бүгенге обывательләргә, мешаннарны, карьеристларны үткен сатирик көлү объекты итеп ала коммунистик идеалларны яклап, совет кешесенең югары мораль сыйфатлары өчен көрәшә.

Беренче карашка эсәрдә матур гына тормыш алып баручы ир белән хатынның бозылышуы гына тасвирланадыр сыман. Эмма Н. Исәнбәт мәсьәләне болай тар планда гына хәл итми. Бу конфликтны тудырган сәбәпләрне ачу, бүгенге мешанлыкның яшәү формаларын фаш итү, ягъни житди мораль-этик мәсьәләләргә күтәрү монда беренче планда тора.

«Зифа»ның конфликттын персонлаштырылмаган дияргә мөмкин. Чөнки эсәр, көлү объекты итеп алынган Айдар, Зифа, Эсмральда, Кэлэмзә, Бикәмәт, Илдарханнар арасындагы тышкы конфликттан бигрәк, бу типлар белән авторның персонлаштырылмаган уңай идеалы арасындагы конфликтка корылган. Биллүр, Алмаз, Андреев образлары исә, яш буын вәкилләре образлары буларак, авторның уңай идеалын теге яки бу дәрәжәдә чагылдырсалар да, көлү объекты белән конфликтка кермиләр диярлек, бу персонажлар нигездә үз дөнъяларында яши бирәләр. Аларның шундый үзенчәлекле урын тотуларын, үзәк вакыйгаларга ябышмыйча артык булып тоелуларын үз вакытында тәнкыйть тә билгеләп үтте.

Шулай итеп, Н. Исәнбәтнең эсәрләрендә төрле типтагы конфликтлы ситуацияләрдә күрсәтелә, барысы да диярлек житди ижтимагый каршылыкларны гәүдәләндерүләре, тирән социаль эчтәлекле булулары белән аерылып торалар. Тарихи-революцион вакыйгалар, социаль каршылыклар турында язганда, Н. Исәнбәт нигездә сатирик көлү формасын сайлап ала. Әдипнең мондый эсәрләрендә житди комедияләрнең мөһим бер сыйфаты – кешелеклелек, гуманизм, тормышны инъкар итү принциплары саклана.

Әдәбият

1. Ф. Хатипов Әдәбият теориясе // Мәгариф. – 1999. – № 4. – 26 б.
2. Чистюхин И.Н. О драме и драматургии. – Орел: Грант, 1999. – Б. 250.
3. Основы драматургии: учебн. пособие. – Санкт-Петербург: СПбГУКИ, 2005. – С.56.
4. Ханзафаров Н.Г. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1982. – 190 б.
5. Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. – Казан: Мәгариф, 2004. – Б.136-137.

© Муратова М.И., 2024

УДК 821.512.145

Муратова М.И.,
Уфа ш., Россия
Фәнни журналист – ф.ф.к., доцент М.С.Шәрипов

Н.ИСӘНБӘТ ДРАМАТУРГИЯСЕН МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮНЕҢ КАЙБЕР АСПЕКТЛАРЫ

Аннотация: мәкаләдә мәктәптә Нәкый Исәнбәт драматургиясен өйрәнү аспектлары карала.

Терәк сүзләр: драма, Нәкый Исәнбәт, характер, конфликт, мәктәп, педагогика, әсәр.

Татар драмаларын мәктәптә өйрәнү – укытучылар алдында торган мөһим бурычларның берсе. Бу эш сәхнә әдәбияты тарихын тирәнтен белүне сорый. Татар пьесалары булмаса, драматургия турында укучылар алдында сүз башлап та булмас иде.

Тагын да мөһим бер фактны билгеләргә кирәк. Н.Исәнбәт драматургиясе XX гасыр барышында хәрәкәт иткән татар сүз сәнгате тарихы белән тыгыз бәйләнгән иде. XIX йөз ахыры, XX гасыр башы татар классиклары тарафыннан ижат ителгән пьесалар яшь драматург Н.Исәнбәткә осталыкка өйрәнү мәктәбе булып тора. Бу урында татар сәхнә әдәбияты узган юлга күз салу урынлы булып, безнеңчә.

Билгеле ки, татар пьесалары XIX ахырында языла башлый. XIX йөзнең соңгы чирегендә беренче адымнарның ясаган татар драматургиясе, әдәбиятның бер төре буларак, һәрвакыт халык мәнфәгатен күздә тотып, аның рухи-әхлакый ихтыяжына җавап биреп килә. Ул үзенең тарихында түбәндәге чор-этаплар аша үтә: 1) драматургиянең беренче адымнары (1887-1905); 2) XX йөз башы (1905-1917); 3) 1917-30 еллар; 4) Бөек Ватан сугышы чоры (1941-1945); 5) сугыштан соңгы еллар (1945-1950 еллар ахыры); 6) «торгынлык еллары» (1950 еллар ахыры – 1985); 7) хәзерге сәхнә әдәбияты (1985-2023).

Федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләпләренә ярашлы рәвештә төзелгән дәреслекләрдә Нәкый Исәнбәт ижаты мәктәптә укуның төрле баскычларында урын ала. Билгеле булганча, яңа шартларда белем бирүнең төп максаты – укучыга эзер белем җиткерү генә түгел, ә аның үзен мөстәкыйль рәвештә белем алырга һәм бу белемнәренә тормышта ижади кулланарга өйрәтү, укучыларның ижади сәләтләрен үстерү, потенциалларын ачу буларак күзәлләнгән. Мөстәкыйль шәхес тәрбияләүдә әдәбият дәресләре иң алдынгы позициядә тора. Укучы әсәренә объектив һәм субъектив бәяләргә, үз фикерен төрле дәлилләр кулланып расларга өйрәнергә тиеш. Бу күнекмәләр, нигездә, әдәби әсәр һәм төрле текстлар анализлау процессында үстөрелә. Заманча уйлаган, әсәрләренең фәлсәфи тирәнлегенә дөньяның атаклы философлары белән ярыштырай булган, һәр сүзгә сайлап, урынын белеп куллануда гажәеп зәвыклылык күрсәткән Исәнбәт ижаты – бу яктан тиңсез хәзинә булып тора. Аларны методик яктан дәрәҗәләп тәкъдим итә белү – татар әдәбияты укытучысы алдында торган зур бурыч.

Татар мәктәпләрендә Нәкый Исәнбәт ижаты белән танышу А.Әхмәдуллин җитәкчелегендә төзелгән программа буенча, башлангыч сыйныфта ук башлана. Икенче сыйныф укучылары әкиятләр белән

танышканда, Нәкый Исәнбәт дигән авторның барлыгын үз аңнарында билгелеләр, язучының «Мияубикә төше», «Мыраужан агай хәйләсе» хикәяләре белән танышалар. Әсәрләргә укыгач, кеше тормышында юморның уңай тәэсире турында сөйләшү алып барырга мөмкин. Шулай ук өйрәнгәннәргә ныгыту күнегүләре үткәрәп була. Мәсәлән, әсәрдәге өзекне аерым битләрдә укучыларга тарату, андагы жылы-тойгылы, иркә-назны белдергән сүзләргә сары төс белән асызыклау алымын кулланып була. Укучылар Н.Исәнбәтнең «Мияубикә төше» шигырен укып, сүзләргә астына сызалар:

– Нихәл, иркәм, Мияубикәм

– Килчә, кил миңа:

Нинди төшкәй

Күрдәң, пәскәй,

Сөйләп бир миңа.

Хикәяләр турында фикер йөртү вакытында укытучы укучылардан мазәк хәлләргә табуларын сорый ала. Бу әсәрләргә анализ ясау вакытында укытучының төп бурычы – кызыклы вакыйгаларны аңлай белергә өйрәтү, тормышта көлкеле әсәрләргә ролен билгеләргә өйрәтү.

Өченчә сыйныфта әдәби уку өчен тәкъдим ителә торган әсәрләр арасында Нәкый Исәнбәтнең «Ябалак белән Чыпчык» мәсәле бар. Әсәргә балалар үз алдына укып чыгалар. Дәрәслек авторлары укучыларга түбәндәгә сорауларны тәкъдим иткәннәр, шуның буюелән аларны әңгәмәгә жәлеп итәргә мөмкинлек бирәләр: әсәрдә нинди геройлар бар? ябалак, чыпчык турында ни беләсез? чыпчык ябалактан ничек котыла? Балалар төп нәтижә ясарга тиешләр: тапкырлык бәладән коткара, нинди генә авырлык килеп чыкмаса да кешегә югалып калырга ярамый.

Дүртенчә сыйныфта Нәкый Исәнбәт ижатын өйрәнү дөвам ителә. Бу сыйныфта әдипнең «Туган ил», «Өч матур сүз» шигырьләре анализлана. Дәрәс планы төзегәндә беренче этап итеп язучының тормышы, ижаты белән танышу үткәрергә, икенче этап – шигырьләргә чылбырлап, сәнгатьле итеп уку, өченчә этап – әсәрнең эчтәлеген үзләштерү, фикерләү дәрәжәсен үстерү. Укып чыкканнан соң, укучылар тәкъдим ителгән сорауларга жаваплар бирәләр, шигырьләргә төп бурычын, максатын билгелеләр. Балалар төп фикергә киләләр: Туган илне сөю, ватанчылык хисе – кеше күңелендәге иң изге, иң нечкә һәм иң олы хисләр.

Индивидуаль эш өчен тәкъдим ителгән сорау һәм биремнәрдә рифмаларның ролен ачык лау өстендә дә эш алып барыла. Укучылар Нәкый Исәнбәтнең «Туган ил» шигырен укып, охшаш яңгырашлы, аһәңле сүзләргә табалар.

Укучылар рифмалашкан сүзләрне табалар: илкәем – әнкәем, нурлырак – моңлырак. Күренгәнчә, шигырь юлларын рифмалашкан сүзләр үзара бәйләп тотта, бер генә сүзнең урынын алыштыру да аның жиимерүенә китерә. Шулай ук вакытта охшаш яңгырашлы сүзләр шагыйрь фикерен тәэсирләнә итеп биридә дә катнашалар.

«Өч матур сүз» шигыренә дәреслектә аерым урын бирелә, авторларның анализы дә тәкъдим ителә. Нәтижәдә, укучылар мондый фикергә килергә мөмкиннәрләр: әти-әни, туган жир – дөньядагы иң кадерле төшенчәләр, аларга һәрвакыт ихтирам хисен тою, кайда гына булсаң да туган якны, кешеләрне күңелендә саклау, онытмау.

Бишенче сыйныф укучылары беренче тапкыр Н.Исәнбәт драматургиясә белән танышалар. Укучылар игътибарына язучының күренекле әсәрләренә берсә – атаклы «Хужа Нәсретдин» комедиясә тәкъдим ителә. Әсәр чылбыр буенча, яки рольләргә бүлөп уку өчен уңайлы язылган. Укучыларга чын татар кешесен, аның уңай сыйфатларын күрсәтү язучының төп максаты булып тора. Комедиядә Хужа образы гаделлек сагында торучы итеп бирелә. Гаделлек өчен көрәшнә ул зирәклек һәм тапкырлык аша алып бара. Әсәр текстының тәрбияви потенциалы зур булу аерып тора.

Югары сыйныфта укучылар Нәкый Исәнбәтнең «Идегәй» дастанын өйрәнәләр. Мәгълүм булганча, Бөтендөнья татар конгрессы 2023 елны дастаннар елы дип игълан итте. 2023 елның 10 гыйнварында Казанда «Дастаннар елы»ның рәсми ачылышына багышланган матбугат конференциясә узды. Конференция барышында төрле максатлар һәм эшләр билгеләнә. Дастаннарны өйрәнү балаларда һәм, гомумән, киң жәмәгатьчеләктә милли үзәк тәрбияли торган бер ысул булып тора. Шулай ук спектакльләр, мультфильмнар һ.б. чыгару кебек ысулларны да кулланырга кирәк. Бүгенгә көндә мәктәпләрдә дастаннарны уку проблемасы да бар: «Идегәй» дастанынан кала башка дастаннар өйрәнелми. Балалар өчен гадирәк вариантлар эшләнә, аларны хрестоматия итеп чыгару мөмкинлеген дә карарга кирәк. «Минем фикеремчә, тарихи дастаннарда аеруча зур игътибар бирергә кирәк. Бәхеткә, барлык дастаннарыбыз да исән, басылган. Алга таба шушы юнәлештә эшнә дәвам итәргә кирәк», – диде, тарих фәннәре докторы, этнограф, «Туган жир» журналы баш мөхәррире Дамир Мәүләви улы Исхаков.

Кызганычка каршы, дастаннарда хәзергә мәктәптә артык игътибар бирелми. Бу күренеш бик борчый, чөнки дастанның әһәмияте татар тормышында бик зур. Дастаннарда татар халкының милли аны, тарихы, истәлекләре сакланган, һәм алар, чыннан да, халыкның хазинәсә дип билгеләнә. Мәктәптә өйрәнелә торган бердәнбер «Идегәй» дастанының уку үзгәрткәнләренә тукталыйк. Унберенче сыйныфта, программа

буенча моньң өчен өч сэгать вакыт каралган, бу вакыт эчендә әдипнен тормыш юлына һәм ижатына күзәтү ясала, түбәндәге сыйныфта өйрәнгән әсәрләре искерә төшерелеп үтә, Идегәй дастаны тулысынча укыла, анализлана. Укытучы укучыларга мәгълүмат бирә

Нәкый Исәнбәт, тагын да баетып дастанның чәчмә юлларын тулысынча тезмә итеп үзгәртә. Шигырь юлларын күп кенә мәкаль-әйтемнәр белән бизи. «Идегәй» дастаны Исәнбәт эшкәртүендә 1940 елда «Совет әдәбияты» журналының 11, 12 нче саннарында басылып чыга. Ләкин бу бик күп ризасылрыклар тудыра, Нәкый Исәнбәтне үзеннән өстәүләрдә, яна бүлекләр кертүдә, чәчмә юлларны тезмәгә әйләндерүдә гаеплиләр. Вакытлар берәз үткәч, Нәкый Исәнбәтне акыйлар, аны «сәнгать реставраторлыгы» юлы белән дастанны ижади торгызып, татарның борыңгы горәф-гадәтләре, казанышлары, дәүләт тоту тәртибе сурәтләнгән тарихи-фәлсәфи роман дәрәжәсенә житкәргән олы шәхес дип исбатыйлар.

Укытучы дастанның ничек килеп чыгуы, тарихын кыскача сөйләп үткәч, укучылар алдында түбәндәге максатлар куела: Дастанда сурәтләнгән тарихи шәхесләр алдында торган төп проблемаларны, геройлар арасында килеп чыккан каршылыкларның төп сәбәпләрен ачыклау; дастан белән эшләү күнекмәләрен үстерү; «Идегәй» дастанының татар әдәбиятында тоткан урынын, аның әһәмиятен ачыклау; укучыларда татар халкының үткәнә, тарихи шәхесләренә карата ихтирам тәрбияләү.

Укучыларда Н.Исәнбәт ижатына игътибар арта, аның башка әсәрләрен дә балаларга тәкъдим итәргә мөмкин. Бәйрәм вакытларында, мәсәлән, аның тарихи-патриотик пьесаларын сәхнәләштерерәгә була, ачык дәрәсләр, дәрәстән тыш эшләр башкарырга мөмкин.

Язылганнарга гомуми йомгак ясап, шуны әйтәргә була: Нәкый Исәнбәт ижаты дәрәсләкләрдә уңышлы яктыртыла, татар мәктәбендә әдәбият дәрәсләрен шушы дәрәсләкләр нигезендә өйрәнгән укучыда Исәнбәт шәхес һәм шагыйрь буларак тулы күз алдына бастырыла ала.

© Муратова М.И., 2024

УДК 81'362

*Najmiddinova G.N.,
Navoiy, O'zbekiston*

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VA ULARNI TA'LIMDA QANDAY QILIB TO'G'RI ISHLATISH KERAK

Annotsiya: ushbu maqolada sun'iy intellektдан ta'limda qanchalik samarali foydalanish mumkinligi, sun'iy intellektning ijobiy va salbiy tomonlari hamda uning ta'lim sohasida yaratayotgan imkoniyatlari tushuntiriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, o'rganish, moslashish, monitoring, mashq vazifalari, ijobiy xususiyatlar, aloqa, axborot xavfsizligi.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari ta'lim sohasida samarali vosita sifatida rivojlanmoqda va undan to'g'ri foydalanish turli jarayonlarni yanada avtomatlashtirish va o'quv jarayonini individuallashtirish imkoniyatini beradi.

Sun'iy intellekt imkoniyatlari ta'limda turlicha keltirib o'tilgan va ular quyidagicha:

1. **Individual yondashuv:** SI algoritmlari yordamida har bir o'quvchining ehtiyojlariga mos ta'lim dasturlarini ishlab chiqish mumkin. Misol uchun, adaptiv ta'lim platformalari o'quvchining bilim darajasiga moslashadi va mos materiallarni taklif qiladi³.

2. **Ta'lim sifatini monitoring qilish:** Elektron o'quv platformalarida o'quvchilarning bilimlarini real vaqt rejimida baholash va nazorat qilish imkonini beradi. Bu pedagoglarga samarali tahlil qilish va o'quv jarayonini moslashtirishda yordam beradi⁴.

3. **Repetitiv vazifalarni avtomatlashtirish:** Testlarni avtomatik baholash, o'quv materiallarini tashkil etish va ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonlari SI texnologiyalari yordamida soddalashtiriladi⁵.

4. **Til o'rganish va muloqot vositalari:** SI asosida yaratilgan chat-botlar va ovoqli yordamchilar o'quvchilarga chet tillarni o'rganishda ko'maklashadi⁶.

Sun'iy intellektdan to'g'ri foydalanish yo'llari turlicha bo'lib, undan ta'lim sifatini yaxshilash uchun to'g'ri foydalanish talab etiladi. SI texnologiyalaridan foydalanganda, o'qituvchilar texnologiyaning maqsadga muvofiqligini ta'minlashlari kerak. Texnologiyalar o'quv jarayonini boyitishga xizmat qilishi kerak, uni murakkablashtirmasligi lozim. Shuningdek o'qituvchilarni yangi texnologiyalarni to'g'ri qo'llashga o'rgatish zarur. Maxsus treninglar va malaka oshirish kurslari bu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. Axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi..

---

³ Sun'iy intellektni ta'limda qo'llash bo'yicha innovatsion tadqiqotlar, bestpublication.org(<https://bestpublication.org>)

⁴ Axrorjon Yo'ldoshevning "Ta'limda sun'iy intellektning imkoniyatlari" maqolasi, [ares.uz](<https://ares.uz>)

⁵ Axrorjon Yo'ldoshevning "Ta'limda sun'iy intellektning imkoniyatlari" maqolasi, [ares.uz](<https://ares.uz>)

⁶ Sun'iy intellektni ta'limda qo'llash bo'yicha innovatsion tadqiqotlar bestpublication.org(<https://bestpublication.org>)

SI texnologiyalaridan foydalanishdan oldin, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar va amaliy sinovlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Sun'iy intellektning ta'lim sohasida bir qancha afzalliklari mavjud va ular quyidagicha:

1. Individual yondashuv imkoniyati:

-Sun'iy intellekt (SI) har bir o'quvchining ehtiyojlariga mos ravishda ta'limni shaxsiylashtirish imkonini beradi. Masalan, adaptiv o'quv tizimlari o'quvchining bilim darajasiga mos keladigan materiallarni taklif qiladi.

2. O'qituvchilarning yukini yengillashtirish:

- Takroriy vazifalarni avtomatlashtirish (testlarni tekshirish, ma'lumotlarni tahlil qilish) orqali o'qituvchilar asosiy vazifalariga, masalan, darslarni ishlab chiqish va o'quvchilar bilan muloqot qilishga e'tibor qaratishlari mumkin.

3. Bilimni baholash va monitoring qilish:

- SI o'quvchilarning bilimlarini tez va aniq baholash imkonini beradi. U real vaqt rejimida o'zgarishlarni kuzatib, kuchli va zaif tomonlarni aniqlaydi.

4. Ta'limga kengroq kirish imkoniyati:

- SI yordamida ta'lim xizmatlari masofaviy va global miqyosda ko'proq odamlarga yetkazilishi mumkin. Bu ayniqsa chekka hududlarda yashovchi yoki resurslarga ega bo'lmagan o'quvchilar uchun foydalidir

5. Chet tillarni o'rganishda yordam:

- Ovozli yordamchilar va tarjima dasturlari chet tilni o'rganishni osonlashtiradi. Ular talaffuzni yaxshilash va so'z boyligini oshirishga yordam beradi

Sun'iy intellektning ijobiy sifatleri bilan bir qatorda uning kamchiliklari ham mavjud:

1. Shaxsiy ma'lumotlarning xavfsizligi:

- O'quvchilarning ma'lumotlarini yig'ish va saqlash jarayonida maxfiylik va axborot xavfsizligi muammolari yuzaga kelishi mumkin.

2. Texnologiyaga qaramlik:

- O'quvchilar va o'qituvchilar SI texnologiyalariga haddan tashqari ishonib, o'zlarining ijodiy va analitik ko'nikmalarini rivojlantirishdan chetlashishlari mumkin.

3. Ta'lim tizimida tengsizlik:

- SI texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati barcha ta'lim muassasalarida mavjud emas. Bu texnologiya bo'lmagan hududlarda ta'lim sifatida farqlarni keltirib chiqarishi mumkin.

4. Emotsional muloqot yetishmasligi:

- SI texnologiyalari insoniy hissiyotlarni to'liq taqlid qila olmaydi, bu esa o'quvchilarning motivatsiyasi va hissiy ehtiyojlariga e'tibor yetishmasligiga olib kelishi mumkin.

5. Texnologiya va infratuzilma muammolari:

- SI tizimlari qimmat texnologiya va yaxshi infratuzilmani talab qiladi. Kam rivojlangan hududlarda bu muammo bo'lishi mumkin

Adabiyotlar ro'yxati

1. ARES.UZ: Ta'limda sun'iy intellektning imkoniyatlari](<https://ares.uz>)
2. Axrorjon Yo'ldoshevning "Ta'limda sun'iy intellektning imkoniyatlari" maqolasi, [ares.uz](<https://ares.uz>)
3. Najmiddinova M.N. Najmiddinova G. N. "PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR IMPROVING STUDENT KNOWLEDGE WITH THE HELP OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE " INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCHERS www.wordlyknowledge.uz Volume: 2, Issue: 1, 2023

4. Najmiddinova M.N. Kazakova M.U. Kuvandikov R. a. Mingyasharova M.E. "COGNITIVE-SEMIOTIC DERIVATION AS a MECHANISM OF FORMATION AND EVOLUTION MODERN FINANCIAL AND ECONOMIC TERMINOSPHERES" INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR RESEARCH & DEVELOPMENT SJIF 2019: 5.222 2020: 5.552 2021: 5.637 2022:5.479 2023:6.563 eISSN 2394-6334 <https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd> Volume 10, issue 11 (2023)

5. Najmiddinova M.N, Najmiddinova S.N. "WAYS TO ORGANIZE THE ACTIVITIES OF TEACHERS IN THE PROCESS OF DISTANCE Education" Asian Journal of Multidimensional Research ISSN: 2278-4853 Vol. 11, Issue 5, May 2022 SJIF 2022 = 8.179

6. Najmiddinova M.N. "PRACTICAL BASIS OF THE PROBLEM OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGH EDUCATION SYSTEM" International Conference on Sustainable Development and Economics June 24-25.

7. Najmiddinova Gulnora Najmiddin qizi "OLIY TA'LIM TIZIMIDA SUN'IY INTELLEKT TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMLARI" 381-386 betlar. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari.4-jild, 7-son (IyuL, 2024). -387. Volume 4 | Issue 7 | 2024,ISSN Online: 2181-1342, <https://scienceproblems.uz>. DOI: 10.47390/SPR1342V4I7Y2024.TOIHIKEHT.

8. ResearchGate materiallari: [Sun'iy intellekt va ta'lim](<https://researchgate.net>)

9. Sun'iy intellektni ta'limda qo'llash bo'yicha innovatsion tadqiqotlar, [bestpublication.org](<https://bestpublication.org>).

© Najmiddinova G. N., 2024

Nuraliyev G'olibjon Qurbonboyevich,
SamDU Urgut filiali Tillarni o'qitish metodikasi
kafedrası assistenti

TOG'AY MURODNING "OTAMDAN QOLGAN DALALAR" ASARIDA QO'LLANILGAN AYRIM HARAKAT-HOLATGA TAQLID SO'ZLAR TALQINI

***Annotatsiya:** o'zbek tilida taqlid so'zlar o'tgan asrning 70-yillaridan monografik ko'lamda o'rganila boshlangan bo'lib, uning ichki strukturasi haqida qarashlar ham shu vatlarda shakillana boshlaydi. Taqlid so'zlar tilshunoslikda ikki katta guruhga bo'lib o'rganiladi. Bular: tovushga taqlid so'zlar va harakat-holatga taqlid so'zlardir. Maqolamizda Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asari misolida taqlid so'zlarning bir tarmog'i bo'lmish harakat-holatga taqlid so'zlar haqida mulohazalar keltiriladi.*

***Kalit so'zlar:** Obrazli so'zlar, harakat bilan bog'liq taqlid so'zlar, holat bilan bog'liq taqlid so'zlar, predmetlarning holatini, tashqi ko'rinishi tasvirini ifodalovchi obrazli so'zlar, yorug'lik tasvirini ifodalovchi obrazli so'zlar, metafora ma'nosiga ega bo'lgan taqlidiy so'zlar.*

Avvalambor, ma'lum tovush yoki harakat-holat tilda so'z degan maqomni olishi uchun fonetik shakillanishi va nutqda o'z aksini topishi kerak. Shunda u lingvistikaning o'rganish obyektiga aylanishi mumkin. Taqlidiy so'zlar o'zbek tilshunosligida ilk o'rganilgan davrlardan boshlab ikki guruhga bo'lib o'rganiladi. Bular: tovushga taqlid so'zlar va harakat-holatga taqlid (obrazli) so'zlardir. Maqolamizda yozuvchi Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarida uchraydigan harakat-holatga taqlid so'zlar misolida harakat-holatga taqlid so'zlar haqida mulohaza yuritamiz.

Obrazli so'zlar ham taqlidiy so'zlarning o'ziga xos qismi bo'lib, ular grammatik, stilistik, shakl kabi tomonlardan tovushlarga taqlid so'zlarga yaqin tomonlari mavjud bo'lsa-da tovushlarga taqlid so'zlar eshitish bilan bog'liq hodisalarni ifodalasa, obrazli so'zlar ko'proq ko'rish bilan bog'liq hodisalarni ifodalaydi. Bunday so'zlar predmetlarning harakat-holati, tashqi ko'rinishining obrazli ifodasi sifatida vujudga kelib, asosan, stilistik maqsadlar uchun qo'llanuvchi so'zlardir. Obrazli so'zlar kishi, narsa va hodisalarning harakat, holat obrazini bizning ko'z o'ngimizda to'laroq, haqqoniylikka yaqinroq aks ettiradi. Kundalik hayotda harakat va holat formalari qanchalik ko'p bo'lsa, til ularni ifodalovchi so'zlarga ham shuncha boy bo'ladi. Obrazli so'zlarni dastlab ikki katta guruhga bo'lamiz: Harakat bilan bog'liq taqlid (obrazli) so'zlar va

holat bilan bog'liq taqlid (obrazli) so'zlar kabi. Bu ikki guruh ham o'z o'rnida ichki bo'linishlarga ham ega, buni quyida ko'rib chiqamiz.

1) Harakat bilan bog'liq taqlid (obrazli) so'zlar kishilar, hayvonlar, qushlar va har xil hashorotlarning harakati natijasida yuzaga keladi. Jonsiz predmetlarni siljishi, qimirlashi kabi holatlar ham mavjud bo'lib, bu harakat zamirida kishi yoki biror hayvonning ishtiroki, fizik kuchlar bo'lishi mumkin. Texnik kashfiyotlar natijasida har xil mexanizmlar: mashinalar, elektron apparatlar, robirlar kabi predmetlar ham boriki ular ma'lum harakat bajarishadi. Shunday harakatlar tasvirini obrizli ifodalash uchun ham tilda o'z ahamiyatiga ega bo'lgan so'zlar vujudga keladi. Harakat bilan bog'liq obrazli so'zlar ham bir yoki ikki bo'g'indan iborat bo'lidi: *Ibodin soqov **pir-pir chopib** qo'yaberadi* [1.14]. *Fonusimni hashorotlar **gir-gir** aylandi.* [1.144] *Jonvorlar **g'imir-g'imir** o'rmaladi* [1.99]. *Men otamiz ketidan chopaman. **Pildir-pildir** chopaman* [1.38]. *To'pponchalik to'pponchasi bilan derazamizni **zir-zir** urdi* (T.Murod. Otamdan qolgan dalalar [1.22]. *Ha, o'ynab qo'yay, **bidir-bidir** yo'rg'alashlaringdan, o'ynab qo'yay, dedim* [1.75].

Harakat bilan bog'liq obrazli so'zlar ham takrorlanib kelganda davomiylik semasini, alohida kelganda esa, ko'pincha bir lahzalik, tez yuz berganlik semasini ifodalab kelishi bilan tovushga taqlid so'zlarga yaqin turadi: *Momomiz **jalp** etib tashqari tushdi* [1.13]. *General Skobillev ketida mulla mushuk bo'lib turmish **Chaykovskiy lip** etib olg'a o'tdi* [1.15].

Keltirilgan misollar tarkibidagi obrazli so'zlarning ba'zilari tovushga taqlid so'zlar bilan bir xildek ko'rinadi. Bunday holatlar haqida tilshunos olim R.Qo'ng'rov shunday yozadi: "Tasviriy so'zlarning semantikasini aniqlashda ko'p o'rinlarda kontekst hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bir tovush kompleksining o'zi turli o'rinda turli ma'no anglatishi mumkin. Ya'ni bir tasviriy so'z ma'lum o'rinda tovushga taqlid bildirsa, boshqa o'rinda narsa va hodisalarning harakat, holat obrazini ifodalaydi. Bu ma'no esa kontekstda oydinlashadi"-deya ta'kidlaydi [2.74]. Bunday tasviriy so'zlarni omonimik xarakterga ega bo'lgan tasviriy so'zlar deyish mumkin. Harakat bilan bog'liq taqlidiy so'zlar orasida odamning yurishi va boshqa harakatlari bilan aloqador bo'lgan tasviriy so'zlar anchagina bo'lib, ular odamning shunday harakatlarini ifodalovchi fe'llarga qo'shimcha ma'no yuklash, aniqlik kiritish va obrazli tasvirlash kabi qo'shimcha ma'nolar yuklaydi. Masalan tilimizda *yurmoq* fe'li bilan birga qo'llaniladigan bir qancha tasviriy so'zlar mavjud: *liking-liking, qilping-qilping, pildir-pildir, taytang-taytang, lapang-lapang, dik-dik, diking-diking, qilp-qilp* kabilarni keltirish mumkin.

2) Holat bilan bog'liq taqlidiy (obrazli) so'zlar ham alohida bir guruhni tashkil etib, ular asosan predmetlarning tinch holatini obrazi tarzida hosil bo'ladi. O'zbek tilshunosligida holat bilan bog'liq obrazli so'zlarni turli guruhlarga bo'lib o'rganiladi. Buni qisqacha quydagicha sanash muki:

predmetlarning holatini, tashqi ko‘rinishi tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar, yorug‘lik tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar va metafora ma’nosiga ega bo‘lgan tasviriy so‘zlar kabi bo‘linishlari keltirilib tadqiq etiladi. Biz ham ushbu bo‘linishlarni asos sifatida qabul qilamiz va holat bilan bog‘liq tasviriy so‘zlarni quydagicha guruhlariga bo‘lamiz: 1) Jonli va jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar; 2) Yorug‘lik va insonning ichki kechinmalari (mavhum) holatlar tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar.

Holat bilan bog‘liq taqlidiy so‘zlar rang-barang bo‘lib, bir holatni bir necha birliklar bilan ifodalanishini ko‘rish mumkin. Bu taqlidiy so‘zlar o‘rtasida sinonimik birliklardir. Birgina *yig‘lamoqni* tasvirilashda tilimizda ko‘plab holat bilan bog‘liq obrazli so‘zlar mavjud: *Bolalar ho‘ng-ho‘ng yig‘ladi. Ziyodni onasi iz-z-iz-z yig‘ladi* [1.70]. *Ziyadni onasi yum-m-yum-m yig‘ladi* [1.71]. kabi bir qancha misollar keltish mumkin.

1) Jonli va jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlarni ham bir necha guruhlariga bo‘lib o‘rganish mumkin. Mayda bo‘laklarga bo‘lmasdan, bu anchagina katta obyektning bir guruh sifatida birlashtirish yaxshiroqdir. Chunki bunday tasviriy so‘zlar matnda o‘z ifodasini topadi va qanday predmetning holati tasviri ekanligi anglashilib boraveradi.

Jonli predmetlar holati tasvirini ifodalovchi so‘zlarda asosan insonning har xil holatlari tasviri ko‘plab uchraydi. *Eshkog‘alar dong qotib qoladi* [1.12]. *Umarxon eshon qalt-qalt etadi* [1.17]. *Odamlar ostonamizda alang-jalang bo‘lib turadi* [1.32]. *Butun bet boshim bij-bij ajin bo‘ldi. Butun bet boshim g‘uj-g‘uj ajin bo‘ldi* [1.86]. *Ayolimiz ovozi qalt-qalt etdi. Ayolimiz ovozi pir-pir etdi* [1.129]. *Barmoqlarim orasidan dardlarim duv-duv to‘kildi* [1.177]. *Ul mo‘lt-mo‘lt qora ko‘zlar oti-xalqdur taqsir* [1.19]. *Elkamdan gup-gup chang ko‘tarildi* [1.206]. *Nima gap?!-deya hang-mang bo‘ldum* [1.216]. *Yaram lo‘q-lo‘q og‘ridi. Yaram zirq-zirq og‘ridi* [1.245]. *Dalalarim g‘imir-g‘imirchuvallchang bo‘ldi* [1.75]. *Qiz qoshimda toychoqday lik-lik etdi* [1.125].

Jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi so‘zlar ham tilimizda ko‘plab uchraydi: *Bir mahal ko‘zimni ochsam hovlida lovv-lovv olov o‘raladi* [1.115]. *G‘o‘za gur-gur o‘stdi. Oqibat g‘o‘zalarim ora-orolari dim-dim bo‘ldi* [1.143]. *Ko‘saklarim duv-duv to‘kil* [1.216]. *Shunda, beshkiyopg‘ich shamolda hilp-hilp etdi* [1.185].

2) Yorug‘lik va insonning ichki kechinmalari (mavhum) holatlar tasvirini ifodalovchi obrazli so‘zlar ham tilimizda o‘z o‘rniga egadir. Yorug‘lik tasvirini ifodalagan so‘zlar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri yorug‘lik tasvirini ifodalagan obrazli so‘zlar: *Fonuslar lop-lop etib boradi* [1.37]. *Mayda-mayda ko‘lmak suvlari yilt-yilt etdi* [1.170]. Yorug‘lik obrizi ifodalangan tasviriy so‘zlar ba’zida tom ma’nodagi yorug‘lik bo‘lmasdan, balki shu yorug‘likning ma’lum predmetlarda aks etish holatini tasvirlovchi obrazli so‘zlar sifatida ham namayon bo‘ladi: *Qizlar yuzida yalt-yult moy bo‘ldi* [1.70].

Insonning ichki kechinmalari, sezgilari tasvirini ifodalagan tasviriy soʻzlar asosan mavhum tushunchalarni ifodalab keladi. Adabiyotlarda bunday tasviriy soʻzlar metaforik xususiyatga egaligi taʼkidlanadi [3.39]. Metaforik soʻzlar tovushga taqlid soʻzlar kabi eshitilgan tovushlar tasviri sifatida ham, harakat-holat tasvirini ifodalagan soʻzlar kabi koʻrish ham mumkin emas boʻlsa-da, kishida maʼlum taʼsurot uygʻotadi. Insonlarning har xil ruhiy holatlari va ichki kechinmalari tasviri sifatida tilda lingvistik ahamiyatga ega boʻlgan tasviriy soʻzlar vujudga keladi. Jonli tilimizdan bunga koʻplab misollar keltirish mumkin: *Yuragi jigʻgʻ etdi, vujudi zirr etdi* kabi.

Taqlid soʻzlarning semantik maʼnosi kontekstda anglashilib, ularni matndan alohida ifodalanihganda hech qanday maʼno anglatmaslik holati yuz beradi. Taqlid soʻzlar boshqa soʻz turkumlarga oid soʻzlar yasalishiga asos boʻladi. Boshqa soʻz turkumlaridan taqlid soʻzlar yasalmaydi. Bu xususiyat taqlid soʻzlarning katta bir tarmogʻi boʻlmish harakat-holatga taqlid soʻzlarga ham birdek taluqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. -Т.: Шарқ нашириёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1994. 269 б.
2. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Т.: Фан, 1966. 78-б.
3. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар, II қисм.- Самарканд: 1980. 39-б

© Nuraliyev Gʻolibjon Qurbonboyevich, 2024

УДК 891.706:502

Нурмухамедова М.У.,
г. Самарканд, Ўзбекистан

ОПИСАНИЕ ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ А. ЧЕХОВА, Л. ТОЛСТОГО И ДРУГИХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

***Аннотация:** в русской литературе, в частности в произведениях Льва Толстого и Антона Чехова, изображение природы занимает важное место. Эти писатели рассматривают природу не только как эстетическое зрелище, но и как средство отражения психических и социальных проблем в жизни человека. В их произведениях природа изображается в связи с внутренним миром человека.*

***Ключевые слова:** природа, эмоция, божественность, состояние человека, психика, экология, взаимодействия, потребитель, окружающий среда.*

В последнее десятилетие экология переживает беспрецедентный расцвет, становясь все более важной наукой, тесно связанной с биологией, естественными науками и географией. Теперь слово «экология» встречается во всех средствах массовой информации. И на протяжении десятилетий проблемы взаимодействия природы и человеческого общества волнуют не только ученых, но и писателей.

Неповторимая красота природы всегда побуждала брать в руки карандаш. Сколько писателей воспевали эту красоту в стихах и прозе!

В своих произведениях они не только восхищаются, но и заставляют задуматься, предупреждают о том, к чему может привести необоснованное отношение потребителей к природе.

В произведениях Льва Толстого природа часто предстает как важный элемент, отражающий душевное состояние человека. В его романах, таких как «Анна Каренина» и «Война и Мир», образы природы используются в связи с человеческими отношениями, социальными проблемами и личной борьбой. Л.Н. Толстой видел природу как неотъемлемую часть жизни и подчеркивал ее красоту, а также силу. Он использует природу как средство выражения внутренних чувств человека, позволяя читателю испытать глубокие чувства, связанные с окружающей средой [1; 47].

В произведениях Антона Чехова образы природы выражены более тонко и современно. Он видит природу больше как контекст, который служит внутренним эмоциям и развитию характера.

В рассказах Чехова природа часто отражает душевное состояние героев. Например, в повести «Агафья» природа выступает как усиливающий фактор чувств героини. Чехов применяет в своих произведениях новые приемы изображения природы, что отличает его творчество от предыдущих поколений.

Образы природы в произведениях Толстого и Чехова освещают сложные взаимоотношения человека и природы. Природа напрямую связана с внутренней борьбой, жизненным опытом и социальными проблемами человека. Эти писатели рассматривают природу не только как источник красоты, но и как неотъемлемую часть жизни человека.

Образ природы в творчестве Толстого, Чехова и других русских писателей помогает раскрыть глубинные слои человеческой психики. Изображения природы в их произведениях не только выражают эстетическую красоту, но и играют важную роль в освещении важных вопросов человеческой жизни. Это помогает понять сложные отношения между природой и человеком в литературе и позволяет читателю взглянуть на них с новой точки зрения.

В крупных эпических произведениях писателя всегда можно найти воплощение мира природы, зовущего героев в этот земной мир: сад в трилогии, горы в «Казаках», небо, наполненное светом в «Войне и мире» и «Анне Карениной», весенний мир ожил, а Летний гром в воскресении. В важные для персонажей моменты возникает их союз с природой: в такие моменты герои Толстого», одинокие и далекие от человеческого взаимодействия», открывают в себе божественность [2, 381].

Л.Н. Толстой никогда не рисует разрушительную силу русской природы. Только метель окажется для человека губительной, ведь он решит отправиться в путь ради собственного удовольствия или пользы. В творчестве писателя природа дает жизнь, поддерживает и обновляет ее, заключает американский славист.

Чехов в своих произведениях проявил себя не только талантливым «инженером человеческой души», но и прекрасным знатоком, любителем и ценителем во всех проявлениях природы. Я хочу поговорить об этом подробнее.

Чехов, по крайней мере, включает в картины природы или домашнего быта самых разных животных. В некоторых местах животные служат для сравнения людей с ними. В рассказе «Прыжок «жена доктора Дымова рассказала, что лицо у нее «Бенгальский тигр, а выражение – доброе и милое, как у оленя».

В истории крыжовника есть красная толстая собака, похожая на свинью. И есть еще Голый повар, толстый и похожий на свинью.

Есть истории, в которых животным отводится одно из важных или даже ключевых мест. Это заснеженный, голодный конь бедного перевозчика Иона из повести «Тоска».

Главным героем был большой налим, застрявший в коряге, который, как сказал приехавший туда мастер, «не смог вытащить четырех дураков» [3; 476].

Есть и другие сравнения. В повести «Хамелеон» Чехов дал этому животному имя надзирателя милиции Очумелова, который за считанные минуты трижды менял решение о судьбе щенка собаки, потерявшего хозяев.

Список литературы

1. Альтшуллер М.Г. Между двух царей: Пушкин в 1824-1836 гг. – СПб.: Академический проект, 2003. – 350 с. – (Современная западная русистика; т. 47).
2. Гринлиф М. Пушкин и романтическая мода: Фрагмент. Элегия. Ориентализм. Ирония / Пер. с англ. М.А. Шерешевской и Л.Г. Семеновой. – СПб.: Академический проект, 2006. – 381 с.

3. Густафсон Р.Ф. Обитатель и Чужак: Теология и художественное творчество Льва Толстого / пер. с англ. Т. Бузиной. – СПб.: Академический проект, 2003. – 476 с.

© Нурмухамедова М.У., 2024

УДК 891.709:89:398.22

Нурмухамедова М.У.,
г. Самарканд, Узбекистан

РАЗВИТИЕ ЭПИЧЕСКОГО ЖАНРА В ЛИТЕРАТУРЕ АЛТАЙСКИХ И СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

***Аннотация:** изучение героического эпоса алтайских и славянских языков в современной узбекской школе, социологические условия для изучения эпосов соседних народов приобретают все большее значение в современном мире в контексте социальных, политических и духовных взаимодействий глобальной миграции. В литературе алтайских и славянских народов развитие эпического жанра неразрывно связано с историческими, культурными и творческими традициями обоих народов. Эпические произведения этих двух народов имеют свои выдающиеся особенности.*

***Ключевые слова:** эпос, алтайские народы, славянские народы, прогресс, устная традиция, письменная традиция, героизм, мифология, социальные проблемы, исторические события.*

Эпос – это жанр многосерийного поэтического произведения, отражающий историю, культуру, обычаи и идеалы народов. В литературе алтайского и словенского народов эпический жанр имеет богатую историю, являясь важной частью их духовного богатства и культурного наследия.

Жанр эпоса – занимает важное место среди литературных произведений, и его развитие связано с историческими, культурными и творческими процессами. В XX веке жанр эпоса развивался в новых форматах. В постмодернистской литературе эпический жанр обогатился экспериментальными стилями. Стали использоваться такие элементы, как эпические структуры, парадоксальные сюжеты, множество персонажей и принадлежность времени. Развитие эпического жанра демонстрирует его культурную значимость, творческие возможности и интерес к человеческой природе.

Алтайские народы – киргизы, казахи, узбеки, таджики, туркмены, каракалпаки и другие – имеют богатую историю народного устного творчества. Развитие эпического жанра у народов Центральной Азии восходит к эпохе до нашей эры.

Развитие эпического жанра – длительный и сложный процесс, начинающийся с древнейших времен и связанный с культурой, историей и трансформациями народов. Этот процесс можно разделить на несколько важных этапов:

Древние времена (до нашей эры) начало устной традиции эпос формировался в основном в устной традиции, отражая жизнь, войны, героев, мифологию и идеалы народа.

Мифологические эпосы в древних эпосах большое место занимали мифологические элементы. Герои обычно были богами или получеловеками-полубогами, и их героизм заключался в защите людей, ограждении их от бедствий и поддержании порядка во Вселенной. Повествования и легенды также играли важную роль в древних эпосах. В них рассказывается об истории, культуре, обычаях народа.

Переход к письменной форме эпоса в средние века (после нашей эры) в средние века эпос начал переходить от устной традиции к письменной. Писатели и знатоки поэзии начали собирать, записывать и корректировать народные эпосы. Распространение эпоса в письменной форме привело к дальнейшему расширению и усложнению эпоса, а также дальнейшему развитию методов повествования. Развитие жанровых характеристик эпоса в средние века привело к формированию определенных жанровых характеристик эпоса. Например, появились героический эпос, социальный эпос, национальный эпос, романтический эпос. Изучение былин нового времени (XIX-XX вв.) в современную эпоху былины стали всесторонне изучаться. Студенты-ученые изучали былины лингвистически, исторически, с точки зрения литературы.

Современные писатели переосмыслили и перевели древние эпосы на современный язык, добавив свои собственные интерпретации и создав новые произведения. Эпос оказал большое влияние на современную литературу, искусство, кино, музыку. Эпические темы и персонажи часто встречаются в современных произведениях.

Эпос народов Алтая сложился в основном из устных преданий. В этих эпосах часто затрагиваются темы природы, быта и внутреннего мира человека. Темы героизма, семейных ценностей, отношения к природе и утверждения справедливости в обществе широко распространены в алтайских эпосах. Персонажи алтайского эпоса часто обладают своими собственными особенностями, отражающими ценности и идеалы народа через их личность и их борьбу.

Эпос славянских народов также начался с устных преданий. Эти произведения играют важную роль в формировании исторических событий, героизма и национальной идентичности народа.

Религиозные, исторические и мифологические темы широко распространены в славянском эпосе. Он содержит рассказы о войнах, героях и исторических личностях прошлого. Герои славянского эпоса также очень сложны и обладают разными чертами характера. Их часто изображают как личностей, борющихся за справедливость, готовых отдать жизнь своему народу.

Мифологические элементы и символика являются общими в эпосе обоих народов. Эти элементы отражают религиозные и культурные ценности народов.

У обоих народов эпосы передавались из уст в уста, что обеспечило их творческое становление.

Эпический жанр играет важную роль для обоих народов в сохранении национальной идентичности, исторической памяти и культурного наследия. Таким образом, в литературе алтайских и славянских народов эпический жанр представляет уникальную культуру и историю каждого народа, одновременно затрагивая общечеловеческие темы.

© Нурмухамедова М.У., 2024

УДК 494.3

Нурмухамедова М.У., Камолов Ш.Р.,
г. Самарканд, Узбекистан

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

***Аннотация:** данная работа исследует явление заимствования слов в русском и узбекском языках, анализируя историю и значение заимствованных слов для обоих языков и их влияние на лексикон и культурное наследие. В работе рассматривается процесс заимствования слов из различных языков (греческого, латинского, арабского, персидского, французского и т.д.) и приводятся примеры заимствованных слов в русском и узбекском языках. Анализируются сходства и различия в использовании и произношении заимствованных слов, а также рассматривается влияние культурных контактов на процесс заимствования. Работа заключается в выводах о значимости заимствованных слов для обогащения лексикона и культурного наследия*

обоих языков, а также предлагает перспективы развития заимствованных слов в русском и узбекском языках.

Ключевые слова: *русский язык, узбекский язык, заимствованные слова, культура, развития языка.*

В современном мире языки находятся в постоянном взаимодействии, что приводит к обмену лексическими единицами. Заимствованные слова играют важную роль в развитии и обогащении лексикона как русского, так и узбекского языков. Процесс заимствования не является чем-то новым; он имеет глубокие исторические корни и обусловлен множеством факторов, включая культурные, экономические и социальные изменения.

Русский язык, обладая богатой историей, впитал в себя значительное количество заимствованных слов из различных языков. Это произошло под влиянием множества факторов, таких как торговля, дипломатические связи и культурные обмены. Арабский, французский, немецкий и английский языки оставили заметный след в русском лексиконе, что свидетельствует о многообразии влияний на его развитие.

Узбекский язык также пережил значительное количество заимствований, особенно в период исторических контактов с арабским и персидским мирами, а позже – с русским и английским языками. Эти заимствования не только обогатили узбекский язык, но и способствовали его адаптации к новым реалиям и условиям жизни.

Заимствованные слова – это слова, которые были заимствованы из других языков и внедрены в лексикон данного языка. Заимствование слов может происходить из различных источников, таких как иностранные языки, диалекты, архаизмы и т.д. Заимствованные слова обогащают лексикон языка, добавляя новые понятия, термины и нюансы значения. Они могут быть адаптированы к фонетике и грамматике принимающего языка или использоваться в оригинальной форме. Заимствованные слова часто отражают культурные контакты и исторические связи между народами.

Значение заимствованных слов для языков и культур велико. Во-первых, заимствованные слова обогащают лексикон языка, расширяя его возможности для выражения новых понятий и идей. Они могут внести разнообразие и глубину в язык, позволяя людям точнее и эффективнее общаться.

Во-вторых, заимствованные слова отражают культурные контакты и исторические связи между народами. Они могут указывать на влияние других культур на развитие языка и обогащение его культурного

наследия. Заимствования могут быть следствием торговли, миграции, колонизации или культурного обмена.

Таким образом, заимствованные слова способствуют культурному обмену, помогая людям понимать и уважать другие культуры. Они делают язык более динамичным и адаптивным к изменяющимся условиям и потребностям общества.

Заимствованные слова в русском языке представляют собой значительную часть лексикона и происходят из различных языков. Некоторые из самых распространенных и известных заимствованных слов в русском языке включают:

1. Французские заимствования: ресторан, буфет, депо, костюм, бульвар.

2. Английские заимствования: компьютер, интернет, маркетинг, бизнес, кофе.

3. Немецкие заимствования: барон, картофель, бургомистр, штурмовик, фольклор.

4. Итальянские заимствования: аперитив, операция, концерт, армада, джентльмен.

5. Испанские заимствования: алкоголь, томат, армада, инквизиция, манифест.

Это лишь небольшая часть заимствованных слов в русском языке. Они приносят разнообразие и глубину в лексикон, отражая культурные и исторические связи России с другими странами.

Узбекский язык, подобно многим другим языкам, также содержит заимствованные слова из различных языков. Некоторые из заимствованных слов в узбекском языке включают:

1. Арабские заимствования: китоб (книга), мактаб (школа), дуо (молитва), сахро (заря), роҳмат (милость).

2. Персидские заимствования: бозор (рынок), китобат (письменность), дастур (правило), шахар (город), дуст (друг).

3. Русские заимствования: автомобил (автомобиль), телефон (телефон), кафе (кафе), университет (университет), футбол (футбол).

4. Турецкие заимствования: кечкин (спасибо), тўп (пуля), кечирмок (прощать), тўқуш (борьба), чайхана (чайхана).

Это лишь небольшая часть заимствованных слов в узбекском языке. Они отражают исторические, культурные и языковые контакты Узбекистана с другими народами и странами.

Заимствованные слова в русском и узбекском языках имеют свои сходства и различия. Вот некоторые из них:

Сходства:

1. Источники заимствований: Оба языка заимствовали слова из различных языков, таких как арабский, персидский, тюркский, французский и др.

2. Семантические переносы: Некоторые заимствованные слова в обоих языках могут иметь схожие значения или использоваться в схожих контекстах.

Различия:

1. Исторические источники: Русский язык заимствовал много слов из европейских языков (французский, немецкий), тогда как узбекский язык имеет большее количество заимствований из арабского и персидского.

2. Фонетические особенности: Заимствованные слова в русском и узбекском языках могут претерпевать различные фонетические изменения в соответствии с фонологическими правилами каждого языка.

3. Грамматические особенности: Заимствованные слова в русском и узбекском языках могут подвергаться различным грамматическим изменениям, так как грамматика и структура обоих языков отличаются.

Это лишь общие сведения о сходствах и различиях между заимствованными словами в русском и узбекском языках. Если у вас есть конкретные слова или примеры, которые вы хотели бы рассмотреть, пожалуйста, уточните, и я могу предоставить более детальную информацию.

Исследование сходств и различий между заимствованными словами в русском и узбекском языках позволяет выявить интересные аспекты взаимодействия языков и культур.

В процессе изучения заимствованных слов в русском и узбекском языках были обнаружены как сходства, так и различия. Оба языка имеют богатое наследие заимствований из различных языков, что свидетельствует о культурном обогащении и исторических связях между этими регионами.

© Нурмухамедова М.У., Камалов Ш.П., 2024

УДК 891.706:502

Нурмухамедова М.У., Бахронова Ш.Ж.,
г. Самарканд, Узбекистан

ПРИНЦИПЫ ИЗУЧЕНИЯ БИОГРАФИИ А.П. ЧЕХОВА В СРЕДНИХ И СТАРШИХ КЛАССАХ

Аннотация: изучение биографии Антона Павловича Чехова в школе имеет важное значение для формирования у учащихся глубокого

понимания его творчества и влияния на русскую литературу. Применение различных методических подходов позволяет сделать процесс обучения более увлекательным и эффективным.

Ключевые слова: произведения, рассказ, повесть, пьеса, интегративный подход, социальная и философская проблема, творческий путь.

Антон Павлович Чехов (1860-1904) – один из самых значительных русских писателей, драматург, прозаик, чье творчество оказало огромное влияние на мировую литературу. Его жизнь и судьба тесно переплетены с его произведениями, отражая эпоху перемен и социальных потрясений конца XIX – начала XX века. Его жизненный и творческий путь является примером самоотверженного служения искусству и стремления к истине.

Чехов родился в Таганроге в семье купца. Детство и юность прошли в атмосфере, отмеченной как бедностью, так и духовной насыщенностью. С ранних лет он проявлял литературные способности, помогая семье финансово, публикуя юмористические рассказы под псевдонимами в различных изданиях. Получив образование в Таганрогской гимназии, он продолжил обучение в Московском университете на медицинском факультете, где получил диплом врача. Медицина оставалась для него важной частью жизни, влияя на его мировоззрение и отражаясь в его произведениях.

Литературная карьера Чехова началась с юмористических рассказов, опубликованных в юмористических журналах. Постепенно его творчество стало более серьезным, обращаясь к глубоким социальным и философским проблемам. Он создал множество рассказов, повестей и пьес, затрагивающих различные аспекты русской жизни: быт мещанства, жизнь интеллигенции, трагедии и радости обычных людей, проблемы медицины и социальной несправедливости.

Среди наиболее известных произведений Чехова:

Рассказы: «Хамелеон», «Тоска», «Палата № 6», «Человек в футляре», «Ионыч», «Крыжовник», «Душечка», «Скучная история».

Повести: «Степь», «Дуэль», «Палата №6», «Остров Сахалин».

Пьесы: «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестры», «Вишневый сад».

Его произведения отличаются тонким психологизмом, мастерским владением языком, глубоким пониманием человеческой природы и острым социальным видением. Чехов мастерски изображал мелочи повседневной жизни, которые при его умелом изложении обретали философское звучание.

Изучение биографии Антона Павловича Чехова в школе – это не просто перечисление дат и фактов из жизни писателя. Это сложная и многогранная задача, требующая грамотного подхода, позволяющего

раскрыть перед учениками образ яркой личности, влияние её жизни на творчество и понимание глубины его произведений. Эффективное изучение биографии Чехова в средних и старших классах основано на нескольких важных принципах [1; 200].

Принцип интегративного подхода к изучению биографии А.П. Чехова подчёркивает неразрывную связь между его жизнью и литературным творчеством. Он отвергает изучение биографии в отрыве от произведений и наоборот, предлагая синергетический подход, где каждое дополняет и обогащает другое.

Произведения как иллюстрация биографических аспектов: Произведения Чехова служат первичным источником для понимания его личности, убеждений и ценностей. Его письма, дневники и рассказы раскрывают его мысли, чувства и наблюдения над окружающим миром. Анализ этих источников позволяет глубже и тоньше понять человека, стоящего за литературой. Например, часто сдержанный юмор в его рассказах отражает его собственную личность, в то время как повторяющиеся темы разочарования и смертности в его поздних произведениях могут отражать его личные переживания болезни и ограниченности человеческого существования.

Взаимное обогащение: Интегративный подход не просто использует биографию для объяснения произведений или наоборот. Скорее, он способствует динамическому взаимодействию между ними. Анализ рассказа может пролить свет на аспекты жизни Чехова, в то время как понимание конкретного периода его жизни может углубить интерпретацию его работы из того времени. Этот циклический процесс приводит к более богатому и всестороннему пониманию как его жизни, так и его художественного мастерства.

Важно представить Чехова не как абстрактную личность, а как реального человека со своими сильными и слабыми сторонами, своими увлечениями и мечтами. Изучение писем, дневников, воспоминаний современников позволяет создать более полный и объёмный образ писателя, раскрыть его характер, ценностные ориентации и отношение к окружающему миру. Это поможет ученикам лучше понять его произведения и почувствовать эмоциональную насыщенность его творчества.

Вот несколько примеров активных методов обучения, которые можно эффективно применять:

Проектная деятельность: Учащиеся могут самостоятельно выбрать тему, связанную с жизнью и творчеством Чехова, и разработать проект. Например:

Создание мультимедийной презентации: Презентация может быть посвящена конкретному периоду жизни Чехова (детство в Таганроге, поездка на Сахалин, отношения с О.Л. Книппер), анализу одного из его произведений или сравнению его творчества с творчеством других писателей.

Разработка интерактивной карты путешествий Чехова: На карте будут отмечены места, где он жил и работал, с привязкой к его произведениям [2; 390].

Создание видеоролика по мотивам рассказа или пьесы: Ученики могут инсценировать отрывок из произведения, добавляя музыку, спецэффекты и др.

Дискуссии и дебаты: Организация дискуссий по проблемным вопросам биографии и творчества Чехова. Например: «Чехов – художник реалист или символист?», «Влияние медицинской практики на творчество Чехова», «Актуальность проблем, поднятых в произведениях Чехова, в современном мире».

Рольные игры: Учащиеся могут взять на себя роли Чехова, его близких, героев его произведений и разработать диалоги, сюжетные линии, исходя из знания фактов его биографии и сюжетов его произведений.

Презентации: Подготовка и защита учебных презентаций, в которых учащиеся излагают результаты своей исследовательской работы по конкретной теме.

Творческие задания: Написание эссе, стихов, рисунков, музыкальных композиций, вдохновленных жизнью и творчеством Чехова.

Применение активных методов обучения делает процесс изучения биографии А.П. Чехова более увлекательным, способствует глубокому пониманию его личности и творчества, развивает критическое мышление, творческие и коммуникативные навыки учащихся. Главное – предоставить им возможность для самовыражения и активного участия в учебном процессе.

В заключение следует отметить, что успешное изучение биографии А.П. Чехова в школе невозможно без комплексного подхода, сочетающего в себе хронологический анализ с тематическим акцентированием, интеграцию биографических фактов с художественным творчеством писателя, использование разнообразных источников информации и активных методов обучения [3; 165]. Только такой подход позволит не просто перечислить даты и факты, но и раскрыть перед учениками многогранную личность Чехова, показать влияние его жизни на его творчество и, в конечном итоге, способствовать более глубокому

пониманию и осмыслению его произведений. Применение изложенных принципов сделает изучение биографии Чехова увлекательным и познавательным процессом, приближающим школьников к пониманию великого русского писателя и его эпохи.

Список литературы

1. Маранцман В.Г., Чирковская Т.В. Проблемное изучение литературного произведения в школе. – М.: Просвещение, 1987. – 200 с.
2. Методика преподавания литературы / под ред. О.Ю. Богданова. – М.: изд. Центр «Академия», 1999. – 390 с.
3. Семанова М. Чехов в школе. – С.-Пб: Педагогические науки, 1994. – 165 с.

© Нурмухамедова М.У., Бахронова Ш.Ж., 2024

УДК 811.512.145

Рахимова Г.И., Каримова З.С.,
Уфа ш., Россия

ЛИЛИЯ САГИДУЛЛИНА ИЖАТЫНДА СИНОНИМНАР СТИЛИСТИКАСЫ

Аннотация: *мәкаләдә Л.Сәгыйдуллина шигъриятендә синонимнарның кулланылышы һәм аларның стилистик үзенчәлекләре анализлана.*

Терәк сүзләр: *синонимнар, лексема, стилистика, семантика, идеографик синонимнар, стилистик синонимнар, диалектизмнар, эмоциональ-экспрессив төсмер.*

Татар телендә, бер үк төшенчәне белдереп, мәгънә ягыннан бер-берсенә яқын булган, ә семантик-стилистик төсмерләре ягыннан аерылып торган бик күп сүзләр бар. Синоним дип йөртелгән мондый сүзләр, төрле язылышта булсалар да, төп мәгънәләре белән бер-берсенә тәңгәл киләләр. «Синоним яки мәгънәдәш сүз (бор. грек. synonimos – бердәй исемле) – мәгънәләре ягыннан тәңгәл килгән яки яқын тора торган сүзләр. Лексик синонимнар бер үк сүз төркеменә карыйлар, бер төшенчәне төрле яклап атыйлар, әмма бер-берсенән мәгънә төсмерләре яки стилистик бизәкләре белән белән аерылып торалар: искиткеч, шаккаткыч, гажәп, хәйран калырлык, таң калмалы, уш китмәле. Синоним сүзләрнең мәгънәләре бер-берсе белән төгәл тәңгәл килми, аларның һәрберсе аерым мәгънә төсмере белдерү өчен хезмәт итәләр: аяусыз, рәхимсез, шәфкатьсез, мәрхәмәтсез,

миһербансыз, кешелексез, кансыз синонимик оясында иң көчлө миһербансызлыкны белдерэ торган сүз – кансыз» [3; 5].

Фәнни югарылыкта язылган хезмэтлэрдән күренгәнчә, синонимия күренешен төрлө яклап өйрөнөргә мөмкин:

а) мәгънә төсмерлэрнең төрлө булуы;

б) кулланылыш сферасы;

в) эмоциональ-экспрессив бизэклэре

г) грамматик төзелеше ягыннан (тамыр, ясалма, тезмә) һ.б.

Синонимнар фикерне төгэл, анык, жыйнак итеп формалаштырырга мөмкинлек бирэлэр, сөйләмне матур яңгырашлы, аһәңле ясыйлар, күренеш һәм төшенчэлэрне, аларның билгелэрэн төрлө-төрлө мәгънә төсмерлэре һәм стилистик бизэклэр белән аңлатып, тасвирлап бирергә ярдәм итэлэр. [3; 31].

Синонимнарның тууында түбэндәге сәбәплэрне күрсәтергә мөмкин:

1. Предметларның (күренешлэрнен) яңа ачылган сыйфатларын тулырак итеп бирергә омтылу.

2. Башка теллэрдән сүзлэр керү: библиотека – китапханә, семья – гаилә, ящик – тартма, гыйлем – белем һ.б.

3. Диалектизмнарның кулланылуы: жиралма – картуф, авыру – чир, чиләк – бидрә һ.б.

Мәгънә төсмере – сүзнең семантик үзенчәлеге, мәгънәне, төшенчәне барлыкка китерүче билгелэр бердәмлеге ул. Сүзнең мәгънәсендә төп һәм өстәмә билгелэр була. Сүз мәгънәсендәге өстәмә билгелэр – синоним сүзлэрне бер-берсеннән аера торган мәгънә төсмерлэре алар [3; 11]. Телнең үсеш тенденциясе, беренчедән, конкретлыкка, төшенчәне анык һәм төгэл бирүгә омтылу булса, икенчедән, – кыскалыкка омтылу, кабатлаулардан, артык сүз һәм формалардан котылырга тырышу. Шул нигездә яңа синонимнар барлыкка килә, тел дә байый, камиллеккә, төгәллеккә ирешә [3; 12].

Л. Сәгыйдуллина үзенең шигъриятендә синонимнарны бик киң куллана. Мисалларга игътибар итик:

Чүп-чарлы һәм кап-кара кар...

Бозлавык, тайгак юллар...

Үлемечле буран, салкын...

Котып төнөдәй уйлар...

(«**Авыру кыш**») [1; 31].

Шигърдә кулланылган синонимнар күренешне күпьяклап характерлауга, сурәтне көчәйтә баруга хезмэт итә. Әйтерсең лә, күз алдында кинодагы кебек тере сурәт туа. һәм укучы һәрбер кимчелекне,

Һәрбер нюансны сизеп, тосмлап ала, ә бу исә шигырьнең мәгънәсен, төп идеясен яхшы аңларга ярдәм итә.

Киңәш бирә дуслар, танышлар:
Тынычлан син, диләр, *сабырлан!*
Ябыш диләр, жиргә! *Тамырлан!*
(«*Өлешем*») [1; 15].

Тынычлан һәм сабырлан синонимнары шигырьнең яңгырашын, эмоциональлеген арттыруда зур өлеш кертә. Шулай ук рифмалашкан «тынычлан – сабырлан – тамырлан» сүзләре дә шигырьнең эчтәлегенә катгый төс өсти. Бу билгеләр барысы да шигъри әсәренә экспрессиялә, тәэсирлә, дулкынландыргыч итәләр.

Түбәндәге мисалда берничә синонимик пар сандык ачу вакытын сурәтләү өчен оста, урынлы бирелгән. Кулланылган синонимнар безне берәз йомшартып, күнелне тынычландырып, уй-хисләргә бирелдереп, булган хәтирәләренә барларга әзерли кебек:

Аяз көндә генә йомшак, талгын жилдә
Бау, коймага элөп, *таза* һәм *накь* жирдә
Үткән белән киләчәкне тибрәтәләр...
(«*Сандык*») [1; 10].

Сыйфатлар, синоним булып кулланганда, предмет һәм күренешләренә тулырак ачарга мөмкинлек бирсәләр, фигуральләү синонимлашып, эш-хәрәкәтне сурәтләүдә поэтик образлылыкка ирешүдә ярдәм итәләр. Фигураль синонимнарны күбрәк лирик шигырьләрдә очратабыз:

Тик тормыштан туймаганмын.
Моңланганмын.
Жырлаганмын.
Жиһан моңын *тыңлаганмын.*
Гомер чапкан – тоймаганмын.
Вакыт атын кыйнаганмын,
Чабышын да тыймаганмын,
Авызлыклап куймаганмын –
Карышырга кыймаганмын.
Дәрәя көткән – тоймаганмын.
(«*Рондо*») [1; 15].

Бу өзеңгә синонимнар шигырьгә эчкә динамика, эмоциональлек өсти. Укучы шушы тезеләп киткән сүзләр аша лирик геройның халәтен, хисләрен, борчуларын яхшы аңлай, бу тойгыларны аның белән бергә кичерә. Өзеңгә кыска юллар да шигырь тукумасына нәзәкәтлелек, сөйкемлелек өсти. Шигырьдәге бер мәгънәле сүзләр әсәренәң аңламына тагы да горурык һәм күтәрәнкә кәеф өсти кебек.

Алдагы өзөктө без тагын фигыль синонимнарын очратабыз:

Чалгылар янап чабалар!

Кырлар! – Кыргыз үлөн.

Чапсалар да, кырсалар да

Яңарып тора гелән,

Әйтерсең, сихри келәм.

(«**Татарник**») [1; 32].

Синоним сайлауның асылы һәр очракта да теге яки бу төшөнчә яисә образлы фикер өчен иң нык туры килгән сүзгә, «шул сүзгәң нәкъ үзгә» эзләр табуга кайтып кала. Бу максат, бер үк сүзгә кабатлаудан котылу өчен, икенчә сүз сайларга кирәк булганда да, читтә калмый. Шунсыз әйбәт стиль юк. [2; 156].

Аермалы билгеләргә карап, тел белемдә синонимнарның түбәндәгә төрләрән аералар:

1. Идеографик синонимнар – мәгънә төсмерләре белән аерылып торган синонимнар. Идеографик синонимнар телдә зур күпчелеккә тәшкил итәләр. Фикерне төгәл, анык итеп жикерүдә бу төр синонимнар зур роль уйнайлар:

Ап-акларга, пакь, сафларга

Кыен шул яшәүләре.

Чамасыз килә сынаулар –

Кемдә соң үлчәүләре?

(«**Каеннар**») [1; 16].

Түгелмичә, яшьнәмичә генә

Хушлашабыз – шулай кирәктер.

Елмаябыз, хәтта көлешәбез –

Дөнья безне шулай өйрәтте.

(«**Агыйделнең аръягында**»). [1; 212].

Идеографик типтагы синонимнар берсе урынына икенчесе килә алмый, чөнки мәгънә төсмерләрен аермыйча куллану фикерне төгәл биреп бетермәү генә түгел, бөтенләй башкача аңлауга да юл калдыра.

2. Стилистик синонимнар дөп төрле стильләрдә кулланыла торган синонимнарны атайлар. Мәсәлән:

Татмый, изә, чүп-чар итә –

Аның азыгы түгел.

Дуңгыз «сыйлап» гомер үтә...

Басыл, моң! Күңел, сүрел!

(«**Яз үткәч**») [1; 24].

Ә калганнар, баш киткәнчә,

Мактаныйшык – мактыйкмы?

Эчтән генә, мыштым гына

Сүгөп – күңөл ачыйкмы? –

Үзөбөзүңө таптыйкмы?

(«*Сайлау*»). [1; 186].

1. Эмоциональ-экспрессив синонимнар – чынбарлыкка төрлө мөнөсөбөт белдерү ягыннан аерылып тора торган синонимнар:

Туган, кардәш, «өлкән брат» теле...

Шулай тизлэтөбөз «соңгы көннө»:

Өвөрөлөшлөр конвейеры «суга»

Телсез генә түгөл, *әнә* жанны.

(«*Өвөрөлү*») [1; 58].

Иртән – *ялкау*, кичен – *иренчәк*,

Көңө үтә терсәген тешлөп...

Син дә шундый булсаң иде дим:

Зыян салмас идең «эш» эшлөп.

(***) [1; 37].

2. Абсолют синоним – бер төшөнчә бирү өчен кулланылган, мәгънэләре буенча тулысынча тәңгәл килә торган синонимнар. Мәсәлән:

Без котлы булып туганбыз:

Кот-жан бит индерелгән.

Кот-бәхет тә, *жан*-орлык күк,

Һәр кешегә бирелгән.

(«*Кот*») [1; 122].

Яркәй урамнары – серле дөнъя.

Топографы үзем булмагач,

Бу картаны үзем сызмагач,

Шартлы килеш кала билгеләре

Жан өрмөгәч – жансыз өлгеләре.

Ябык тәрәзәле – *йорт-өйләре*.

Кемсә генә – *бәндә, кешеләре...*

(«*Илеш тәссоратлары*») [1; 203].

Синоним сүзләр янәшә тезелеп килеп сүрәт- тасвирның тәэсирлеген көчәйтүче градация дигән стилистик фигура да ясылар [2; 162]. Һәр сүз үзеннән алдагысының эчтәлеген, эмоциональ-экспрессивлыгын тирәнәйтү нәтижәсендә градация алымы уй-фикерне, тойгы-кичерешләрне үтемләрәк, тулырак, калкурак итеп бирә.

Таптый, изә, чүп-чар итә –

Аның азыгы түгөл.

Дуңгыз «сыйлап» гомер үтә.

Басыл, моң! Күңөл, сүрөл!

(«*Яз үткәч*») [1; 39].

«Көзге блюз» дә градация алымнарына күпләп мисаллар китерергә була:

Яшеллеген кырау алгач
Сүнә, кибә, корыша
Хәсрәтәннән яшьләр коя,
Сарыларга сабыша...
Жан жылысын жуя-жуя,
Сарыларга сабыша...
–Көрәшергә!
–Тешләшергә!
Этләрден дә узып *этләшергә!*
Үз-үзеңнән хәтта *читләшергә!*
(«*Полилог*») [1; 65].

Лилия Сәгыйдуллина, синоним сүзләрне бер-бер артлы тезеп, фикер, хис өермәсен тагып да күпертә, шигырьне тәсирле итә, шуның белән бу сүзләр бер-берсен тулыландыралар, көчәйтәләр һәм нәтижәдә авторның фикерен асызыклайлар. Димәк, синонимнар стилистик яктан күз салганда, бик отышлы кулланылганнар.

Шагыйрь ижат итү барышында синоним, антоним, омоним кулланым әле дип уйламый, әлбәттә, ул күнелендәгесен түкми-чәчми ак кәгазгә төшерә. Лилия Сагыйдуллина да нәкъ шулай эш итә, ләкин аның кайбер шигырьләре гел синонимнардан гына тора дип тә уйлап була, чөнки язучы, бу сурәтләр чараларын кулланып, әйтергә теләгән фикерен укучыга төгәл итеп житкәрә ала.

Әдәбият

1. Сәгыйдуллина Л.Р. Күпердә: шигырьләр. – Уфа: Китап, 2018. – 224 б.
2. Сафиуллина Ф.С. Татар шигыриятендә яңа сурәتلәр. – Казан // Казан утлары, 2004. – № 3. – С. 155-164.
3. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Татар теленә синонимнар сүзлегә. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2014. – 263 б.

© Рахимова Г.И., Каримова З.С., 2024

УДК 811.512.145

Сагидуллина Л.Р.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕНӘ ӨЙРӘТҮДӘ ЛИНГВИСТИК УЕННАР

Аннотация: мәкаләдә лингвистик уеннар укучыларның ижади потенциалын үстерү, татар теленә өйрәтү процессында дивергент фикерләү өчен нәтижәле дидактик материал буларак карала.

Терәк сүзләр: татар теленә өйрәтү, дидактик материал, дивергент фикерләү, ижад, лингвистик уеннар.

Кайсы гына өлкәне алсак та, һәр жирдә теге яки бу мәсьәләне чишүнең креатив юлларын табучы, ижади фикерләү сәләтенә ия кешеләргә зур ихтыяж барлыгы күренә. Бүген заман таләпләренә җавап бирердәй шәхес формалаштыру укыту системасы проблемасы гына түгел, ә илнең, жәмгыятьнең яшәү перспективасын билгеләүче төп критерий буларак кабул ителергә тиеш.

Бүген традицион конвергент фикерләүгә алмашка дивергент фикерләүне үстерү – аерым «хыялый»ларның теләге генә түгел, ә цивилизацион алгарышның котылгысыз таләбе. Дивергент һәм конвергент фикерләү үзенчәлекләрен һәм үсеш факторларын өйрәнү өстендә озак еллар күп чит ил (Дж. Гилфорд, Г. Груббер, Д. Роджерс, К. Тейлор, К.Робинсон һ.б.) һәм Россия (А.М. Матюшкин, С. Татищев, А.Б. Шнейдер, И.В. Блауберг, М.А.Холодная һ.б.) педагоглары һәм психологлары эшләсә дә, аларның идеяләре методик система булып оешкан һәм мәктәп системасына үтеп кергән дип әйтә алмыйбыз. Яңа укыту стандартларының нигезе итеп күп кенә алдынгы педагогик, психологик идеяләр алынса да, әлегә алар арасында дивергентлык идеясе өстенлек итми.

Дивергент фикерләүнең ижади, коммуникатив, шәхси компетенцияләренә формалаштырудагы ролен асызыклау кирәк. Балаларның ижади эшчәнлегенә, күзаллавы, сәләте, фикерләве психология, педагогика өлкәсендә Л.С. Выготский, Дж. Родари, В.А. Сухомлинский, Е.П. Ильин һ.б. хезмәтләрендә карала. Бүгенге шартларда ижади эшләр куллану иң нәтиҗәле юлларның берсе, чөнки ижади эшләр уку эшчәнлеген камилләштерүдә иң көчле стимул. Ижади фикерләү балаларны хыялланырга, логик фикер йөртәргә, йомгалар ясарга, дәлилләр китерергә генә өйрәтпә калмый, ә төрле өлкәдә туган мәсьәләләренә чишүче булып үсәргә ярдәм итә, эшчәнлекне мотивлаштыра.

Дивергент фикерләү кешенең шәхес буларак формалашуында да зур роль уйный. Һәм бу фикерләү толерантлык, кызыксынучанлык һәм креативлык кебек сыйфатларны да үстерә. Дивергент фикерләү формалаштыру юнәлешен киң кулланылышка кергән тәнкыйди фикерләү, ижади эшләр, проектлар методы кебек иске-яңа технологияләр белән бәйләп карау мәктәпнең киләчәге өчен актуаль. Шуны да әйтергә кирәк, тел – дивергент фикерләү үстерү өчен яхшы инструмент була ала, чөнки ул, бер үк, укыту-үсеш-тәрбия максаты да, укыту-үсеш-тәрбия чарасы да.

Бүгенге социолингвистик шартларда балаларның «телле» аралаша белү осталыгы мөһим роль уйный. Ә телгә өйрәтү – фикерләүгә өйрәтү дигән сүз. «Тел, знаklar системасы буларак, кешенң фикерләү процессын формалаштыручы һәм камилләштерүче корал рәвешендә кабул ителә. Знак (билге) бер үк вакытта үзен дә, башка бер күренешне дә атау мөмкинлегенә ия» [1; 23]. Сүз – безгә таныш типик знаklarның берсе. Ул, бер яктан, дөньяның бер өлешен атый, икенче яктан, үзе үк шул дөньяның бер өлешен тәшкил итә. Шуңа күрә дә телгә өйрәтү процессын фикерләүнең ижади алымнары белән бәйләп алып барырга кирәк.

Ижади фикерләүгә карата тел бер көчәйткеч – катализатор булып тора, дип әйтергә мөмкин. Шулай ук тел дә яңа сыйфатлар өстәп, фикерләүне оештыра. Икенче яктан, күренекле галим Л. Рубинштейнча әйтсәк, үз фикеребезне тел чаралары ярдәмендә тәгъбир иткәндә (формалаштырганда), без аны тудырабыз һәм камилләштерәбез дә. Телдән башка бер генә чара да мондый киң уен мөмкинлекләре бирми. Нәрсә соң ул уен? «Уен – һәрвакытта да мәгънәле практик эшчәнлек модели; телгә төрле уеннар уйлап чыгару мөмкинлегенә салынган» [1; 9]. Бу нәтижәгә нинди дә булса уенны күзәтә ярдәмендә дә инанып була: һәрвакыт диалект уен сөйләм белән үреләп бара.

Лингвистик уеннарны бик еш кына «тел уены» яки «сүзләр белән уйнау» дип атайлар, чөнки сүз – телнең иң мөһим һәм табигый берәмлеге. «Лингвистик уеннар» укучыларда, уенчыларда уенның эчтәлегенә турында уйланучы, тел закончалыкларын ачуга сәләтле экспериментчы ролендә чыгыш ясау теләген уята. Укучы лингвистик уенда сүзгә тарката, жыя, үзгәрешләр кертә, үзгәрешне күзәтә, нәтижеләр ясып ала [2; 176].

Татар телен туган тел һәм чит тел буларак уку методикасында шулай ук уен методын телгә өйрәтү системасына керә. Бу хактагы фикерләргә Ф.С. Вәлиева, Ф.С. Сафиуллина, Н.В. Максимов һ.б. хезмәтләрендә очратабыз. Ф.Ф. Харисов, мәсәлән, татар телен чит тел буларак өйрәтүдә рольгә уеннарның әһәмиятен асызыклай [3; 158].

Лингвистик уеннар, безнең карашка, дивергент фикерләүне формалаштыру юлында методик релевант метод-алымнар арасында мөһим урынны били, чөнки аларның асылы, нигездә, куелган проблемага күп төрле вариатив чишелешләр тәкъдим итү мөмкинлегенә белән характерлана [2; 179].

Сүзгә хас билгеләр арасында иң мөһимнәренә аның формага (авазлар тышчасына), лексик мәгънәгә ия булуы керә. Бу ике сыйфаттан тыш, мөстәкыйль сүз үз вазыйфасын башкара алмый. Шуңа күрә лингвистик уеннарны без ике төркемгә бүлүп тәкъдим итәбез: I – формага

өстенлек бирүче уеннар; II – сүзнең лексик мәгънәсенә нигезләнүче уеннар. Лингвистик уеннарны без Д.В. Любичның «Лингвистик уеннар» [32] kitabында тәкъдим ителгән уен үрнәкләре нигезендә, татар теле материалында төзедек. Мәкалә кысаларында формага өстенлек бирүче уеннарны тәкъдим итәбез.

1. «Авазны тот» уены

Укучыларга радио, телевизор, магнитофон һәм башка аудиоочаралар я булмаса, укучы // укытучы укуында сүзләр // текст тәкъдим ителә. Алдан ук нинди аваз // авазларны тоту хақында килешелә. Мәсәлән, [э, ө, ү] авазларын; [ж, һ, ң] авазларын һ.б. Бу авазлар кергән сүзне ишетүче аны беренче булып тотып ала һәм кабатлый икән, аңа очко (балл) бирелә. Беренче булып 5 (10) балл жыпчы жиңә. Шундый ук эшне авазлар тезмәсе белән дә тәкъдим итеп була: [й+а, й+ә, й+у, й+ү, й+ы, й+е, й+о, й+ө].

2. Ясалма акцент

Уенда катнашучыларга я әйтелеш нормалары бозылган эзер текст тәкъдим ителә (аудиоматериал), я нинди дә булса орфоэпик кагыйдәне бозып әйтү төркемдә (сыйныфта) килешү буенча башкарыла. Мәсәлән, басым семантик функция башкарган сүзләрнең жөмләдә басымын үзгәртү: Мин я'на күлмәк алдым. Яңа'гына яңгыр явып үтте; [к],[ғ]авазлары урынына [к],[г], [а°] урынына[а]әйтү һ.б. Уен табигый диалог, сөйләшү рәвешендә алып барылырга, хаталы әйтелеш сөйләм эчендә яңгырарга һәм тыңлаучылар аны тотып алырга, төзәтергә тиеш. Баллар күбрәк хаталы әйтелешне махсус сөйләмгә кертүчеләргә дә, аларны төзәтүчеләргә дә бирелә ала. Шундый эшне фигуралы формалары белән эшләргә мөмкин (үткән, килчәк, хәзерге заман, 1-2-3 затка куярга һ.б.).

3. Сүзләр жыю

Бер вакыт эчендә (3-10 минут) нинди дә булса бер формаль билге буенча күбрәк сүз жыярга кирәк: а) сүз башындагы I (2-3) хәрәфтән башланган сүзләр (5-6-7-8 хәрәфле дип күрсәтергә мөмкин); ә) I яки берничә соңгы хәрәфләр; б) рифма; в) беренче һәм соңгы хәрәфләр; г) үтәли хәрәфләр: а сүзнең беренче, икенче, өченче урынында килә; д) бер тәртиптә бирелгән сүздәге тартык авазлар жыелмасы – «Каркас» уены (йлдз, вл, клмк, дфтр...); е) бер тәртиптә бирелгән сүздәге сузыклар жыелмасы (е-е-е, а-а-а, у-а...).

4. «Сүзлек байлыгыңны тикшер» уены

Түбәндәге аваз тезмәләреннән башланган татар сүзләрен әйтегез // языгыз (вакытны чикләмәскә дә мөмкин): ад... (10), аз... (40), ай... (38), ал... (153), ах... (23), аң...(42) һ.б. Жәя эчендә бу аваздан башланган сүзләрнең «Татар теленең орфографик сүзлегендә» күләмен күрсәтергә

мөмкин. Үз мисалларының санын һәм жәя эчендәге саннарның пропорциясен табып, актив сүзлек коэффицентын табып була.

5. «Жавап бир» уены

Уенда катнашучылар капма-каршы ике рәткә тезелеп баса. Уенны алып баручы (укытучы) туп куллана: сүзнең беренче ижеген атый да бер укучыга тупны бирә, укучы ижеккә тагы ижек (ижекләр) өстәп, килеп чыккан сүзне туп белән бергә укытучыга бирә. Сүз төзи алмаучы, я озак уйлаучы уеннан чыга, азакка кадәр калучы – жиңә. Уен өчен актив авазларны алырга һәм аларга сузыклар өстәргә кирәк: [к, к, т, б, с, ч] һ.б. Шушы ук уенны сүз белән уйнарга да була: укучы әйтелгән сүзгә рифма атарга тиеш (ул – юл, кала – бала, атлар – картлар, жыен – кыен һ.б.).

6. Анаграммалар төзү

Укучы бер сүз уйлый. Сүздәге хәрәфләрне төрле тәртиптә өтерләр аша яза: ч, а, л, а, р, у, м, а; т, ә, п, к, ә, м; ү, л, ш, ә, р, е һ.б. Кем хәрәфләрнең дөрес тәртибен таба, шуңа балл. Бу эшне парларда да оештырып була.

7. Метаграммалар төзү

Бу уенның авторы дип Л. Кэрролл – «Алиса в стране чудес» эсәренең авторы исәпләнә. Бер үк төрле авазлар // хәрәфләр санына ия сүз алына. Һәр адым саен бер хәрәфне генә үзгәртеп бер сүздән икенчесенә күчәргә кирәк. Кем тизрәк һәм азрак адымнар санын һәм арадаш сүзләрне таба, шул жиңүче була. Мәсәлән, кыш-тыш-тый-жый-жый, сыер-куян, сөт-бал, матур-батыр, салам-курай һ.б. Бу уенның варианты да бар: бу очракта һәр адым саен берәр хәрәф өстәргә, я алырга мөмкин, ләкин өстәү нигезендә мәгънәле сүз барлыкка килергә тиеш.

8. Чайнворд

Бу очракта да, метаграммадагы кебек, сүзләр тезмәсе төзәргә кирәк: беренче сүзнең соңгы ике//бер хәрәфе икенче сүзнең беренче ике// бер хәрәфе белән туры килергә тиеш: алма-матур-урман-андыз-ызгыш...; нарат-тарак-аклан-анчар-чара...

9. Наборщик

Бу уен «Колбаса», «Навуходоносор» дигән исемнәр белән аталырга мөмкин. Бер сүз алына, шул сүздә очраган хәрәфләр белән сүзләр төзү. Мәсәлән, матур: ат, ут, урам, тур, урт, утар һ.б. Алфавиттагы хәрәфләрнең барысын да берәр тапкыр гына кулланып сүзләр төзәргә мөмкин.

10. Тавтограмма

Татар телендә кайбер авазлар (хәрәфләр) куллану ешлыгы ягыннан бик актив. Мәсәлән, «Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә «к» хәрәфенә, димәк [к], [к] авазларына башланган сүзләрнең саны – 4894, “т” хәрәфенә – 3947, «с» – 1930, «б» – 1876, «п» – 1749, «а» – 1650, «м» – 1630, «ч» – 1483, «и» – 1304 сүз теркәлгән. Бу үзенчәлекне исәпкә алып,

учучыларга бер хәрәфтән башланган сүзләрдән текст төзәргә тәкъдим ителә (дәрестән тыш вакытта). Жөмлөләр төзүдән башларга да мөмкин (дәрестә). Уенны «хикәя-бикәя» дип тә атылар; аны шигырь формасында тәкъдим итәргә мөмкин: Көтмәсәк тә, караланып, көз килә. / Көзгедә дә, кайтавазлап, көз көлә. / Киләсе көн кичәгедән көнләшә. / Канатлары каерылмаса көзгәчә, / Кара көздә күңел генә көрәшә. (Л.С.)

Уенның варианты да бар: алфавиттагы һәр авазлы хәрәфкә, мөмкин кадәр бер тема кысаларына кертәп, берәр тавтограмма-жөмлө төзәргә. Алсу алма алды. Әнисенә әйтте. Бүгөн бабайларына барачак...

11. Нотарикон

4 – 8 хәрәфтән торган сүз атала. 3 минут эчендә мөмкин кадәр күбрәк фразалар уйлап табу. Фразадагы сүзләрнең беренче хәрәфләре бирелгән сүз хәрәфләреннән башланырга тиеш. Мәсәлән, «урак» сүзе бирелә. Жөмлөләр: Урамда Роза апа күренде. Уйларым рәхәтлек алып килде. һ.б. Бер үк сүзгә кабатларга ярамый. Кем күбрәк жөмлө төзи, шул жиңә. Башта уенда катнашучының, я билгеле берәр шәхеснең исемен (Тукай, Сәйдәш) алырга мөмкин. «Укытучы» – ул кешелекле, ышанычлы тылсымчы, уйлы, чыдам ымсындыручы. Уенны катлауландыру өчен сүз урынына жөмлө тәкъдим итәргә дә була. Нотариконны мнемотехника алымы буларак файдаланалар. Мәсәлән, төсләр спектрын истә калдыру өчен бирелә торган «Каждый охотник желает знать, где сидит фазан» фразасы таныш. «Бәләкәй Илдарны юрганга төрөп чанага утырттылар» – татар телендә килеш исеменнән һәм тәртибән, «Рамайның авылы» – сонор тартыкларны истә калдыру өчен кулланыла. Кире нотарикон формасында апюнсено – 30 көннән торган ай исеменнән шифровкасын искә төшерәргә мөмкин.

12. Липограмма

Беренче вариантта еш очрый торган бер яки берничә хәрәф атала: «ә» («ж»), «с» һ.б). Бирелгән вакыт эчендә (3-5 минут) бу хәрәф кәрмәгән сүзләрдән грамматик планда дәрәс текст төзәргә кирәк. Күләмле һәм хатасыз текст авторы жиңә. Шулай ук уенның икенче вариантын телдән эшләп була. Сөйләмдә күпмедер вакыт эчендә нинди дә булса тартык авазны, мәсәлән, [р] авазын кулланмаса килешелә. Бу алым «Әйе», я «Юк» димәскә, «ак» – «кара»га тимәскә...» дигән балачак уенын хәтерләтә. Бу очракта «[р] авазына тимәскә», дигән шарт куела. Диалог, сөйләшү оештырыла. Кем авазны әйтә, шулай ук уеннан чыга.

13. Кар йомарламы

Бу уенны парлар белән дә, төркемнәрдә дә үткәрәп була. Мәсәлән, беренче уенчы ике хәрәфтән торган сүз яза, икенчесе – өч хәрәфтән торган, аннан – дүрт хәрәфтән... Ул бик яхшы укучы булган. Эш – Аяз өчен мөһим шөгыль булачак. һ.б. Грамматик планда дәрәс жөмлө я аның

өлеше барлыкка килергә тиеш. Вакыт – чиклэнгән. Кирәкле сүз таба алмаучы жиңелә. Төркемдә эшлэгәндә һәр уенчыга бер тема кысаларында һәр сүзә бер хәрәфкә арта барган жөмлә төзөргә тәкъдим ителә. «Ропалик юл» варианты кулланылырга мөмкин: бу очракта беренче сүз – бер ижеккә, икенче сүз – ике, өченче – өч ижеккә һ.б.

14. Монорим

Әдәби төрләр арасында сүз формасы белән актив эшләүче төр һәм аның жанрлары – поэзия. Монорим – шигырь техникасы (рифмалаштыру) белән бәйлә уен. Ижек калыбы саны (мәсәлән, 8-7) һәм рифмалаштыру мөмкинлеге киң бер сүз бирелә: ат (хат, ят, чат, шат, бат, ...); яфрак (туфрак, пычрак, ерак, дурак...) һ.б. Һәр юл рифмалашырга тиеш, бәйләнешле текст барлыкка килергә // килмәскә мөмкин. Бу алым поэзиядә сирәк булса да кулланыла.

15. Акрошигырь

Бу уен «Нотарикон» ны хәтерләтә. Шигырьнең һәр юлы бер хәрәфтән башлана. Акрошигырьне кеше исеме – фамилиясе нигезендә төзү киң таралган. Үрнәк рәвешендә Фэнил Гыйләжевнең тавтограмма алымын кулланып язган шигырен китерәбез. Чатырларда чиркәү чаңы чыңдый. / Зилзиләсе зыңдый заманның. / Калтыранып каны күперсә дә, / Телен тешләп түзә татарым. / Саллы салларыбыз сибелгәнгә / Күмелдекке комлы күбеккә? / Бүрәктәге бүре балаларын / Ирек исе икән исертә...

Тагын бер мисал: «Татар, таркал, тар кал!» – тапкырлана тарихта: / Хәтерсезлек, хокуксызлык хөкем итә халыкта, / Караланган кичәгесе килчәгән кыршаулы, / Сатылучы-сатучылар садәлекне сагалый. (Л.С.)

16. «Качкын сүзләр» уены

Текстның я жөмләнән грамматик формасы сүзләр ярдәмендә оеша. Һәр сүзнең фразадагы ролен ачыклау максатында «Сүзләр алу» («Качкын сүзләр») уенын оештырып була. Мәсәлән, уенда катнашучы: Тормышында күпме киртәләрне / Күргән бөөк Тукай, күнеккән (С.Хәким) мисалында мөһим сүзләрне, жөмләнә саклаучы сүзләрне ачыклап кына калмый, ә текстның мәгънәсен тирәнрәк аңлауга ирешә. Моңың өчен ул жөмләдән берәр сүзнә алырга һәм фразаның грамматик һәм мәгънәви бөтенлеген күзәтергә тиеш. Шуң ук мисал нигезендә «Сүз кушу» алымын да кулланып була: (кайгылы, авыр...) тормышында, (катлаулы, иксез-чиксез...) киртәләрне һ.б.

17. Мариенбад уены

Кәгазьдә, я тактада һәрберсе, шигырь кебек, аерым юлга 4 (берничә) жөмлә языла. Уенчылар, чиратлап, жөмләнән грамматик бөтенлеген сакланьрдай итеп, жөмләдәге бер сүзнә (сүзтезмәнә) сызалар (сөртәләр). Кемнән соң жөмлә бозыла, я калган уенчыларга вариант калмый, шуң жиңелә. Мәсәлән: Безнең гомер – су өстендә күбек кенә. /

Дәрәя өчен ул бары тик куык кына. / Жилләр аны уйнаталар көлөп кенә... / Ә аннан соң хушлашалар үбеп кенә... / Күбек исә тора һаман туып кына (Л.С.).

18. «Чиксез жөмлә» уены

Уен әйтмә һәм язма формада оештырылырга мөмкин. Беренче уенчы ия+хәбәрден торган гади жөмлә әйтә. Икенче уенчы жөмләнән грамматик һәм семантик бөтенлеге сакланырдай итеп бер сүз өсти һәм жөмләне кабатлый (телдән булса) я яза, өченче кеше тагы бер сүз өсти һәм уен шулай дәвам итә: Эт өрә – Усал эт өрә – Усал эт ярыш өрә – Күршедә усал эт ярыш өрә... Яңа сүз өстәүче жөмләне тулысынча кабатларга тиеш. Жөмлә ни кадәр озынрак, хатасыз кабатлау шул кадәр авыррак. Уен укучыдан, игътибар да, хәтер дә, лексик байлык та, грамматик законнарны белүне дә, вариатив фикерләү сәләтен дә таләп итә. Бу уенның язма формасында жөмлә структурасының моделен төзәргә мөмкин. Татар жөмләсенән моделен, сүзләр бәйләнеше законнарын белгән кешенән жинчүче булу мөмкинлеге зуррак.

Шулай итеп, лингвистик уеннар дивергент фикерләүне формалаштыру юлында методик релевант метод-алымнар рәвешендә, татар телен туган һәм икенче тел буларак өйрәнү – өйрәтү барышында актив, системалы кулланылырга тиеш. Тәкдим ителгән лингвистик уен үрнәкләре куелган проблемага күп төрле вариатив чишелешләр тәкъдим итү мөмкинлеге белән характерлана, ягъни дивергент фикерләүче шәхес формалаштыруга өлеш кертә.

Кулланылган әдәбият

1. Любич Д.В. Лингвистические игры. – СПб.: «Издательство Буковского», 1998. – 272 с.

2. Сагидуллина Л.Р. Лингвистик уеннар нигезендә дивергент һәм ижади фикерләү камилләштерү мөмкинлекләре / Актуальные проблемы современной татарской филологии. Сб. статей VIII Всероссийской научно-практической конференции. – Уфа, РИЦ БашГУ, 2020. – С. 175-179.

3. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 302 б.

© Сагидуллина Л.Р., 2024

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «ГОМЕР» КОНЦЕПТЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛӘНҮЕ

***Аннотация:** мәкалә татар телендә «гомер» концептын репрезентацияләүгә багышланган. Тел материалын анализлау аша («гомер» сүзенең сүзлек мәгънәсе, этимологик анализ нәтиҗәләре, синонимнар, «гомер» компоненты белән фразеологизмнар) концепт үзәгенең һәм аның перифериясенең дәмияте өлешчә ачыла.*

***Терәк сүзлә:** лингвокультурология, дөнья тел картинасы, татар теле, «гомер» концепты, «гомер» компонентлы фразеологизмнар һәм паремияләр.*

Кешенең тирә-якны танып белү процессы үзенең материал һәм рухи дөньясы белән кызыксындан аерылгысыз. Кеше вербаль аң белән характерлана. Икенче төрле айткәндә, без киләчәк эш-хәрәкәтләрне тел һәм сөйләм ярдәмендә күз алдына китерәбез, атыйбыз, саклыйбыз, тапшырабыз. Халык яки аерым шәхеснең рухи-мәдәни тормышын сүзләр аша тикшерү белән лингвокультурология фәне шөгыйльләнә. Галимнәр лингвокультурологиянең тикшерү предметлары күптөрле, дип билгели. Мәсәлән, В.А. Маслова: 1) эквивалентсыз лексика һәм лакуналар; 2) телдә теркәлгән мифлашкан тел берәмлекләре: архетип һәм мифологемалар, йола һәм ышанулар, горезф-гадәтләр; 3) телнең паремиологик фонды; 4) телнең фразеологик фонды; 5) эталон, стереотип, символлар; 6) телнең метафора һәм образлары; 7) телләрнең стилистик тәртибе; 8) сөйләм тәртибе; 9) сөйләм этикеты өлкәсен атый [4; 30].

Лингвокультурология фәненең төп аңламнары арасында «дөнъяның тел картинасы», «концепт» төшенчәләре бар. «Дөнъя күренеше» термины XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында физика фәнендә барлыкка килә. Тел гыйлеменә ул Л. Вайсбергер тарафыннан кертелә.

Хәзерге вакытта телче галимнәр «дөнъя картинасы» терминин киң кулланалар. Дөнъя күренешендә тел һәм фикерләү бәйләнешен галимнәр төрлечә аңлата. Дөнъя күренешенә метафора кебек тә карыйлар, термин үзе дөнъяда төрле терминнар тудыра, төрле контекстларда кулланыла. Мәсәлән, конкрет милләтнең дөнъяны ничек күзаллавын – милли дөнъя күренешен, дөнъяның поэтик күренешләрен тикшерүгә багышланган хезмәтләр барлыкка килә.

Төрле дөнья күренешләрен өйрәнү универсаль, милли концептларны барлау-тикшерүгә нигезләнә. Концептларны анализлауның төп методы – концептуаль анализ. Ләкин «концептуаль анализ» сүзтезмәсе үзе дә күпмәгънәле: мәсәлән, ул конкрет концептларны өйрәнүне дә, художестволы текстны концептлар ярдәмендә анализлауны да аңлатырга мөмкин.

Концептларны билгеле бер милли дөнья тел күренеше кысаларында тикшерү бу милли тел күренешендә аның тоткан урынын, аңа нинди мәгънәләр салынуын ачыкларга ярдәм итә. Һәр милли дөнья тел картинасында шул халык менталитетына гына хас концептлар бар. Татар дөнья тел картинасының бер өлешен тәшкил итүче мәдәни кыйммәтле, мөһим концептларның берсе – «гомер» концепты, чөнки ул яшәү асылын чагылдыручы концептлардан.

«Кеше» суперконцептының үзәген тәшкил итүче концепт – «гомер»нең татар телендә репрезентацияләнү дәрәжәсен күзәтү халыкның яшәешкә бәйле фәлсәфи карашлар системасын ачыкларга мөмкинлек бирә.

«Гомер», гарәп теленнән алынган сүз булуга карамастан, татар теле тарафыннан тирән үзләштерелгән. Моңа дәлил рәвешендә сүзнәң мәгънәләрен ачыклайк. «Татар теленәң аңлатмалы сүзлегендә «гомер»нең 5 мәгънәсе теркәлгән: «1) Барлык тереклек иясенәң туу моментынан алып үлгәнгә кадәр булган физиологик хәле, яшәү вакыты; 2) Кешенәң гомерендә була торган билгеле бер чор; 3) Вакыт, вакытның бер өлеше; 4) рәв. мәг. күч. юклык формасында фигыль янында: беркайчан да, бервакытта да; 5) рәв. мәгъ. күч. гомергә: мәңге, мәңгегә, гомер буена, бик озак вакытта» [6; 130]. Гомумиләштереп әйткәндә, татар халкында *гомер* – кеше, вакыт, мәңгелек төшенчәләре белән тыгыз бәйле, туганнан алып үлгәнгә кадәрге чор буларак аңлана.

«Гомер» концептын тел берәмлекләре нигезендә билгеләнүен этимологик күзәтүләр белән ныгыту үзен ақлай. Р.Ә. Әхмәтьянов *гомер* лексемасының гарәп теленнән «*яшәү, яшип тору*» мәгънәсе белән алынганлыгын; татар диалектларында, төрки, фин-угыр телләрендә киң кулланылышка ия сүз икәнлеген; иске әдәби телдә *гыймарәт, мигъмар* («төзүче, архитектор») сүзләренәң *гомер* белән тамырдашлыгын, Дәрдемәнд ижатында гомернең «гасыр» мәгънәсендә кулланылуын билгели [1; 233].

Заманча когнитив лингвистика яктылыгында синонимнар дөньяны тел категорияләштерү һәм концептуализацияләүнең иң мөһим чараларының берсе буларак карала. Без «гомер» концептының татар телендә тормышка ашыруның синонимик парадигмасын ачыкладык. «Татар теленәң аңлатмалы сүзлегендә «гомер»не атаучы

синонимик рәт төзелде: *тормыш, яшәеш, яшәү, тереклек, хәят-тормыш, дөнья, язмыш*. Синонимик рәткә кергән лексик берәмлекләр идеографик синонимнар; аларда «гомер» мәгънәсе белән тулы тәңгәллек күзәтелми. Әмма синонимнарны барлау безгә концептны вербальләштерү ысулларының төрлелеген контекстлы-синонимик кыр, контекстуаль синонимнар жыелмасы рәвешендә күзалларга мөмкинлек бирә.

Фразеология үзенең мәгънәсе, төзелеше һәм функциональ үзгәлекләре алынган аерым сүзләрдән һәм гади сүз тизмәләрдән аерылып тора. Фразеологик берәмлекләр, халыкның мәдәни үсешен яктыртып, бер буыннан икенче буынга барлык стереотиплар, эталоннар, архетипларны тапшыралар. «Фразеология тел дөнья күренешенең бер фрагменты. Фразеологик берәмлекләр һәрвакыт субъектка карый. Ачыклап әйткәндә, фразеологик берәмлекләрнең барлыкка килүе дә дөньяны тасвирлау түгел, ә аны интерпретацияләү, билгеләү һәм субъектив мөнәсәбәтләрне белдерүдән барлыкка килә» (4; 82).

«Гомер» концепты күп мәдәниятләр өчен уртақ булуына карамастан, һәр мәдәният аңа үз коннотацион төсмерен сала. Шуң билгеләрне ачу «культураны тирәнтен өйрәнү» принцибына таяна һәм дөнья тел картинасын өйрәндә зур роль уйный. Бүгенге фәндә мәдәни мәгълүмат телнең номинатив берәмлекләрендә мәдәният сәмалары, аның жирлегә, концепты һәм мәдәни коннотацияләр аша тәкъдим ителә. Фразеологизмнар мәдәни яктан әһәмиятле мәгълүматны тушыйлар, бик күп мәгънәләрне белдергә ярдәм итәләр, өстәвенә, тел чараларын кимрәк куллану мөмкинлегә дә саклана.

Нәкый Исәнбәтнең «Татар теленең фразеологик сүзлегә» [3] һәм Ф.С. Сафиуллинаның «Татарча-русча фразеологик сүзлегә»ндә «гомер» компонентлы 65 тотрыклы сүзтәзмә күрсәтелә: *гомер итү, гомер сөрү, гомер кичерү, гомер өзәлү һ.б.* Тушланган материалны 5 семантик төркемгә бүлү мөмкин: 1) Үлем мәгънәсендә: *гомере киселде, гомере төгәнү, гомере өзәлү, гомере төкәнү*; 2) Тереклек итү мәгънәсендә: *гомер сөрү, гомер итү, гомер буе, гомер бакый, гомер буена*; 3) Чор мәгънәсендә: *гомернең көзе, гомер таңы, гомер язы*; 4) Файдалы-файдасыз яшәү мәгънәсендә: *гомерен уздырып, чабата туздырып; гомерен черетү; гомер бушка үтү*; 5) Теләк мәгънәсендә: *гомере озын булсын; гомере озын булсын, бала-чагалары мул булсын*.

Мисаллардан күренүенчә, татар теленең фразеологик берәмлекләрендә «гомер» концептының өстәмә коннотацияләр алуы күзәтелә. «Гомер» еш кына «үлем» белән параллель рәвештә бирелә, «гомер» һәм «чор» бәйләнеше дә актив, «гомер» һәм «яшәү» мәгънәсе дә очрый, «гомер»гә «теләк» мәгънәсе дә салынган. «Халык аңламында, гомер – гамбле, мәгънәле, файдалы, озын булырга тиеш. «Гомер»

компонентлы фразеологик берәмлекләр халыкның акыл-хикмәт байлыгын, рухи сафлыгын һәм югары эллагын гәүдәләндереп, бүгенге көндә дә үзләренең зур идея художество кыйммәтләрен саклап киләләр» [5; 38].

Телнең паремиологик берәмлекләр фонды лингвокультурология һәм концептлар теориясе өчен, ничшиксез, әһәмиятле, чөнки әлеге фонд массакуләм милли акылның аеруча мөһим стереотипларын үзгәртеп торырга мөмкинлек бирә. Паремияләр кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәтләр, социаль-тарихи контекст, көнкүреш, гореф-гадәтләр һәм традицияләр үзенчелекләрен чагылдыралар. Кеше аңының үзенә генә түгел, «үзенекә булган башка нәрсәгә» дә юнәлдерелгән ике яклы сөйләшү табигатен тану, теге яки бу лингвомәдәни бергәлеккә игътибар арту паремияларне телара чагыштыру мөмкинлегенең мөһимлеген актуальләштерә, ул халык мәкальләренең универсаль һәм милли үзенчелекләрен ныграк ачуга булышлык итә.

Паремияләрне өйрәнү, беренчедән, мәдәният белән билгеләнгән телдәге мәгънәләрен ачыкларга, икенчедән, аеруча мөһим мәдәни стереотипларны формалаштыруның когнитив алымнарын карарга мөмкинлек бирә (2; 124).

«Гомер» концептының татар мәкаль-әйтемендә чагылышы милли дөнья картаинасының бер өлешен тәшкил итә. «Татар халык мәкальләре»ндә «гомер» компонентлы 78 берәмлек бирелә [7].

«Гомер» концептының мәкаль-әйтемендәге мәгънә төсмерләре ачыкланды, аларга лексик-семантик классификация үткәрелде. «Гомер» – ул: 1) мәңгелектә вакыт чагылышы (*Гомернең узганы юк, күлмәгенең тузганы юк; Сәгать-сәгать газиз гомер үтәп бара, вакыт үтсә, бу гомергә юктыр чара; Гомер озын да, сәгать кыска.*); 2) Яшәү чорлары: (*Гомер таңнары атып тора; Гомер көзекөннәр коя*); 3) Гомер сыйфатлары: (*Озак гомер итәр өчен акрын гомер итәргә кирәк; Үткән гомер – аккан су, яки искән җил; Үткән гомер – калган салават; Эшсез гомер – утсыз гомер; Эш булсын дигән кеше юк, Гомер үтсен дигән кеше күп.*); 4) Мирас: (*Аталардан мирас – баһасыз гомер, Яндырмыйча агач булмас күмер.*); 5) Кешегә хас сыйфатлар: (*Кеше дөньяда ничаклы гомер итсә дә туймый; Кеше гомере – су өстендәге ак күбек.*); 6) Яшәү мәгънәләре: (*Гомер юлы такыр булмый; Күп уйлаган – гомерен бушка уздырган; Күңеле киңнең гомере рәхәт үтә.*).

Әлеге төркемнәрне аңлатмалы сүзлектә бирелгән мәгънәләр белән чагыштырсак, монда «гомер» концептының мәгънә төсмерләре баерак булуы күренә: мәсәлән, *гомер-мирас, гомер-яшәү, гомер-мәңгелек* кебек аңламнар мәкаль-әйтемендә күзәтелә. Бу факт, беренчедән, «гомер» сүзенең, алынма булуына карамастан, татар халкы тарафыннан семантик

планда күптән һәм тирән үзләштерелгәнлеге хакында сөйли, икенчедән, дөнья тел картинасында татар халкының яшәү фәлсәфәсен чагылдыручы төп берәмлекләренә берсе буларак кабул ителә. Бу концепт «яшәү мәгънәсе, яшәү сыйфаты, кеше сыйфаты» кебек аңламнарны да үз эченә сыйдырган. Татар мәкаль-әйтемирәндә гомернең буыннардан тапшырылган мирас булуы, аңа сакчыл карашта яшәү идеясе дә еш чагыла. «Гомер» «үлем» белән параллель рәвештә дә бирелә, «гомер» – «Алла» бәйләнеше дә күзәтелә, «гомер»гә «яктылык» мәгънәсе дә салынган. Димәк, татар телендә «гомер» сүзе өстәмә коннотацияләр белән баеуылган, мәкаль-әйтәмгә әверелерлек дәрәжәдә семантик планда халык тарафыннан күптән үзләштерелгән.

Шулай итеп, «гомер» концепты милли концепт критерийләренә жауап бирә. Беренчедән, концептны атаучы *гомер* сүзе югары ешлыкка, күпмәгънәлеккә ия; актив лексика; актив житештерүче нигезле сүз (*гомер* – *гомергә, гомерлек, гомерле һ.б.*). Гомер лексемасының синтагматик бәйләнешләре дә киң: *гомер* – *үтә, ага, бетә, уйландыра, сүнә...*; *гомер* – *бахетле, бахетсез, озын, кыска, үкенечле, моңлы, кайгылы...*; *гомер* – *халык (гомере), кеше, ижәт, җыр, яшьлек...*, *гомер* – *язы, көзе, кышы, таңы, иртәсе, киче*. Фразеологик берәмлекләр, паремияләргә ясалган лексик-семантик, идеографик күзәтүләр дә «гомер» концептының татар дөнья тел күренешендә гаять мөһим урын алып торуын раслай.

Кулланылган әдәбият

1. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленәң этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А-Л). – Казан: Мәгариф – Вақыт, 2015. – 5436.
2. Жамалтдинов Р.Р. Тел һәм мәдәния: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
3. Исәнбәт Н. Татар теленәң фразеологик сүзлеге: Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1989.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
5. Сагидуллина Л.Р. Текст. Язык. Литература. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2023. – 120 с.
7. Татар теленәң аңлатмалы сүзлеге. – Казан: ТӘҺСИ, 2005. – 848 б.
8. Татар халык ижаты. Мәкаль һәм әйтәмнәр. – Казан: Тат. кит. нәшрияты, 1987. – 591 б.

© Сагидуллина Л.Р., 2024

УРТА ДИНИ УКУ ЙОРТЛАРЫ ӨЧЕН ТАТАР ӘДӘБИЯТЫННАН ДӘРЕСЛЕК-ХРЕСТОМАТИЯ ТӨЗҮ ТӘЖРИБӘСЕ

Аннотация: *мәкаләдә хәзерге әдәби белем бирүнең төп максатлары һәм бурычлары формалаштырыла, белем бирү эчтәлегенең мәҗбүри минимумы таләпләре исәпкә алына, авторлар укучыларны татар матур әдәбиятының югары нокталары белән таныштыра. Дәреслек-хрестоматия укучыны әсәрләрнең сәнгати кыйммәтен аңларга, тарихи-әдәби процесста аларның урынын билгеләргә сәләтле белемле һәм фикерле укучы итеп тәрбияләүгә юнәлдерелгән. Әдәби мирасны шәкертләрнең дини мәгърифәте күзлегеннән өйрәнергә омтылышлар ясала.*

Терәк сүзләр: *татар әдәбияты тарихы, мәдәният, таләп, халык авыз иҗаты, кыйммәт, милли традиция.*

Татарстан Республикасында татар һәм рус телләренең тигез хокукка ия булуы, белем һәм тәрбия бирү системасында – гомуми, һөнәри, югары белем бирү баскычларында – ике телне дә укыту мөмкинлеген тудыра. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә шәкертләрнең әдәплелек хисен үстерү, татар мәдәнияте һәм әдәбиятының байлыгын аңлау, шулай ук катарсис хисе тудыру – барысы да яш буынның рухи һәм эстетик үсешенә зур өләш кертә. Татар әсәрләрен өйрәнү, аларның матрицасын тою, шәкертләрне үз милләтенең мәдәни мирасын хөрмәт итәргә һәм аңларга өйрәтү өчен мөһим. Бу процесс, үз чиратында, татар теленең һәм мәдәниятенә киләчәк саклап калу өчен дә әһәмиятле.

Гыйлем һәм тәрбия бирү системасындагы үзгәрешләрнең актуальгә һәм XX гасырның соңгы чирегендә дөнья күргән дәреслекләкләрнең заманча укыту стандартларына җавап бирмәве – татар әдәбиятын укыту өчен яңа уку әсбапларына мохтажлыкка дәлил булып тора һәм актуаль материаллар булдыруны таләп итә.

ТӘҺСИ һәм КФУ галимнәре тарафыннан гомуми белем бирү учреждениеләре өчен программа һәм дәреслекләрнең чыга торыуы белем бирүнең сыйфатын арттыру өчен мөһим адым. Ләкин татар әдәбиятын профильле булмаган һөнәри урта белем бирү уку йортларында укыту өчен яраклаштырылган уку-укыту әсбапларының житмәве билгеле. Әлеге мәсьәлә бу өлкәдә чишеләсе проблемаларның берсе булып кала, мондый

эсбапларга ихтыяжны тагын да арттыра. Шуңа күрә, татар әдәбиятын укыту өчен яңа эсбаплар булдыру, шәкертләрнең әдәби белемнәрен һәм фәнни яссылыкта аңлауларын үстерү өчен бик мөһим. Бу, үз чиратында, татар теле, мәданиятенең киләчәген саклап калу һәм үстерү өчен кирәкле шартлар тудыра.

Бүгенге көнгәчә бу төр уку йортларында әдәбият дәресләре югары сыйныф укучылары өчен махсус бастырылган «Әдәби уку» һәм «Татар әдәбияты» мәктәп дәреслекләре нигезендә алып барылды. Аларның күбесе татар әдәбиятын укытуда яңа методикалар һәм ресурслар булдыруның эһәмиятен күрсәтә. Р.М. Хөсетдинов һәм С.Г. Сәмитова тарафыннан әзерләнгән «Туган як (татар) әдәбияты» дәреслек-хрестоманиясе профильле булмаган вузларда әдәбият фәнен укыту өчен актуаль һәм кирәкле ресурс булып тора. Бу дәреслек, татар әдәбиятының асылын һәм үзенчәлекләрен аңларга теләүче шәкертләргә ярдәмлек булчак. Төрки телләр гаиләсенә керүче төрөкмән, казах һәм үзбәк студентлары, дини юнәлештә гыйлем алучы мөселман шәкертләре өчен татар әдәбиятының байлыгын һәм матурлыгын өйрәнү мөмкинлегә тудыру, чын мәгънәсендә, мәдәни, әдәби алмашу һәм аңлашу өчен мөһим адым.

Дәреслекнең максаты – гыйлем алучылар тарафыннан татар халык авыз ижатын һәм әдәби эсәрләрен өйрәнү, шулай ук уку процессында коммуникатив компетенцияләр формалаштыру һәм үстерү. Бу, гыйлем алучыларның әдәби белемнәрен арттыру гына түгел, ә алар тарафыннан укылган эсәрләрнең эчке композициясен киңәйтү өчен эһәмиятле. Мондый юнәлештәге хезмәтләр, татар әдәбиятын һәм мәданиятен популярлаштыруда, шулай ук яшь буынның рухи, эхлакый һәм эстетик үсешендә зур роль уйный.

Гомумән, әдәбият гыйлеменә битараф булмаган һәрбер кеше, әдәби эсәрләрне укып, укыган материалга индивидуаль яки күмәк анализ ясап, үз-үзенә сораулар биреп һәм шуларга жавап эзләп, шигъри ядкәрләрне күңеленә салып, үзенә рухи байлыгын үстерергә сәләтле. Ышанабыз: хезмәттә яктыртылган барлык материалны каләб аша үткәргән һәр шәхеснең коммуникатив компетенциясе һәм рух байлыгы берничә баскычка югарыга күтәреләчәк.

Татар әдәбияты кысаларында шәкертләрнең билгеле бер чорга, авторларга һәм эсәрләргә карата аңлы рәвештә белем алуын тәэмин итү мөһим. Гыйлем һәм тәрбия алучыларның эсәрләрне хатасыз укый белүе, укыган материалны аңлау күнекмәләрен формалаштыру процессы әдәби белемнәрен һәм фикерләү сәләтләрен үстерү өчен кирәк. Әлеге юнәлештәге эсбапларны өйрәнү дәверендә, әдәбият дәресе буенча белем

алучыда татарча аралашу, фикерләү, диалог төзү, сорауларга дәрәс җавап бирү кебек күнекмәләр үстерлә.

Нәтижәдә, татар әдәбияты фәне аудиториянең шәхси һәм һөнәри үсешен, шулай ук татар мәдәниятенә мөнәсәбәтен билгели.

Дәрәслек 36 дәрәскә исәпләнгән. Шул структураны күз алдында тотып, шартлы рәвештә дәрәсләр ике блокка бүленеп эшләнелде. Әсбапның беренче бүлгә хаклы рәвештә әдәбиятыбызның чишмә башы булган халык авыз иҗатын, татар халык ашларын һәм татар әдәбиятының чорларга бүленешен, икенче бүлек исә, конкрет авторларның тормыш юлын, иҗатын яктыртуга багышланган темаларны үз эченә ала.

Фольклорга багышланган бүлектә традицион әсәрләргә тәфсилле анализ ясала. Аларның төрләре, жанрлары ачыклана һәм халык арасында киң таралган жәүһәрләрдән үрнәкләр китерелә. Хезмәттә халык авыз иҗаты әсәрләрен куллану, татар халык ашларының һәм халкыбызның күркәм гадәтләреннән саналган кунакчылыгына басым ясау – барысы да телгә, әдәбиятка, гомумән, татар милләтенә карата кызыксыну уяту, дәрәс аралашырга өйрәнү, укырга, язарга һәм үз фикерләрен туплап әйтә белүгә ярдәм булып тора [1, 47].

Икенче блокка караган барлык дәрәсләрнең структурасы уртак. Алар түбәндәгечә:

- автор иҗат иткән чор хакында, шул дәвәр әдәбияты белән бәйлә кызыклы мәгълүмат (чорларны яктырткан аерым дәрәстә кулланылышта булмаган өстәмә материал);

- автор турында кыскача белешмә;

- әсәрләренң тулы варианты яки фрагменты;

- бирелгән әсәрләренң тема, идея, конфликт үсешенә бәйлә сораулар;

- татарча-русча сүзлекчә.

Хезмәткә һәр дәрәстән соң татарча-русча сүзлекчә кертүне мөһим дип саныйбыз, чөнки шәкертләренң татарча белүе төрле дәрәжәдә булу сәбәпле, дәрәс дәвамында кулланылган авыр сүзләренң мәгнәләренә аңлатма бирү – әсбапның дәрәжәсен күтәрә һәм белем алучыларда кызыксыну уята.

Һәр дәрәснә теманың атамасы, куелган максатлар, мөһим сүзләр һәм сүзтезмәләрдән башлау, шулай ук уңышлы алым. Чорга яки язучының тәрҗемәи хәле һәм иҗатына караган кызыклы мәгълүматларга урын бирү – дәрәслекнең кызыксыну кыйммәтен күтәрә. Мәсәлән, Болгар дәүләтенң барлыкка килүе, бу чорның иҗтимагый-сәяси тормышы һәм беренче татар язма үрнәген биргән Кол Галинең тормыш юлы һәм

«Кыйссаи Йосыф» эсэрэнэ багышланган темага түбэндөгө кызыклы мәгълүматлар китерелә.

1. Бөек Болгар дәүләте – Азов буендагы төрки телле кабиләләрнен зур һәм көчле берлеге.

2. Дәүләт VII гасырның беренче яртысында барлыкка килә, Донның түбәнге агымын һәм Таман ярымутравы территорияләрен биләп тора. Аның башкаласы – Фанагория шәһәре (Тамандагы элекке антик шәһәр). Икенче зур шәһәр – Таматарха, соңыннан ул Тмутаракан исеме белән таныла.

3. Болгарларны беренче булып кабиләләр берлегенә оештырган кеше – нәселе белән Атилла ыруыннан килүче Органа санала.

4. Болгар дәүләте күп еллар хәзәр каганаты һәм Киев русе белән низагта торган.

5. Болгар иленең рәсми рәвештә ислам динен кабул итүе зур бер тарихи баскыч була.

6. Татарстан Республикасында Идел буе Болгары дәүләтенен Ислам динен кабул итүе көне 922 нче елның 21 нче мае дип исәпләнә. 2022 нче елның 21 нче маенда Болгар дәүләтенен (безнең әби-бабайларыбызның) ислам динен кабул итүенә 1100 ел булды.

7. Болгар дәүләтенә ислам динен Сусан ар-Раси житәкчелегендә Аббасид хәлифәте илчелеге алып килә. Гарәп сәяхәтчесе, язучы, әлеге илчелекнең сәркәтибе Әхмәд ибн Фадлан язмаларыннан илчелекнең Болгар дәүләтенә сәяхәте, ислам динен кабул итү фактлары билгеле.

8. Бу дәүләт «Бөек» дип аталса да, берничә дистә ел гына яшәгән һәм Кубрат хан үлгәч таркалган.

9. Бары тик, берничә талпыныштан соң гына, 1236 нчы елда Монгол кабиләсенен Субэдэй житәкчелегендә хәрби командасы Болгар дәүләтен тар-мар итә һәм ул Алтын Урда (Улус Джучи) дәүләте составына кертелә. Шунысын да искәртеп үтик: Алтын Урда дәүләтенен беренче башкаласы Болгар шәһәре була.

10. Болгар чоры әдәбияты бары тик Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы белән генә билгеле дияргә була [4; 55–56].

Югарыда атап үтелгән мәгълүматлар барысы да гыйлем алучыларның игътибарын жәлеп итүгә һәм бу чорны күзаллау максатына да хезмәт итә.

Дәрәслектә бирелгән сорау һәм биремнәр өйрәнелгән материалны үзләштерү дәрәжәсен тикшерергә мөмкинлек бирә, шәкертләргә татарча үз фикерен ялгышмый житкерә белергә, төрле ситуациядә югалып калмаска өйрәтә.

Шулай ук, дәрәс барышында шәкертләр тарафыннан хикәягә план төзелә, шуңа нигезләнеп, эсэрнең идеясе ачыла, кайбер материаллар яттан

сөйләнелә, рольләргә бүлеп укыла һ.б. Вақытка уку мәктәп чорында актив кулланылса да, кайбер темаларда шушы алымны куллану, шәкертләренң фикерләвен, ижади сәләтен арттыру максатыннан кирәк дип табылды.

Хезмәттә XIX йөз ахыры, XX гасыр башында ижат иткән кайбер автор әсәрләренң иске татар телендә язылган вариантларыннан өзекләр хәзергә әдәби телгә тәржемә итү өчен тәкъдим ителә. Шәкертләр тарафыннан бу төр биремнәрне башкару гарәп һәм фарсы теленнән алган белемнәрне дә камилләштерә, ныгыта.

Язылганнарга нәтижә итеп шуны билгелик:

- дини уку йортлары өчен татар әдәбиятыннан мондый форматтагы дәреслекләр булмавы – хезмәтнең вақытлы һәм урынлы булуын ассызыклай;

- дәреслек, халык ижаты һәм әдәбиятының ун гасырлык тарихын үз эченә алып, халык фикеренң үсешен чагылдыра;

- хезмәттәге материаллар шәкертләренң милли үзанын үстерә һәм горурылык хисләре уята.

Әдәбият

1. Әхмәтжанов Ю.Ә. Чәй ашлары: татар халык ашлары / Ю.Ә. Әхмәтжанов. – Казан : Раннур, 2010. – 47 б.

2. Заһидуллина Д.Ф. Татар әдәбияты: теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закиржанов, Т.Ш. Гыйләжөв. – Казан: Мәгариф, 2004. – 148 б.

3. Закирова И.Г. Болгар чоры халык ижаты / И.Г. Закирова; Татарстан Республикасы фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты. – Казан: Фикер, 2003 (ООО Печ. двор). – Б. 42–43.

4. Самитова С.Г., Хуснетдинов Р.М., Әдәбият: уку-укыту әсбабы / РИЦ «Школа». 2023, 404 с.

5. Татар әдәбияты тарихы сигез томда [Текст] = История татарской литературы в восьми томах / Татарстан Республикасы фәннәр акад., Г.Ибраһимов исем. Тел әдәбият һәм сәнгать институты; [төз. Р.Ф. Рахмани]. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2014–2021.

© Самитова С.Г., Хуснетдинов Р.М., 2024

**ТАТАР СӨЙЛӘМЕНДӘ СҮЗ БАСЫМЫ ХАТАЛАРЫ
ҺӘМ ЖИТЕШСЕЗЛЕКЛӘРЕ**

***Аннотация:** мәкаләдә просодиянең басым кебек компонентларына бәйле хаталар һәм житешсезлекләр барлыкка килүгә китерә торган кагыйдәләрдән кайбер искәртмәләр анализланды.*

***Терәк сүзләр:** татар теле, просодия, сүз басымы, пауза, сүз басымындагы хаталар.*

Бүгенге көндә әдәби тел нормалары сөйләм теле һәм чит телләр басымын тоя. Соңгы вакытта телдә һәм сөйләмдәге тискәре үзгәрешләрнең тел киләчәгенә куркыныч янарлык дәрәжәдә артуы күзәтелә. Татар теле аянчлы үзгәрешләр кичергән чорда сөйләм оештыру, аның әдәби норма таләпләренә ярашлы яңгыравына ирешү проблемасы аеруча актуальләшә. Бу ясылыкта просодия, аның компонентларын өйрәнү житди тикшеренүләргә этәргеч бирә. Сөйләм просодиясенә компонентларын белү, аларны дәрәс һәм урынлы куллану коммуникациянең нәтижәләгән арттыра. Просодиядә басым һәм интонация мөһим роль уйный.

Татар телендә сүз басымы функциясе (сүзнә оештыру һәм сүзнә мәнәсен аеру функциясе) бик катлаулы түгел, дип танылса да, сөйләм барышында тел вәкилләре, аеруча татар телен икенче тел буларак өйрәнүчеләр төрле кыенлыкларга очрый [1; 77-78]. Сүз басымының соңгы ижеккә төшүе абсолют характерда түгеллеге, басымны беренче, уртадагы ижеккә кую очракларының шактый күләмле булуы әйтмә сөйләм тудыручылар, сөйләмгә өйрәтүчеләр игътибарыннан читтә кала килә.

Интонация кешенең уй-фикерләрен, омтылышларын, эчке халәтен ачык чагылдыра. Сөйләүченең тавышыннан, сөйләм тизлегеннән, интонацион бизәкләрдән сөйләүченең темпераменты, холык-фигылен дә белергә мөмкин [1; 18].

Кешенең тавышы бик күп сәбәпләр аркасында үзгәрә. Сөйләм просодиясенә компонентларын белү, аларны дәрәс һәм урынлы куллану коммуникациянең нәтижәләгән арттыра. Сөйләмнең интонацион планда дәрәс төзелүе кешенең гомуми культурасын күрсәтүче билге дә. Сәнгатьле укырга әзерләнү өчен дә интонация күренешен һәр яктан, тирәнтен өйрәнү сорала. Укучыларның сәнгатьле уку һәм сөйләм

культурасы – функциональ грамоталылык дәрәжәсен күрсәтүче төп критерийләрнең берсе, дип исәпләнә. [2]

Интонация – сөйләмнең ритмик-мелодик компонентларын атап китик:

көй (төп тон хәрәкәте) – жөмләдә тавыш күтәрүне яисә киметүне гамәлгә ашыручы интонациянең төп компоненты (сорау яки хикәяләрү тәкъдиме); аны синтагма һәм ритмик төркемнәргә бүлгәләп, фразаны оештыра.

сөйләм ритмы – әдәби текстның эстетик оешмасы нигезенә хезмәт итүче басымлы һәм басымсыз, озын һәм кыска ижекләргә даими кабатлау

сөйләм темпы (аның элементларын – авазларны, ижекләргә, сүзләргә әйтү тизлегә) – сөйләм узу тизлегә һәм яңгырауның вакыт эчендә озынлыгы: әйтелеш ахырына сөйләм темпы акрыная, ул мәгълүмат әһәмиятенә караганда тизрәк әйтелә.

интенсивлык – әйтелгәннәрне әйтү дәрәжәсе, көче яки йомшаклыгы

тембр – сөйләмнең аваз төсе, ул аның эмоциональ-экспрессив төсмерләрен бирә.

пауза – сөйләм агымын өзә торган вакыт яңгырашын туктату [4].

басым – сөйләмдәге бер элементның (ижек, сүз, сүзләр тезмәсе) башкаларыннан аерылып торышы. Шуна бәйле рәвештә, сүз басымы (ижек басымы), логик басым, синтагма басым дигән төшенчәләр барлыкка килгән. Басым – сүзнең төп фонетик билгесе һәм «*жаны ул*» [3; 209].

Татар сөйдәмендә басымга бәйле хаталар еш күзәтелә.

Без беләбез, сүзләрдә дәрәжә басым ясау, жөмлөләргә дәрәжә төзү, шулай ук сүзләргә дәрәжә куллану һәм әйтү – кешенең мәдәният дәрәжәсен, аның телне белүен күрсәтә. Тагы да мөһим сүз төркемнәрендә кайбер хата тудыручы очракларны күрсәтик.

Билгеле булуынча, татар телендә сүз *басымы*, гадәттә, соңгы ижеккә төшә: *китап* (*китАп*), *кеше* (*кешЕ*). Яңа кушымчалар өстәлгәндә, басым соңгы ижеккә күчә: *китаплар*, *кешеләр*. Бу – универсаль кагыйдә. Әмма нәкъ бу кагыйдәгә буйсынмаган очраклар басымга бәйле сөйләм хаталарына алып килә дәрәжә инде.

Сүз басымы куюның кыен очраклары төрле сүз төркемнәрендә төрле сәбәпләр белән аңлатыла. Барлык сүз төркемнәргә өчен урта сәбәпләрнең кайберләре: төп телдәге басымны саклаган алынма сүзләр (*симфо'ния*, *вакци'на*), парлы сүзләр (*и'р-ат*, *арлы'-бирле*), кушма сүзләр (*кү'пижәкле*, *ише'калды*), төрле кушымчаларның басым алмаулары (*бара'сыңмы*, *эшлә'миләр*) һәм басымны үткәрмәүләре (*ба'рмыйлар*), сүз басымы белән тойгылы басым мөнәсәбәте аркасында вариатив басымнар барлыкка килүе, төп һәм өстәмә басымнар алу очраклары һ.б.

Исем, сыйфат, сан сүз төркемнәрендә сүзне оештыручы ижек басымы азаккы ижеккә төшә. Ләкин бу сүз төркемнәрендә дә кайбер үзгәчлекләр бар. 1) Мәсәлән, исемдә яки сыйфатта 1 һәм 2 затка караган хәбәрлек кушымчасы басымны кабул итми, басым хәбәрлек кушымчасы алдындагы ижеккә төшә: *укытучы'мын, укытучы'сың, мату'рсың, эшчә'нсез* һ. б. 2) Сыйфатта артыклык дәрәжәсен белдерүче көчәйткеч кисәкчәләр ялганганда, басым беренче ижеккә төшә: *я'мь-яшел, ка'н-кара* һ. б. Бу очракта еш кына (кисәкчә бер ижеккә булганда) беренче ижек басым белән әйтеләп, сыйфат шул басым астында кисәкчәгә кушылып әйтелә. 3) Рус теле аша кереп, әдәби сөйләмнән таралган алынма исемнәр басымны рус телендәгечә кабул итәләр. 4) Саннар басымны азаккы ижеккә кабул итәләр. «*Йөз*» һәм «*мең*» саннары үзләрен ачыклап килгән саннарга кушылып әйтеләләр һәм энклитика күренешенә дучар булалар.

Алмашлык сүз төркеменәң басым кабул итү күренеше катлаулы. 1) Зат, тартым, кайтым алмашлыклары басымны азаккы ижеккә алалар: *минә'м, синнә'н, аларда'*; *аларныкында'*; *үзе'м, үзе'ң, үзебә'з*. Үз функциясен һәм урынын үзгәрткән бер ижеккә зат алмашлыгы басымны кабул итми, алдагы сүзгә кушылып әйтелә. Хәзерге татар әдәби телендә дә «ул» алмашлыгы хәбәрлек кушымчасы функциясендә файдаланыла ала. Бу очракта ул хәбәр булып килгән сүзнең артында тора һәм, аерым басым алмыйча, шул сүзгә кушылып әйтелә. 2) Сорау, билгеләү, юклык алмашлыклары басымны беренче ижеккә кабул итәләр: *ке'мгә? ке'мнәр? ке'мнәргә? нә'рсәсеннән? ничек? һә'ммә, бө'тен, бер'ничек, бер'кая*. 3) Күрсәтү алмашлыкларының кайберләре басымны – беренче ижеккә, икенчеләре азаккы ижеккә кабул итәләр: *теге', тегендә'; ә'нә, ме'нә* һ. б. - *лай* кушымчасы катнашкан күрсәтү алмашлыклары басымны – азаккы ижеккә (*бола'й, ала'й, шула'й, тегелә'й*), *-дый* (>-*дай*) кушымчасы катнашканнары басымны шушы кушымча алдындагы ижеккә кабул итәләр (*а'ндый, мо'ндый, шу'ндый*). 4) Билгесезлек алмашлыкларының *-дыр* кушымчасы ялганып ясалганнары басымны – беренче ижеккә (*ке'мдер*).

Рәвеш сүз төркемендә кайбер сүз ясагыч кушымчалар (-*дай/-дәй, -тай/-тәй, -ча/-чә*) басым алмыйлар. Басымны ике төрле кабул итү очраklары да күзәтелә: *ка'рдай, я'шьләй* һәм *карда'й, яшьлә'й*. Сүзне оештыручы ижек басымын кабул итмәсә дә, микъдари озын тойгылы ижек басымын рәвештә *-ча/-чә* кушымчасы да кабул итә. «*Үз*», «*һич*», «*һәр*» алмашлыклары белән башланган кушма рәвешләр еш кына басымны беренче ижеккә алалар: *ү'зара, һи'чкайда*.

Фигыль күрсәткечләре сүзне оештыручы ижек басымын кабул итү урыны ягыннан бер төрле генә түгел: хикәя фигыльнәң уңай төрдәге синтетик заманнары сүзне оештыручы ижек басымын заман күрсәткеченә

кабул итэлэр (*бара'быз, килде'гез*). Үткән заман һәм киләчәк заман хикәя фигыльләр 3-зат күплек санда сүзне оештыручы ижек басымын зат-сан кушымчасына алалар (*укыдыла'р, өйрәнгәннә'р*). Хәзерге заман хикәя фигыль 3-зат күплек санда да басымны заман кушымчасына кабул итә (*бара'лар, укы'йлар*). II зат боерык фигыльләрдә басым беренче ижектә була: *э'шлә, у'тырыгыз*. Фигыльдә I – II зат-сан кушымчалары басымны алмый: *язга'нсың, киле'рмен*. Хәл фигыльнең өченче төре сүзне оештыручы ижек басымын шушы хәл фигыль күрсәткече (*-ганчы*) алдындагы ижеккә кабул итә (*кайгы'рганчы*). Киләчәк заман хикәя фигыльнең ике төрөндә дә басым заман кушымчасына төшә: *сөйлә'рмен, сөйлә'рсең*. Фигыльдә юклык кушымчасы үзенә басым алмый һәм үзеннән үткәрми: *барга'нсың – ба'рмагансың, килде' – ки'лмәде*. Фигыльгә сорау кисәкчәсе (*-мы/-ме*) өстәлсә, басым кисәкчә алдындагы туктап кала: *килә'ме, укыды'ңмы*.

Сүзләрне ижекләргә бүлөп, без сөйләм вакытында паузалар да куюбыз. Сүзләрдәге сузык авазларны әйткән вакытта тын бүленеп чыга. Шул вакытта ижек барлыкка килә. Ижеклар арасында кечкенә тынышлар (паузалар) ясала. Сөйләгәндә яки тыңлаганда, без ул кечкенә тынышларга игътибар итмибез, әмма стилистик максатларда – аерым сүзләр белдергән мәгънәләргә тыңлаучының игътибарын аеруча жәлеп итәр өчен, ижек араларындагы шул кечкенә тынышларны беркадәр зурайттырга була [1; 26].

Дәрәс пауза кую белән – сез тыңлаучыларыгызының игътибарын аеруча мөһим мизгелләргә жәлеп итү, яки аларга әйтелгәннәрне уйларга вакыт бирү өчен куллана аласыз. Моннан тыш, сезнең сүзегезгә ышандырырлык бирә ала, чөнки тыңлаучылар үз сүзләрегезне жентекләп уйлап сөйләгәнәгезне сизәчәкләр.

Кулланылган әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Риторика һәм интонация. Монография. – Яр Чаллы, 1999 – 400б.
2. Иванова-Лукьянова Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм: Учеб. Пособие. – 2-е изд., – М.: Флинта, Наука, 2000. – 200 с.
3. Сафиуллина Ф.С. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле: Югары һәм урта уку йортлары өчен д-лексик. Тулыл. 2нче басма. – Казан: Мәгариф, 2002. – 407 б.
4. <https://studfile.net/preview/1843180/page:14/>

© Сафина Э.Х., Сагидуллина Л.Р., 2024

**КОНЦЕПТ «ДОБРО И ЗЛО» («ИЗГЕЛЕК ҺӘМ ЯУЫЗЛЫК»)
В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ**

Аннотация: статья посвящена концепту «добро и зло». В когнитивной лингвистике концепт «добро и зло» рассматривается как противоположность, то есть два противоположных полюса, которые определяют наше восприятие и оценку событий и действий.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт «добро и зло», семантика, ассоциация.

Концепт «Добро и зло» («Якшылык һәм яманлык») в когнитивной лингвистике представляет собой сложный многогранный механизм, который не только отражает моральные оценки, но и формирует мировосприятие индивида. Эти концепты не статичны; они эволюционируют вместе с культурой, языком и историческим контекстом.

В языке добро зачастую ассоциируется с позитивными эмоциями, такими как радость, любовь и справедливость, в то время как зло проявляется через негативные аспекты: ненависть, страдания и несправедливость. Эти ассоциации становятся основой для создания образов и метафор, которые помогают людям осмысливать свои внутренние конфликты и социальные явления.

К примеру, в поэзии Марины Цветаевой часто встречается антитеза философско-поэтического типа: «добро» – «зло», «действие» – «рефлексия», «красота» – «уродство», «вера» – «рассудок», «дух (душа)» – «тело», «юность» – «старость», «мгновение» – «вечность»:

«–Добро любила ль, всем сердцем страстно?

Зло – возмущало ль тебя оно?.

– «О Боже правый, со всем согласна!

Я так устала. Мне всё равно!» [4]

Как видим, автор проявляет любовь к образам, ненависть, разное эмоциональное состояние.

Также следует учитывать, что концепты добра и зла становятся не просто абстрактными идеями, а реальными инструментами, формирующими социальное взаимодействие и личностное развитие.

К примеру, центральное место в произведениях Рината Камала занимают размышления героев о духовно-нравственных проблемах, о

счастье и несчастье, милосердии и жестокости, о ценности человека и равнодушии к его судьбе, верности и предательстве, долге и ответственности, добре и зле. Сила жизнерадостности, жизнелюбия, мужественной борьбы с несправедливостью, стремления к духовной свободе героев, с которыми писатель солидарен, сопереживает за них и видит в них себя самого, поразительна» [5]. К примеру, в романах «Озонтал», «Сабыр йән», «Ағай-энеләр», «Варис», «Талак», «Һөйкөмлө һөйәк», «Мәғзән магазины» герои – представители не одного поколения, а разных поколений. Через эти семьи, родные, всегда стремящиеся к правде и справедливости, через этих смелых, прямолинейных и в то же время жизнерадостных, обреченных на печальные судьбы людей мы видим судьбу всей страны, проблемы общества и времени. Так, в романе «Озонтал» основной конфликт происходит между двумя семьями. Вот уже несколько поколений: первые возвышаются над богатствами, должностями, престолами, вторые – борются за установление справедливости в стране [1].

Согласно когнитивной лингвистике, концепт «Добро и зло» («Якшылык һәм яманлык») является частью нашего когнитивного аппарата, то есть системы знаний и представлений, которые мы используем для восприятия и понимания мира. Он включает в себя не только понятия «добро» и «зло», но и связанные с ними значения, ассоциации, эмоции и сценарии [3].

В стихотворении Ларисы Абдуллины «Комарткы» концепт «добро» («якшылык») описывает положительные качества и действия человека. Это концепт, который присутствует во многих культурах и религиях, и имеет различные трактовки и интерпретации. Однако, в целом, добро можно определить как состояние души, которое проявляется в добрых поступках, желании помогать другим и стремлении к благополучию окружающих.

*Дәүерзәрзе дәүерзәргә бәйләп,
Пәйгәмбәрзең һаклап кеүәтен,
Якшылык булһын атыгыз тип,
Кеше булһын затыгыз тип,
Боронгонан килә был әйтеү!*[2]

Итак, одной из основных проблем этого направления являются вопросы смысла жизни, добра и зла. Действительность быстро меняется, поэтому писатели стремятся отразить новые реалии современности, исследуют человека и общество, их взаимоотношения. Авторы пытаются осмыслить сложные перипетии современности с помощью традиционных и нетрадиционных средств и методов. Взаимодействие различных и

стилевых начал в реалистических произведениях выражается не только в содержании, но и в изменении приемов поэтики.

Таким образом, в когнитивной лингвистике концепт «добро и зло» рассматривается как противоположность, то есть два противоположных полюса, которые определяют наше восприятие и оценку событий и действий. Добро обычно ассоциируется с позитивными качествами, такими как моральность, справедливость, доброта, а зло – с отрицательными, например, жестокость, эгоизм, несправедливость.

Список литературы

1. Камал Ринат Озонтал: Романдар. – Өфө: Китап, 2004. – 518 бит.
2. Килмөхәмәтов Т. А. Өзәбиәттең сағыу бизәктәре. Ижади портреттар. – Өфө: Китап, 2005. – 188 бит.
3. Лотря Л.В. Концептуальная оппозиция «добро – зло» в этноязыковой картине мира: дис... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2004. – 237 с.
4. Цветаева М.И. Полное собрание стихотворений // Электронное издание
http://library.lgaki.info:404/2017/Цветаева%20М_Стихотворения.pdf.
© Сахаутдинова Л.Р., Султанбаева Х.В., 2024

УДК 811.512.145

Субаева З.Р., Каримова З.С.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК ӘЙТЕЛМӘЛӘРНЕ ӨЙРӘНГӘНДӘ МӨХӘММӘТ МӘҤДИЕВ ИЖАТЫННАН ФАЙДАЛАНУ

Аннотация: мәкалә татар теле дәрәсләрендә фразеологик берәмлекләргә татар язучысы М.Мәңдиев әсәрләре материалында өйрәнүгә багышлана.

Терәк сүзлә: фразеологизмнар, сурәтләү чаралары, стиль, стилистика, лексикология, антоним, синоним, омоним.

Соңгы вакытта язучыларның образлы телен, индивидуаль стилиен өйрәнүгә дә әһәмият ителә. Ләкин турыдан-туры мәктәп программасына яраклаштырылып язылган хезмәтләр юк дәрәжәсендә. Әдәби әсәренң телен тикшерү үзе бер кыен эш булса, аны укучыларга методик алымнар белән житкерү тагын да кыенрак. Әлбәттә программада каралган барлык

эдәби эсәрләрнен, язучыларның да тел-стиль үзенчәлеген тикшерү максат итеп куелмый. Анализ өчен образлы тел осталарының тел-сурәтләү чараларына бай булган эсәрләрне алырга кирәк. Шуның үрнәгендә теләсә нинди эсәрнең телен өйрәнергә була. Бу мәсьәләгә һәр укытучының үз ижади карашы булырга тиеш.

Танылган татар язучысы Мөхәммәт Мәһдиевнең эсәрләренең теле искиткеч бай. Бу мәкаләдә без язучының «Кеше китә – жыры кала» эсәрләрендәгә сурәтләү чараларынан фразеологик әйтелмәләрне тикшерәбез. Язучының фразеологик әйтелмәләрен мәктәптә татар теле дәресләрендә анализлау аша, аларда фразеологик әйтелмәләрне дәрес итеп аңлау, үзләренең сөйләмнәрендә куллану үзенчәлекләрен тәбияләргә мөмкин.

Татар телендә урта (тулы) гомум белем бирү мәктәпләре өчен Р.Р.Галиуллина, Д.Ф.Заһидуллина төзегән татар теле һәм эдәбияты программасында лексикология буенча сизгә сәгать дәрес каралган. Программа гәмәлдәгә дәүләт стандартларына нигезләнеп төзелгән. Программага яраклы рәвештә Мөхәммәт Мәһдиев эсәрләре жиденче, сизгенче, унберенче сыйныфларда өйрәнелә. Жиденче сыйныфта язучының «Без – кырык беренче ел балалары» (бер сәгать), сизгенче сыйныфта «Кеше китә – жыры кала» (бер сәгать), унберенче сыйныфта язучының тормыш юлын һәм ижатын өйрәнүгә бер сәгать, «Бәхилләшү» эсәрен өйрәнүгә ике сәгать вакыт каралган.

Бала кечкенә чакта ук туган тел аша объектив чынбарлыктагы предмет, күренеш, вакыйгаларның эчтәлеген танып-белә. «Әдәбиятны өйрәнү – ул киң мәгънәдә ижтимагый аң, культура, сәнгать үсешен, этик-эстетик карашларның эволюциясен күзәтү һәм тикшерү дигән сүз. Әдәбият шушы юнәлештә билгеле бер белем бирү белән бергә фикер, хис-тойгыларга изге юнәлеш бирү чараларының берсе һәм бик әһәмиятлесе булып санала» [3;5]. Шуна күрә мәктәп программасына эчтәлекле һәм сәнгатьчә эшләнеше югары дәрәжәдә булган эсәрләр сайлап алына.

Тел, М.Горький әйткәнчә, әдәбиятның беренче элементы. Әдәби эсәрнең сәнгатьчә эшләнеше, тел-стиль чараларын өйрәнү укучыларның эстетик зәвыклары формалашуына, матурлыкны тоюларына, туган телнең эчке серләрен, потенциал мөмкинлекләрен тирәнрәк үзләштерүгә сөйләмен үстерү һәм дөньяга карашын киңәйтүгә, эсәрне аңлауга, язучының осталыгын билгеләүгә зур ярдәм итә [2;14].

М. Мәһдиевнең сизгенче сыйныф өчен «Кеше китә – жыры кала» эсәреннән бирелгән кыска гына өзек тел чараларының бер төре булган, фразеологик әйтелмәләргә гажәп бай, барлыгы кырык бер фразеологик әйтелмә кулланылган. Укучылар аларның стилистик функциясен, образ

тудырудагы үзенчөлеген белергә тиешләр. Бу исә сүзләрнең, фразаларның эчке мәгънэләрен тирәнрәк аңлауга ярдәм итәчәк.

Тикшерүне мәгънәдәш сүзләрдән башлыйк. Фразеологик әйтелмәләр аерым лексик берәмлекнең синонимы булып торалар. Мәсәлән, язучы «аралашмыйлар» – дигән сүз урынына «алыш-биреш бетте», «исәп-хисәп өзелде» сүзләрен куллана: «Гомер буге ипи, он, тоз, керәчин алышып яшәгән күршеләр белән Васфикамал бер ел эчендә исәп-хисәпны өзде» [1;384]. «Матур» сүзенең мәгънәсен «күз явын алырлык», «исең китәрлек» дигән фразеологик әйтелмәләр дә кулланыла: «ачы тел», «телләренә шайтан төкергән», «ачуы чыгу», «чыгырыннан чыгарды» һ.б.

Әсәргә өйрәнү барышында фразеологик әйтелмәләр сүзлеккә яздырыла һәм аларның ясалыш, стилистик үзенчәлекләре тикшерелә.

Фразеологик әйтелмәләрнең мәгънәсен, стилистик үзенчәлеген төшендерү өчен кыскача әңгәмә уздырырга мөмкин.

«Иллә мәгәр, ни бригадир, ни башкалар Таушытау килененә теленнән куркып аңа сүз катмыйлар иде» [1;370]. «Теленнән куркып», «сүз катмыйлар иде» – фразеологик әйтелмәләре нинди сүз төркемнән ясалган? Исем + фигыль. «Васфикамал вәгъдәсендә торды, колхоз эшен сытып эшләде» [2;377] жөмләсен ничек аңлайсыз? Эшнә сытып булмый. Бу күчерелмә мәгънәдә. Бу Васфикамалның үтә тырыш, уңган икәнлеген күрсәтә.

Мөхәммәт Мәһдиев бу әсәрендә халык телендәге бай лексик-фразеологик берәмлекләр белән эш итә: кайгы басты, исәп-хисәпны өзү, сүз катмый, жәфа чиктем, аяк-кулын бәйләү һ.б. Алар халык телендә, язма әдәби әсәрләрдә күптән кулланыла. Мәсәлән, халыкта «бәгырьләрен телгәләде», «кайгы басты» фразеологик әйтелмәләре бар, М.Мәһдиев мәгънәне көчәйтәргә теләп, аны ачыклап килүче сүзләр белән тулыландыра.

Укучылар аларны табып, дөфтәргә язалар:

Халыкта

теленә элөгү

кулын бәйләү

йөрәген телгәләде

телсез калды

М.Мәһдиевтә

ачы теленә элөгү

аяк-кулын бәйләү

йөрәк бәгырьләрен

телгәләде

телсез-авызсыз калды.

Укучыларга аларның халыкта ничек, язучыда ничек бирелүен төшендереп китәргә кирәк. Кайбер фразеологик әйтелмәләрнең эчтәлеген М.Мәһдиевтә хәтта бөтенләй башка сүзләр белән бирелә. Халыктагы фразеологик әйтелмәләргә укучыларның үзләреннән таптырырга кирәк.

М.Мәһдиев үзе дә яңадан-яңа фразеологик әйтелмәләр тудыра. *«Дөньяда ике явыз булса, шуның берсе Васфикамалдыр... Ни әйтсә –*

зәһәр чыга, ни сөйләсә – ярага нашатырь сибә. Колхоз эшен сытын эшләде» [1;382]

Язучы мәгънәдәш фразеологик әйтелмәләр белән эш итүнең матур үрнәкләрен күрсәтә. Мәсәлән: *иманын суырған, жәффа чигу, биетәм мин сезне, чыгырыннан чыгаруы* һ.б. Бер үк төрле фразеологик әйтелмәләрнең стилистик-семантик үзенчәлеге контекстка, вакыйгаларга, шартларга карап билгеләнә.

М.Мәһдиев фразеологик антонимнарны да күп куллана: гаиләдә жылы тынлык урнашты – гаиләдә рәт китте, тәмле телле – ачы тел һ.б. *«Шул минутта, чыннан да, өйдә жылы тынлык урнашты. Шул уңай белән гаиләдә рәт китте. Шәйхи хәлфә дә, Васфикамалның ачы теленә бер элгеп карагач, капкасыннан чыкмас булды. Шәяхмәт тәмле тел белән тынычлык урнаштырмакчы булды» [1;375].*

Язучының бу эсәре фразеологик әйтелмәләргә искейткеч бай. Аларның төзелешен, составын, стилистик үзенчәлеген, образлылык куәтен өйрәнү, алфавит буенча сүзлеген төзү эсәрнең идеясен тулырак аңлауга ярдәм итәчәк. Өлбәттә, барлык фразеологик әйтелмәне дә укучыга житкерү мөмкин түгел, шулай да әдиһнең фразеология белән эш итү новаторлыгын укучыга аңлатмый калырга мөмкин түгел.

Шулай ук фразеологик әйтелмәләргә өйрәнү барышында укучыларга тагы да түбәндәге биремнәргә тәкъдим итәргә мөмкин:

1. Фразеологик берәмлекләргә укыгыз, аларның рус телендәге эквивалентларын табыгыз.

Күз карасы кебек саклау, тел теш артында тоту, бармак аша карау, койрыгына басу, чебеннән фил ясау, теш кайрау, койрык болгау, сүз эзләр кесәгә кермәү.

2. Бирелгән фразеологизмнарның мәгънәләрен синонимнары ярдәмендә аңлатыгыз.

Ут йоту, борын чөю, төп башына утырту, ыңдыр артында гына, авызга су кабу, кулына күз иярми, лашман тарту, кот алыну.

3. Бирелгән фразеологизмнарның мәгънәләрен аңлатыгыз һәм антонимнарын азыгыз. Алар белән жөмләр төзегез.

Күңел күтәрелү – күңел төшү

Кесәсе калып –

Телне тыю –

Сүзне үлчәп сөйләү –

Сабак бирү –

4.Төзелешләре ягыннан фразеологик әйтелмәләргә төркемнәргә күрсәтегез.

Эт ялкавы, ике яклы пычак, өмет йолдызы, киң күңелле, әлиф йоткан, әйтеп бетергесез, чыгырыннан чыгу, дөнья көтү, эш килмәгән, ми кайнау, яшен ташы кебек, әллә нидә бер, эчендәге тышында һ.б.

Татар теле дәрәсләрендә фразеологик әйтелмәләрне өйрәнгәндә алда карап үтелгән чаралардан файдалану бик яхшы нәтижәләргә китерә ала.

Кулланылган әдәбият

1. Мәһдиев М.С. Әсәрләр: ун томда, т. 2. – Казан: Тат. кит.нәшр., 2019. – 538 б.
2. Поварисов С.Ш. Тел - күңелнең көзгесе. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1982. – 158 б.
3. Хаков В.Х. Татар әдәби теле. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1999. – 296 б.

© Субаева З.Р., Каримова З.С., 2024

УДК 811.512.141

*Султанбаева Х.В., Гимаева Г.М.,
г. Уфа, Россия*

КОНЦЕПТОСФЕРА «ҒАЙЛӘ» («СЕМЬЯ») С ГЕНДЕРНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКОЙ «ЖЕНЩИНА»

***Аннотация:** статья посвящается концептосфере «семья» в современной башкирской литературе.*

***Ключевые слова:** концепт, семья, женщина, невеста, вдова, Мустай Карим.*

Современная лингвистика характеризуется повышенным интересом к проблемам исследования языка и культуры, языка и менталитета, а также реконструкции языковых национальных картин мира как отражения мировоззренческих и ментальных установок носителей языка. Следовательно, в данном исследовании отмечается важность выявления семантического потенциала концептов «кәләш» («невеста») и «килен» («невестка») в творчестве Мустая Карима в аспекте башкирских национально-культурных особенностей.

Концепт «Кәләш» («Невеста») часто ассоциируется с женщиной, обладающей красотой, нежностью и утонченностью. Она выступает в роли символа любви, женственности и духовной чистоты. В произведениях писателя «Кәләш» («Невеста») часто встречается как муза, вдохновляющая героя на поэтическое творчество или на поиск истины и смысла жизни.

Концепт «Килен» («Невестка») олицетворяет собой силу, мужество и целеустремленность. Концепт в творчестве Мустая Карима играет важную роль в раскрытии глубоких философских и жизненных тем.

В нижеследующем примере такие ценностные компоненты, как «тол кэлэш» («овдовевшая невеста»), «етем калған» («осиротела»), «катын булмау» («не успеть стать женой») указывают на семейное положение, душевное состояние и характер женщины в обществе. Глаголы «ышанманым» («не верила») и «ышанмайым» («не верю») в качестве повтора усиливают эмотивность женщины, ее «кайғы» («печаль») и «бэлә» («беду»). Образ овдовевшей женщины является собирательным и олицетворяет состояние башкирских женщин, чьи мужья не вернулись с войны:

Мин тол кэлэш.

Катын булмай етем калғанмын.

Ун йыл буйы шуға ышанманым,

Ышанмайым. Булмаҫ... ялғандыр! [4; 406].

Под ценностным компонентом «йәрәшкән кэлэш» («суженая невеста») раскрывается свадебный обычай, при котором проводят «колыбельное сватовство» («туй никахы») между детьми. Синонимичные слова и повторы «йәрәшкән» («суженая»), «башқортта иртә йәрәштерәләр» («у башкир очень рано сватают») раскрывают цель данного обычая и его порядок:

– Йәрәшкән кэләшем. Исеме Тамара. – Исемен әйткәне бик килгәйне.

– Бында бигерәк йәшһегез бит...

– Беззә – башқортта шулай иртә йәрәштерәләр, хатта сәңгелдәктә сакта ук. («Йәләлетдин атай») [4; 413].

Ценностные компоненты «кэлэш» (невеста») и «жена» («катын») характеризуют «тоғролок» («верность»), «көтөү» (ожидание») и семейное положение «кэлэш булыу» («быть невестой»). Например:

– Мин Мария Тереза!

– Ниндәй Тереза?

– Любомир Зухтың кэләше. Катыны... («Ярлыкау») [5; 129].

Следующий пример показывает, что с детства в сердце ребенка старшее поколение вкладывает уважение, почитание семейных ценностей:

Ильястан: Ололар шаяртып: «Нисә кэлэш алаһың?» – тиһәләр, «Икенә!»— тип яуаплай ине ул. («Тормош сәхифәләренән») [4; 443].

Ценностный компонент «калым» («калым») выражает один из обрядов сватовства башкир. Нижеследующий пример ярко показывает связь концепта «Кэлэш» («Невеста») с термином родства «кәйнә»

(«свекровь»). В честь уплаты калыма за невестку, «кэйнэ» («свекровь») собирает гостей. Данный обычай также является радостным событием для семьи:

Тәңкәбикә: Якшы кунак үз ризыгы менән йөрөр, ти. Бик уңайлы мәлгә тап булдың. Уртансы улымдың кәләше өсөн бөгөн генә калым түләп бөтөрзөм. Ак тирмәлә кисен мәжлес булып. Түр башыма рәхим итерһең. («Ай тотолған төндө») [4; 17].

Концепт «Килен» («Невестка») также связан с лексико-семантическим полем «бәхет» («счастье»). В приведенных двух примерах ценностный компонент «бәхет килене» («невестка счастья») олицетворяет невесту как «байрам сәбәпсәһе» («виновница праздника»), «шатлык килтереүсә» («приносящая радость»), «мөхәббәт» («любовь»). Значит, ценностные компоненты «бәхет килене» («невестка счастья») и «яз килене» («невестка весны») характеризуют синонимичную цепь таких понятий, как «яңырыу» («обновление»), «сәскә атыу» («расцвет»), «яз һылыуы» («красавица-весна»), «матурлык» («красота»). Выражения «картлыкты каршы алыу» («встреча старости») и «матурлык менән хушлашыу» («прощание с красотой») характеризует ценностный компонент «шатлык» («радость») в лексико-семантической группе «туй» («свадьба»). Понятие «яз» («весна») служит также приложением к слову «туй» («свадьба»). Примеры:

Байрамы был Урал иленең

Тәбрикләйек бәхет киленен («Табын йыры») [4; 57].

Был картлыкты каршы алыу түгел,

Примечательно, что концепт «Килен» («Невестка») многогранен: одновременно раскрывает и быт, и ремесло, и характер, и эпоху героев. К примеру, архаизмы «тирмә» («юрта»), «кор» («собрание»), «мосафир» («путник»), «кымыз бешәү» («взбивание кумыса»), «һыйлау» («угощение») отражают языковую картину мира башкирского народа.

Ценностный компонент «килене килен генә түгел» («невестка не только невестка») характеризуется выражениями «күззәргә тамаша» («отрада глазам»), «һизгер күнелгә бер мөгжизә» («чудо для чуткой души»). Повтор слова «килен» характеризует эмотивность восхваления и удивления. Синонимы «тамаша» («отрада») и «мөгжизә» («чудо») также являются ценностями компонентами. Пример:

Килене килен генә түгел, күрер күззәргә тамаша, һизгер күнелгә бер мөгжизә ине.

Да ведь невестка не только невестка – глазам отрада, чуткой душе чудом кажется* («Озон-озак бала сак») [5; 359].

Таким образом, в данном исследовании концепт «Кәләш» («Невеста») и «Килен» («Невестка») выражаются такими ценностными

компонентами, как «тол кәләш» («овдовевшая невеста»), «етем калған» («осиротела»), «катын булмау» («не успеть стать женой»), «йәрәшкән кәләш» («суженая невеста»), «кәләш» (невеста), «жена» («катын»), «калым» («калым»), «кыз урлау» («похищение девушки»), «бәрәкәт» («благополучие»), «кот» («благополучие»), «кеселәргә кесе булыу» («уважение к младшим»), «ололарға оло булыу» («уважение к старшим»), «усак» («огонь»), «тупрак» («земля»), «бәхет килене» («невестка счастья»), «яз килене» («невестка весны»), «кот» («уют»), «йәм» («уют»), «фатиха» («благословение»), «кунаксыл» («гостеприимная»), «килене килен генә түгел» («невестка не только невестка»), «хазина» («клад»), «изге мөгәләм» («доброе отношение»), «әсә» («мать»), в которых раскрываются взаимоотношения родственников, в том числе с «кәйнә» («свекровь»), «кайны» («свёкор») и др. Лексические средства, фразеологизмы, архаизмы, неологизмы, пословицы и поговорки, описание свадебных обрядов, обычаев и традиций отражают языковую картину мира башкирского народа. Необходимо подчеркнуть, что ценностные компоненты характеризуют: 1) статус невестки; 2) душевное и физическое состояние; 3) возраст невестки; 4) характер; 5) взаимоотношения с родственниками; 6) быт, 7) эпоху и др.

Список литературы

1. Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М. Концепт как лингвокультурная единица в когнитивной лингвистике // Языковые единицы в свете современных научных парадигм. Материалы V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием / Отв. редактор Р.А. Газизов. – Уфа, 2020. – С. 299-301.
2. Гимашева Г.М. Концептуальный анализ в башкирском языкознании (на материале концептосферы «Ғаилә» («Семья») // Актуальные проблемы национальных литератур и отечественного литературоведения. Сборник материалов Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения видного башкирского поэта, общественного и государственного деятеля Шайхзады Бабича / Отв. редактор Г.С. Кунафин. – Уфа, 2020. – С. 44-45.
3. Карим М. Сочинения в 4 томах. Том 4. Повести, воспоминания, статьи, беседы. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1988. – 600 с. (на башк. яз.).
4. Карим М. Сборник «Времена». – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1992. – 360 с. (на башк. яз.).

5. Карим М. Сочинения в 5 томах. Том 3: пьесы, повести, рассказы. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1997. – 480 с. (на башк. яз.).

© Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М., 2024

УДК 811.512.141

Үзәнбаева Н.С., Иҗәнғолова Г.А.,
Өфө к., Рәсәй Федерацияһы

БАШКОРТ ТЕЛЕНДӘ ДАРЫУ ҮЛЭНДӘРЕНЕҢ АТАМАЛАРЫ ҺӘМ УЛАРЗЫҢ ХАЛЫК МЕДИЦИНАҘЫНДА КУЛЛАНЫЛЫШЫ

***Аннотация:** мәкәләлә башкорт телендә дарыу үлэндәренең атамалары һәм уларзың халык медицинаһында кулланылышы тураһында һүз бара, сөнки үлэндәр менән дауаланыузың тарихи дәүере кешелек тарихына бәрәбәр булып, быуаттар төпкөлөнә барып тоташа.*

***Аскыс һүзәр:** башкорт теле, халык медицинаһы, дарыу үлэндәре.*

Башкорт халкы борон-борондан тәбиғәткә яқын булған. Шифалы үлэндәрзе яттан белеп, һәр кайһыһының файҙаһын күреп йәшәгән, шуға күрә рухи яктан да, физик йәһәттән дә ныклы булған.

Дарыу үлэндәре төрлө культураларза һәм традицион медицинала менәр йылдар дауамында төрлө ауырыуларза дауалау һәм искәртеү өсөн файҙаланылған. Дарыу үлэндәрен төп кулланыу юлдары: ауырыуларза дауалау, ауыртыуы басыу, йоконо яқшыртыу, антисептик урынына кулланыу һ.б.

Халык медицинаһында төрлө үсемлектәр актив кулланылған. Һәр үсемлектен үз функцияһы булған, һәм һәр үсемлек тәғәйенләнеше буйынса файҙаланылған. Мәсәлән, Рим Өхмәтов үзенең «Одолень-трава» китабында үсемлектәрзе түбәндәгесә бүлгән: яман шешкә каршы үсемлектәр, үпкә ауырыуларына каршы куллана торған үсемлектәр, йөрәк өсөн үсемлектәр, нервлар өсөн үсемлектәр, ашказан-эсәк ауырыуларына каршы үсемлектәр, бауыр өсөн үсемлектәр, бөйөр һәм бәуел кыуығы өсөн үсемлектәр, быуындарза дауалау өсөн үсемлектәр, тире ауырыуларына каршы үсемлектәр, аллергиянан үсемлектәр, эндокрин һәм кайһы бер башка ауырыуларға каршы куллана торған үсемлектәр, эсә һәм уның балаһы өсөн үсемлектәр, ирзәр һәм катын-кыззар өсөн үсемлектәр.

Бер нисә киң билдәлә дарыу үлэндәренә тукталып китәйск.

Ябай мәтрүшкә (рус. душица обыкновенная, лат. *Origanum vulgare*) – 50-70 см бейеклегендәге, күп һанлы вак сәскәлә, тамыр һабағы

тармаклы күп йыллык үсемлек; иренлеләр (баллыбабайзар) (рус. Яснотковые (губоцветные), лат. Lamiales) җаиләһенә карай. Грек теленән тәржемә иткәндә «тау ятгылыгы» тигәндә аңлата. Башкорт телендәге атамаһы рус телендәге үсемлектен икенсе бер атамаһынан – «матрешка» һүзенән килеп сыккан.

Һабагы дүрт кырлы, төз, йомшак төклө, өскө өлөшөндә тармаклы. Июнь-июль айларында, икенсе йылынан сәскә ата. Ябай мөтрүшкә Европала һәм Урта Диңгезтә таралған. Рәсәйтә бөтә ерзә лә (Алыс Төньяктан тыш) үсә: акландарза, кыуактар араһында, коро асык үләнле урындарза, уба битләүзәрәндә.

Халык медицинаһында мөтрүшкәне ревматизм, паралич, эпилепсия, гипертония, атеросклероз, ашказан-эсәк эшмәкәрлеге бозолғанда кулланалар. Һыуык тейгәндә тирләү, һыуыкты кыуыу өсөн кулланыла, шулай ук нервы системаһын тынысландырырға, йокоһозлок менән яфаланғанда ярзам итә.

Акбаш *син.* ябай ергәүек, ялан ергәүеге, ураз уты, ерегүлән, кура (рус. лабазник обыкновенный, йәки лабазник шестилепестный, таволга, таволожник, лат. *Filipéndula vulgaris*) – тарбакай һабаклы, қауырһын һымак япраклы, 6 тажлы ак сәскәле, хуш есле күп йыллык үсемлек; розалылар (рус. Розовые, лат. *Rosáceae*) җаиләһенә карай. Ап-ак сәскәле икәнән башкорт телендәге атамаһы үзе үк әйтәп тора. Европа һәм Көнбайыш Азия илдәрәнен дымлы болондарында үсә.

Салицилаттарзың күп булуы аркаһында, артрит һәм ревматизм вақытында быуындарзың шешәүән һәм ауыртыуын тиз баһа. Антибактериаль һәм антивирус үзәнсәлектәрәнен әйә булғанға, һалкын тейәү һәм грипп вақытында бик файзалы. Ергәүекте төрлө характерзағы баш ауыртыуында, ашказан ауыртыуында, шулай ук тынысландырыуы һәм тартышыуға каршы сара буларак, атеросклерозды һәм тромб барлыкка киләүзә искәртеү сараһы буларак кулланалар. Акбаш төнәтмәһән тире зарарланғанда (шул иһәптән янғанда), сәс үсәүән нығытыу өсөн кулланалар.

Ябай езтәймә *син.* тәймәкәй (рус. пижма обыкновенная, лат. *Tanacetum vulgare*) – 50 см бейеклегендәге, һары сәскәле күп йыллык кырағай үсемлек, кый үләнә; астралылар (рус. Астровые, лат. *Asteraceae*) җаиләһенә карай. Сәскәләре һары төстә булғанға һәм формаһы менән тәймәгә окшағанға күрә башкорт телендә шундай атама алған. Болондарза, баһыузарза, урмандарза осратырға була Япрактарзы ышкығанда камфора еһе сыға, шуның өсөн үсемлекте «рус мускусы» тип тә атайзар. Езтәймә июндән сентябргә тиклем сәскә ата, үсемлекте июнь-июль айларында, ә өлгөргән емештәрән көзән әзерләйзәр.

Езтәймә төнәтмәһән түбәндәге осрактарза кулланалар:

– кислоталылығы түбән булган гастрит, холецистит, үт юлы дискинезияһы ваҡытында;

– нервы системаһы ауырыуҙарын дауалау өсөн;

– төрлө инфекцион ауырыуҙарҙы дауалау өсөн.

Әсе әрем (рус. полынь горькая, лат. *Artemisia absinthium*) – бейеклеге 50-200 см булған күп йыллыҡ ярымкыуак; астралылар (рус. астровые, лат. *Asteraceae*) ғаиләһенә карай. Хабағы төз, аз кырлы, өскө өлөшөндә тармаклы, төбөндә йыш кына кыскак емешһез үренделәр барлыкка килтерә. Сәскәләре бөтәһе лә көпшөлө, һары төстә, июнь-июль айҙарында сәскә ата. Емеше 1 мм озонлоктағы көрән төстә, озонса-клин формаһында, нәзек-буразналы, түбәһендә түңәрәк, бер аз кабарынҡы майзансыҡ бар. Емеше август-сентябрь айҙарында өлгөрә.

Дауаланыу мақсатында сәскә атканға тиклем йә яңы ғына сәскә аткан хабағын йыялар. һуң йыйһаң, файзалы матдәләр әзерәк була. һуңыраҡ йыйылған сәскәләргә һары төс юкка сыға, улар көрән төскә инә. Әремдә асыҡ һауала, ышыҡ астында йәки киптереү королмаларында 40-50° температурала киптерәләр. Коро хабактар тиз һыныусан булырға тейеш. Сеймалды тығыз токсайзарға йәки ағас һауытта 2 йыл һаҡларға мөмкин.

Әремдә төнәтмә йә шыйыҡ экстракт рәүешендә ашказан-әсәк юлы, бауыр, үт кыуығы ауырыуҙары, йокоһозлоҡ, малярия, грипп ваҡытында кулланаһар.

Халыҡ медицинаһында әремдә кулланыу ысулдары:

– диспепсия һәм ашказан һутының кислоталылығы түбәнәйгәндә;

– бауырҙы тазартыу өсөн.

Ғөмүмән, әремдә йырҙарға, төрлө әсәрҙәрҙә, легендаларға оһратырға була. Ул дарыу үләнә генә түгел, тыуған яҡ, тыуған тупрақтың символы, айырыуса уның әсе есе.

Бәпембә (рус. одуванчик, лат. *Taraxacum*) – кыуыш хабаҡлы, һары сәскәле тузғаҡ орлоҡло үсемлектәр ҙаты; астралылар (рус. Астровые, лат. *Asteraceae*) ғаиләһенә карай. Дауалау өсөн, нигеҙҙә, тамыры кулланыла. Япрағын да файҙаланып була. Бәпембә тамыры составында инулин, гликозид, алма кислотаһы, минераль тоҙҙар һ.б. биологик актив матдәләр бар. Бәпембә тамыры август-сентябрь йә апрель-май айҙарында ҡазып алына. Һалкын һыуға йыуғандан һуң коро урында һәм күлгәлә киптерелә. Бәпембә тамырынан әзерләнгән төнәтмәне аһпетит юғалғанда, бауыр һәм үт кыуығы шешкәндә, нервылар ҡақшағанда кулланаһар.

Аҡ баллыбабай *син.* һаңғырау кесерткән, һуқыр кесерткән (рус. яснотка белая, йәки глухая крапива, лат. *Lamium album*) – 30-70 см бейеклектәге, дүрт кырлы төз хабаҡлы, бысҡы ситле япраҡлы, аҡһыл

һары сәскәлә, йөнтәс күп йыллык үсемлек; иренлеләр (баллыбабайлылар) (рус. яснотковые (губоцветные), лат. Lamiaceae) ғаиләһенә карай.

Һуқыр кесерткән сәскәһенән эзерләнгән төнәтмәнә халык медицинаһында тын алыу юлдары шешкәндә (бронхит, трахеит һ.б.), берәй эске ағзанаң (ашказан, үпкә, аналыктан һ.б.) кан килгәндә, бауыр, бөйөр, бәуел кыуығы сирләгәндә, кайһы бер гинекологик ауырыуларҙан, нервлылар какшағанда, йөкһөһөһөк йонсотканда, кан азайғанда кулланырға кәңәш ителә. Экзема, экссудатив диатез, сикан кеүек тире сирҙәре йонсотканда ла был төнәтмәнә эсеу файзалы.

Һары мәтрүшкә (рус. зверобой обыкновенный, йәки зверобой продырявленный, лат. Hypericum) – һары, пурпур, ал сәскәлә күп йыллык, һирәгерәк бер йыллык үләндәр йәки ярым кыуактар заты, бейеклеге 30-100 см, һары мәтрүшкәләләр (рус. зверобойные, лат. Hypericaceae) ғаиләһенә карай. Июндән алып августка тиклем һары сәскә ата, июнь-сентябрҙә орлоғо өлгөрә. Европала Атлантик океандан алып Себер, Монголия, Кытайға тиклем таралған, Төньяк Африкала осрай. Башкортостанда киң таралған, бигерәк тә Көнъяк Уралда күпләп үсә.

Төнәтмәнә, настойкаһын ашказан-эсәк ауырыуларын, бауыр һәм үт кыуығын дауалағанда кулланылар, тамак шешкәндә һаркынтыһы менән сайкатылар. Бөйөр, артрит, радикулит булғанда ла кулланылар. Катын-кыз ауырыулары, балаларҙа диатез булғанда файҙаһы тейә. Үпкә туберкулезы булғанда ыңғай йөгөнһөһө күзәтелә. Халык медицинаһында башка бик күп сирҙәргә каршы ла файҙаланылар.

Боланут *син.* кырлык, кызылхан, кырлыхан (рус. кипрей узколистный, йәки иван-чай, лат. Chamaenerion) – озон һабаклы, кызыл йәки ал төстөгә, тамағы асыҡ, зигоморф сәскәлә күп йыллык үләндәр заты; кызылханлылар (рус. кипрейные, лат. Onagraceae) ғаиләһенә карай.

Болануттан эзерләнгән сәй һаулыҡка файҙалы, кан яңырыуына, тамырҙары нығыныуына, тәндән ағыуы, радиацияны сығаруға булышлыҡ итә, көс бирә. Ул яраларҙың бөтәшеүенә ярҙам итә, эндокрин системаһы ауырыуларына каршы тора, хатта яман шештең барлыҡка килеүен тоткарлай. С витамины, каротин күп, тимер, никель, бакыр, марганец һәм башка матдәләр канға ыңғай тәьсир яһай.

Бысала *син.* меңъяпрак (рус. тысячелистник, лат. Achillea) – төтмәкәй япраклы, вак кәрзиндәргә йыйылған аҡ һәм алһыу сәскәлә үләндәр заты, бейеклеге 30-50 см, астралылар (рус. астровые, лат. Asteraceae) ғаиләһенә карай. Июнь-октябрь айҙарында сәскә ата, август-октябрҙә емеше өлгөрә. Үсемлек бик әрһез, туғайларҙа, тау биттәрәндә, юл буйҙарында үсә.

Халык медицинаһында меңъяпрак үлене канды туктатыу, яраларзың бөтәшеуен тизләтеу, аш эшкәртеүзе якшыртыу өсөн кулланыла.

Шулай итеп, күп быуаттар буйы формалашкан башкорт халык медицинаһында үсемлектәр бик актив кулланылған һәм һәр үләннен үзенең тәғәйенләнеше, функцияһы булған. Халык уларзы йыйып киштергән, кайтатма йәки төнәтмә әзерләгән.

Кулланылған әзәбиәт

1. Ахмедов Р.Б. Одоленъ-трава. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 2001. – 432 с.

2. Ғүмәров В. З. Тыуған яктың шифалы үсемлектәре. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1996. – 160 бит.

3. Усманова М.Г., Исянгулова Г.А., Хайретдинов С.С. Идеографический толковый башкирско-русско-латинский словарь народных названий растений в башкирском языке. Синонимы. – Уфа: Издательство БГПУ, 2015. – 263 с.

4. Усманова М.Г., Исянгулова Г.А., Хайретдинов С.С., Еникеева Л.А. Алфавитный толковый башкирско-русско-латинский словарь народных названий растений в башкирском языке. Синонимы. – Уфа: Издательство БГПУ, 2015. – 370 с.

5. Хайретдинов С.С. Русско-башкирский, башкирско-русский словарь видовых названий растений Башкортостана / Башкортостан үсемлектәренең русса-башкортса, башкортса-русса төр исемдәре һүзлеге. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – 117 с.

© Үзәнбаева Н.С., Исянгулова Г.А., 2024

УДК 398

Фазлутдинов И.К.,
г. Уфа, Россия

ТАТАРСКИЕ БАИТЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЖАНРА

***Аннотация:** статья посвящена проблеме жанрово-тематической классификации исторических и военно-исторических баитов, составляющих обширный пласт татарского лиро-эпического фольклора. Основываясь на материалах IX тома «Баиты» 15-томного свода «Татарское народное творчество», изданном на русском языке, автор определяет принципы жанрово-тематической классификации данных произведений, подразделяет их на две группы и семь подгрупп. В*

диахронном аспекте анализируется историческая основа произведений, их художественные особенности, связь с этнографией народа. Предлагаемая классификация помогает более полному и системному видению генезиса произведений исследуемого жанра.

Ключевые слова: татарский фольклор, военно-исторические байты, классификация, жанр, мотив, война, личные трагедии, народ, поэтика жанра.

Многие жанры фольклора – сказки, песни, пословицы и поговорки являются интернациональными. Они имеются в творчестве всех или целого ряда народов. В то же время в устной поэзии имеются жанры национальные, присущие творчеству только одного или лишь нескольких народов. Таковыми являются исландские саги, башкирские кубаиры, украинские думы и др. Татарские народные байты тоже являются самобытным, в известном смысле национальным жанром фольклора. В творчестве других народов, за исключением башкир, нет произведений, которые были бы тождественны татарским байтам [1; 3].

Издание в 2022 году IX тома «Байты» 25-томного свода «Татарское народное творчество» на русском языке в полной мере является отражением межкультурных коммуникационных процессов в постсоветском пространстве. Русскоязычный читатель впервые получил возможность ознакомиться с наиболее содержательными произведениями данного фольклорного жанра, отражающего духовную культуру татарского народа, его историю и этнографию. На нас была возложена ответственность выступить в качестве научного редактора данного тома, а также одного из авторов вступительной статьи и научных комментариев. Публикация данной работы была осуществлена под грифом Института Языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан [2].

Во вступительной статье нами были предложены новые принципы научной классификации байтов, мотивированные отказом от вульгарно-социологического и идеологического подходов, бытовавших в татарской фольклористике советского периода.

По характеру описываемых событий и идейно-художественным особенностям, материалы данного тома мы подразделили на четыре основные группы. Это:

1. Байты, основанные на мифологических и религиозных сюжетах;
2. Исторические и военно-исторические байты;
3. Социально-исторические байты;
4. Социально-бытовые байты [3; 13].

Данные группы, в свою очередь, подразделяются на более мелкие подгруппы. На наш взгляд, предлагаемая классификация позволяет более полно и обоснованно систематизировать произведения исследуемого жанра, облегчает их восприятие читателями.

Исторические и военно-исторические байты являются наиболее многочисленными и широко распространёнными в народе. Раскрытие всей глубины и трагизма описываемых исторических событий, затронувших практически весь татарский народ, в них осуществляется через судьбы конкретных людей. По тематике произведения данной группы довольно разнородны – посвящены как отдельным личностям, сыгравшим особую роль в жизни народа, так и великим историческим событиям – катастрофам, войнам, определившим развитие общества на многие годы и десятилетия. Поэтому данные произведения можно назвать своеобразной поэтической летописью народа.

Исходя из вышесказанного, исторические и военно-исторические байты в этом томе подразделены на следующие подгруппы:

1. Об исторических событиях и личностях;

2. Военно-исторические байты;

2.1. О русско-французской войне 1812 года;

2.2. О русско-турецкой войнах;

2.3. О Кавказской войне 1817 – 1864 годов;

2.4. О русско-японской войне 1904 – 1905 годов;

2.5. О Первой мировой войне 1914 – 1918 годов:

2.5.1. О пленных солдатах;

2.5.2. О запасных солдатах, рекрутах и призывниках;

2.6. О гражданской войне 1918 – 1920 годов и классовой борьбе;

2.7. О Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов:

2.7.1. Фронтовые байты;

2.7.2. Тыловые байты [3; 16].

Большинство байтов, **посвящённых историческим событиям и личностям**, созданы в недавнем прошлом и теснейшим образом связаны с рукописной литературой. Ещё полвека тому назад Г. Газиз и Г. Рахим считали, что фонд исторических байтов составляют три произведения: «Взятие Казани», «Колченогий Тимур» и «Шахгали» [4; 138]. В то же время, байт «Колченогий Тимур» [2; 54] не имеет исторической взаимосвязи с реальным пришествием Тимура в Булгар. Историческая ценность произведения заключается в том, что оно пытается зафиксировать тесную связь татарского фольклора с рукописной литературой, предлагая некую объективную оценку этой личности.

Байты «Взятие Казани» [2; 48-49] и «Сююмбике» [2; 54-60] посвящены завоеванию Казани. Они изобилуют присущими фольклору

проявлениями анахронизма, искажениями исторических фактов. Например, во «Взятии Казани» сказано:

*Исторический факт: в семисотом году вторгся в Булгар Тимур,
Чтоб из рук Габдуллы, хана прежнего, город себе отобрать* [2; 48].

«Семисотый год» по хиджре в современном календаре соответствует 1300 году. Но, по историческим данным, Тимур достиг границ Булгар только в 1391 году [5; 68]. Даже в байте «Сююмбике», подверженному явному влиянию труда неизвестного историка «Казанская история» и статей Ризы Фахретдина, опубликованных в журнале «Шура», дата смерти сына ханши Утямешгирея указана с ошибкой на 14 лет.

У некоторых байтов, основанных на реальных событиях, отсутствует традиционный зачин – привязка к дате происшествия. К таким относятся «Наводнение в селении Ор» [2; 51-52], повествующий о событиях 1808 года, или «Пожар в Казани» [2; 49-51], рассказывающий о трагических событиях начала XX века. Хотя в байте, описывающем землетрясение на далёком острове Сицилия, и указана конкретная дата («начался двадцатый век, восемь лет прошло» [2; 52]), на наш взгляд, это сделал не народный сказитель, а скорее всего, «писатель или редактор». Желая подробнее описать данные события и впечатлить читателей, он стилизовал их в жанровых традициях байта. Несмотря на то, что это произведение было опубликовано, оно не получило широкого народного признания.

Зато байт «Землетрясение в Ашхабаде» [2; 358-360], посвящённый трагедии 1948 года, раскрывает перед читателем всю скорбь и неизгладимые, глубокие раны в душе непосредственного свидетеля. Мать, потерявшая в этом землетрясении детей, создаёт волнующее эпическое произведение в традициях байтов, посвящённых личным трагедиям. Данный байт, относящийся к середине XX столетия, имеет общие жанрово-художественные черты с более ранними произведениями данного типа: их объединяет повествование от первого лица; мотивы безвозвратного расставания, неотвратимости судьбы; страдания-переживания, наставления, взывание о помощи к Аллаху, потеря всяких надежд. Если в «Землетрясении на Сицилии» [2; 52-54] глазами стороннего наблюдателя в большинстве своем даются картины буйства стихии, то в «Землетрясении в Ашхабаде» [2; 358-360] они коротки и третьестепенны – основу байта составляют выверенные, точные слова и фразы, раскрывающие всю глубину и суть материнской трагедии:

*Что происходит, мир кипит, дрожат земля и море?
Стенанья всюду, стоны, крики, погибают люди* [2; 358].

Посвящённые историческим личностям байты «Об Акмулле» [2; 62-63] и «О Тукае» [2; 65-66] также созданы в традициях байтов о личных трагедиях. Неслучайно эти два произведения так любимы народом: один из поэтов был жестоко убит, а второй умер своей смертью, но в совсем молодом возрасте.

Военно-исторические байты («Байты о русско-французской войне», «О русско-турецкой», «О русско-японской», «О Первой мировой» и др.) в народе называют «военными». Они составляют примерно половину байтов, хранящихся в фондах Института Языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан. Этому есть несколько объяснений. Во-первых, развернувшиеся в начале XIX-XX веков войны мирового масштаба, стали общей для всех жителей России трагедией, и байт, будучи эпическим жанром, является отражением данных событий. В военных байтах большее внимание уделяется раскрытию душевного состояния воина – вчерашнего крестьянина, чем изображению батальных сцен. Во-вторых, в начале XIX-XX веков жанр байта переживает бурный, количественный и качественный рост, эволюционные изменения начинаются именно с военно-исторических произведений. Мотивы прощания с этим миром, до этого бытовавшие в байтах о личных трагедиях, переносятся на поля сражений. Военные байты рассказывают о жестокой трагедии разлуки с родиной, о вынужденном оставлении мирного труда, о неведомой мачехе-чужбине, о беспощадном пекле сражений, сквозь которые предстоит пройти. Лейтмотивами этих произведений служат тоска по родине, желание вернуться домой, проклятие войне.

Ещё одной причиной широкого распространения военных и солдатских байтов является крепкая связь аудитории и автора. Этот тип произведений создаётся вырванными из мирной жизни, перенёсшими огромные потрясения татарскими крестьянами. С полем сражений байты вместе с солдатскими письмами отправляются домой, где их читают родные и близкие солдата, передавая из рук в руки. Письменный характер произведений оказывает неоценимую помощь в развитии данного жанра. Его отдельные образцы – например, седьмой байт цикла о русско-японской войне [2; 101-112] – можно назвать хрониками, напрямую опирающимися на классические принципы поэтики байтов. Упор на раскрытие «силы и высокого боевого духа солдат» в байтах об Отечественной войне 1812 года, объясняется общим патриотическим настроением и сплочённостью народов России, хотя численность участвовавших в этой войне татар была в разы меньше, чем в последующих войнах. Например, Казанское ополчение состояло из 5000 человек [5; 165]. В «Русско-французских байтах» храбрость воинов более

тридцати башкирских и тептярских полков раскрывается с применением своеобразных гиперболов («Но разбила это войско дюжина лихих тептярей», «ходуню земля ходила, когда били мы француза») [2; 66-67].

В остальных военно-исторических байтах и подобных им произведениях о плене, о нелегкой солдатской доле не отмечается ни излишнего оптимизма, ни героики. Основу их составляют мотивы, связанные с тоской простого человека по родине, идеи противостояния войне и др.

В томе «Бәетләр», изданном в 1983 году на татарском языке [6], байты, созданные в советскую эпоху, составляли отдельный раздел и подразделялись на две большие группы. В первую вошли произведения, имеющие ярко выраженный исторический характер (байты о гражданской войне, о борьбе с кулачеством; фронтовые байты периода Великой Отечественной войны; о тяготах жизни в тылу). Вторую группу составили байты личных трагедиях. На наш взгляд, выделение байтов советского периода в отдельный раздел с научной точки зрения было неоправданно, так как они не имели принципиальных типологических различий от классических произведений жанра, развивались по традиционным канонам, имели общую образно-поэтическую основу, что, впрочем, подчеркивалось и создателями искомого тома во вступительной статье [6; 14].

Именно поэтому мы решили отказаться от подобного разделения фонда байтов и, объединили исторические байты советского периода с дореволюционными произведениями, выделив их в отдельные тематические группы, исходя из событийно-тематической направленности. Байты, посвященные личным трагедиям советской эпохи, также пополнили группу традиционных произведений жанра [2; 344-358].

Байтов о гражданской войне и классовой борьбе с кулачеством немного, всего лишь десять. Главные герои данных произведений – сильные и смелые защитники революционных завоеваний – верой и правдой служат народу. Среди них есть и красный командир, и неуловимый партизан, и погибший от рук крестьян-мятежников сельский коммунист, и молодая учительница, и убитый остатками кулацкой банды комсомолец. Событийную основу этих байтов составляют социально-классовые трагедии. Но, в отличие от традиционных байтов, данные произведения пропитаны духом большевистской идеологии, верой в победу новой жизни, чувством ненависти к классовым врагам и стремлением окончательно их уничтожить. Пафосные призывы к борьбе определяют внутреннюю интонацию и эмоциональное напряжение байта. Это положение является определяющим и в байтах, где главным героем

является коллектив единомышленников («О переправе через Яик» [2; 178-179], «Баит о красных партизанах» [2; 175-178]), и в произведениях, посвященных конкретной личности («Баит о Гарифулле» [2; 179], «Красавица Тазкия» [2; 182-183], «Баит о Мирсаите» [2; 183-184]).

Как уже было сказано, традиционным баитам, особенно баитам на военную тематику, характерно описание реальных событий и переживаний от лица непосредственного участника или свидетеля. Кроме того, в произведениях с ярко выраженной эпической составляющей, таких как «Баит о гражданской войне» [2; 172-175], «Баит о красных партизанах» [2; 175-178], сильно авторское начало. Поэтому с уверенностью можно утверждать о том, что данные баиты созданы самобытными талантами, хорошо знающими традиции не только народного творчества, но и письменной поэзии. Как пишет Ф. Урманчеев, «...баиты о гражданской войне очень близки к агитационно-публицистической поэзии, испытавшей в советский период стремительный рост» [7; 104].

В баитах, повествующих о трагической гибели участников гражданской войны, положительными героями выступают красные бойцы, погибшие за построение нового социалистического общества, что, на наш взгляд объясняется, и коммунистической идеологией, господствовавшей в течение 70 лет, и реальным отношением современников на происходящие события. Рассмотрим «Баит о Гарифулле» [2; 179]. Гарифулла с товарищем был послан на разведку в деревню Татарское Текашево, но их схватили белые и расстреляли, узнав, что они – красные партизаны. Позже в родном селе в память о них был написан вышеназванный баит. Произведение построено на традиционной поэтике баитов, посвященных личным трагедиям, но, в то же время, несёт в себе новую идею – герои погибли, сражаясь за светлое будущее. Народ сочувствует им, выражает свою солидарность и уверенность в том, что их светлые мечты претворятся в жизнь. Эта уверенность из уст героев звучит с искренней грустью:

Изгородь из свежих прутьев нам не суждено сплести,

Расцветёт страна родная, жаль, что мы не доживём [2; 179].

Организованное кулаками в начале двадцатых годов XX века движение вилочников являлось отражением непримиримого противоборства двух антагонистических социальных сил, двух противоположных классов. Баиты «В начале двадцатого года...» [2; 180-181] и «Красавица Тазкия» [2; 182-183] раскрывают всю жестокость этих событий, потрясших простой народ. В этих произведениях кровавые деяния вилочников раскрыты в эпическом плане. Народ обвиняет кулаков, проливающих безвинную кровь, и их приспешников –

представителей сельского духовенства. Баит заканчивается разгромом внутренних врагов.

Часть баитов, созданных на рубеже двадцатых-тридцатых годов XX века, отражает этапы борьбы за коллективизацию на селе и уничтожение кулачества как класса, провозглашённое большевистским руководством. Герои этих произведений – погибшие от рук кулаков отважные парни. Ради победы новой жизни на селе жертвуют собой и Мирсайт, и Габдельнур, и Рахи. При художественном раскрытии этих образов народ особое внимание уделяет их общественной деятельности, а причину трагической гибели связывает с борьбой за считавшиеся священными для той эпохи идеалами:

*Ту одежду, что осталась от меня, носи, родня,
Помните, что за Советы, за колхоз я жизнь отдал.*

(«Баит о комсомольце Рахи») [2; 186-188].

Неслучайно эти строки повторяются и в других баитах, становясь «общим местом», элементом поэтики для всех произведений данной тематической группы.

Баиты, посвящённые Великой Отечественной войне, нами были распределены по двум подгруппам – «Фронтовые баиты» и «Тыловые баиты». Данная классификация произведена на основе не только поэтической географии описываемых событий и военной «биографии» фольклорного героя, но и жанровых принципов художественного отображения действительности. Для фронтовых баитов, как правило, свойственны эпические и лиро-эпические художественные приёмы, а в тыловых преобладают лирические.

Подробнее остановимся на двух баитах, в эпическом плане раскрывающих боевой дух татарских фронтовиков – «Баит об обороне Москвы» [2; 190] и «Берлин мы тоже взяли» [2; 210-211]. Эти баиты были записаны из уст очевидцев событий – вчерашних солдат. Главным героем здесь выступает коллектив – советские солдаты, прошедшие победный боевой путь от Москвы до Берлина, баиты раскрывает всю полноту их чувств и переживаний:

*Каменный город, столица, мать для всех городов
Шею свернул здесь германец, будет урок для других.*

(«Баит об обороне Москвы») [2; 190].

Своим патриотическим пафосом и оптимистическим духом эти баиты повторяют «Баиты о русско-французской войне». Причина данного сходства очевидна: и Отечественная война 1812 года, и Великая Отечественная война 1941-1945 годов народом воспринималась как справедливая борьба за свободу и независимость Отчизны.

По способу раскрытия событийной линии часть фронтовых байтов относятся к лиро-эпическим произведениям. В них отсутствуют грандиозные батальные сцены, зато детально и реалистично раскрываются моменты проводов простого сельского паренка на фронт, чувства и переживания солдата. Тесная связь, частая смена эпических и лирических картин усиливает поэтично-эмоциональное звучание байтов. Одни главные герои, одолев врага, возвращаются домой, и создают байты о пережитом («Байт о красном бойце» [2; 196-202], «Наша армия – мощная армия» [2; 203-205]), другие смертью храбрых погибают в бою. Односельчане, основываясь на воспоминания друзей-однополчан погибших героев, дошедших до дома писем, увековечивают их имена в байтах («Разведчик Нурияздан» [2; 193-196], «Байт о Файзулле-агай» [2; 202-203]). Независимо от того, кем и когда были написаны эти произведения, их объединяет общая идея: главные герои одержимы духом патриотизма и готовы преодолеть все препятствия, чтобы исполнить свой священный долг.

Сутками гнали проклятых, сон и еду позабыв,

Только добившись Победы, в душах наступит покой.

(«Разведчик Нурияздан») [2; 195].

Герои лиро-эпических байтов получили советское воспитание и продолжают дело своих отцов – героев произведений, посвящённых гражданской войне. Этим и объясняется общая идейно-художественная основа двух событийно-тематических групп жанра.

К подгруппе «Тыловые байты» в большинстве своём относятся лирические произведения, созданные народом в годы войны. Они раскрывают переживания народа вследствие военных трагедий, гибели отцов и сыновей на полях сражений, голода и холода. Основными образами этих байтов являются героически погибшие или пропавшие без вести солдаты.

По содержанию произведения данной подгруппы близки к байтам о личных бытовых трагедиях. Отличие в идейном наполнении: в байтах о личных трагедиях смерть человека наступает в результате непредвиденных жизненных обстоятельств, как несчастный случай; а в тыловых байтах речь идёт об осознанном выборе главного героя, своей гибелью на поле битвы приблизившего долгожданную Победу. Такие произведения можно считать народным памятником, поэтической эпитафией павшим и пропавшим без вести защитникам Родины.

Основными авторами тыловых байтов являются татарские женщины. Тяжелейшие душевные переживания вследствие получения похоронки на сына, на любимого мужа, или включения их в списки

пропавших без вести, сами по себе получали форму байта. Процесс возникновения тыловых байтов шёл именно таким образом.

Байт «Сын мой Салих» [2; 217-218] записан со слов матери погибшего фронтовика – Шамсераван апа Тимерхановой. Байт раскрывает всю полноту горячей материнской любви и невыносимой горечи потери. Получив скорбную весть, мать не теряет самообладания, она понимает, что гибель её сына не напрасна:

Прошу у ветра и у птиц хоть что-нибудь поведать;

Похоже, голову сложил ты, за страну сражаясь [2; 218].

Понимание того, что своей смертью Салих приблизил великую Победу, придаёт байту оптимистическое звучание, подчёркивает его основную идею.

Своим тонким психологизмом и художественным исполнением тыловые байты близки к жанру лирических песен. По древним канонам жанра, многие из них обретают мелодию, становятся примером синтеза устного и музыкального народного творчества.

В заключение нужно отметить, что байт, как лиро-эпический жанр татарского народного творчества, преодолел долгий исторический путь в своём генезисе. Выражая отношение народа к важнейшим историческим событиям, он и сегодня не потерял своё художественно-эстетическое и общественно-воспитательное значение. Это по-прежнему любимый и востребованный жанр татарского фольклора, который широко распространён в народе и находится в развитии.

Литература

1. Урманче Ф.И. Лиро-эпос татар Среднего Поволжья: основные проблемы изучения байтов. – Казань: Татарское книжное издательство, 2002. – 256 с.

2. Татарское народное творчество: в 15 томах. Т. 9: Байты / сост.: Ф.В. Ахметова, И.Н. Надиров, К. Б. Замалетдинова; отв. ред. И.К. Фазлутдинов. – Казань: Татарское книжное издательство, 2022. – 479 с.

3. Ахметова Ф.В., Надиров И.Н., Урманчеев Ф.И., Фазлутдинов И.К. Татарские байты // Татарское народное творчество: в 15 томах. Т. 9: Байты / сост.: Ф.В. Ахметова, И.Н. Надиров, К.Б. Замалетдинова; отв. ред. И.К. Фазлутдинов. – Казань: Татарское книжное издательство, 2022. – С. 5-34.

4. Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы. Феодализм дәвере. Икенче басма. – Казан: Тат. мат. нәшр. комб-ты, 1925. – 316 с. *(на татарском языке)*

5. Татарстан АССР тарихы. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1970. – 744 с. *(на татарском языке)*

6. Татар халык ижаты. Бәетләр / томны төзүчеләр Ф.В. Әхмәтова, И.Н. Надиров, К.Б. Жамалетдинова. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1983. – 352 с. *(на татарском языке)*

7. Урманчиев Ф.И. Халык авазы: татар халык бәетләре тарихыннан очерклар. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1974. – 128 с. *(на татарском языке)*

© Фазлутдинов И.К., 2024

УДК 821.512.145

Фатыхова А.Л.,

Казан ш., Россия

Фәнни эштәкче: доцент А.Ф.Юсупов

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕНДӘ КОММУНИКАТИВ МЕТОДКА НИГЕЗЛӘНЭП УКЫТУНЫҢ ЧАГЫЛЫШЫ

***Аннотация:** укучыларны аралашырга өйрәтү – татар теле дәресләрендә үтәлгә тиешле төп бурычларның берсе. Заманча дәреслекләрдә укучыларның коммуникатив үсеше өстендә эш төрле төр биремнәр аша тормышка ашырыла.*

***Терәк сүзләр:** татар теле, дәреслек, коммуникатив метод, укыту технологияләре.*

Коммуникатив компетенция формалаштыруда тел дәресләренә әһәмиятен аңлап эш итеп, заманча дәреслек авторлары фикерне туган телдә белдерү, мәгълүмат белән эшләрү һәм аудиторияне эш нәтижеләре белән таныштыру, дискуссия, проект методына караган эш алымнарын тәкъдим итәргә тырышалар. Эш дәвамында заманча дәреслекләргә анализлау нәтижәсендә түбәндәге эш алымнарының эш очравы билгеләнде.

Татар теле дәресләрендә, башка дәресләрдәге кебек үк, проект технологиясен куллану мәжбүри. Шуңа күрә биремнәр арасында проект эшчәнлеген тәкъдим итә торганнары бар. Мәсәлән, сизгезне сыйныф укучыларына мондый кызыклы эш тәкъдим ителә. Укучыларга авыл урамы, авыл елгаларын сурәтлэгән рәсем күрсәтелә. Рәсем янындагы проект биремнәр теркәп китик:

- «Рәсемне кара. Сыйныфташларыгыз белән бергә үзегезнең туган жирегезнең ойконимнары, гидронимнарын һәм оронимнарын барлап, проект эше эшлэгез» [2; 54].

Проект эше бүгенге көндә формалашу әһәмиятле булган күнекмәләрнең бик күбесен үстерүгә ярдәм итә, шул исәптән коммуникатив күнекмәләр үсеше дә комплекслы рәвештә үстерелә: төркемнәрдә эшләгәндә, мәгълүматны аудитория мөмкинлекләрен күздә тотып эшкәрткәндә, социологик метод кулланып эшләү вакытында (опрос, анкета оештыру күздә тотылганда), аудитория алдында чыгыш ясаганда, рефлексия этабында эш буенча нәтижеләр ясаганда.

Коммуникатив компетентция формалашу язма сөйләм үсеше өстендә эшнә дә күздә тотыла. Сигезенче сыйныфлар өчен тәкъдим ителгән мондый биремне карыйк:

- Чәчәкләрнең безнең тормышыбыздагы роле турында кечкенә генә инша яз [2; 70].

Соңгы елларда эссе жанры актуальләшә, ул матур әдәбиятка да, публицистикага тартым булып тора. Дәрәсләкләрдә дә бу үзгәрешкә бәйле рәвештә эссе язу тибындагы биремнәргә урын бирелә. Мәсәлән, сигезенче сыйныфта укучыларга Фәнис Яруллинның «Сорау һәм җавап» шигырен укырга тәкъдим ителә. Биредә лирик герой «Кеше булып яшәргә нәрсә кирәк кешегә?» дигән сорауга җавап эзли. Лирик геройга таулар, чәчәкләр, диңгезләр җавап бирәләр. Җаваплар арасында төрле шартлар әйтелә: тирәнлек, бердәмлек, горурлык, гүзәллек һ.б. Лирик герой мондый нәтижә ясый:

Һәм шушылар өстенә

Кирәк тагын иң элек

Кешене кеше иткән

Бер нәрсә – кешелеклелек [2; 65].

Дәрәслек авторлары мондый биремне теркиләп:

- Кеше булып яшәргә нәрсә кирәк кешегә? темасына эссе яз [2; 65].

Әмма биремне уңышлы башкару өчен эссе турында төшенчә бирергә дә кирәк. Укучылар шигырьдә ясалган нәтижәгә генә түгел, үз позицияләренә дә таянырга тиешләр: эссеның үзәгендә автор позициясе торырга тиеш. Мәсәлән, мондый варианттагы фикерләр урын алырга мөмкин:

- мөхәббәт кирәк. Илен, үзен башкаларны яраткан кеше генә кеше булып яши ала.

- эмпатия кирәк. Башкаларның хәлен, кичерешләрен үз кичереше кебек кабул итә алган кеше генә кеше булып кала бирә, хайваннарда исә эмпатия юк һ.б.

Коммуникатив компетентия интонация белән дәрәс идарә итү, саф татарча матур итеп уку, сөйләү күнекмәләрен үстерү өстендә дә эш алып баруны таләп итә. Бу яктан дәрәсләкләрдә аудио язмалар белән даими эш алып баруны уңай күренеш дип бәяләргә була. Бигрәк тә шигырь

текстларын дәрәслек авторлары артистлар, нәфис сүз осталары башкаруында тыңларга еш тәкъдим итәләр. Электрон дәрәслекләр моңа бөтен мөмкинлекләр бирә. Бары шуннан соң укучыларга иң элек лингвистик тема буенча, ә аннан тексттагы тема буенча сораулар бирелә. Мәсәлән, сигезенче сыйныфта «Кабатлау» бүлгәге кысаларында Мәжит Гафуриның «И чәчәкләр» шигыре бирелә. Аудиозыма тыңланып, текст укылганнан соң мондыйрак сораулар бирелә:

- кайсы сүзләрнең антонимнарын беләсең?
- алмашлыкларның төркемчәләрен әйт.
- Кисәкчәне тап, мәгънәсен әйт.
- Хикәя фигураларының заманын аңлат.
- Син кайсы очракта һәм кемгә чәчәкләр бирергә яратасың?
- Яңа ел бәйрәменә чәчәкләр сайларга туры килсә, анди нинди чәчәкләр булыр иде? [2; 121].

Нәтижә ясап, шуны әйтергә була: заманча дәрәслекләрдә укучыларның коммуникатив үсешен өстендә эш төрле төр биремнәр аша тормышка ашырыла: аудиотекст белән эш, проект эшен башкару, инша, эссе язу һ.б.

Кулланылган әдәбият

1. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле). 6 нчы сыйныф. Ике китәп. Беренче китәп: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәрәслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: «Мәгариф-Вақыт» нәшр., 2022. – 152 б.

2. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле). 8 нче сыйныф. Ике китәп. Беренче китәп: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәрәслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: «Мәгариф-Вақыт» нәшр., 2024. – 128 б.

© Фатыхова А.Л., 2024

УДК 821.512.145

Фахртдинова А.А.,

Уфа ш., Россия

Фәнни җитәкче – ф.ф.к., доцент М.С. Шәрипов

ДӘРДЕМӘНД ИЖАТЫНДА ФӘЛСӘФИ МОТИВЛАР ЧАГЫЛЫШЫ

Аннотация: *әлеге мақаләдә шагыйрьнең «Кораб», «Бүзләрем маналмадым», «Видагъ», «Без» программа әсәрләре һәм башка шигырьләре анализлана, алардагы төп мотивлар ачыклана: яшлекне сагыну, тормышка ашмаган өметләр, язмыш, милләт, тормыш.*

Терәк сүзләр: мотив, шагыйрь, символ, мәдәният, жанр.

«Хәзерге татар әдәбият белеме XX гасыр башындагы милли әдәбиятны өйрәнүнең теоретик һәм тарихи-мәдәни мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Галимнәр язучыларның ижатын өйрәнү принципларын үзгәртсә, бүгенге көн позициясеннән эсәрләрне аңлатырга, сәнгать текстларын заманча һәм традицион анализ ысуллары белән тикшерсә, XX гасыр башындагы ижтимагый-фәлсәфи фикер нәтижәсе булган эсәрләрне ачыкларга омтылалар. Тирән һәм системалы карашны таләп итә торган өйрәнү объектларының берсе – шагыйрь Дәрдемәнд ижат мирасы» [4; 328].

2024 елда татар әдәбиятының классик шагыйре, меценат, миллионер-алтынчы, нашир, I Дәүләт Думасы депутаты (1906) Дәрдемәнднең (Мөхәммәтзакир Мөхәммәтсадык улы Рәмиев) тууына 165 ел тулды. Дәрдемәнд – даһи шәхес, XX гасыр башы татар әдәбиятты феномены. Үз милләтен кайгыртып, аның өчен реалъ матди ярдәм күрсәтәп яшәгән. Миллионер затлар арасында мондый кешеләрне очрату мөмкин эш түгел, диярлек. Икенчедән, аның ижаты да үзенчәлекле: үз стиле, алымы булган лирик шагыйрь, шигыренәң һәр сүзә зур мәгънәгә ия, фәлсәфи фикерне үтемле һәм кыска итеп әйтәп бирүе белән аерылып тора. Аның ижаты үзәгендә «яшәү һәм үлем, тәкъдир, язмыш, гомер агышы, вакыт, кеше, яшәүнең фанилыгы («Без», 1908; «Бүзләрем маналмадым», 1908; «Хәят», 1908; һ.б.), туган якны, Ватанны сагыну, туган телне олылау, изгеләштерү («Видагъ», «Әгәр барсаң, саба жил», «Туган-үскән жир» һ.б.) кебек мотивлар урын алган [5; 86]. Мәгълүм ки, мотив – тексттагы мөстәкыйль һәм тотрыклы эчтәлек-форма компоненты. Ул бер эсәр чикләрендә дә, әдип ижатында да аерып чыгарылырга мөмкин [1; 123]. «Үткән еллар» авторның басылып чыккан беренче шигыре. Биредә без Дәрдемәнднең гомер турында уйланыларын күзәтәбез: *Гай, гомерләр... үтте китте... / Кая китте ул заман! / Кайда ул шәп һае-һулар! / Гофтегүләр бар иде...* [2; 72].

«Монда үткәнәң матурлыгын сагынып, аны бүгенгә куеп үкенү шикелле элегик мотивлар өстенлек итә» [6; 258]. Дәрдемәнд ижатында вакыт – үткән, хәзерге һәм киләчәк формаларында карала.

«Бүзләрем маналмадым» шигырендә дә Дәрдемәнд кешегә гомер өчен бирелгән вакытның бик тиз узуын бәян итә. Шигырьдә Дәрдемәнд үзенең язмышы, тормышы, милләт хакында уйлана. Тирән фикерә – милләтенең үз ватаны юк. Киләчәк томанлы. Лирик герой якты дөньяга зур өметләр баглап яшәгән, сөю хисе белән янган, милләт коесыннан зәмзәм суы эчәсе килгән, инде күмеләп кабергә керер вакыты житкәч, ни күрсен – бер өметә дә акланмаган. Бар саналса да, ил эчендәгә кеше

булып саналмаган, анын гыйшыкына сокланучылар юк, ил эчендә искән жилләр аңа ләззәт бирә алмаган, шуңа аяныч, ди ул: *Исте жыллар ил эченнән,/ Ирә-кич салдым колак./ Жил-жылкәсләрнең моңыннан/ Зәуқы алхан алмадым./ Кайда бер тау, кайда мәәмул/ Чишмәи әбелхәят!! Тез йөгөндөм, яшь тамыздым, – /Дәрткә дәрман алмадым./ Дәрткә дәрман алмадым [2; 85].*

Шигырьдәге *искән жыллар* символы – ил тормышындагы әһәмиятле ижтимагый-тарихи һәм сәясәи вакыйгаларны характерлый. Аларны инкыйлаб белән бәйләнештә аңларга кирәк. Дәрдемәнд яңача сәясәтне аңларга тырышып караса да, аны кабул итә алмавын ассызыклай.

«Кораб» шигыренә күз салыйк. Илнең, милләтенең, барыр юлын, киләчәген тәгаен күзаллы алмау шигырь юлларына моңсулык, чарасызлык, өметсезлек кебек хисләр индәрсә дә, кораб әле исән, авырлык белән булса да йөзүен дәвам итә: *Чыкты жыллар,/ Купты тулкын –/ Ил корабын жыл сөрә!.. / Кайсы юллар,/ Нинди упкын/ Тарта безне жан сорап?! [2; 28].*

Биредә кораб – милләт, ил, Ватан мәгънәләрен аңлатса, жил – илдәге тарихи вакыйгаларга ишарә ясыи. Күрүебезчә, Дәрдемәнд әлегә эсәрендә милләт язмышы мәсьәләләрен тасвирлау максаты белән символларга, катлаулы метафораларга мөрәжәгать итә. Дәрдемәнднең «Кораб» шигыре шагыйрьнең милләт язмышы өчен борчылуын чагылдыра.

«Видагъ» шигырендә Дәрдемәнд киң мәгънә салынган Туган иленнән аерылуны тасвирлай. *Тәгәрәп – уйнап/ Буй үскән/ Туган илем, исән бул!/ Чәч кузатып, жәй искән/ Таңгы жәлем, исән бул!/ Йөгереп – йөгереп туктаган.../ Яулык болган сыктаган/ Нәзкәй билем, исән бул! [2; 31].*

Шагыйрь барысы белән дә аерым-аерым сабуллаша. Лирик геройга үз иленнән аерылу жинәл түгел. Монда анын балачагы үткән, егет булган, мәхәббәтен тапкан. «Нәзкәй биле» белән бергә таңны каршылаган. Хәзер шуларның барысын да калдырып китәргә кирәк.

Әлегә юлларда туган илдән аерылуның авырлыгы, газабы ассызыклана. Билгеле ки, шагыйрь эмиграция юлын сайламаса да, бу хакта уйланган, хисләрен кәгазгә күчәргән дип фаразларга мөмкин.

«Без» шигырендә Дәрдемәнд тарихтан күп нәбиләр, падишаһларның, күп халыкларның һәм илләрнең килеп китүе турында сөйләп килә дә «без дә бетәбез», ди. Кем ул «без»? Шигырь болай тәмамлана: *Өеп чергән өметне... төртте утны/ Йотып утларны... китте...яна... яна... [2; 21].*

Дәрдемәнднең әлеге шигыре яшәү / үлем төшенчәләрен үткән / бүгенге / киләчәк вакытлы чикләренә тигезләп куя. Лирик герой, үз-үзе белән сөйләшеп, тормышның тиз агышын, вакытлыбулуын яшәеш кануны кебек билгели: *Исә җишләр, күчә комнар... бетә эз! Дәрийгә, махзун күңел, без дә бетәбез!* [2; 21].

Ягъни яшәү һәрвакыт үлем белән төгәлләнә, гомер чикле. Бу очракта жил һәм ком символлары яшәешнең агышын, вакытның туктаусыз хәрәкәтен ачалар. А.М. Саяпова жилнең бу шигырьдә мәңгелек символы булуын күрсәтә [3; 156].

Дәрдемәнд – татар шигъриятендә генә түгел, ә гомум төрки әдәбиятта аерым бер дәвер булып тора. Ул бик үзенчәлекле, һәм аны, әйтергә кирәк, форма өлкәсендә генә яңалык алып килүче буларак бәяләү дәрәс түгел.

Дәрдемәнднең ижаты «саф» символизм кысаларына кереп бетми, ләкин татар шигъриятендә ул XX йөз башы чорында символизм элементларын кулланучыларның берсе һәм иң киң кулланычы.

Дәрдемәнд символизмына аерым үзенчәлекләр хас. Алары белән ул хәтта рус символистларыннан да аерылып тора. Беренче үзенчәлеге булып аның үзенә генә хас фәлсәфи системасы булуы тора. Кайбер рус символистлары кебек үк, Дәрдемәнд мифологик элементларны аеруча еш куллана. Бу мифологик образлар шулай ук Дәрдемәнд ижатында символлар дәрәжәсенә күтәреләләр.

Өченче үзенчәлеге итеп, Дәрдемәнднең кыскалыгын китереп була. Аның шигырьләре кыска гына түгел, хәтта шагыйрьнең әйтмичә калуы белән бәйле. Кайчак нинди дә булса фикерне әйтмәве, укучы өчен бернинди сүз белән дә әйтәп булмый торган хис тудыручы пауза барлыкка килә.

Дәрдемәнднең символизм мәктәбенә керү бәхәссез, ләкин шагыйрьнең күп кенә үзенчәлекләре шулай ук башка әдәби агымнарда да карый. Дәрдемәнд ижатында романтизм элементлары да шактый, һәм хәтта реализмга һәм аерым очракта импрессионизмга караган шигырьләре дә бар. Моңардан тыш, Дәрдемәнд ижатында Шәрәкь әдәбияты йогынтысы да ачык сизелә. Менә шушы агымнарның синтезына замана каршылыкларын өстәсәк, нәтижәдә бер генә фикергә киләбез: Дәрдемәнднең ижаты катлаулы, һәм аны бер генә әдәби агым эченә тулысынча кертеп булмый, дип саныбыз.

Дәрдемәнд үз шигырьләрен Шәрәкь әдәбиятыннан кәргән мәдхия, газәл, робагый кебек жанрларда ижат итә. Күнелендәге уй-кичерешләрен ул кыска, ләкин бик үтемле итеп әйтәп бирә алган. Юмористик, сатирик рухлы шигырьләре дә бар, ләкин ижатына моңсулык, житдилек хас. Дәрдемәнд тәхәллүсе исемен бик тә беләп сайлаган, чөнки ул аның рухын

чагылдыра, язганнарының мәгънәсенә дә туры килеп тора. Дәрдемәд «кайгылы», «моңсу» дигәнне аңлата. Шагыйрь милләте, Ватаны, кешенең яшәве, гомер итүе турында уйлана. Ул, чын мәгънәсендә, философ шагыйрь.

Гомуми йомгак ясап, шуны искәртергә мөмкин: Дәрдемәнд – милләт өчен яшәгән. Ул үзенең ижатында төп, магистраль мотивны – милләт мотивын халык язмышы, ил язмышы, кавем, тарих барышы, гомер агышы белән бәйләп сурәтли.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

2. Дәрдемәнд. Шигърьләр. Фотоальбом / текст авторы Л.Хәмидуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 239 б.

3. Саяпова А.М. Поэзия Дардменда и символизм. – Казань: Каз. гос. пед. ун-т, 1997. – 210 с.

4. Шарипов М.С. Дәрдемәнд ижатын өйрәнүдә герменевтика методы. //Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей X Всероссийской научно-практической конференции (9 декабря 2022 г.) / отв. ред. И.Ф. Зарипова; И.К. Фазлутдинов. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2022. – С.328-332.

5. Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закиржанов, Т.Ш. Гыйләжев, Н.М. Йосыпова. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

6. Халит Г. Шагыйрь ижатында дөнья һәм тарих концепциясе // Бертуган Рәмиевләр: Фәнни-библиографик жыентык. – Казан: Рухият, 2002. – Б. 242-264.

© Фахртдинова А.А., 2023

УДК 821.512.145

Харисова Д.Р.,
*Михайловка, Уфа районы,
Башкортстан Республикасы, Россия*

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ УКУТУДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘРНЕ КУЛЛАНЫП УКУЧЫЛАРНЫҢ СӨЙЛӘМ ТЕЛЕН ҮСТЕРҮ

Аннотация: *әлеге мақаләнең максаты – укучыларның коммуникатив культурасын үстөрү мәсьәләләрен өйрәнү һәм татар*

телен укытуда заманча технологиялар нигезендә телне өйрәнү өчен уңай шартлар тудыру.

Терәк сүзләр: *коммуникацион технология, инновацион технология, «тел мохитенә чуму», мотивация, татар теле.*

Күренекле татар мәгърифәтчесе Каюм Насыри башка телләргә өйрәнгәнчә кешеләрнең үз туган телен яхшы белүенә зур игътибар биргән, чөнки бала рухи байлыкны һәм туган тел төшенчәсен гаиләдә ала. Кызганычка каршы, күпчелек балалар өчен бу эш бары тик мәктәптә генә башлана. Шуңа күрә дә туган телне өйрәтү өчен укытучыларга, иң башта балаларда телгә кызыксыну уятырга кирәк, ә кызыксыну уятыр өчен дәресләрне эчтәлекле, заман технологияләрын урынлы кулланып, дәресләрдә психологик уңай атмосфера, уңыш ситуациясы тудырып кына өйрәтәп һәм яхшы нәтижәләргә ирешеп була. Хәзерге заманда күп кенә татар методистлары татар телен укытканда коммуникатив технологиягә нигезләнүне өстен күрә (Р.З. Хәйдәрова, Ф.Ф. Харисов, К.С. Фатхуллова һ.б.). Белгечләр фикеренчә, әлегә система сүзлек запасын, сөйләм күнекмәләрен, укучыларның белемнәрен арттыру өчен шартлар тудыра, тел тирәлеге булдыруга, шулай ук татар телен өйрәнүгә уңай мотивация булдыруга ярдәм итә.

«Кешегә балык бир, ул бер көн тук була, син аны балык тотарга өйрәт – ул көн дә тук була», – дигән халык. Бу сүзләр белән килешми мөмкин түгел. Фән һәм техника казанышлары зур тизлек белән үсә барган заманда мәгариф тә яңара, камилләшә бара. Чыннан да, без укучыларга белем биреп кенә калмыйбыз, ә киләчәктә шул белемнәрне кулланып, сәләтле шәхес тәрбияләү бурычын да үтәргә тиешбез. Сыйфатлы белем бирү өчен без дәрес-ләребездә инновацион технологияләр кулланып эшләргә тиешбез. Педагогик инновация – ул белем бирүнең нәтижәлеләген үстөрү өчен кулланыла торган яңа педагогик алымнар, йсуллар һәм технологияләр.

Татар телен укытуда уңышка ирешер өчен укытучы кеше бертуктаусыз эзләнәргә, дәресләрне методик алымнарны төрләнделергә, заман белән бергә атларга кирәк. Бу уңайдан, мәсәлән, кроссенс алымы да әдәбият һәм татар теле дәресләрен жанландырып жибәрә. Бу алымның өстенлеге дә шунда, ул укучыларны мөстәкыйль рәвештә эзләнәргә өчен шартлар тудыра, ижади фикерләргә өйрәтә, укучыларның да материалны ни дәрәжәдә үзләштергәннән аңларга ярдәм итә.

Рус телле мәктәптә балаларга татар телен үзләштер өчен төп 3 шартның

үтәлүе мөһим:

1) татар телендә аңлашырга, сөйләшәргә өйрәтү,

- 2) үзлөрененң фикерлөрен татар телендә аңлата белү,
- 3) башкаларның фикерлөрен аңлап, язма һәм сөйләм формасында күрсәтә белү.

Башлангыч сыйныф укучылары өчен дәресләрдә уен технологиясен куллану, уйный-уйный татар телен өйрәнү уңышлы алымнарның Чөнки уеннар бала тормышында эһәмиятле урын алып торалар. Уен технологиясе тәрбия чарасы буларак, ул балаларның шөхес буларак формалашуына да этәргеч булып тора. Балага белем һәм тәрбия уен аркылы яхшырак бирелә. Ул уйнаган вакытта бик күп нәрсәләрне таний, үзенә күнекмәләр ала. Уен формасында оештырылган дәресләр фән белән кызыксынуны көчәйтә, баланың мөстәкыйльлеген, шулай ук балаларның ижади сәләтен үстерә, фикерләү дәрәжәсен арттыра, дәресне жанландыра, кызыклы итә. Уйный-уйный белем алганда, телдән үзләштерә торган материал жиңел ныгытыла һәм мавыктыргыч була, балаларның күзәтүчәнлеге арта. Тик әлеге эш төрен оештырганда, укучыларның яшь үзенчәлеген истә тотып, аны дәрсәтә урынлы куллану кирәклеген дә истән чыгармаса кирәк.

Татар теленнән дәрсәтән уйнала торган уеннарны берничә төркемгә бүлеп була:

а) әле өйрәнелмәгән татар лексикасын үзләштерергә ярдәм итүче уеннар;

б) өйрәнгән лексиканы ныгытырга ярдәм итүче уеннар;

в) грамматик формаларны, жөмләдә сүзләр бәйләнешен һәм жөмлө төзү күнекмәләрен ныгытырга ярдәм итүче уеннар.

Дәрсәтә уенның төрле вариантларын куллануырга мөмкин. Мәсәлән, «Лото» уены. Өйрәнелмәгән татар лексикасын үзләштерергә ярдәм итүче уеннарның берсе буларак иң кулае дип исәпләнергә хаклы, минечмә. Сүзләр һәм аерым шакмакларда предметлар бирелгән, шул сүзләрне предметлар белән туры китерергә кирәк. Укучы укый, сүзгә баса һәм ул сүз предметны таба. Шулай ук аудиоязма кулланылу, жөмләдә сүзләр бәйләнешен һәм жөмлө төзү күнекмәләрен ныгытырга ярдәм итүче чараларның берсе. Жөмлөләр укыла һәм предметларның сыйфатлары атала, сыйфат сүз төркемненең грамматик формаларын үзләштергәндә бу уен төре ярдәмгә килә. Хәрәкәтне чагылдыручы рәсемнәрне куллану яисә презентация ярдәмендә хәрәкәттәге видеоязмаларны күрсәтү мөмкин. Һәр рәсемгә (видеоязмага) карата сорау бирелә: «Бу кем, ул нишли?». Бу рәсемнәргә (видеоязмага) карап фигураларның грамматик формаларын өйрәнә алалар, укучылар жавапларны укый ала, күрөп истә калдыра. Бу уенны рольләрдә уйнап була, шулай ук парлы эш итеп уздырырга мөмкин.

Күрүгезчә, уеннар бик күп төрлө һәм аларны төрлечә уйнатып була, ә максат бер – укучыларның сүзлек байлыгын арттыру, аралашырга һәм фикер йөртүгә өйрәтү.

Мультимедиа интерактив кушымталарны алганда башлангыч сыйныф укучылары өчен «БАЛА» мультимедиа интерактив китапханәсен файдалану уңышлы. Укучылар мультфильмнарны аеруча көтеп ала. Бу китапханә, миңа калса, әгәр дә аны тиешенчә һәм урынлы куллансаң, башлангыч сыйныф укучыларда аеруча сөйләм телен үстерү һәм сүзлек байлыгын арттыру өчен иң яхшы сайтларның берсе. Беренчедән, бу мультфильмнар күренекле татар язучыларының һәм шагыйрьләренең, татар халык авыз ижатына караган эсәрләренә нигезләнеп презентация кебек слайдлардан торган мультфильмнар. Бу презентациядәге слайдларны туктатып та карап була, укучылар рәсемнәрен карап, сүзләрен истә калдыра. Башта слайдтагы жөмлөнә татарча укып, шуннан русчага тәржемә куеп тыңлап, тыңлаганда сүзләрен экранда күрсәтеп һәм һәр сүз өстендә эш алып барып була. Мультфильмны карап беткәч, тест биремнәрен үтәп, текст буенча бирелгән сораулар буенча фикер алышырга да мөмкин. Бирелгән сораулар текст белән генә чикләнеп калмый, шулай ук эсәрнең этчәлегеннән чыгып, тормыш белән, гаилә, татар халкы горьфгадәтләре белән дә бәйлә сораулар бар.

Миңа калса Learningapps сайты да бик кызыклы һәм үзәнчәлекле. Бу сервиста онлайн-уеннарны бик жинел үзләштереп, аларны да төзеп була. LearningApps.org сервисы Швейцария, Германия университетлары белгечләренә гыйльми – тикшеренү проекты буларак барлыкка килә. Балаларның белемнәрен актуальләштергәндә, яна тема өйрәнгәндә һәм ныгытканда, LearningApps.org сервисын кулланып төзегән дидактик биремнәр (уеннар) тәкъдим итәм. Шундыйлардан пазллар жыю, парын табу, сүзләрен (рәсемнәрен) төркемнәргә урнаштыру, төшөп калган сүзләрен урнаштыру һәм башка уеннарны санап китәргә була. Татар теленнән «**Минем күнегүләр**» дигән веб-бит ачып, эзер конструктор буенча кирәкле уеннар, биремнәр төзеп була. Бу сайттагы биремнәр белән укучыларның үткән материалны кабатлап һәм укучыларның белемнәрен тикшереп була (мисаллар – Әйтү максаты ягыннан жөмлө, гаилә – охшаган мисалларны үз веб-битгә саклап була, сыйныфның уку дәрәжәсенә карап, биремнәрен жайлаштырып үз биремнәне дә булдырырга мөмкин). Шулай ук бу сервистан укучыларга биремнәң QC-содын телефоннарына фотога төшереп, кушымталар аша биремнәрен үз телефоннарында эшли алалар.

Дистанцион уку да укытучыларны эзләнәргә, укучы белән дистанцион укытуның отышлы технологиярен кулланып эшләргә өйрәтте. Шулай ук Learningapps сайтында виртуаль класслар белән эшләр

була. Класслар булдырыла һәм укучыларга биремнәрнең ссылкасы жиберелә. Укучылар шул ссылкадан кереп, биремнәрне үтиләп, ә укутучы статистика дигән вкладкага кереп, укучыларның биремне ничек үтәгән тикшерә ала.

Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә кроссвордлар чишү, төзү дә дәресләрне жанландыра. Кроссвордлар төзү өчен уңайлы сайт бар, ул – biouroki.ru. Бу сайт шул ягы белән уңайлы, егермедән дә артмаган сүз язып, берничә төр кроссворд төзәргә була. Охшаган төр кроссвордны сайлап алып, аңа бары тик сораулар гына уйлап язасы кала, һәм бу сайт укутучының эшен күпкә жеңеләйтә. Мисал – Камал, Казан, театр, драматург, артистлар, афиша, Банкрот).

Шулай ук belem.ru сайтынан да дәрескә һәм дәрестән соң чараларга кызыклы материаллар табарга мөмкин. Анда күренекле татар язучыларының биографиясе турында да мәгълумат бар, дәрес һәм класстан тыш эшкәртмәләр дә, онлайн-тестлар, рәсемле сүзлек тә урын алган.

Нәтижә ясап, шуны әйтәргә мөмкин: дәресләрдә инновацион технологияләрне урынлы кулланып кына нәтижеләргә ирешеп була.

Технологияләр ярдәмендә:

- укучыда телне өйрәнүгә кызыксыну барлыкка килә;
- укуту сыйфатын күтәрергә ярдәм итә;
- укучыларның сөйләм теле яхшыра, сүз байлыгы арта;
- дәрес укуту формаларын һәм ысулларын төрләндереп була;
- укучының шәхси сыйфатын ачыкларга мөмкинлек барлыкка килә.

Нәтижәдә ясап, шуны әйтеп була: татар теле дәресләрендә инновацион технологияне куллану уку-укуту процессын яңача, заманча оештыру дигәнне аңлата. Заманча технологияләрне кулланып уздырылган дәресләр нәтижәсендә укучылар татар сәнгате, халык тормышы белән тирәнрәк танышуга ирешә; аларның ижади сәләтләре активлаша, белем алуга кызыксынулары арта, сөйләм телләре яхшыра.

Күрүебезчә, укуту процессында кулланырлык технологияләр шактый. Укутучының бурычы – яңалыклар агымында югалып калмыйча, дәрес юнәлеш алу, укутуда иң уңышлы вариантын табу. Шулай итеп, компьютер технологияләрен үзләштерү уку процессын индивидуальләштерергә, укутуның уңай мотивациясен көчәйтәргә, танып белү эшчәнлеген активлаштырырга ярдәм итә.

Әдәбият

1. Гильманов Д.Ш. Дидактические условия формирования устойчивого интереса к изучению татарского языка русскоязычными

младшими школьниками: автореф. дис. ...канд. пед. наук. – Казань, 2002. – 24 с.

2. Зиннатуллин Р.К. Күпмәдәниятле белем оешмаларында татар телен коммуникатив технология нигезендә укыту // Поликультурное образовательное пространство Поволжья: интеграция регионального и международного опыта. – Казань: 2014. – С. 216 – 220.

3. Фатхуллова К.С. Татарский язык как средство межкультурного общения в образовательном процессе // Филология и культура. Philology and culture. 2013. – № 1 (31). – С. 264-267.

4. Хайдарова Р.З. Реализация принципов коммуникативного обучения в учебнике татарского языка для русскоязычных учащихся: Дис. канд. пед. наук. – Казань, 1999. – 185 с.

5. Харисов Ф.Ф. Научные основы начального обучения татарскому языку как неродному. – Казань: Изд-во ТАРИХ, 2000. – 479 с.

6. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре / Русчадан Н.К. Нотфуллина тәрж. – Казан: Мәгариф, 2002. – 367 б.

© Харисова Д.Р., 2024

УДК 821.512.145

Хәмәтжанова Ф.С.,

Сарман районы, Татарстан Республикасы, Россия

ТАТАР ТЕЛЕН ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫН УКЫТУДА ФӘННИ ТИКШЕРЕНҮ ЭШЛӘРЕНЕҢ ӘҢӘМИЯТЕ

Аннотация: *тәкъдим ителгән язмада татар телен һәм әдәбиятын укытуда балаларда татар теленә кызыксынуны үстерү максатыннан эзләнү-тикишеренү эшләренең әһәмиятен төшендерү төп урын алып тора. Укучыларның эзләнү-тикишеренү белән шөгьльләнделә алу ул бик зур мөмкинлекләр ача, укучыларның сөйләм телен, ижади сәләтен үстерү белән беррәттән, яшъ буында әхлакый сыйфатлар тәрбияләүгә ярдәм итә, укучы шәхесенең үсешенә зур йогынты ясый, ижади активлыкка этәргеч бирә. Аның төрле сүзлек, тәнкыйди материаллар белән эшләу күнекмәсе арта. Бу исә үз чиратында татар телен өйрәнүнең дәрәжәсен күтәрүгә, әдәби, мәдәни хазиналәребезне башка халыклар арасында таратуга юл ачачак һәм балаларны рухи яктан баепуга ярдәм итәчәк.*

***Терәк сүзләр:** алым, электив, мотивация, проект ысулы, тәрбияви максат, югары технология, логик фикер йөртү, уку, укыту алымы, укыту ысуллары, яңа технологияләр.*

Заман таләпләре бүгенге көндә татар телен укыту процессында зур үзгәреш сорый. Укытучыларыбыз алдында бик тә жаваплы һәм әһәмиятле бурыч тора. Беренчедән, телебезне саклап калу бурычы булса, икенчедән, балаларда телне өйрәнүгә кызыксынуны бетермәү, киресенчә, бу кызыксынуны үстерү бурычы. Бу укытучыдан зур һөнәри осталык, түземлек һәм заман таләп иткәнчә, югары технологияләрдән, мәгълүмати чаралардан хәбәрдар булуын сорый. Бүгенге көн укытучыдан ижади эшли белүне таләп итә. Педагогик эшчәнлектә ижадилык – бу, беренче чиратта, яңалыкка, үзгәрүчәнлеккә омтылу. Балаларның акыл үсеше, фикерләү дәрәжәсе, рухи дөньясы төрле-төрле, шуңа күрә һәр балага шәхси якын килеп эшлэгәндә генә, аның үзенә генә хас булган үсеш дәрәжәсе үзенчәлекләрен, табигый мөмкинлекләрен билгеләргә һәм сәләтен ачарга мөмкин.

Мәктәптә эшләү дәверендә мин шуңа инандым: һәр сыйныфта да сәләтле, кызыксынучан балалар була, бары тик аларны вакытында барлап, сәләтләрен тиешле юнәлештә үстерүне оештыра белергә генә кирәк. Бигрәк тә зур сыйныф укучыларына кирәк мондый ярдәм. Минә укучыларны фән дөньясына халыкның тарихы, мәдәнияте, үзләре яши торган авыл, район, республика, аның кешеләре аша тикшеренү эшләренә җәлеп итү проблемасы уйландыра. Ә укучыларны эзләнү-тикшеренү белән шөгыйльләндерә алу ул бик зур мөмкинлекләр ача, укучыларның сөйләм телен, ижади сәләтен үстерү белән беррәттән, яшә буында әхлакый сыйфатлар тәрбияләүгә ярдәм итә, укучы шәхесенә үсешенә зур йогынты ясай, ижади активлыкка этәргеч бирә. Мондый укучылар китапларны күпләп укый башлыйлар, чөнки әдәби эсәр аның эзләнү эшендә төп чыганаك булып хезмәт итә. Укучы китап авторының башка эсәрләрен алып укый, чагыштыра, бу темага язылган башка авторларның да хезмәтләрен, эсәрләрен эзли, ижади фикерли. Аның төрле сүзлек, тәнкыйди материаллар белән эшләү күнекмәсе арта. Бу исә үз чиратында татар телен өйрәнүнең дәрәжәсен күтәрүгә, әдәби, мәдәни хәзинәләребезне башка халыклар арасында таратуга юл ачачак һәм балаларны рухи яктан баепуга ярдәм итәчәк.

Фәнни-тикшеренү эшен башкару дәвамында укучыда туган якка, халкыбызның рухи мирасына, фәнгә кызыксыну уяна. Укучының логик фикер йөртү сәләте арта, фәнни әдәбият белән кызыксына, эзләнә. Фәнни-тикшеренү эшчәнлеген оештыруга, әлбәттә, мотивация булдыру мөһим. Эшнә укучы кызыксынып, теләп башкарырга тиеш. Фәнни-

практик конференцияләрдә катнашу, чыгыш ясау укучыда максатчанлык, төгәллек, жаваплылык һәм ихтыяр көче тәрбияли. Фәнгә беренче адымнар ясауга, әлбәттә, мәктәптә үткәрелә торган конференцияләр ярдәм итә. Бу чарада укучылар ораторлык осталыгы, үз фикерен дәлилли белү, дискуссия алып бару күнекмәләре алалар. Мәктәбебездә һәр ел рәттән традиция буенча укучылар өчен конференцияләр үтә. Башлангыч сыйныфлар өчен ул «Беренче адымнар» дип аталса, югары сыйныф укучылары өчен төрле темаларга уздырыла.

Эзләнү өстендә эш түбәндәге этаплар аша уза: 1) Әзерлек этабы, 2) Проект өстендә эш. 3) Фәнни эшне тәкъдим итү – проектны яклау. 4) Эшне баяләү (берничә дәрәжәдә баяләү). Мин үз эшемдә тикшеренү һәм проектлар методын 2016 нчы елдан куллана башладым. Беренче эш тәҗрибәсе «Г.Тукайның ижатында «Шүрәле образы» темасына булды. Мондый эзләнүдә балалар үзләре шигырьләр сайлыйлар, шагыйрьнең ижатын өйрәнү белән шөгыйльләнәләр.

Бүгенге көндә сәләтле балалар белән «Без яшь, без сәләтле...» электив программасы нигезендә эшлим. Республика, регион, Бөтенрәсәйкүләм уңышларыбыз бик күп. Мин моңа чиксез шатмын. Укучылар, мәктәпне бетереп, югары уку йортларында укый башлагач, фәнни хезмәтләр – докладлар, курс эшләре, төрле пректлар, рефератлар яза башлыйлар. Бу өлкәдә аларга күп төрле чыганаclar белән эш итәргә төры киләчәк, ә мәктәптә укыганда ук бу эшкә өйрәтелгән укучы чыганаclarны ничек эзләп табасын, алардан кирәкле мәгълүматларны ничек туплыйсын, аннан соң ничек гомумиләштереп, нәтижәләрне ни рәвшеле ясыйсын белә һәм, әлбәттә, ана күпкә жиңелрәк булачак.

Гомумән, фәнни хезмәт язарга алынган укучы белән эшлэгәндә укытучыдан тактлылык, осталык таләп ителә. Укучыга вакытында ярдәм итеп, аны эшкә өйрәтсәк кенә, без татар халкының белемле укучыларын үстерүгә өләш кертә алачакбыз.

Кулланылган әдәбият

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: «Мәгариф», 2007.
2. Исмәгыйлова С.Г. Укытучының фәнни эшчәнлеге // «Мәгариф» журналы, 2011. – № 12. – 96 б.
3. Рахимов А.З. Научно-исследовательская и внедренческая деятельность. Лаборатории творческого развития. – Уфа, 2004.
4. Хайдарова Р.З. Научно-педагогические аспекты билингвального образования в Республике Татарстан. – Набережные Челны, 2006.
5. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2015.

6. Шаймарданова ФДББС шартларында татар теле һәм әдәбияты укытучыларының методик компетентлыгын камилләштерү // Мәгариф. – 2015.

© Хәмәтҗанова Ф.С., 2024

УДК 37.013

*Хәснова А.Н.,
Казан ш., Россия*

ГАБДЕЛБАРИ БАТТАЛ – ЖУРНАЛИСТ

Аннотация: *мәкаләдә Габделбари Батталның журналистика өлкәсендәге эшчәнлеген яктыртыла. Әлегә мәкалә кысаларында Г.Батталның 1917 елга кадәр татар вакытлы матбугатында язган мәкаләләре кыскача карала. Аның мәкаләләренең төп тематик төркемнәре аерып күрсәтелә.*

Төрәк сүзләр: *Габделбари Баттал, вакытлы матбугат, редактор, журналист, «Йолдыз» газетасы*

Габделбари Габдулла улы Баттал тарих, әдәбият өлкәсендә генә түгел, вакытлы матбугатта да тирән мөгънәле эсәрләре белән эз калдырган, татар журналистикасының тууына, үсүенә һәм алга китүенә зур йогынты ясаган олы галим.

Г.Батталның журналистик эшчәнлеген туган иленнән читтә башланып китә. 1904 елда белемгә омтылыш аны Мисырдагы Әл-Әзһар университетына алып килә. Ләкин әлегә уку йортына керә алмау сәбәпле, үзлегеннән белем ала, гарәп, рус телләрен өйрәнә башлый. Матди хәле начар булу сәбәпле, ул төрле газеталарда эшләргә мәжбүр була. Каһирәдә чыга торган «Әл-Мөнәр» журналы, «Әл-Мөзид» һәм «Әл-Мокатим» газеталарында аның беренче мәкаләләре басыла, соңрак «Әл-Жәридә» газетасында мөхәррирлек вазыйфасын башкара [1; 49]. Ләкин, кызганычка каршы, аның бу чор эшчәнлеген яктырткан мәгълүматлар юк дәрәҗәсендә. Бары тик Казанга кайткач та, әлегә газеталар белән элемтәсен өзмәве билгеле [17].

1908 елда Г.Баттал Россиягә кайта һәм берәз вакыт Оренбургтагы «Вақыт» газетасында эшләп ала. Бу газета аның туган илендә журналистик эшчәнлеген башлангычы булып тора. Шуннан башлап ул вакытлы матбугатта даими катнаша башлый. 1908 елдан башлап «Шура» журналында да аның мәкаләләре бастырыла. Мисырдан күп нәрсәләр төшенеп кайткан Г.Баттал төрле мәсьәләләргә карата үз фикерен белдерә торган журналист булып таныла.

1913 елның август башларында «Йолдыз» газетасы нашире Һади Максуди чакыруы буенча, Г.Баттал Казанга килә һәм «Йолдыз» газетасында җаваплы сәркатип булып эшли башлый. 1913-1917 еллар аралыгында газетаның һәр санында аның татар халкы тормышына караган күп санлы мәкаләләре дөнья күрә. Г.Баттал «Йолдыз» да дүрт ел дәвамында эшли. Күрәсеп, бу дәвердә аның газетага йогынтысы булмый калмый. Г.Ибраһимов Сухумидан 1917 елның 13 маенда дустаны Х.Искәндәрөвкә язган хатында: «Йолдыз»ның хәле яхшырды, газетаның йөзгә күпкә үзгәрдә, мин аның (Г.Батталның) «Йолдыз» да калуын теләм», – дигән сүзләре яза [15; 87].

Ләкин 1917 елда Г.Баттал «Йолдыз» газетасыннан китә. Сәбәпләренә килгәндә, Г.Баттал бу турыда язган мәкаләсендә «Һади әфәнде белән сәясәт нәзарда килешә алмаудан», – дип яза [5].

Шул ук елны Г.Баттал Мөселман комитеты һайәтенә эгзасы буларак Төркестанга җибәрелә [9]. Анда ул Исмәгыйль Габди белән берлектә «Шураи Ислам» газетасын оештыра. Ләкин «Шураи Ислам» буржуаз газета була икән дип, газета нәшер ителәчәк матбага хезмәткәрләре каршы чыгалар [13]. Шуңа да карамастан, бик зур кыенлыктар белән булса да, алар газетаның ике санын бастыруга ирешәләр.

Казанга кайткач, Г.Баттал 1917 елның 2 июленнән татар эсерларының лидерларыннан булган Ф.Туктаров белән «Корылтай» газетасын оештыра. Шул ук елның ноябрдә Уфада ачылган Эчке Россия һәм Сибиря төрек-татарлар Милли Мәҗлес эшендә актив катнашучыларның берсе була. Г.Баттал бу эшчәнлекне «Корылтай» газетасы битләрендә даими яктыртып бара. Ләкин әлеге газетаның да гомере озын булмый: 1918 елның мартында «контрреволюцион» эше өчен «Корылтай» ябыла. Аның бары тик 67 генә саны чыгып кала. Шул ук елның 8 апреленнән исә, «Корылтай» урынына «Алтай» газетасы чыга башлый. Бу эш Г.Баттал җаваплылыгы белән башкарыла. 23 майда 13 саны дөнья күргән газета эшчәнлеген Казан Советы тарафыннан туктатыла. Советка каршы пропаганда алып баруы өчен газетаның мөхәррире Г.Баттал кулга алына. Аны «моннан соң бернинди газета-фәлән чыгармаса вәгдә бирәм», – дигән шарт белән имза алып, төрмәдән чыгаралар.

Уфаны кызыллар алгач, куылган Милли Мәҗлес эгзалары белән бергә Г.Баттал да – Себергә Кызылъяр (Петропавел) шәһәренә юнәлә һәм анда Милли Мәҗлес «Кече Милли Мәҗлес» исеме астында эшен дәвам итә. Кызылъяр шәһәрендә ул Г.Исхакый белән берлектә «Маяк» исемдә сәясәт, әдәби, милли газета [14; 125] чыгаруга катнаша. Ләкин бу газета

турында мәгълүматлар аз, аның «Кече Милли Мәжлес» органы булуы да мөмкин [18: 9].

Себердә совет хакимияте урнашкан, Г.Баттал Казанга кайтырга карар кыла. Монда ул гайләсә белән күрешә, ләкин берничә көннән соң аны кулга алалар һәм төрмәгә утырталар. Гражданныр сугышы беткәнчә, мәжбүри хезмәт лагеренда була. Үзенең киләчәгә өчен куркып, Г.Баттал чит илгә качарга карар кыла. Ялган таныклык ярдәмендә Финляндиягә китә.

Баттал шул дәрәжәдә журналистикага гашыйк кеше була ки, хәтта чит илдә дә язуйннан туктамый. Истанбулдагы «Рәсүлзадә» нәшриятына «Казанлы» имзасы белән мәкаләләр жибәрәп тора.

1925 елның ноябрендә ул Төркиягә күчә. Монда да публицистик эшчәнлеген дәвам итә. «Төрөк мәдәнияте» журналында бер-бер артлы яңа хезмәтләрен бастыра. Аның мәкаләләре башка телләрдә дә дөнья күрә. Мәселән, Казан татарлары әдәбиятына багышланган мәкаләсә немец телендә Голландиянең «Handbuch Orientalistik» журналында бастырыла. Казан һәм Кырым татарлары әдәбиятына багышланган башка ике мәкаләсә «Philologicae Turcicae Fundamenta»ның икенче томында француз телендә нәшер ителә [16; 10-11].

Г.Батталның журналистик эшчәнлегә үзенең тематикасының киңлегә белән аерылып тора. Моннан чыгып, аның мәкаләләренән эчтәлеген берничә тематик төркемгә бүлсәргә мөмкин:

- ижтимагый-сәясәти;
- мәгариф өлкәсенә караган;
- хатын-кыз мәсьәләсә;
- тарихи.

Г.Баттал күпчелек мәкаләләре ижмагый-сәясәти темага багышланган. Ул үзә дә жәмәгать эшләрендә актив катнашкан: «Шәрәкь клубы»нда һәм «Эчке Россия һәм Сибирия татарларының Милли Идарә»сә әгъзасы булган шәхес. Шуңа бәйлә рәвештә бу эшчәнлекне вакытлы матбугат битләрендә дә яктырта [11]. Иң беренчә чиратта Г.Баттал газета-журнал битләрендә милләт хадиме буларак чыгыш ясыи.

1905–1906 еллардагы Беренчә Россия революциясә татар халкы тормышына шактый үзгәрешләр алып килә. Санкт-Петербург, Түбән Новгород кебек Россиянең төрлә шәһәрләрендә съездлар үткәрелә, оешмалар төзелә, планнар корыла. Ләкин бу кыска вакытлы кабыну гына булып ала. Иң элек университетлар, ир-ат укучылар әзерли торган (дәрәлмөгәллимин) һәм хатын-кыз укучылар әзерли торган (дәрәлмөгәллимәт) училищалар, гимназия, семинарлар ачарга карар кылынса да, төрлә сәбәпләр аркасында, һичбер нәтижәгә киләнми. Бу сүлпәнлеккә, гамьсезлеккә каршы Г.Баттал 1914 елда «Мәктәп»

журналында «Киңәш мәҗлесенең карарлары» исемле мәкаләсен бастыра. Уфада уздырылган киңәш мәҗлесендә чыгыш ясаган дин әһелләрен тәнкыйтләр, «һәрбер фикере чыпчык борыныннан да кыска булган җаһил мулланың «шаригать белән дөнья фәннәре бергә жыелмый!» [6] дигән лафына игътибар итмәскә чакыра. Мәктәп-мәдрәсәләрдә үзгәрешләр ясау, дөньяви фәннәр укытуны яклаган Г.Баттал, бу хосуста бер жыелыш ясалына өмет итә.

Г.Баттал милләтнең алга китүендә аң-белемнең әһәмиятен тирәнтен аңлаган журналист. Шуңа күрә дә бу проблема турында даими язып торган. Аның 1914 елда «Йолдыз» газетасында бер-бер артлы басылып чыккан «Ижтимагый эшләрдә косурымыз» [18;154], «Бәхетсезлегемез» [3] мәкаләләре шул ук теманы яктырталар.

«Татар карагруһлары» мәкаләсендә Г.Баттал татарның үткәнә мөрәҗәгать итеп, татарда мәдәният, мәгариф үсешенә киртә булып торган факторларны атап үтә. Хәзерге көндә дә мондый каршылыklarның булуына басым ясап, болай дип яза: «...Күптән түгел үз арамыздан «татарлар панисламизм белән угърамалар» дигән бер груһ адәмнәр чыгып, мәктәп вә мәдрәсәләремездә тенгүләр ясалуга берничә галим вә мәдәният хадимнәренең тузулуға сәбәп булынган иде. Инде хәзер әллә нинди карагруһ партияләренең уставларыннан копия алып, «Сыйрател мөстәкыйм» исемле союз ясап, шуңа «Бөтен Русиядәге мөселман халкының иттифагы» исеме биргән адәмнәр дә үз арамыздан табылды...» [Йолдыз,1914: 11 февраль].

Г.Баттал әлеге союзга нигез салырга омтылучы Петербург мулласы Сафа Баязитовның «Мәдрәсәләрдә фән укылырга ярамый» дигән фикере белән килешмичә, үзенең союзга һәм Баязитовка булган мөнәсәбәтен белдереп, аны «Атналык гәзитәсен идарә итә алмаган бер гажиз бәндә, карагруһ русларның модадан чыгып, тынчып беткән уставларын татарчага әйләндереп, шуңа тигезләп ясаган союз» [18; 162] дип атый. Әлеге жөмләдән Г.Батталның «Сыйрател мөстәкыйм»гә булган карашы ачык чагыла. Биредә аның үткен тел остасы булуын да билгеләп үтәргә кирәк. Гомумән, Г.Баттал ижтимагый-сәяси тормышның күп яклары белән тирәнтен кызыксынган һәм караңгы күренешләренә, буржуаз милләтчеләренә, карагруһ динчеләренә фаш иткән мәкаләләрен вакытлы матбугат битләрендә даими бастырып килгән.

Г. Баттал аеруча әһәмият биргән, матбугатта даими алып барган темаларның берсе – мәктәп-мәгариф системасы. Әлбәттә, аны татар халкының авыр тормышы, аң-белем, мәдәни дәрәжәсе түбән булуы ачындаыра. Ул мәктәп-мәдрәсәләрдә белем бирүче муллаларның «мәдрәсәләренә теләгәнчә идарә итү»ләренә каршы чыгып, тиз арада бу хәлне үзгәртәргә чакыра. «Черек нигез белән озак яшәргә мөмкин

түгел...Вақыт уза бара, һәрбер көн, сәгать вә минут санаулы вә кадерле. Без телибез ки, олугъларыбыз тарафыннан бу тугърыда матбугатта гарыз кылынган фикерләр, сахрада кычкырылган тавыш кеби югалып китмәсен иде...» [2] дип яза үзенәң мәкаләсендә Г.Баттал.

Ул халыкның белем-культурасы түбән булуына, аның караңгылыкта яшәвенә ачына, уку-укыту эшләрен хәл итү зарурлыгын кискен куеп, мәгарифне тәртипкә салу өчен матур сүзләрдән эзлекле чараларга күчү кирәклеген күрсәтә.

Г.Баттал публицистикасында зур урын алып торган тагын бер тема – хатын-кыз мәсьәләсе. Ул хатын-кызларның хокуксызлыгы белән килешмичә, аның азатлыгын, мөстәкыйльлеген яклаучы буларак чыгыш ясый. Әлеге күренешкә сәбәп булып килгән дини тәртипләргә каршы чыга [18;144].

Шул ук вакытта Г.Баттал бу өлкәдә күзәтелгән хәрәкәтләргә сөенеп, аларны хуллап күтәрәп ала. Бу мәсьәләнең нинди мөһим булуын күрсәтү өчен, Европа һәм Америка хатын-кызларын мисалга китерә [18; 26]. Мөгаллимәләр курсы, хатын-кызлар өчен махсус нәшрият ачылу вакыйгаларына карата чиксез сөенечен белдерә [8]. Татар хатын-кызлары өчен үрнәк булырлык Фәхрелбанат Сөләймания, Фатыйма Фәридә ханымнар турында мәкаләләр бастыра [18; 157]. Соңгысы турында «гүзәл кале вә тугъры фикерләре илә матбугатта мескен татар хатын-кызларының якты дөньяга чыгулары өчен хезмәт итүче», дип яза [12]. Күргәнәбезчә, Г.Баттал милләтнең үсешендә хатын-кызларның роле зур булуын яхшы аңлаган.

Г.Баттал тарихчы буларак, халыкның үткәнәң бәйләнешле публицистик мәкаләләр дә язган. Шундыйларның берсе – «ничәмә-ничә йөз еллардан бирле татар йөрәгендә бер урын тотып килгән» [10; 52] Сөембикә манарасы хакында. 1917 елның 16 сентябрәндә манара башындагы «бөркет» сурәте алына. Шул жәһәттән бу манараның татар әсәре булмавы хакында сүзләр йөри башлый. Моңа мөнәсәбәтле Г.Баттал үзенәң мәкаләсен язып чыга. Бу турыда татар тарихчыларынан Ш.Мәржани, Г.Әхмәрәв, Н.Атласый фикерләрен генә китереп калмыйча, рус галимнәре П.Заринский, П.Невзоров, Н.Загоскин, П.Дульский, М.Рыбушкин, С.Шпилевский, Н.Бажманов карашларын, хәтта голландияле Витзен манзараларын да тәкъдим итә. Әлеге мәкаләдән Г.Батталның, беренчедән, киң карашлы тарихчы булуы расланса, икенчедән, публицистик мәкаләләр остасы булуы тагын бер кат ачыклана.

Аның 1913 елда чыккан «Милләтне билгеләү» мәкаләсе дә тарихи характерда. Ул чорның актуаль темасы-татарларның үзбилгеләнүе турындагы мәсьәләне яктырта. Күпчелек өчен «Без нинди милләт соң?» дигән сорау актуаль була. Бу өлкәдә дә фикер төрелеге күзәтелә.

Кемнәрдер үзләрен болгар, нугай, мөселман яки төрек дип атый. Г.Баттал мәкаләсендә халыкның тарихи үткәненә күзәтү ясы. Бу мөнәсәбәттә Ш.Мәрҗани, К.Насыйри, Г.Тукай фикерләренә таянып, публицист татар милләте булуыбызны исбат итә. «Без – татарбыз, русның «славян» булуы, рус булуына манигъ булмаган кебек, безнең төрек булуыбыз «татар» булуыбызга монафи түгел» [7], – дип яза.

Г.Баттал татар халкы тарихы белән генә чикләнеп калмый, Мисыр тарихына караган мәкаләләрен дә бастыра. Әлбәттә, бу факт аның киң эрудицияле журналист булуы турында сөйли.

Нәтижә ясап, шуны әйтергә кирәк, Г.Баттал гомерен татар журналистикасына багышлаган, аның үсүенә, алга китүенә зур өлеш керткән, күләмле публицистик мирас калдырган шәхес. Аның исеме татар тарихында үзенә мактаулы урынын алырга лаеклы.

Әдәбият

1. Баттал Габдулбари Абдуллович. Ислам на Урале: энциклопедический словарь / Коллект. автор. сост. А.Н. Старостин. – М., 2009. – С. 49.

2. Баттал Г. Ашыгырга кирәк // Йолдыз. – 1913. – 7 ноябрь.

3. Баттал Г. Бәхетсезлегемез // Йолдыз. – 1914. – 19 февраль. – № 1128.

4. Баттал Г. Ике мәҗлес // Йолдыз. – 1914. – 24 апрель. – № 1174.

5. Баттал Г. «Йолдыз»дан нигә киттем? // Кояш. – 1917. – 28 март.

6. Баттал Г. Киңәш мәҗлесе карарлары // Мәктәп. – 1914. – № 1. – Б. 11-13.

7. Баттал Г. Милләтне билгеләү // Мәктәп. – 1913. – № 6. – Б. 149-153.

8. Баттал Г. Мөгаллимәләр курсы // Йолдыз. – 1914. – 8 апрель.

9. Баттал Г. Мөселман комитетының гомуми җыелышы // Йолдыз. – 1917. – 16 июнь.

10. Баттал Г. Сөембикә манарасы хакында // Сөембикә. – 1917. – № 24.

11. Баттал Г. Укучылар файдасына «Шәрәкь» кичәсе // Йолдыз. – 1915. – 16 декабрь. – № 1571.

12. Баттал Г. Фатыйма-Фәридә ханымның вафаты // Йолдыз. 1914. 18 февраль.

13. Баттал Г. «Шураи ислам» гәзитәсе (идарәгә мәктүб) // Ил. – 1917. 16 июнь.

14. Гайнанов Р., Мәрданов Р., Шәкүров Ф. Татар вакытлы матбугаты. – Казан: Рухият, 1999. – 125 б.

15. Ибраһимов Г. Хатлар һәм документлар. – Казан: Фикер, 2000. – Б. 87.

16. Кәримуллин Ә. «Ике бертуган Максудилар» авторы Г.Баттал Таймас турында. – Казан, 1999. – Б. 10-11.

17. Кәримуллин Ә. Тарихыбыз сәхифэләрәннән // Мирас. – 1995. – № 9. – Б. 127.

18. Хәсәнова А.Н. Милләт гомере дөнья гомере кадәр озын булсын. – Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Габделбари Баттал. Сайланма әсәрләр = Духовное наследие: поиски и открытия. Габдулбари Баттал. Избранные сочинения / төз., текст., иск. һәм анл. эзерл.: Л.Ш. Гарипова, А.Н. Хәсәнова, Г.М. Ханнанова; кереш сүз авторы А.Н. Хәсәнова. Т. 1. – Казан: ТӘҺСИ, 2023. – 20 нче чыг. – 256 б.

© Хәсәнов А.Н., 2024

УДК 821.512.145

Шайхалиева Г.М.,

г. Уфа, Россия

Научный руководитель – к.ф.н. доцент Н.У. Халиуллина

СПЕЦИФИКА СТИЛИСТИКИ СОВРЕМЕННЫХ МЕДИАТЕКСТОВ НА ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация:** в статье рассматриваются проблемы определения стилистической принадлежности медиатекстов и их связи с культурой речи. Основное внимание уделяется влиянию языка массовых коммуникаций на формирование новой языковой политики. Анализируются стилистические особенности медиатекстов, их связь с типологией норм и влияние на языковую жизнь общества.*

***Ключевые слова:** медиатекст, речь, модусная ориентированность, модализация.*

Ряд ученых рассматривают речь как систему культурно обусловленного поведения, поскольку убеждения и ценности представляют собой некие точки отсчета и определяют поведение человека [1; 7]. В сознании говорящего такое видение представляется как некая форма интерпретации действительности, которая основана не столько на соотношении базовых модальных сущностей Действительного, Возможного и Необходимого, сколько на учете аксиологических аспектов модальности [6]. В этом смысле медиатекст – это сконструированное речевое поведение, соответствующее

интенциональному состоянию (~ментальности говорящего) и культурным моделям описывающего или предписывающего характера.

В функциональной стилистике, исследующей речемыслительную деятельность, где смысловая структура как воплощение замысла текста рассматривается в совокупности экстралингвистических факторов, выступающих основой текстопорождения в определенной сфере общения. Замысел текста многослоен: «Главное отличие смысловой структуры целого текста – в возможности объективации в ней, отражении не только собственно фрагмента действительности (денотата в узком смысле – вещи, факта), но и процессов коммуникативно-познавательной (когнитивной) деятельности субъекта, как и структуры самого знания, а также – шире – социокультурного контекста» [7]. Исходя из этого, можно утверждать, что смысловая структура текста имеет определенную иерархию, которая, в свою очередь, отражает фрагмент действительности (денотат) и целенаправленную активность сознания познающего субъекта, связывающую коммуникативную деятельность с достижением определенного результата.

Психолог Н.Д.Павлова писала: «Интенциональная структура текстов представляет собой иерархически организованную систему. Направленность на действительность образует нижний уровень иерархии. Интенции второго уровня – апологизация и критика – модифицируют анализ действительности и в свою очередь испытывают влияние направленности говорящего на аудиторию. Направленность на адресата, воздействие, агитацию составляет верхний уровень системы. Под влиянием этой направленности интенции нижних уровней иерархии приобретают конкретно соотнесенное с адресатом выражение, обеспечивающее адекватное восприятие и пропагандистское воздействие выступления» [5].

Речь (текст) рассматривается как многослойное иерархическое образование. Оно содержит в себе дескриптивную составляющую (тот или иной фрагмент действительности) и модусную составляющую, которая включает, в свою очередь, валюативную, определяющую общественную ценность дескриптивного содержания медиатекстов, и нормативно-побудительную, формируемую на основе определения ценности дескриптивного.

Важно подчеркнуть при этом, что модусная ориентированность, которая фокусирует взгляд на мир, оказывается важнейшей в смысловой организации медиатекста, поскольку определяет смысл информирования, формируя специфическое ценностное содержание медиатекста. Экстралингвистические факторы ориентированности в медиатексте, согласно Г.Я. Солганику, это «общественные интересы», а также

«представления субъекта речи о пользе, выгоде, политических целях» [8: 15]. Отбираемая для публикации фактуальная сторона сообщения определяется модусом установочного целеполагания (тем, что необходимо, возможно или желательно показать). Следовательно, в смысловой структуре медиатекста отражается не просто тот или иной фрагмент мира, но опыт его восприятия и осмысления, что позволяет «установить, с каким видением мира мы столкнулись в данном тексте, что и по какой причине привлекло внимание человека, какие именно фрагменты знания и оценок в нем закреплены и т.д.» [7].

Специфика идеологической работы в сфере публицистики состоит в том, что это пропагандистская деятельность ярко выраженной ценочной (прагматической) направленности. Особенное внимание уделяется семантике, связанной с вектором «автор – адресат». Согласно А.Г. Баранову [2], содержание и объем модальности определяется через разнообразные отношения между участниками текстовой деятельности.

Оценка является интенциональной основой механизмов модализации, служащих задачам идеологии, поскольку выполняет функцию связующего звена между ментальной сферой говорящего и социально-культурным контекстом. Именно оценке принадлежит ведущая роль в изменении значений, в переоценке слова и его перемещению из одного ценностного контекста в другой. Направление соответствия между пропозицией и действительностью оформляется модальностью: либо мир выступает в качестве «точки отправления» и заданного критерия истинности слов (онтологическая модальность, *de re*), либо же слова рассматриваются как своего рода проект, в соответствии с которым строится новое положение дел в мире (деонтическая модальность, *de dicto*).

Основная задача модальности – управление процессом интерпретации высказываний адресатом. При этом в речи фактор модальности связан с разными аспектами оценочности и выбором предоставляемых языком способов выражения значений говорящим. Отметим здесь идеологически обеспеченный культурой характер модализации в медиатексте: она служит процессу эффективного внедрения риторической формы идеологии в общественное сознание.

Для изучения особенностей отображения «картины мира» необходимо прежде всего понимание важности процессов номинации как основных для порождения речи в определенном контексте. Референция и оценка связаны в ментальном поле медиатекста. Референция создается не только референцией предметных наименований, но и референцией компонентов с пропозициональным значением, которые соотносятся с

фактами, событиями, ситуациями, вызывающими приятие или неприятие идеологического субъекта.

Например, статья из газеты «Кызыл таң».

«Өч дронны бәреп төшергәннәр.

Башкортстаннан алгы сызыкта алышучы Салават Юлаев исемендәге оператив билгеләнештәге икенче батальон сугышчылары дошманның «Баба-Яга» тибындагы өч дронның бәреп төшергән.

Бу турыда батальонның телеграмм-каналы хәбәр итә.

Алар моны даими алып барылучы атышларга һәм дошман һөжүменә карамастан эшли алган. Сугышчылар дроннарга *Белгород өлкәсендә очарга* һәм кешеләргә *зыян китерүгә* ирек бирмәчәкләрен белдерә.

Автор:Резеда Галикәева».

В данном примере использованы предикаты диктума, выражающие объективную информацию. Это глаголы акционального подкласса с его семантическими разрядами физического действия, перемещения, речевого действия и социальных интерсубъектных действий. Перед обозначенными «фактами» в речь вводится отрицательный смысл (Өч дронны бәреп төшергәннәр), и возникает целенаправленное высказывание, к которому может быть применен критерий идеологической оценки с концептом «неприятие».

Предикаты соответствуют не «вещам», а «отношениям». Предикаты выступают в роли особых семантических сущностей языка, которые типизируются не в форме словарных единиц, глаголов, а в форме пропозициональных функций и соответствующих им схем предложений.

Модализация существует в определенной мере как процесс передачи интенционального состояния. Этот процесс сводится к репрезентации своих убеждений, мотивов, оценок и к стремлению «заразить» ими адресата, т.е. повлиять на состояние собеседника так, чтобы оно соответствовало желаниям говорящего.

Таким образом, к инструментарию модализации, помимо лексических наименований, относится схемная семантика, актанты, характер предикации (агенс, пациенс, производимое действие), – иначе говоря, концептуальное объединение, интерпретация.

Ю.С. Степанов отмечал, что в междисциплинарных исследованиях, связавших в процессе разработки «теории речевых актов» лингвистическую философию и психологию, интенциональность относят к свойству многих ментальных состояний субъекта речи. Один и тот же объект может становиться разными предметами в зависимости от типа сознания: воспринимают этот предмет или судят о нем, ненавидят его или любят и т.п. В этом смысле говорят об «интенциональном существовании

предмета внутри душевного акта» [9; 204]. Отношение сознания к предмету может принимать различные модификации, зависящие уже не от предмета – от состояния сознания.

Следовательно, само значение слова (высказывания) определяется тем, что в «переживании» заключено отношение к предмету [9; 204]. Ю.С. Степанов считает, что восприятие предмета как значения вообще есть один из главных семиотических законов [9; 27]). Такое значение связывается с целью говорящего, так как является результатом его действий. Следует добавить: на уровне дискурс-анализа важен не столько даже фактор значения слова, сколько его иллюкутивная сила – эффект значимости, выделенности образованного смысла.

Список литературы

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1993.
3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание: пер. с англ. / отв. ред. М.А. Кронгауз. – М.: Рус. словари, 1996.
4. Гаспаров Б.М. Язык. Память. Образ: лингвистика языкового существования. – М.: Нов. лит. обозр. 1996.
5. Дускаева Л.Р. Интенциональность речевой деятельности журналиста // Вестн. СПбГУ. Сер.
6. Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2006.
7. Оптимизация речевого воздействия / Н.А. Безменова, В.П. Белянин, Н.Н. Богомолова и др.; отв. ред. Р.Г. Котов. – М.: Наука, 1990.
8. Солганик Г.Я. Современная публицистическая картина мира // Публицистика и информация в современном обществе. – М., 2000. – С. 5-17.
9. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / отв. ред. В.П. Нерознак. 2-е изд. – М.: Либроком, 2010.
10. «Өч дронны бәреп төшергәннәр» [Электронный ресурс]: Новости // Кызыл таң. – 2024. – Режим доступа: <https://kiziltan.ru/articles/batyrilar-d-vere/2024-10-22/ch-dronny-b-rep-t-sherg-nn-r-3979437>. – Дата обращения: 13.11.2024.

© Шайхалиева Г.М., Халиуллина Н.У., 2024

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЭМОТИВА «УЛЫБАТЬСЯ» В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

***Аннотация:** в данной статье характеризуется эмотив елмаю «улыбаться» в сравнительно-историческом плане. Рассматривается семантическая характеристика данного предиката и репрезентация в современном татарском языке и памятниках древнетюркской письменности.*

***Ключевые слова:** сравнительно-историческое языкознание, татарский язык, этимология, эмотивная лексика, предикат, семантика.*

Улыбка – самое универсальное средство невербального общения, способ проявления внимания к собеседнику. Данный феномен является объектом рассмотрения психологов, социологов, литературоведов, лингвистов и специалистов других научных отраслей. По утверждению психологов, «мы улыбаемся не только потому, что чему-то, кому-то рады», а по причине того, что «улыбка помогает нам чувствовать себя счастливее и увереннее». Ссылка

За многие тысячелетия эволюции человек довел искусство улыбки до совершенства. Улыбка – это мимическое движение, в котором могут принимать участие до 53 мышц лица. Если иметь в виду, что лицевых мимических мышц вообще насчитывается 57, то понимаем, насколько сложное это движение и как разнообразна бывает улыбка. Кроме того, в этой мимической реакции участвуют глаза – их выражение очень важно для понимания сути улыбки.

Традиционно считается, что она выражает положительные эмоции: радость, удовольствие, счастье. В процессе длительной эволюции улыбка приобрела множество видов и значений и у современного человека выражает довольно противоречивые эмоции. Например, сложно описать в нескольких словах, какие чувства передает грустная, издевательская, злобная или трагическая улыбка. Способность человека передавать с помощью улыбки разнообразные чувства, с трудом поддающиеся описанию, – одна из загадок этой сложной мимической реакции.

В лингвистическом аспекте эмотивный глагол «улыбаться» имеет сложную характеристику. Предикат елмаю «улыбаться» в татарском

языке выражает – радость, удовлетворение, согласие и другие чувства, выражение лица, усмешку.

Как видно из определения, «улыбка» соответствует беззвучному смеху. В этом плане елмаю является гомогенным в семантическом плане с лексемами көлемсерәү, авыз еру: Бар күзләрдә елмаю һәм жылы күрәм – Авылымны хәтеремә ныграк үрәм (С.Гәрәева).

2) Глагол елмаю «улыбаться» употребляется по отношению к небесным телам: луна, солнце, звезда и т.д., яркая, искрящаяся. Көмеш ай елмайган кичләр тупыллар түбәсендә (Г.Афзал).

3) В переносном значении елмаю «улыбаться» означает сверкание, мерцание. Бары тик ак клавишлары гына, ап-ак тешләргә охшап, елмаеп, балкып тора (Р. Вәлиев). [5]

2. Мимика лица, похожая на смех и выражающая чувства, отношения к кому-то или чему-то. Например, Һәр авазга жавап биргәндәй, башын селкеп, «һһы, ыһы, ыһы» дияргә кереште, саргылт мыгы астыннан, ялтырап, ак тешләре күрәнде, битенә канәгать елмаю чыкты (Ф. Латыйфи). Кояш елмаюын тойган урам рәхәтләнеп ята» (Ә. Байнов). Елмаюы күңелгә рәхәтлек биреп тора (Н. Хасәнов).

Как указывает Р.Г. Ахметьянов, елмай-у [йылмай-у] ~ диал. жылмай-у «улыбаться» активно используется только в Волго-Уральском регионе. Диалектальный йылма – «улыбчивый» от имени прилагательного «приветливый». Эта форма, в свою очередь, получила свое развитие от огузского йылма, казахского, каракалпакского жылмаң «весёлый (шат күңелле)» монгольского жилмагай «блестящий (ялтырап торган), гладкий (шома)». Возможно, есть фонетическая и семантическая связь между лексемами жылы «теплый», жылымса «тепленький»). [1; 279]

В других тюркских языках йылмай (нугай), каз., к.-калп., үзб. жылмай, жылмаю, жылмой- употребляются в значении «остыть, слегка расслабляться после злости», а в чувашском языке – йӓл күл – «улыбаться» ~ йӓл «блеск (ялт)» Э.В. Севортян основу йылмай рассматривает во взаимосвязи с йылым-ай ~ жылымлану «становиться теплым» [1; 279].

В лексической системе татарского языка представлены несколько видов улыбок, которые имеют положительную коннотацию. Матур елмаю «красивая улыбка»:

Яз матур елмая,

Карашы жылы, назлы.

Таштай каткан боз да

Түзмәде, эреп акты. (Гузель Идрисова «Яз елмаю»).

Серле елмаю «загадочная улыбка»:

Шагыйрь абый серле елмайды да,
Барлап чыкты шигырь киштәсен.
(Лилия Нурлы «Шагыйрь абый»).

Бәхетле елмаю «счастливая улыбка»: Табиб арбада изрәп йоклап
яткан сабийга таба иелде һәм бәхетле елмайды. [2]

Киң елмаю «широкая улыбка»: – Шатландым инде мин... – Илнур
чынлап та шат икәннен исбатларга теләгәндәй, киң елмайды (Марат
Кәбиров «Тик син генә»).

Сөйкемле елмаю «обаятельная улыбка»: Егетләргә кызлардагы
зифа буй– сын һәм матур күзләр генә түгел, ә сөйкемле елмаю да ошый
икән. [ТатМедиа: <https://chelny-rt.ru/news/kyzlar-kolagyna/teshlar-slamt-bulsyn>.]

Мөлаем елмаю «ласковая улыбка»: – Сезнең белән танышырга
мөмкинме? – дип мөлаем гына елмайды Алия (Гөлшат Фаткуллина
«Гашыйклар көне»).

Чатур елмаю «блестящая улыбка»: Зәрия, гадәтченчә, сүзен
көттереп кенә әйтте, тансыкка гына елмайды – чатур иде елмаюы! [Казан
уллары, №8, 1985] Нурия Измайлова «Яшьлек шаярулары».

Куанып елмаю «радостная улыбка»: Яхшылыкны Ходай Тәгалә үзе
күрә, белә ул! – дип куанып, бәхетле елмайды Әсхәт абый, берни
булмагандай (Зөлфәт Хәйруллиның «Әсхәт ага шәфкәтьлекнең чын
үрнәге иде»).

Мул елмаю «щедрая улыбка»: Кояш мул елмайды бүген безгә... [4]

Ак тешләрен күрсәтеп елмаю «улыбаться, обнажив белые зубы»:
Ул тигез ак тешләрен күрсәтеп елмайды (Таңчулпан Гарипова «Исле
гөл»).

На этих примерах положительные эмоции были актуализированы
следующими словами: красивая, добрая, загадочная, счастливая,
ласковая, блестящая, радостная, щедрая.

Отрицательный спектр эмоций и эмоций тоже очень широк.
Подтверждением данного высказывания может служить словосочетание
качества с «улыбкой» и отрицательной коннотацией.

Мут елмаю «фальшивая/натяннутая улыбка»: Малай оялчан гына
елмайды (Роза Хәбибуллина «Жылы оя»).

Моңсу елмаю «мрачная/грустная улыбка»: Әнкәсе моңсу гына
елмайды (Әхмәт Дусайлы «Гөлфая»).

Уңайсызланып елмаю «смущенная улыбка»: Ул килеп житте,
минем онытылгандай һаман карап торуымнан, ахрысы, уңайсызланып
елмайды, мина туры карамаска тырышып (Әмирхан Еники «Матурлык»).

Саран елмаю «жадная улыбка»: – Китмисең, – диде хатын, саран
гына елмайды. (Нәбирә Гыймәтдинова «Пәри утарында»).

Уйчан елмаю «Задумчивая улыбка»: Ул уйчан гына елмайды, бертын дэшмичэ торды (Әмирхан Еники «Матурлык»).

Гаепле елмаю «виноватая улыбка»: Үзең күрдөң инде, – дип гаепле елмайды Люда. (Марат Кәбиров «Бердәнбер һәм кабатланмас»).

Усал елмаю «злобная улыбка»: Саумысыз!? ... – дип усал гына елмайды хатын (Мөнир Вафин «Ахир. Галлюцинация»).

Кыюсыз елмаю «неловкая улыбка»: Егет бер мөлгә әлеге хәлнең чынлыгына ышанмыйча торды, аннан соң кыюсыз гына елмайды... (Марат Кәбиров «Мин яратам сине...»).

Сүрән генә елмайды «небрежно, слабо улыбнулся»: Әле генә кояштай балкыган малай сүрән генә елмайды, йөзөнә өлкәннәргә хас житдилек кайтты. (Флүс Латыффи «Аякла каза»).

Ахмакларча елмаю «глупо улыбаться»: – Сәер, әйеме? – дип ахмакларча елмайды Тео. (Зәринә Бикмуллина «Диплом эше»).

Слово «улыбаться» сочетается не только с прилагательными, но и именами существительными, глаголами и наречиями.

Танып елмаю «знакомая улыбка / узнав, улыбнулся»: Ул мине танып елмайды. [7]

Карап елмайды «улыбнулся, посмотрев»: Завод директоры Әлфиягә карап елмайды да... (Гөлчирә Галимова «Шингән чәчәкләр»).

Елмайды сагыш катыш «улыбнулся грустно и тоскливо»: Тормыш сукмагында очрап, елмайды сагыш катыш... (Рифат Жамал «Сагынуларымны белде»).

Болыт елмайды «облако улыбнулась»: Рәхмәт, Ходаем! дип әйтергә жыенганда, болытлар кеше сурәтенә кереп, аңа елмаялар иде (Вәсилә Фәйзетдинова «Аңа болытлар елмайды»).

Яз елмайды «весна улыбнулась»: Яз елмайды елгага,

Елга күңеле тулышты.

(Гузель Идрисова «Яз елмаю»).

Уңыш елмайды «успех улыбнулся»: Иске Балтач авылыннан Рәлиф Рамазанов, Түбән Иванай авылыннан А.Туктамышева, Яңа Балтач авылыннан Фрид Миңнеәхмәтоваларга уңыш елмайды (Рима Валиева «Гәзиткә язгылып бүләк оттылар»).

Кояш елмайды «солнце улыбнулось»: ...кояш елмайды... [http://aznaevo-rt.ru/photo/tymytkta-chagyda-ilderdelr-muncha-kerdelr]

Бәхет елмайды «улыбнулась удача»: [6]

Улыбка разнообразна и важна в процессе общения. Улыбка показывает, что она описывает не только положительные, но и негативные эмоции.

Авыз еру «смеяться, улыбаться». «Жырлагыз, кызлар, жырлагыз, Муеныгызда – сыргагыз; Яшь чагында жырлап калыйк, Үскәч авыз ермабыз» (Жыр).

Авыз ерып карау «двусмысленное отношение, непонимание серьезности вопроса». «Сезнен фидакярлеккә авыз ерыбрак карарга өйрәндекме?» (Т.Миңнуллин).

Авыз эченнән көлү «беззвучно смеяться, улыбаться». «Солдат авыз эченнән генә көлеп куйды» (Г.Бәширов).

В древнетюркском языке лексема елмай-у не представлена, понятия «смеяться» и «улыбаться» выражаются лексической единицей күл, что соответствует татарскому көл-ү.

В памятниках древнетюркской письменности күл употребляется в значении «смеяться»: күлсә көк тәгри күлә турур «если она смеется, голубое небо смеется» [3].

В «Древнетюркском словаре» данная лексема представлена в примерах из уйгурского памятника «Алтын ярук»: күлчирмәк қил – «улыбаться»: күлчирмәк қилу jarliqар «соблаговолив улыбнуться», в словаре Махмуда Кашгари «Диване лугат-ит турк»: ег күлди «мужчина засмеялся» [3].

От корневого слова күл образованы следующие формы: күлчирмәк, күлдүр, күлгүсүз, күлсир «посмеиваться», күлмә, күлсә, күлгу «смех», күлтүр «смешить», күлүн, күлүң «объект смеха, насмешки, забавный, смешной», күлүс, күлүт, күн жару «светится».

Күлдүр – побуд. от күл-: duşmanlarni jilylayurdumni dostlarumni күлгүрдүм «я заставлял плакать моих врагов и давал повод смеяться моим друзьям».

Күлгүсүз «без смеха»: tiyla sözüм күлгүсүз «слушай мои слова без смеха».

Күлсир «посмеиваться»: ег күлсирди «мужчина посмеивался».

Bu körgän esitgän senä күлмә- sün «видевший и слышавший это пусть не смеется над тобой».

Күлсә көк тәгри күлә турур «если она смеется, голубое небо смеется».

Лексему күл можно встретить в составе фразеологизмов: күлeir: аҙун күлçirär «мир улыбается»; bu savaу, [esit]ip күлçirä jüzin Zormuzta tänri... inča tep tedi «услышав эти слова, бог Индра, улыбаясь... сказал так». күл-qatүр «смеяться, заливаться смехом»: ünün atti keklik күлә qatүра «куропатка кричала, [словно] заливалась смехом»; күн жару «перен, светиться, улыбаться (о счастье)»: bobun inçkä tegdi jarudi күни «народ достиг покоя, ему улыбнулось счастье (букв, засветило его солнце)».

Таким образом, эмотив елмаю «улыбаться» имеет сложную фонетическую и семантическую характеристику и является объектом системного, концептуального, психолингвистического анализа.

Литература

1. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: [Этимологический словарь татарского языка]: Ике томда / Р.Г. Әхмәтъянов. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 1 т. (А–Л). – 2015. – 543 б.; 2 т. (М–Я). – 2015. – 567 б.
2. «Безгә аерылышырга кирәк...» [Электронный ресурс]: Новости // ИнтерТат. – 2013. – Режим доступа: <https://intertat.tatar/news/bezga-aerylysyrga-kirak-5858684>. – Дата обращения: 13.11.2023.
3. Древнетюркский словарь [Электронный ресурс]: Ленинград – Наука – 1969. – Режим доступа: <https://archive.org/details/dtslovar/page/n363/mode/2up?view=theater>. – Дата обращения: 20.11.2023.
4. Кояш мул елмайды бүген безгә... [Электронный ресурс]: Стихи // Вконтакте. – 2023. – Режим доступа: https://vk.com/wall-45765060_36392. – Дата обращения: 13.11.2023.
5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: т.1-6 (А–Я). – Казан: ТӘҺСИ, 2015-2021.
6. Тәмле шоколадтан ясалган букет иясенә барып иреште [Электронный ресурс]: Новости // ТатМедиа Шәһри Чаллы. – 2022. – Режим доступа: <https://shahrichalli.ru/news/kich-bgen-irtg/tmle-shokoladтан-yasalgan-buket-iyasen-baryp-ireshte-video>. – Дата обращения: 13.11.2023.
7. «Ул мине танып елмайды» – урманда югалган өч яшьлек кызны тәүлек буге эзләгәннәр [Электронный ресурс]: Новости // ИнтерТат. – 2017. – Режим доступа: <https://intertat.tatar/news/ul-mine-tanyp-elmaydu-urmanda-yugalgan-ch-yashlek-kizny-t-lek-bue-ezl-g-nn-r-4844258>. – Дата обращения: 13.11.2023.

© Шайхалиева Г.М., Халиуллина Н.У., 2024

УДК 811.512.145

Шарафутдинова Л.Б., Гайнуллина Г.У.,
Уфа ш., Россия

ИЛСӘЯР ИКСАНОВА ШИГЪРИЯТЕНДӘ СИНТАКСИК ФИГУРАЛАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация: мәкаләдә И.Иксанова шигъриятенә синтаксик

үзенчәлекләре, шулай ук шигърьләрдәге синтаксик фигураларның стилистик функциясе тикшерелә.

Төрәк сүзләр: *стилистика, синтаксис, синтаксик фигуралар, жәмлә сүзләр тәртибе, поэтика.*

Лингвистик стилистикасының максаты төрле яклы: ул билгеле бер телдә нинди сөйләм стильләре һәм чаралары булуын, аларның бер-берсенә бәйле һәм бер-берсеннән аерып тора торган үзенчәлекләрен, сөйләм төрен һәм стильне барлыкка китерүдә телнең лексик, грамматик һәм фонетик чаралары ни рәвешле кулланыла икәннән ачыклау; телнең үзенә билгеле бер мәгънә яки тойгы белдерүдә, кешенең аңына, уй-кичерешләренә тәэсир итүдәге көч-күәте һәм мөмкинлекләре нинди-моны өйрәнү шулай ук лингвистик стилистика эше.

Татар тел белемендә бүгенге көндә стилистика аз өйрәнелгән өлкәләренең берсе булып кала. Татар язучылары һәм шагыйрьләренең телен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр булуга карамастан, поэтик синтаксиска багышланган мәкаләләр, монографиялар юк диярлек. Шул ук вакытта Татарстанда туып ижат итүче талантлы шагыйрә Илсәяр Иксанова теленең синтаксик үзенчәлекләре моңа кадәр галимнәр тарафыннан тикшерелмәде.

Мәкаләбездә И. Иксанованың 1999 елда басылып чыккан «Кышкы канәферләр», 2008 елда басылган «Кырык кыл» шигърьләр жыйнакларының синтаксик үзенчәлекләрен барларга омтылдык. Аның эсәрләрендә без гади, кушма жөмлөләрнең нинди стилистик функция үтәүләрен тикшерү белән бергә, эсәрләрдә сүз тәртибен карадык һәм шагыйрь кулланган синтаксик фигураларның стилистик кулланылышын билгеләдек.

Шигърияттә сүзләренең кире тәртибе күп очракта рифма, ритм барлыкка китерү өчен кулланылса, кайбер вакытта Илсәяр Иксанова нинди дә булса сүзгә игътибарны арттырып өчен аны юл башына куя.

Сорау жөмлөгә һәр вакыт сорау интонациясе хас. Сорау интонациясе жөмлөдә сорау кушымчалары, сорау сүзләре булганда да бик ачык сиземләнә. Ә сорау кушымчалары һәм сорау сүзләре булмаганда, сорау интонациясе сорау жөмләне формалаштыручы бердәнбер булып кала. Илсәяр Иксанова шигъриятендә бирелгән сорауларның күбесенә җавап табып булмый, чөнки лирик герой бу сорауларны язмышына төбәп бирә, Аллаһы Тәгаләдән җавап көтә. Тойгылы жөмлөләрдә лирик геройның хис-кичерешләре тагын да кискенрәк, ачыграк билгеләнә.

Илсәяр Иксанова ижатында бер составлы жөмлөләр аерым урын алып торалар. Күбесенчә билгеле үтәүчеле фигуралы жөмлөләрдә баш кисәк I затның уй-кичерешләрен, эш башкаруын күрсәтеп тора, чөнки үзәктә –

лирик герой, һәм ул үзе турында сөйли, фикерләре белән бүлешә һәм хистойгыларын белдерә, шуңа күрә билгеле үтәүчеле фигураль жөмлөләр билгесез үтәүчелегә караганда Илсәяр Иксанова шигъриятендә күбрәк очрый.

Билгесез үтәүчеле жөмлөләрдә субъектның кем икәнлегә мөһим түгел, чөнки ул – типик образ, беренче чиратта – шагыйрь өчен аның исеме кирәк түгел, шагыйрьне аның эше, хис-кичереше, уй-фикерләре, һәм бигрәк тә аның лирик геройга булган мөнәсәбәте кызыксындыра.

Рәссамнан аермалы буларак, шагыйрь сүз белән сүрәт ясый. Һәм күз алдына теге яки бу ситуацияне китереп бастырыр өчен шагыйрь бик уңышлы атау жөмлөләрне куллана.

Сүз жөмлөләр башка бер составлы жөмлөләрдән аермалы буларак, ким жөмлөләргә якин торалар. Кайбер вакытта аларны бары тик контекстан гына аңлап була, шуңа күрә алар диалогларда гына кулланылалар, бу төр жөмлөләр Илсәяр Иксанованың без тикшергән жыентыкларында бары тик тугыз тапкыр гына күзәтелде.

Илсәяр Иксанова шигъриятендә тезмә кушма, каршы куючы теркәгечле тезмә кушма, күп тезмәле катнаш кушма, күп иярченле катнаш кушма жөмлөләрне бик уңышлы куллана.

Илсәяр Иксанованың без тикшергән жыентыкларында 14 төр иярчен жөмлөләрнең бары 8 төре генә күзәтелде. Иярчен шарт, вакыт жөмлөләрне бик еш һәм уңышлы кулланыла.

Илсәяр Иксанова шигърьләрендә гади жәенке, эмоциональ яктан бай жөмлөләр күбрәк очрый, эмма катлаулы кушма жөмлөләрне дә ул бик уңышлы куллана.

Бер үк юлны шигърьдә берничә тапкыр кабатлау ярдәмендә, Илсәяр Иксанова үзенең фикеренең дәрәслегенә шик-шөбһәсез каравын һәм укучыга да шушы уйның ничек кенә парадоксаль яңгыраса да, төптән уйлаганда, хакыйкәткә туры килгәнлеген күрсәтә:

***Озаклады, озаклады** йолдыз,*

Офыкларда тагын алсу таң.

Ак кар ява,

Ап-ак сагыш ява.

*Йөрәгемә кунып **кар ява.***

Тәүге хисләр хатирәсә төсле

Беренче кар ява, беренче...

Илсәяр Иксановада кайбер вакытта беренче строфа шигърь азагында тагын бер тапкыр кабатлана. Шушы алым белән шагыйрь үзенең эсәрен бербөтен буларак формалаштыра.

Илсәяр Иксанова антитеза күренешен иң оста файдаланган шагыйрьләренең берсе дип әйтсәк ялган булмас:

*Бахетем, бахетсезлегем,
Шатлыгым, сагышым син.*

Ай күрөп кояш алганда

Югалткан табышым син.

Бүгөн бэйрэм.

Халкым көлө-көлө,

Елый-елый бэйрэм иткэндә...

Ул күп очракта яшерен антитеза күренешен куллана. Бу очракта антонимнар түгөл, э шагыйрь тудырган сүрөтлөр бер-берсенә каршы куела.

Телдә бер-берсенен капма-каршысы булып торган шатлык һәм хәсрәт, уң һәм сул сүзләр бу шигырьдә көчлө сүрөтлөү чарасы булып кулланыла. Илсәяр Иксанова ижатында яшьлек һәм картлык сүзләр белән ясалган антитезалар аеруча күбрәк булуы күзгә ташлана.

Илсәяр Иксанова үзен шигырьләрендә сүзләрен, фразаларны кабатлау белән укучының игътибарын жәлеп итә, шул ук вакытта бу шагыйрь хис-тойгыларның грациясен, үсөн күрсәтү өчен дә куллана. Шагыйрә шигырьләрендә искиткеч матур, халыкчан образ тудыра.

Мин – жәйләрдә,

Сагышларны әле

Оныттырыр дигән жәйләрдә.

Сагышланмам дигән жәйләремдә

Төшкә керми торсаң,

Төшкә керми торсаң ни була?!

Авторның ижат жимешенен һәр юлын сагыш биләп алган. Ул шул күңел сарылыгын эзгә булса да онып торырга дип табигать кочагына юнәлә. Урманнарнарны урый, жиләк эзли, печән жыя, су керә, ләкин сагыш басылмый. Житешкән уңыш – басу кинлекләрен саргайган төсен күрөп, үзен сагышын моңарда гәепле саный. Тынгы табалмый лирик герой. Сагышы аны жәйге төннәренә төшләрәнә кереп йөдәтә.

Кырык кыллы язмыш,

Чиртә күрмә ялгыш.

Бер кылында – шатлык,

Бер кылында – сагыш.

Автор күңелен кырык кылын тартып туган бу шигырьләрен, укучысының да күңел кылларына кагыла алса иде дигән ният белән ижат иткән төслә.

Шагыйрьләр төрлө була. Э шагыйрьлек, минемчә, Ходай тарафыннан бирелгән бер миссия, олуг вазифа ул. Шигырь – ул күңел халәтене, күңел ихтыяжы. Ул тула тора, борчып тора, бәби көткән шикелле житлегә бара. Тула, тула да туа. Син аны ни өчен һәм нилектән

шушы вакытта язганыңны белмисең дә, аңлата да алмыйсың. Шагырь ул күрәзәчедәй алдан күрә төсле. Ирем белән яшәгән чакта, аны югалтудан куркып язылган шигырьләрем бик хисап.

Тагын бер кат гомер бирсә Ходай,

Сиңа бирсә гомер тагын берне, –

Кай ярларга язмыш ташласа да,

Эзләр идем сине, бары сине!

Тагын бер кат гомер бирсә Ходай,

Тагын бер кат бу дөньяга килсәк,

Киек казлар,

Безгә юл сабыгыз,

Табышалмый адашыплар йөрсәк.

«Ялгыз калудан куркып язылган ижат жимешләрем алар. Ул бит аек акыл белән язылмый... Соңыннан гына уйлыйсың... Шагырьлелек шул Ходай хикмәте инде ул.

Кызым Алсу янында улым Наил дә бар иде, ләкин ул гомерсез булды. Хатын-кыз өчен иң зур бәхет бала табу булса, иң зур фажиғә – баласын югалту.

Ап-ак ташың,

Ап-ак кабер ташың.

Яшәлмичә калган гомеркәең,

Синең белән минем эңанымның да

Бер кисәге китте, бәгырькәем...

Сүземне төмамлап, берне генә ассызыклайым, бар ижатым, тормыш юлдашым Илдарның, улым Наилнең яшәлмәгән гомерләрен шигырьләремә ялгап озайту», – дип яза Илсәяр Вазыйх кызы. Аның моңа хақы бар. Кәтелмәгән бәхет-шатлыклар көтсен аны алдагы тормышында.

Әдәбият

1. Иксанова И. Кышкы канәферләр: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 95 б.

2. Иксанова И. Кырык кыл: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 239 б.

3. Курбатов Х.Р. Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан; Мәгариф, 2002. – 199 б.

4. Поварисов С.Ш. Сүз һәм сәнгатьле сөйләм. – Уфа: Китап, 1997. – 166 б.

© Шарафутдинова Л.Б., Гайнуллина Г.У., 2024

**ОБЩЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА
БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ
С НАЧАЛА XIX ВЕКА ДО 1918 ГОДА**

Аннотация: в данной статье анализируются межнациональные и межгосударственные взаимоотношения народов и стран Балканского полуострова, развитие Боснии и Герцеговины и Черногории в период с начала XIX века до 1918 года.

Ключевые слова: этногенез, договор, мир, Балканский полуостров.

После сербских восстаний в 1804 и 1815 годах Сербия присоединила Новопазарский и Зворницкий санджаки, ранее входившие в состав Боснийского пашалыка. Административным центром пашалыка был Травник до 1850 года, затем – Сараево. По турецкой переписи населения 1851-1852 годов в Пашалыке проживало 1 077 956 человек, в основном сербы и хорваты; 44,9% из них были православными, 37,3% мусульмане и 16,5% католики. В ходе турецких реформ в 1820 и 1830 годах боснийско-герцеговинские феодалы потеряли свои источники дохода, что привело к увеличению трудовых и естественных обязанностей крестьян. Леса, принадлежавшие ранее феодалам, были признаны государственной собственностью с правом свободного пользования. В страну начал поступать иностранный капитал в 1820-1840 годах. В 1860 году была построена железная дорога из Баня Луки в австрийский город Нови, телеграфная линия между Сараево и Баня Лукой.

Беспокойства и австро-венгерская оккупация. Феодалы страны встали против реформ, проводимых Турцией. В 1821 году вспыхнуло восстание в Сребренице, Мостаре и других городах Боснии, что привело к казни 300 феодальных мятежников. В 1826 году султан Махмуд II использовал восстание военных джанничаров в Стамбуле для распускания их подразделений. Через год после этого он приказал расформировать яничарские полки в Боснии. Ответом стало возмущение и фактическое игнорирование решений турецкого правительства. Новым ударом стало распоряжение султана 1829 года о возврате заново заселенных районов в Подринье сербам, как требовалось Турцией по Дринопольскому миру после поражения в войне с Россией. В последующие годы неповиновение продолжалось: во время восстания 1831 года под предводительством

Хусейна Градашчевича боснийская армия разбила турок на Косовом поле. Чтобы ослабить боснийскую оппозицию, турецкое правительство отделило Герцеговину от Боснии в 1833 году. Власть Турции укрепилась только к 1851 году. В первой половине XIX века в стране сформировалось национально-освободительное движение, возникшее среди католического духовенства. Результатом стало восстание в Боснии и Герцеговине в 1875-1878 годах. В 1878 году на основании Сан-Стефанского мирного договора Босния и Герцеговина получили автономию. Однако в соответствии с Берлинским соглашением того же года Австро-Венгерская империя между июлем и октябрём 1878 года оккупировала Боснию и Герцеговину.

Австро-Венгрия. После австро-венгерской оккупации Боснии и Герцеговины, оставшейся законно под властью Османской империи, в страну стали поступать иностранные инвестиции, заинтересованные в дешевой рабочей силе и сырье. Государство и Габсбурги владели железными дорогами, лесопильными заводами, угольными шахтами, табачной и текстильной промышленностью. Промышленные товары массово импортировались из Австро-Венгрии. Следуя военно-стратегическим и экономическим целям, государство быстро строило железные дороги и шоссе. Произошло увеличение товарооборота и 262 городского населения, а феодальная структура сохранялась в сельских районах. Крестьянские беспорядки начались в Герцеговине с 1878 года; крупное восстание произошло в 1882 году. В 1880 году австро-венгерские власти получили право назначать митрополита и выплачивать ему зарплату от Константинопольского патриархата, который подчинялся Боснии и Герцеговине. В 1881 году была основана высшая организация боснийских и герцеговинских мусульман, Улема Меджлису, члены которой назначались государством. Активности католической церкви, которой правительство предоставляло привилегии, достигли точки подстрекательства к национально-религиозной ненависти к сербам и мусульманам.

Аннексия Боснии и Герцеговины Австро-Венгрией была провозглашена 7 октября 1908 года. Часть общества Боснии и Герцеговины надеялась на освобождение страны от власти Австро-Венгрии и создание государства под руководством Сербии. В 1913-1914 годах возникла сербская националистическая организация «Млада Босна». Среди ее участников был Гаврило Принцип, который 28 июня 1914 года в Сараево совершил убийство Франца Фердинанда и его жены Софии, что привело к началу Первой мировой войны. 29 октября 1918 года, во время распада Австро-Венгрии, хорватский съезд в Загребе провозгласил государство Словенцев, Хорватов и Сербов, чьи власти

немедленно объявили об окончании участия в войне. 1 декабря того же года это государство объединилось с Королевством Сербии и Черногории в Королевство Сербов, Хорватов и Словенцев.

Развитие Черногории с начала 19 века до 1918 года.

Пётр I и борьба за прибрежную территорию (1800-1830).

Черногорцы пытались захватить Которский залив после падения Венецианской республики, но затем залив перешел под контроль Австрии по мирному договору в Кампо-Формио. После битвы при Славкове (1805) Австрия должна была передать Которский залив Франции, но Россия была решительно настроена помешать этому и решила открыть новый фронт русско-французской войны в южной части Адриатического моря. Французское управление над Котором и Далмацией принесло значительный прогресс, особенно в области инфраструктуры. Французы предложили построить качественную дорогу из Котора в Цетине за свой счет и открыть консульство. Однако владыка отклонил эти предложения, опасаясь, что дорогу может использовать враг для потенциального вторжения. Холодное соседство завершилось в 1813 году, когда французская армия, столкнувшись с поражениями Наполеоновой армии, была вынуждена отступить. Черногорцы под руководством владыки на собрании в Доброте объединили обе области и также согласились на создание общего правления. В середине 1814 года черногорцы были вынуждены покинуть прибрежные земли.

В 1830 году скончался владыка Пётр I. С уменьшением помощи со стороны России после окончания наполеоновских войн в стране периодически возникал голод, и ее лидеры серьезно рассматривали массовое выселение черногорцев в Россию. Вклад в развитие черногорского государства со стороны владыки Петра I был очевидным. Он был искусным политиком и успешным военачальником и владел несколькими языками. Четыре года после его смерти он был провозглашен святым.

Пётр II Негош. Последователем Петра I был владыка Петр II Петрович Негош (1830–1851). 17 ноября 1830 года собрание лишило Вуко Радонича звания губернатора, после чего он был изгнан из Черногории. В 1831 году в страну вернулись Матей Вучичевич и Иван Вукотич, привезшие деньги из России и принимавшие участие в устранении должности губернатора. Вместо правления суда в 1831 году был учрежден правительственный сенат. Также была создана гвардия, наделенная полицейскими полномочиями и функцией защиты государственной границы. В результате трансформаций, проведенных в первой половине XIX века, черногорские митрополиты превратились в автократических правителей.

В 1833 году была основана первая начальная школа в Черногории, а в 1834 году – типография. В 1833 году Пётр II посетил Петербург, где получил титул владыки. Россия продолжала выплачивать ежегодные субсидии Черногории, сумма которых была увеличена в девять раз после второго визита Петра II в Россию в 1837 году.

Вторая половина XIX века. В 1850 году турецкое правительство считало Черногорию частью Османской империи. В 1852 году Данило провозгласил себя князем и также объявил себя «воеводой Сербии». Государство начало поддерживать сербов из Герцеговины в борьбе за освобождение от турок. Турция враждебно восприняла объявление новой формы правления в Черногории. В декабре 1852 года турецкая армия напала на внутренность Черногории. Дипломатическое вмешательство Австрии и России привело к концу войны. В 1855 году был принят новый набор законов, установивший равенство граждан перед законом. 1 мая 1858 года состоялась битва на Граховце между черногорцами и турками. После отправки русских и французских кораблей к берегам Адриатики, Турция заключила мир и передала некоторые другие территории Черногории. После этой битвы, с участием Франции и России, в апреле 1859 года была установлена граница между Черногорией и Турцией. Некоторые албанские и герцеговинские земли, включая Никшичскую жупу, перешли в Черногорию. В 1861 году в стране начался жестокий голод.

В 1862 году Черногория поддерживала восстание сербов из Герцеговины, после чего турки атаковали Черногорию. Черногория была спасена от полного поражения дипломатическим вмешательством Франции и России. В результате мирного соглашения были разрушены укрепления, и османские войска были размещены на территории Черногории. После убийства Данило новым князем стал Никола, который верил, что его династия должна осуществить миссию объединения сербских земель. В новой войне с турками в 1862 году Черногория была разбита. В соответствии с сербско-черногорским соглашением от 23 сентября 1866 года князь Никола, во имя объединения Сербии и Черногории, согласился отречься от власти в пользу династии Обреновичей. После убийства сербского князя Михаила в 1868 году союз между государствами распался. В 1871 году для борьбы за освобождение и объединение сербов в Цетине были созданы «Дружины», члены которых начали готовить восстание в южнославянских странах, включая Боснию и Герцеговину, а также восстание сербов внутри них.

В июне 1876 года вместе с Сербией Черногория объявила войну Турции. 16 июля в Герцеговине в битве черногорско-герцеговинские силы победили турецкие силы. 2 августа на албанском фронте 5 000

черногорских войск одолели 40 000 турецкую армию в битве при Фундине. Сан-Стефанско-Берлинский мирный договор (1878 год) провозгласил независимость Черногории. Решением Берлинского конгресса (1878 год) территория Черногории увеличилась с 4405 км² до 7 тысяч км². Черногория получила города Подгорица, Колашин, Никшич, Збляк, Улцинь и Бар с морским побережьем длиной 70 км. Черногорцы поселились в городах Колашин и Никшич, откуда было выселено турецкое население. В конце 1870-х годов начались первые спонтанные демонстрации рабочих. В 1879 году Сенат был заменен Государственным советом и Верховным судом. Территория страны была разделена на десять нахий. В 1880 году было создано тайное оппозиционное политическое общество, стремившееся изменить правительство и принять конституцию. Власти начали преследовать оппозицию, многих из которых вынудили эмигрировать. Данило Шчепчевич Негош основал наследственную церковную и политическую власть династии Петровичей (Негошей), передаваемую от дяди к племяннику. Под его руководством был принят первый писанный закон Черногории – Стега.

Начало XX века. Под влиянием России были проведены реформы, сделавшие страну современным государством. В 1901 году был принят закон о государственном бюджете. В 1902 году Никола I Петрович официально объявил начало государственных реформ. Была введена новая административно-территориальная система, заменяющая клановое деление страны: территория была разделена на регионы и округа. В 1905 году была принята конституция, скопированная с сербской конституции 1869 года. Вся власть оставалась в руках князя. Парламент был консультативным органом власти. В 1906 году в Подгорице была построена табачная фабрика итальянской компанией. В 1906 году началось чеканка черногорской монеты – перперу, эквивалентной австрийской короне. С 1901 по 1912 год появилось пять банков. Крупнейшие финансовые операции проходили через Черногорский банк и Народный банк Черногорского княжества. В 1909 году была открыта узкоколейная железная дорога Бар-Вирпазар. Черногория стала зависимой от столицы Италии и Австро-Венгрии. Значительным доходом для бюджета страны были годовые субсидии, выделяемые российским правительством.

После парламентских выборов в октябре 1907 года Сербия прервала дипломатические отношения с Черногорией. Во время боснийского кризиса отношения между обеими странами были восстановлены. В начале XX века Черногория была небольшим сельскохозяйственным государством, где в 1909 году проживало около 222 тысяч человек, из которых только 15,57% жило в городах. Сельское

хозяйство было примитивным, неурожаи и голод были частыми. В 1909 году был раскрыт заговор, участники которого стремились свергнуть князя Николу. В этом же году под руководством русского инженера Болотова были осушены болота у Скадарского озера. Скоро был обнаружен еще один заговор, участники которого планировали свергнуть Николу и посадить на трон его старшего сына Данила, освободив политических заключенных.

Список литературы

1. Ladislav Hladký. Bosna a Hercegovina. – Historie nešťastné země, 1. vyd., Brno, nakladatelství Doplněk, 1996, 216 s.
2. František Šístek. Černá Hora. Libri, 2007. 126 s.
3. Чиркович Сима. История сербов. – М.: Весь мир, 2009. – 448 с.
4. Королюк В.Д. Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва: Наука, 1981. – С. 289.

© Шарипов А.А., 2024

УДК 821.512.145

Шарипов М.С.,
Уфа ш., Россия

ДӘРДЕМӘНД ИЖАТЫН ӨЙРӘНҮДӘ ЯҢА АЛЫМНАР

Аннотация: мәкаләдә автор Дәрдемәндең ижади мирасын өйрәнүне анализлау ысулларының традицион, идея-тематик планыннан читләшергә киңәш итә, әдәбият белеме герменевтикасының комплекслы методы тәкъдим итә.

Мәкалә авторы Дәрдемәнд әсәрләрен өйрәнү өчен түбәндәге парадигманы тәкъдим итә: 1. тирәнтен уку һәм образлы кабул итү; 2. билгеләрне, метафораларны, яшерен кодларны беренчел системалы анализ-расшифровкалау; 3. образлар синтезы нигезендә интерпретация; 4. авторның дөнья моделен торгызу.

Терәк сүзләр: поэзия, Дәрдемәнд, герменевтика, анализ, метод, символ, код, парадигма, биография.

XXI гасыр башы татар әдәбият белеме милли әдәбиятның «алтын чорын» өйрәнүнең теоретик һәм тарихи-мәдәни мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Галимнар язучыларның ижатын өйрәнү принципларын үзгәртсә, бүгенге көн позициясеннән әсәрләргә аңлатырга, сәнгать текстларын заманча һәм традицион анализ ысуллары белән тикшерсә,

XX гасыр башындагы ижтимагый-фэлсәфи фикер нәтижәсе булган эсәрләрне ачыкларга омтылалар. Тирән һәм системалы карашны таләп итә торган өйрәнү объектларының берсе – шагыйрь Дәрдемәнд ижәт мирасы.

Татар әдәбияты классигы, меценат, миллионер-алтынчы, нашир, жәмәгать эшлеклесе, I Дәүләт Думасы депутаты (1906) Дәрдемәнден (Мөхәммәтзакир Мөхәммәтсадыйк улы Рәмиев) әдәби мирасы – татар әдәбиятының гына түгел, ә XX гасыр башындагы бөтен төрки дөньясының уникаль күренеше ул. Әлеге көндә дә аның тормышы һәм ижаты тирән серләр белән капланган. Һәм ул заман укучысын үзенә тарта. Бөек шагыйрьнең афористик, фэлсәфи эсәрләрен шәрехләү бүген аеруча актуаль мәсьәлә булып тора.

2022 елда 16 сентябрәндә Уфа шәһәренең «Нур» татар дәүләт театры бинасында Дәрдемәнд тормышына һәм ижатына багышланган «Ah, туган каумем газиз» әдәби-музыкаль кичәсе, «Милләтнең даһи улы» музей экспозициясе оештырылуы киң жәмәгатьчелектә зур кызыксыну уягты. Дәрдемәнд ижатына багышланган чарада чыгыш ясаганда, танылган язучы Фәүзия Бәйрәмова Дәрдемәнд шигъриятенә өйрәнелмәвенә сәбәбен кискен чагылдырып аңлатты: «Дәрдемәнд шигърьләрен аңлатырга безнең әдәбиятчыларыбызның, кызганычка каршы, тешләре үтми!». Чыннан да, Дәрдемәнд хақындагы фәнни хезмәтләренә аз булуы XX гасыр дәвамында галимнәр бөек шагыйрьнең ижатын өйрәнүгә бик теләп кермәгән дигән фикер тудыра. Әлбәттә, монда XX гасырның 20-50 нче елларын исәпкә алырга кирәк, буржуаз шагыйрь буларак игълан ителгән Дәрдемәнд тыелган язучылар исемлегендә иде, һәм бу елларда аның ижатына тикшерүчеләренә берсе дә мөрәжәгать итмәде, итсәләр дә, шагыйрь бары тик сыйнфый позициядән торып бәяләнде. 50-нче еллар ахырыннан барлык чикләүләр бетерелгән кебек иде, дистә еллар эчендә барлыкка килгән бушлыкны тутырырга вакыт иде кебек. Ләкин, әйтергә кирәк, бу юнәлештә тикшеренү эше әкрән хәрәкәтләнде.

Бер яктан, Дәрдемәнд мирасы зур түгел: мең шигъри юл, балалар өчен сигез хикәя, берничә хатирәл-хикәяләр, «Бала» новелласы. Ләкин, икенче яктан, аның һәр шигъре диярлек – «каты төш», шигъри табышмак. Афористлык, яшерен фэлсәфи мәгънә «Кораб», «Бүзләрем маналмадым», «Хәят» һ.б. шигърьләр нигезендә ята.

Сәнгать фәнендә «creativchacking» (ижәди кодларны сүтү) төшенчәсе бар. Хәзерге әдәбият турындагы фәндә текстның тулы эчтәлеген ачуга, комплекслы, системалы анализга нигезләнгән әдәби эсәрләргә өйрәнүгә яңа алымнар актив кулланыла. Илебез һәм чит ил әдәбият белемендә барлыкка килгән әдәбиятны өйрәнүнең классик

ысулларына нигезләнеп, эсәрне, аның эчке структурасын объектив анализларга омытылып, хәзерге әдәбият турындагы фән структур, мәдәни-тарихи, чагыштырма-тарихи, чагыштырма, чагыштырма, семиотик анализ, концепт анализы кебек методларны актив куллана.

XX гасыр ахырында барлыкка килгән, хәзер әйдәп баручы алымнарның берсе – когнитология. Ул филологиядә комплекслы анализ белән шөгыйләнә. Бу яңа юнәлеш тулаем текстны һәм, аерым алганда, образ-детальләргә тикшерүгә хезмәт итә. Г. Тукай энциклопедиясен төзү әдәбиятны комплекслы өйрәнүнең бер ачык мисалы булып тора. Бу юнәлештә беренче тәҗрибә 2012 елда Казанда З.Рәмиев житәкчелегендә чыгарылган Г. Тукай эсәрләре белешмәлек–сүзлек чыгарылышы булды, анда һәр эсәр монографик планда анализлана. 2016 елда чыккан «Тукай энциклопедиясе» комплекслы анализ ысулының югары үрнәге булып тора. Шагыйрьнең иҗатын өстән-өстән генә түгел, ә җентекләп тикшерү нәтижәсендә, мәсәлән, XX гасыр башында шактый билгеле, чорның атаклы шигаре ролен үтәгән «Сөй гомерне, сөй халыкны» шигыренен авторлыгы төгәлләнә.

Дәрдемәнд шигриятен комплекслы өйрәнү өчен, тикшерүчегә Урта Азиядә яшәүче төрки халыкларының мәдәнияте, гарәп, төрек, фарсы телләре белән хәбәрдар, Көнчыгыш һәм Көнбатышның мифологиясен, әдәбиятын, тарихын һәм фәлсәфәсен белергә кирәк. Шагыйрьнең биографиясен дә тирәнтен белү зарур, чөнки «чынбарлык – автор – эсәр» чылбырында Дәрдемәнд шәхесе аның иҗатын аңлау өчен мөһим шарт булып тора. Ирендек таулары арасында үткәрелгән балачак, мэдрәсэдә уку, Төркиягә сәфәре, Оренбургта яшәү, алтын табу, меценат, жәмәгать эшлеклесе, нәшер итүче булу, милләт турында кайгыртуы белән бәйле эшчәнлегә – болар барысы да аның шигъриятендә эз калдыра. Дәрдемәнд һәм аның абыйсы Шакир Рәмиев тарафыннан бастырылган «Вақыт» газетасы һәм «Шура» журналы укучыларда милли үзәк, эстетик зәвык формалаштыруга бәяләп бетергесез өлеш керттеләр, профессиональ әдәби тәнкыйтьнең барлыкка килүенә ярдәм иттеләр, басма битләрендә мөхәррирләр яңа татар әдәбиятына туры кыйбла күрсәттеләр.

Дәрдемәнд иҗатын шәрехләүгә алынган кешегә шуны да онытмаска кирәк: Шагыйрь үз заманының югары белемле кешесе, бай китапханәгә ия кеше булган. Шагыйрьнең замандашлары язганча, ул Көнчыгышның күренекле шәхесләренең, шулай ук Көнбатыш һәм Русия вәкилләренең эсәләрен укыган булган. Мондый көчле рухи мирас аның ижтына этәргеч бирә.

«Гуманитар фәннәр методологиясенә карата» хезмәтендә М.М. Бахтин билгеләп үткәнчә, «...текст бары тик башка текст (контекст) белән бәйләнештә генә яши. Текстларның бу контакт ноктасында гына

диалогка якынлаша торган яктылык барлыкка килә» [1; 78]. Билгеле, мәдәни диалог-сөйләшү өчен әдәби күперләр кирәк. Шулай максатны аңлап, XIX гасырның икенче яртысында Кырымда чыккан «Тәржемән» газетасының төп иганәчесе булырга Рәмиевләр теләк белдерәләр. Күпсанлы татар телендә чыккан басмалар арасында бертуган Рәмиевләр чыгарган «Вақыт» газетасы һәм «Шура» журналы, һичшиксез, энциклопедик эчтәлеге, югары сыйфатлы бизәлеше ягыннан аерылып торалар.

Фатих Кәrimi һәм Риза Фәхреддин мөхәррирлегендә чыккан бу басмалар, хәзерге Башкортстан жирендә яшәгән төрки халыкларга гына түгел, ә бөтен Россиядә яшәүче, чит илдә яшәүче төрки-мөселман халыклары килчәгенә житди тәэсир ясадылар. Татарлар тупланган төбәкләрдән, шулай ук Кавказ, Кырым һәм Урта Азия, Шәркый Төркестан, Төркия, Сүрия, Мисыр тарафларынан каләм ияләре «Вақыт» газетасы һәм «Шура» журналы, «Вақыт» нәшрияты белән ижади элементдә торалар. Борһан Шәрәф, Габделбари Батгал, Шәриф Камал, Жамал Вәлиди, Кәбир Бәкер, Ярулла Вәли кебек гасыр башында канат җәйгән сүз осталары Рәмиевләр оештырган редакцияләрдә армый-талмый хезмәт кылалар. Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Риза Фәхреддин, Фатих Кәrimi, Йосыф Акчура, Мәжит Гафури, Нәҗип Думави, Ярулла Биги, Зәки Вәлиди, һади Атласи, Чыгытай кебек билгеле язучылар, галимнәр үзләренә ижат жимешләрен Оренбургта даими бастырып торалар.

1906 елда аваз биргән «Вақыт» газетасы яңа хакимият тарафыннан 1918 елның 26 гыйнвар көнендә ябыла. Барлыгы 2309 саны гына чыгып өлгәре. Рәмиевләр 1907 елның декабрендә «Шура» журналын бастыруга рәсми документ алалар. Журнал айга ике мәртәбә даими чыгып тора. 1908 – 1918 еллар арасында 240 саны дөнья күрә.

Шулай итеп, Рәмиевләр тырышлыгы белән озақ еллар буена яшәп килгән бу басмалар татар язучыларына «рухи бәйләнешләр» һәм «мәдәни диалоглар» өчен майданчык булып хезмәт иткәннәр.

XX гасыр башында күп кенә татар газеталары һәм журналлары басылып чыга, милли нәшриятлар актив эшли, аларда вақыт-вақыт яңа эсәрләр басыла. Алар барысы да татар язучыларына «контактлар» һәм «диалоглар» өчен майданчык булып хезмәт иткән.

Совет чорыннан калган догматик әдәбият белеменә каршы көрәштә, хәзерге заман тикшеренүчеләре киңлек-вақыт категорияләре белән бәйлә рәвештә язучының дөнья сурәтен актив рәвештә өйрәнә, оппозицияләр бүлеп чыгара, вак детальләренә ачырга ярдәм итүче халыкның «мәдәният архетибы» һ.б. мәсьәләләргә туктала. Бу ясылыкта 2009 елда Казан шәһәрендә Дәрдемәнд юбилеена багышланган

«Дәрдеменд мирасы һәм хәзерге заман» Бөтенрусия фәнни-гамәли конференциясе узды, бөек шагыйрь ижаты белән бәйле күп проблемалар күтәрелде.

Бүгенге көндә Дәрдемәнд әсәрләре, мәсәлән, бары тик традицион анализ кысаларында, идея-тематик планда гына тишерелергә тиеш түгел, мондый ысул чор таләпләренә туры килми. Филология фәннәре докторы, профессор Нурмөхәммәт Хисамов язганча, «Дәрдемәнднең күләме ягыннан зур булмаган, әмма фәлсәфи-әхлакый эчтәлеге һәм шигъри осталыгының үзенчәлеге белән гаять зур әһәмияткә ия мирасы совет әдәбиятының бөтен тарихы дәвамында татар шигъриятен тикшерүчеләрдән берәүне дә битараф калдырмады. Берәүләр аңа кискен рәвештә кире бәя генә биреп, икенчеләре бары шигъри осталык жәһәттеннән генә аның әһәмиятен таныса, өченчеләре исә лирикасының жәлеп итү серләрен тулырак төшенергә тырышты. Әмма вульгар социологизм йөгә барлык очракта да диярлек мәгълүм стереотиплар чигеннән чыгарга ирек бирмәде. Шунлыктан аның шигърияте әдәбият белеме өчен асылда һаман чишелеп бетмәгән мәсьәлә булып кала. Аны тулырак аңлайм дисәң, узган уңьеллыкларда урнашып калган схемалардан тәвәккәл рәвештә баш тартырга һәм әсәрләренәң текстын жентекләп өйрәнергә кирәк» [2; 154].

Алга таба Дәрдемәнд әсәрләре буенча системалы рәвештә мәгълүмат жыю, өйрәнү, автор әйтергә теләгән фикерне комплекслы схема аша ачыклау булырга тиеш: 1. әсәрне тирәнтен уку-кабул итү; 2. метафораларны, символларны, гыйбарәләренә аңлату-анализ; 3. әсәр-образны шәрехләү; 4. автор тудырган дөнья сурәтен күзаллау.

Узган гасырның 80 нче елларында Гали Халит, Дәрдемәнд поэзиясен өйрәнеп, аның күп шигърьләре әлегә кадәр өйрәнелмәгән булып кала, аның шигъриятенәң «серләре» тулысынча ачылмаган, жентекләп анализлау нигезендә аның поэзиясенәң катгый системасы булдырылмаган, шагыйрь әсәрләрен яңа тикшерүчеләр көтә дип белдерде [3; 207]. Танылган галимнен сүзләре бүгенге көндә кадәр актуаль булып кала. Көн тәртибездә 2016 елда чыгарылган «Тукай энциклопедиясе» үрнәге буенча фундаменталь хезмәт – Дәрдемәнд энциклопедиясен төзү эше тора.

Башкортстан жире татар әдәбиятына биниһая өлеш керткән шәхесләренә күп бирде. Бу исемлек башында, һичшиксез, даһи шагыйрь Дәрдемәнд намы балкып тора. Дәрдемәнднең уникальлеге барыннан да элек аның универсаль даһи булуында. Дәрдемәнднең универсальлеге, үз чиратында, шунда ки, аның күз алдында поэзия генә түгел, ә тарих, фәлсәфә, сәясәт, икътыйсад, наһирлык эшчәнлеге, алтын приискларын оештыру, милләт турында гамь кебек өлкәләр дә булган. Киң колачлы

мондый универсаль даһиньң, универсаль генийның әле татар тарихында булганы юк.

Кулланылган әдәбият

1. Бахтин М. «Эстетика словесного творчества». 2-е изд. – М., 1979. – 384 с.
2. Хисамов Н. Галим, шагыйрь, шәхес. – Казан: Алма-Лит, 2007. – 304 б.
3. Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1986. 3 том. – 508 б.

© Шарипов М.С., 2024

УДК 821.512.145

Шарипов М.С.,
Уфа ш., Россия

ДӘРДЕМӘНД ҺӘМ БАШКОРТСТАН

***Аннотация:** мәкаләдә бертуган Рәмиевләрнең Башкортстан тарихындагы урыны, Дәрдемәндең ижади мирасын өйрәнү, саклау һәм пропагандалау буенча республика татар жәмәгатьчелегенең эшчәнлеге ачыклана.*

***Терәк сүзләр:** Дәрдемәнд, поэзия, Башкортстан, шагыйрь, анализ, һәйкәл, шигырьләр.*

2024 елның 18 ноябрәндә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенә Г.Ибраһимов исемәндәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты татар халкының даһи шагыйре, меценат, миллионер-алтынчы, нашир, I Дәүләт Думасы депутаты (1906) Дәрдемәндең (Мөхәммәтзакир Мөхәммәтсәдыйк улы Рәмиев) тууына 165 ел тулуга багышланган «Дәрдемәнд: шәхес, шагыйрь, фикер иясе» дип аталган фәнни-гамәли түгәрәк өстәл оештырды. Мәҗлеснең пленар утырышында һәм алга таба фикер алышуларда чыгыш ясаучылар Дәрдемәнд ижатын һәм тормыш юлын Башкортстанда пропагандалау буенча эшләр хақында кызыксыну белдерделәр.

Ничшиксез, теге яисә бу әдипне хәтердә тоту эше концептуаль шәкелдә туган ягыннан башланьрга тиеш. Бу яктан караганда, Дәрдемәнд ижатын, тормыш юлын өйрәнү буенча эшләр шагыйрьнең туган ягында – Башкортстанда даими алып барыла. Дәрдемәнд ижатын тикшерү, аның мирасын халыкка житкерү эше буенча нинди уңышлар белән килде Башкортстан татарлары чираттагы юбилейга?

2024 елның 27 августында Башкортстанның Мөләвез районы Жиргән авылында Дәрдемәнд истәлеген мәнгеләштерү буюнча зур эш башкарылды: авылның мәдәният йорты алдында шагыйрьнең һәйкәле ачылды. Бөтендөнья татар конгрессының Башкортстандагы вәкиллеге тарафыннан Дәрдемәнднең туган авылында оештырылган бу гамәл шагыйрьнең тууына 165 ел тулуга багышланды. Башкортстанда Дәрдемәндкә һәйкәл-обелиск ачылу вакыйгасы татар әдәбиятының гаять зур бәйрәменә әйләнде. Бу һәйкәл ачылу – татар сүз сәнгатеңең тантанасы иде, концептуаль символга ия тантана иде. Төп сенсация шунда иде ки, дөньяда беренче тапкыр татар шагыйре Дәрдемәндкә һәйкәл ачык һавада куелды. Заманында бөек рәссам, сынчы Бакый Урманче Дәрдемәнднең зур һәйкәлен һәм кечкенә бюстын ижат итә. Бүгенге көндә алар Казанның Бакый Урманче ижатына багышланган музейда сакланалар. XX гасырның икенче яртысында Бакый Урманче башлаган традиция дәвам итсен иде. Киләчәктә Казанда да, Оренбургта да һәм башка шәһәрләрдә дә мондый һәйкәлләр ачылуына өмет итәбез. Искә төшә шагыйрь юллары: «гәрчә мин дә бар саналдым, ил катар сан алмадым...»

Соңгы елларда Башкортстанда Рәмиевләр мирасына игътибар артканнан арта. Уфа шәһәренең «Рамазан» төрки милли-агарту үзәге белән Уфа фән һәм технологияләр университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы да Дәрдемәнд ижатына багышланган гыйльми конференцияләр, күргәзмәләр, әдәби-музыкаль кичәләргә даими оештыралар. 2022 елның 16 сентябрәндә Уфа шәһәренең «Нур» татар дәүләт театры бинасында «Рамазан» төрки милли-агарту үзәге тарафыннан оештырылган «Дәрдемәнд: аһ, туган каумем газиз» әдәби-музыкаль кичәсе, «Ватанга һәм милләткә хезмәт итү юлында» музей экспозициясе киң жәмәгатьчелектә зур кызыксыну уятты. Музей экспозициясен туплауда ярдәм иткәнә өчен зур рәхмәтләргә белдерәбез. Башкортстандагы данлыклы Рәмиевләр нәселенә нигез салган ата-бабалары хөрмәтенә Стәрлебаш районында яшәүче Нил Рәмиев һәм аның дуслары район үзегендә – Стәрлебаш авылында махсус Рәмиевләр мәчетен төзүләргә дә билгеле булды бәйрәмдә. Стәрлебашта яшәүче туган якны өйрәнүчеләр фикеренчә, Дәрдемәнд шәжәрәсе Муса Жәлил шәжәрәсенә барып тоташа. Мондый фикерләр житди тикшерүне сорыйлар. Яшь галимә Ләйсән Ваһапова-Галимова Дәрдемәнднең ике шигыре табылуы хакында белдерде. Бу факт игътибарга лаек.

Бу шигырьләр кайдан табылган соң? Ләйсәннең этисе Ваһапов Нигъмәтулла 1970 елның июлендә Оренбург янындагы Каргалы авылында фәнни экспедициядә була. Казан дәүләт университетының филология факультетында укыган бу студентка авылның Мостафа исемле

карты Дәрдемәнд мирасына кагылышлы яджарьләр саклаучы Таһир Исаевның Оренбургтагы өй адресын бирә. Т.Исаев заманында бертуган Кәримовлар типографиясендә эшләгән, Дәрдемәнд белән аралашып йөргән икән. Шагыйрь яңа шигырьләрен аңа беренчеләрдән булып укыта торган булган, кайберләрен хәтта бүләк иткән. Исаев төп нөсхәләрен үзәндә калдыра, әмма ике шигырен күчәрәп алырга рөхсәт итә. Ләйсән Ваһапова әтисе язып алган шигырьләргә эчтәлегә һәм формасы ягыннан комплекслы анализ ясый. Аның фикеренчә, бу шигырьләр Дәрдемәнднеке. Дәрдемәнднеке булуы ихтимал бу шигырьләр тирән эчтәлекле, серле, матур аңгырашлы язылганнар.

Беренчесе:

Тугды...

Үрмәләде...

Җилдәй йелде...баг атты.

Сулды!

Вәйла дәрйг...

Җиһандин үтте (1920)

Икенчесе:

Җазибмен...

Җамнар тотдым.

Вакты сәхәр

Милләте җәддия чыктым. (Язылу елы билгеләнмәгән)

Рәмиевләр кая гына килеп утырмасыннар, кайда гына алтын приисклары ачмасыннар, андагы яшәүче халыкның тормышы, яшәвеше, авылының йөзе үзгәрә. Халык гыйлемле, тәрбияле, мул тормышта яши башлый. Эшләре алга киткән саен, авылга ярдәмнәрен дә арттыра баралар. Башкортстанның беренче Президенты М.Рәхимов фикеренчә, «Закир һәм Шакир Рәмиевләр – Ватаныбызның чын патриотлары. Алар төбәкнең икътисадына, рухи һәм социаль тормышына зур өлеш керттеләр. Баймак, Учалы, Зилаир, Хәйбулла, Өбжәлил, Зианчурә районындагы башкорт авылларында меңләгән кеше эш белән тәмин ителгән. Рәмиевләр хастаханәләр, мәктәпләр, мәчетләр төзегәннәр. Башкорт һәм татар балаларын үз исәбенә укытканнар, Россиядә китап чыгару эшен оештыралар» [1;14].

Дәрдемәнд һәм аның абыйсы Шакир Рәмиев – XX гасыр башындагы милләтебезнең пассионар шәхесләре. Мондый шәхесләр исәбенә 2018 елда тууына 100 ел туган Закир Рәмиевнең оныгы – электрон хисаплау машиналары конструкторы, атаклы шахматчы Бәшир Рәмиевне дә кертәбез.

Дәрдемәнд юбилее алдыннан Башкортстанда чыккан бихисап гәзит-журналларда, шул исәптән «Уфа» журналы рус телендә, «Ихлас» журналы татар телендә Дәрдемәнд ижаты һәм тормышына багышланган кызыклы мәкаләләр бастырдылар. Бер мәкаләдә Дәрдемәнд тәхәллүсе хакында фикер алып барыла: «XX гасыр башында Закир Рәмиев үзенә кем икәнлеген Дәрдемәнд атамасы артына яшергән. Тәхәллүс куллану – Борынгы һәм Урта гасыр татар әдәбиятыннан, Шәрык әдәбиятыннан килгән эстетик традициянең бер чагылышы һәм ул тамырлары белән ислам фәлсәфәсенә барып тоташкан тыйнаклык күренеше-сыйфаты белән бәйлә. Шагыйрьнең исеме озак еллар Дәрдемәнд вариантында язылып килде. Галим-әдәбиятчы Нурмөхәммәт Хисамов исә, аргументлар китереп, шагыйрь Дәрдемәнд формасында аталырга тиешлеген белдерде. Бу атама фәндә кабул ителде. Тәхәллүс ике өлештән тора: «дәрд» һәм «мәнд». «Мәнд» – нәрсәгәдер ия мәгънәсен аңлата. Ө менә «дәрд» сүзен озак еллар бие «кайгылы», «хасталы», «сагышлы», «моңсулы» эттәлекләре белән генә аңлатып килделәр. Тик бер мәгънә төсмере читтә кала бирде: «бәхетсез». Бу яктан караганда, Дәрдемәнд тәхәллүсе «бәхетсез кеше»не дә аңлата. Димәк, Дәрдемәнд – гадәти тәхәллүс түгел, бу – әдиһнең гаять тирән эттәлекле шигъри коды. Дәрдемәнд кайчандыр дәүләтчелеген югалткан халкы өчен, аның киләчәге өчен тирән борчулылар кичергән шагыйрь. Бу яктан, шагыйрьнең тәхәллүсе жисемәнә туры килә, әсәрләренең рухын ача» [1;16]. Дәрдемәнд – татар әдәбиятының гына түгел, ә XX гасыр башындагы бөтен төрки дөньясының уникаль күренеше ул. Әлеге көндә дә аның тормышы һәм ижаты тирән серләр белән капланган. Һәм ул елдан-ел заман укучысын үзенә тарта бара. Бөек шагыйрьнең афористик, фәлсәфи әсәрләрен шәрехләү, хәлбуки, бүген аеруча актуаль мәсьәлә булып тора.

Без, нигездә, Дәрдемәнд турында фикер йөртәбез. Ө менә бу шәхесне тәрбияләгән этисе – кыю йөрәкле Мөхәммәтсәдыйк турында (ата кеше балаларына мирас итеп егермеләп прииск калдыра), миһербанлы әнисе Хәнифә, миллипәрвәр абыйсы Шакир хакында аз сөйлибез. 1869-1917 елларда аталы-уллы Рәмиевләр 5 тонна алтын чыгаралар. Бертуган Рәмиевләр алтын приискларының санын ике тапкыр арттыралар. Табылган байлыкның күп өлеше хәйрия эшенә юнәтелә. Әле XIX гасырда ук Закирның бабасы Габделкәрим киләчәк турында төптән уйлаган. Ул малайларына хатын булырдай кызларны да үзе сайлый. Мөхәммәтсәдыйгына, мәсәлән, 1850 елда хәзерге Башкортстанның Явыш авылындагы морзалар нәселеннән килгән Әлмөхәммәт бине Ибраһим Дашковның кызы Хәнифәне димли. Ибраһим Дашков яшь кияүгә фантастик киләчәкле проект-киңәш тәкъдим итә: алтын приискларын оештырырга! XIX гасырның икенче яртысында

хәзерге Башкортстан жирендә Америкадагы кебек алтын кизүе башлана. Ирәндек, Урал таулары битләрендә алтын приискалары ачыла, кыйммәтле металга юлыккан сәүдәгәрләр бик тиз баеп китә. Бу фундаменталь киңәш Рәмиевләр язмышын яңа ясыллыкка куя. Һәм, әйтергә кирәк, татарның рухи үсешенә дә, милләтнең киләчәк язмышына да зур этәргеч ясала.

Шакирга 5 яшь, Закирга 3 яшь булганда, Рәмиевләр гаиләсе Жиргәннән хәзерге Башкортстанның Баймак районы Юлык исемле татар авылына күченә. Бу авыл аша кәрван юллары үтә, монда ямщиклар хезмәтә көйгә салынган, зур базар даими эшли. Садыйк авылда кечкенә сабын заводын ача. Лирон Хәмидуллин язуынча, 1869 елда, Жиргәннән Юлыкка күчеп килүләренә жиде ел тулганда, Мөхәммәтсадыйк Орск өязендә бөлгенлеккә төшкән бер рус кешесеннән алтын приискын сатып ала.

Тырышкан ташка кадак каккан: тәүге приискта ук Рәмиевләр алтын эзенә юлыгалар. Аннары икенче прииск ачалар, аннан өченче... Аларның саны озакламый ике дистәгә барып житә. Яңа приисклар ачар өчен яңа жирләр сатып алалар. Жиргәндә кызыл мал белән генә сатулык иткән Рәмиевләр гаиләсе кинәт баеп китә.

Башкортстанда 2024-2025 еллар арасында Дәрдемәнд юбилеена багышланган «Аһ, туган кавемем газиз!» дип аталган мәдәни фестиваль оештыру каралган. Бу фестиваль кысаларында дистәләгән милли-мәдәни чаралар оештырылачак. 2024 елның 19 ноябрәндә М.Гафури мемориаль йорт-музеенда Дәрдемәнд юбилеена багышланган «Аның шигырьләре гүзәл иде...» дип аталган искә алу чарасы башкорт һәм татар телләрендә узды. «Шура» журналының 1908 елдагы 1 нче санында үзенә атаклы «Кораб» шигыре белән аваз биргән Дәрдемәнд менә инде бер гасырдан артык үзенә карата кызыксынуны туктатмый, татар дөньясында шагыйрь исеме елдан-ел популярлаша бара. Аның тормышта кылган изге гамәлләре, шигырьләренән эчкә аһәңе һәм тышкы яңгырашы яңа заман кешеләрне берчә сокландыра, берчә тирән уйларга мәжбүр итә. Без, Башкортстан кешеләре, туган ягыбыз тарихында якты эз калдырган Дәрдемәнд белән, һичшиксез, ихлас горуруланабыз.

Әдәбият исемлегә

1. Шәрипов М. Аһ, туган каумем газиз... // Ихлас. – 2024. – № 10. – 14–18 б.

© Шарипов М.С., 2024

ХӘЗЕРГЕ МИЛЛИ СӘХНӘ ӘДӘБИЯТЫНЫҢ ҮСЕШ-ҮЗГӘРЭШЕ

Аннотация: *әлеге мәкаләдә хәзерге татар драматургиясенә үсеш үзенчәлекләре карала, аны шартлы рәвештә ике чорга бүлү була: үзгәртеп кору чоры драматургиясе (1985-2000); үзгәртеп корудан соңгы чор драматургиясе (2000-2024). Бу чор сәхнә әдәбиятында үзләрен өч төп юнәлеш – реалистик, романтик, шартлы стильләр ачык күрсәтте. Жанрларның һәм стильләрнең төрлелеге чынбарлыкның яңа материалларын кыю үзләштерүгә, яңа коллизияләрнең чагылышына һәм аларда кызыклы характерлар тудыруга китерде.*

Төрәк сүзлә: *театр, милләт, чор, татар сәхнә әдәбияты, мэдәният, жанр формасы, драма, комедия.*

Татар драматургиясе татарлар тулланып яшәгән жирләрдәге үзгәрешләр белән тыгыз бәйләнештә үсеш кичерә. Һәр чорда татар пьесасының үзенә генә хас тема-проблемалары, жанр һәм жанр формалары төрлелеге, әдәби-эстетик сыйфатлары булды. Үзенчәлекле тормыш сурәте булган сәхнә әдәбияты жәмгыять үсеше, андагы үзгәреш-яңалыклар белән тыгыз бәйләнештә яши. Совет чорының тәүге елларыннан ук әдәби ижатның бу төренә яңа идеологиягә хезмәт кылучы функция көчләп йөкләтелсә дә, дистә еллар буге ул үзенә борынгы чорлардан килгән табигый миссиясен үтәргә омтылды. 1985 елдан соңгы милли драматургия «Хәзерге татар сәхнә әдәбияты» дип аталган яңа дәвергә аяк басты. Хәзерге татар сәхнә әдәбиятын шартлы рәвештә ике чорга бүлүгә мөмкин: үзгәртеп кору чоры драматургиясе (1985-2000); үзгәртеп корудан соңгы чор драматургиясе (2000-2024). Бу бүленештә ижтимагый-сәяси һәм әдәби-эстетик факторлар нигез булып торалар.

Яңа чор татар драматургиясе хәрәкәтендә 1985-2000 еллар аерым урын тотта. Ул вакытта ил системасында, социаль-сәяси үзгәрешләрдә фундаменталь үзгәрешләр күзәтелә: жәмгыять озақ еллар буге хакимлек иткән идеологик стереотиплардан баш тарта, әдәби ижатта яңа эстетик принциплар булдырыла. Татар драматургияларының бу еллардагы ижади омтылышлары XX гасырның икенче яртысындагы әдәби-драматик тенденцияләргә юнәлешенә дәвам итә. «Хрущёв жепшеклеген» дип аталган чордан соң, билгеле булганча, яңа жәмгыять төзүче, үзен дә шәхес буларак белдерүче кеше татар драматургиясенә сурәтлүү предметына әверелә.

Татар драматургиясе классиклары Г.Камал, Г.Коләхмәтов, Ф.Әмирхан, М.Фәйзи, Ф.Бурнаш, К.Тинчурин, Т.Гыйззәт, Н.Исәнбәт, Р.Ишморат һәм башка сүз осталарының бай традицияләрен дәвам итеп, яңа дәвер драматурглары кыю рәвештә актуаль проблемалар күтәрәләр, замандаш типларын билгелиләр, гыйбрәтле характерлар гәүдәләндерәләр. Яңа дәвердә әдәбият майданына аяк баскан Т.Миңнуллин, Х.Вахитов, Ш.Хөсәенов, А.Гыйләжев, Д.Вәлиев, И.Юзеев, Ә.Баянов, Р.Хәмит, Ф.Яруллин, Р.Мингалимов кебек татар язучылары милли драматургия офыгын киңәйттеләр: үз пьесаларында ата-бабалары васыять иткән тормыш рәвешен кыю чагылдырдылар, драматургиянең яңа мөмкинлекләрен һәм ижади чараларын эзләү һәм аларны куллану өстендә актив эшләделәр. Туфан Миңнуллинның 1985 елга кадәр үк популяр булган пьесаларының берсе – «Үзбез сайлаган язмыш» драмасы – ул чордагы мөһим шигарь белән башлана. Мәктәпнең яшь укытучысы педагогик утырышта укыту һәм тәрбия системасындагы тәртипләрне «Ялган!» дип атый. Мондый тәнкыйди ясыллык торгынлык чоры драмаларын характерлаучы бер сыйфат булып тора иде. Бу исә сәхнә әдәбиятына жәмгыйгәтә житешсезлекләр белән риза булмаучы, аны үзәртеп коруга эзер булган яңа типтагы геройны алып килде.

Герой проблемасы – әдәбиятның һәм, аерым алганда, драманың мәңгелек проблемасы. Ләкин XX гасырның икенче яртысында, татар драматургиясендә генә түгел, ә илнең күпмилләтле драматургиясе контекстында да, жәмгыятьтә барган революцион социаль-икътисади үзгәрешләр белән бәйлә заманда, герой мәсәләсе аеруча актуальләште. Һәм бу табигый иде, чөнки драма һәрвакыт жәмгыятьнең эчке хәрәкәтенең барометры, илнең пульс тибеше, аның каршылыкларының көзгесе булган. Сәхнә әдәбиятының тәрбияви миссиясе, аның яңа кешене формалаштыруда роле аеруча жәмгыять алдында рухи-әхлакый проблемалар, кешеләрне хакыйкәтә идеяләре буенча тәрбияләү кирәклегә, кешеләрне дөрөс сүз һәм реаль эш белән тәрбияләү кирәклегә барлыкка килгән вакытта арта.

XX гасыр ахырында вакытны, чынбарлыкны тирән аңлау өчен жәмәгәтчелектә сораулар туа: без кемнәр, ник болай яшибез, безгә ничек үзгәргә? Бу чорның ижтимагый-сәяси вакыйгалары дөрөслекне яклау – вөждан эше, эчке ихтыяж дип уйлаган кешеләрне майданга алып чыга. Торгынлык чорында тамыр жибәргән кимчелекләрне алып ташлау өчен көрәшәргә эзер мондый кешеләр тормышта бар иде. Мондый кешеләр – илнең әхлакый потенциалын саклау эшендә аңлы, намуслы, эшлекле, батыр кешеләр – яңа типтагы каһарманнар иде. Алар яңа, тәраккый кешеләр иде, алар яңа буын өчен кирәк иде.

Драматургия мондый типларны сәхнәдә бөтен тулылыгында гәүдәләндерде. Шунысы мөһим, тормыш һәм вакыт үзе сәхнә әдәбиятын, аның табигате, жанр һәм идея-эстетик асылы аркасында, жәмгыятьне яңарту, кешеләрне рухи кыйммәтләр белән баһу өчен көрәшкән беренче сызыгында булырга мәҗбүр итә. Илдә ижтимагый фикернең кысылган халәте вакытында драматургиянең сизгер булмавын, жәмгыятьтәге чын хәлне аңламавын, безнең әхлакка ят күренешләрне ачып салмавын, үзгәрешләр, үзгәртеп кору өчен көрәшмәвен белдерү гаделсезлек булып иде. Һәрхәлдә, драматургия чын тормышны һәм чын конфликтларны чагылдыруда аеруча активлык күрсәтте.

Драматургия кайвакыт артта калмаган гына түгел, ә мөһим ижтимагый процессларны чагылдыруда алгы рәттә булды [1]. Бөтенроссия әдәби-театраль киндлегендә популяр булган А.Вампиловның «Үрдәккә ау», Г.Бокаревның «Металл эретүчеләр», И.Дворецкийның «Чит як кешесе», А.Гельманнның «Бер жылыш протоколы», А.Абдуллинның «Унөчөнчә рәис», М. Шатровның «Вөҗдан диктатурасы» һәм башка күп кенә пьесалар 1970-1980 елларда тормышны дөрес чагылдыруга омтылу белән аерылып тордылар һәм милли драматургияләргә, милли театрларга үрнәк булдылар. Бу эсәрләрдәге сюжетларда кешенең барлыгын һәм аның аңын деформацияләгән тискәре тенденцияләр, социаль үсешкә зыян китергән күренешләр кискен рәвештә фаш ителде.

Татар сәхнә әдәбияты да торгынлык вакытындагы сынауны лаеклы үтте. XX гасырның икенче яртысындагы күпчелек танылган татар драматурглары әдәбиятка 60 елларда, 70 еллар башында килә. Бу – аларның жанрларны төрлөндерү өлкәсендәге актив иҗат эшчәнлеге чоры. Яңа сәхнә әдәбиятында, нәтиҗәдә, онытыла барган традицион һәм яңа жанрлар һәм жанр формалары урын алды: тарихи трагедия, халык драмасы, көнкүреш драмасы, тарихи-биографик драма, монодрама, интеллектуаль драма, ижтимагый драма, бәхәс-драма, социаль-психологик драма, мелодрама, водевил сатирик комедия, музыкаль комедия, моңсу комедия. Бу дәвердәге сәхнә әдәбиятында өч төп юнәлеш – реалистик, романтик, шартлы стильләр үзләрен ачык сиздерделәр. Жанр һәм стильләрнең төрлөнүе чынбарлыкның яңа материалларын күю үзләштерүгә, яңа коллизияләр чагылдыруга һәм аларда кызыклы характерлар тудыруга китерде.

Ижади шәхес үсеше өчен уңайсыз шартлар хөкөм сөрүгә карамастан, драматург Т. Миңнуллин һәм аның чордашлары драмаларда актуаль, көнүзек темаларны чагылдырып кына калмыйлар, ә еш кына, вакыт үзгәрешен һәм вакыйгаларны алдарак сиземләп, иртәгәсе көндә жәмгыятьне нәрсә көтәчәге турында фараз итәләр, кинәләр белдерәләр.

Алар өчен ижат батырлыгы үрнәге булып өлкән буын вәкилләренән эсәпләре хезмәт итте. Горбачев-Ельцин «жешкекте» чорында, демократия иреге һәм хәбәрдарлык шартларында, тамашачы хөкеменә кайчандыр тыелган пьесаларның кайтуы, аларның киң укучы-тамашачыга янадан тәкъдим ителүе шатлыклы күренеш иде. Н.Исәнбәтнең «Портфельле кияү» комедиясе, А.Гыйләжевнең «Өч аршин жир» драмасы, Г.Исхакый драмалары татар театр репертуарларын шактый баетты, үзләре артыннан яңа чор язучыларын ияртте. Хәзер бу чорга, сынаулар елларында чыныккан әдәби-театраль хәрәкәткә, күз салып, без ышаныч белән әйтә алабыз: узган гасырның 70-80 елларындагы, 80-90 елларындагы татар драматургиясе дә көрәшкән авангардында иде, бу буын жәмгыятьтәге житди үзгәреш процессларын эзерләүдә актив катнашты.

Вахитов-Миңнуллин буыны сәхнә язучыларының иң яхшы традицияләренә таянып, XX гасыр ахырында татар әдәбиятына талантлы драматурглар когортасы килә: З.Хәким, Г.Каюмов, Ф.Бәйрәмова, Д.Салихов, М.Гыйләжев, Р.Сәгъди, Аманулла, Р.Зәйдүлла һәм башкалар. Яшь авторларының ижат кыбласы, сурәтләнү алымнары, герой гәүдәләндерү принциплары ягыннан, үзгә иде. Алар үзләренән игътибарын «позитив характер», «идеаль герой», «реалистик сурәтләнү» кебек төшенчәләргә түгел, ә милли тематикага, заманның хәл ителүен көткән актуаль проблемаларга, гадәти булмаган образларга (халык характеры, сәер кеше, ялгышучы кеше, «кечкенә кеше», эзләнүчән кеше) юнәлттеләр. Бу драматурглар стилиндә модернист алымнарны куллану, архетипларны, мифологеммаларны эсәр тукумасына кертеп жиберү, ике дөнья хәлләрен фантастик алымнар ярдәмендә гәүдәләндерү гадәти хәлгә әйләнде. Тормышның үз формасыннан, барлык детальләренә натуралистик хәлгә житәрлек сурәтләрдән, реалистик алымнардан туйган укучы-тамашачы уйлап чыгарылган ярым хыялый, ярым тормышчан реальлеккә чума иде. Тормыштагы логик аңламга сыймаган хәл-вакыйгалар «абсурд театры» күренешенә барлыкка китеүенә этәргеч ясады. З.Хәкимнең «Кишер басуы», М.Гыйләжевнең «Баскетболчы», Ф.Бәйрәмованың «Вакыйга юләрләр йортында бара», Д. Салиховның «Алла каргаган йорт», Аманулланың «Әлепле артистлары» пьесалары метафорик хәл-вакыйгаларны, символик күренешләренә актив куллану, сюжетның шартлы образларга һәм хәл-ситуацияләргә корылуы белән аерылып торалар. 2022-2023 еллардагы күп кенә татар театрлары репертуарында модернистик алымнарга нигезләнгән Т.Миңнуллинның «Әлдәрмештән Әлмәндәр» моңсу комедиясенен урын алуын феноменаль күренеш дип карарга кирәк. Димәк, тамашачы Әлмәндәр тибындагы тирә-як белән гармониядә яшәгән, шәхес иреге өчен якалалшкан ил агасын, халыкчан

характерны сагынган. Чын ил агалары, аксакаллар белән аралашуга рухи ихтыяжны театрлар дәрәс сизеп алганнар һәм бу әсәрне сәхнәдә тамашачыларга тәкъдим иткәннәр.

Шулай итеп, XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында милли сәхнә әдәбияты үзгәргән чорга аяк баса. Йөз ел элек Аурупа тибындагы милли сәхнә сәнгәтене һәм әдәбиятына орлык салган классикларның тормыш һәм сәнгәт хакыйкәте принципларына нигезләнгән юнәлеш татар драматургларының хәзерге буыны ижатында тарафыннан уңышлы үсеш ала. Иجتимагый тормышның объектив күренешләре, чынбарлыкның тискәре күренешләре аларның әсәрләренә психологик, фәлсәфи катламын, социаль-тәнкыйди юнәлешен, публицистик аһәңен, шулай ук геройларның билгеле типларын билгели.

Кулланылган әдәбият

1. Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: история и проблемы. – Казань: Татар. кн. изд-во; 2012. – 192 с.

© Шарипов М.С., 2024

УДК 81'362

Шарипова Л.М.,
г. Самарканд, Узбекистан

СУЩНОСТЬ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНТЕРЕСА К ИЗУЧЕНИЮ ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕГРИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

***Аннотация:** в статье раскрываются эффективные инновационные и интегративные методы, позволяющие интересно организовать процессы изучения языка студентами, способы развития интереса учащихся к обучению посредством игр, игровые методы изучения иностранного языка и их роль в формировании социального и личностного компетенции, коммуникативные навыки, навыки работы в команде и многое другое.*

***Ключевые слова:** инновационные и интегративные методы, игровые методы изучения иностранного языка, социальные и личностные компетенции.*

Сегодня очень необходимы опытные молодые кадры, умеющие владеть собой во всех сферах, которые принесут пользу развитию

общества. Высшие учебные заведения должны готовить творческих творцов, молодежь и новаторов, которые будут способствовать изменению текущей жизни общества. Для этого высшие учебные заведения должны всегда им помогать, уважая личность специалиста.

Внедрение педагогических инноваций в учебный процесс системы иноязычного образования является актуальной потребностью современности. Проблема интеграции образования и обучения в высшей школе важна и актуальна как для теории, так и для практики, и определено, что в последнее время принято несколько подходов: урок проводится двумя специалистами-предметниками или путем объединения двух предметов в один урок. оно ведет от одного специалиста к организации интегрированных курсов, к радикальному изменению содержания иноязычного образования. Стало понятно, что и вузы, и дидактика, и методология пока к этому не готовы. В настоящее время проблемой создания интегрированной информации, составляющей основу этих вопросов, является знание иностранного языка.

Когда речь идет об эффективном использовании интегрированных уроков в образовательном процессе, следует выделить интегрированные уроки, проводимые опытными специалистами, их различные методы и рекомендации. Интегрированные уроки должны быть направлены на определение значимости содержания и создание возможностей для формирования учащихся как личности и развития их интеллектуальных способностей.

На основе анализа современного подхода к качеству образования, то есть научных исследований мировых ученых, посвященных этому вопросу, в процессе регулярного изучения бесподобных ориентиров, показанных нашими великими учеными-педагогами, в В процессе регулярного изучения несравненных методических указаний наших великих ученых-педагогов в вузах наблюдается прогресс, особенно в системе иностранного языка. Важно выявить эффективность использования педагогических технологий, инноваций и интегрированных уроков.

Уроки, основанные на сотрудничестве в учебном процессе, призваны повысить активность учащихся, уметь управлять учащимися, прислушиваться к их мнению, понимать, уважать, учитывать интересы других, учить их, влиять, владеть и заключаются в обучении. воспринимать и чувствовать «Я» других, выражать мысли самоконтроля ясно, сжато и внимательно.

Известно, что современная молодежь стремится в совершенстве выучить не один иностранный язык, а несколько иностранных языков. Отмечается, что преподаватели, в свою очередь, должны организовать

учебный процесс в соответствии с требованиями учащихся. Разнообразие технических средств и их интеграция в процесс изучения иностранного языка, с одной стороны, создает большие возможности в учебном процессе, но, с другой стороны, требует от преподавателя сильной подготовки. Причина этого в том, что сегодняшняя молодежь имеет возможность эффективно использовать многие технологии. Им включение компьютерных технологий в процесс изучения языка воспринимается как нечто само собой разумеющееся. Поэтому учителю целесообразно оправдывать ожидания своих учеников. Умение использовать средства мультимедиа на отличном уровне создает условия для эффективного достижения поставленной образовательной цели в короткие сроки. Кроме того, правильное использование электронных ресурсов служит расширению горизонта познаний в науке. Исходя из этого, можно сказать, что интеграция современных мультимедийных средств в занятия по иностранному языку дает импульс росту образовательной динамики и возрастанию энтузиазма учащихся к изучению языка.

На наш взгляд, гармоничное использование динамичности, интеграции и мультимедийных средств с учетом индивидуальных особенностей обучения изучающего язык является одним из основных требований современных занятий иностранным языком.

Разъясняя тему описания и важности интереса в процессе изучения иностранного языка, сначала коснемся факторов, влияющих на изучение языка. Факторы, влияющие на изучение языка, уместно разделить на положительные и отрицательные. Факторы, оказывающие положительный эффект, являются основными ключевыми элементами процесса обучения и вызывают максимизацию роста процесса обучения.

Факторы, влияющие на изучение языка, делятся на внутренние и внешние. К внутренним факторам, по мнению Х. Хунеке и В. Стейнига, относятся:

1. Возраст изучающего язык;
2. Отношение к этому языку в стране, где язык изучается, влияние родного языка;
3. Мотивация и интерес и возможность выучить язык;
4. Стили обучения, типы учащихся и стратегии обучения.

На основании представленной выше информации можно сказать, что использование инновационных и интегративных методов обучения в повышении интереса к немецкому языку представляет собой взаимную интеграцию важных факторов, влияющих на обучение.

Прежде чем остановиться на значении интереса к процессу обучения, его педагогических и психологических особенностях, хотелось бы кратко коснуться упомянутых выше факторов.

Первым фактором является возраст изучающего язык, который оказывает сильное влияние на процесс изучения языка. По мнению Х. Хунеке и В. Стейнига, дети до 15 лет имеют возможность выучить язык этой страны без акцента, когда переезжают в другую страну. Изучающие язык старше 15 лет сталкиваются с большими трудностями в процессе обучения. Продолжительность изучения языка также увеличивается с возрастом.

Вторым фактором является внимание, уделяемое этому иностранному языку в стране, где язык изучается, его место в жизни общества и влияние родного языка. Сегодня в Узбекистане растет интерес к изучению немецкого языка. Одной из основных причин этого являются прочные трудовые отношения, установленные Министерством иностранных дел нашей Республики, организациями по поддержке миграции и занятости с Германией. Многие молодые люди нашей страны изучают немецкий язык, чтобы продолжить учебу и работу в Германии. Интерес медицинских работников к изучению немецкого языка растет. Все мы знаем, что в медицинских техникумах открылись курсы немецкого языка.

Инновационные и интегративные методы эффективны для интересной организации процессов изучения языка для студентов. Во многих случаях поначалу студенты не интересуются процессом обучения и подходят к нему равнодушно. Разумно сказать, что одной из главных причин этого является то, что некоторые преподаватели иностранного языка до сих пор используют старые, традиционные методы обучения. Несмотря на различные инновационные и интегративные подходы в мировой методике преподавания иностранных языков, которые расширяются с каждым днем, не секрет, что в наших учебных заведениях кое-где не заметны изменения.

Список литературы

1. Huneke H., Steinig W. Deutsch als Fremdsprache. Eine Einführung. 6., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag. – 2013. S. 14.
2. Happ R. et al. The importance of controlling for language skills when assessing the correlation between young adults' knowledge and understanding of personal finance and migration background //Empirische Pädagogik. – 2018. – Т. 32. – №. 3/4. – С. 329-348.

3. Huneke H., Steinig W. Deutsch als Fremdsprache. Eine Einführung. 6., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag. – 2013. S. 12.

© Шарипова Л.М., 2024

УДК 811.512.145

Шафикова Э.М., Гайнуллина Г.У.,
Уфа ш., Россия

ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ДИСТАНЦИОН РЕСУРСЛАРНЫҢ МЕТОДИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация:** мәкаләдә татар телен өйрәнгәндә кулланырга мөмкин булган электрон ресурслар анализлана, билгеле онлайн-мәктәпләргә һәм порталларга күзәтү бирелә. Хезмәттә шулай ук дистанцион эштә кулланырга мөмкин булган күнегүләргә мисаллар китерелгән.*

***Терәк сүзләр:** татар теле, туган телне өйрәнү методикасы, электрон ресурслар, Интернет.*

Бүгенге көндә, кызганычка каршы, үз илендә яшәп тә, үз ана телендә сөйләшә алмаган милләттәшләребезне еш очратырга туры килә. Халкыбызның гасырлар буге яшәп килгән, буыннан-буынга тапшырылган тормыш тәҗрибәсен, гореф-гадәтләрен, эхлак кануннарын, йола-бәйрәмнәрен, әдәбият һәм сәнгать әсәрләрен – кыскасы, рухи байлыгыбызны һәркем дә белергә тиеш.

Телне өйрәнү өчен бүгенге көндә мөмкинчелекләр бик зур. Мәсәлән, интернет ярдәмендә хәзер Жир шарының кайсы төбәгендә яшәвенә карамастан, һәр кеше дә тиешле белем алырга һәм күп телләр өйрәнә ала.

Бүген мәгариф өлкәсендә зур үзгәрешләр бара, алар педагогик процессның барлык якларын диярлек үз эченә ала. Укучыларның шәхси кызыксынуы, мөстәкыйль эшчәнлеге – белем биру процессының хәлиткеч факторы. Укытучыларга шәхеснең кайсы якларына тел белеме йогынты ясый алачагын, уку процессында заманча технологияләргә куллану, планлаштырылган нәтиҗәләргә белү зарур. Телне укытуда кулланыла торган заманча технологияләргә өйрәнү һәм дәрәҗә куллану – белем биру процессында төп момент булып тора. Укыту эшен яңарту, яңа педагогик технологияләр, яңа укыту алымнары жәлеп ителгән, дөньякүләм

дистантка күчеп барган чорда, телне өйрәтү методикасын төптән өйрәнү ихтыяжы зур дип исәплибез.

Педагогика фәнендә уку-тәрбия процессы сыйфатын үстерергә булышлык итүче технологияләр шактый. Аларны дәрәсләрдә куллануның өстенлеге бәхәссез. Барыннан да элек, әлеге технологияләр шәхескә юнәлтелгән, ныклы һәм вариатив булулары белән аерылып тора.

Педагогик технологияләр нигезендә белем бирү процессындагы психологик-педагогик жайланмалар нигезендә системалы кулланыла торган уку-уқыту нәтижеләрен кабул ителгән нормасына ирешү өчен махсус форма, методлар, алымнар, кануннар һәм тәрбия чаралары жыелмасы күздә тотыла.

Бу технологияләр арасыннан бүгенге көндә уку процессын оештыру һәм аның белән идарә итүнең нәтижеләлегенә нигезлэнгән педагогик технологияләр (компьютер технологияләре, үстерешле укуту технологиясе, проектлар методы, концентрик белем бирү технологиясе) һәм укучылар эшчәнлеген активлаштыру һәм интенсивлаштыруга юнәлтелгән педагогик технологияләр (уен технологиясе, проблемалы укуту технологиясе, кейс технологиясе) уңышлы кулланыла дигән нәтижәгә килдек.

Кешенең үз туган телен яхшы белүе аның үз иленә, теленә, халкына, ата-анасына, әби-бабасына мөхәббәте, хөрмәте турында сөйли. Шулай булганда гына ул башка телләргә дә тиешле югарылыкта бәяли һәм хөрмәтти ала. Халык үз туган телен никадәр күтәрсә, үстерсә, башка халыклар арасында шулкадәр зуррак абруй казана.

Курсларны да карап киттек Алар: «Ана теле» онлайн мәктәбе, «Әйдә! Online» проекты, «Tatarile.org» порталы, «Tatarschool» порталы, «Татарханә» порталы, Google Classroom ресурсы, Crosswordlabs.com онлайн программасы.

«Ана теле» онлайн курсы татар телен өйрәнү өчен беренче татар телле онлайн мәктәп санала. «Әйдә! Онлайн» проекты шулай ук телне өйрәнүгә һәм камилләштерүгә булышлык итә. Бу проект аша телне өйрәнү кызыклы һәм жиңел. Бүгенге көндә күп укытучылар бу проекттан файдалана, материалларны шуннан ала.

«Tatarile.org», «Tatarschool» һәм «Татарханә» порталлары күбрәк татар телен өйрәнүче мәктәп укучылары өчен ярдәм итү чарасы булып торалар. Моннан тыш, татар телен өйрәнү процессында Google Classroom ресурсы, Crosswordlabs.com кушымталарын да куллану файдалы. Әлеге чараларның барысы да үзенчә кызыклы, уңайлы.

Мәгариф сыйфатын үстерү максатын алга куеп эшлэнгән «Бала» мультимедиялы интерактив китапханә дә тулысы белән татар теле һәм әдәбиятын өйрәнүгә юнәлтелгән. Әлеге китапханә балаларны тел, татар

әдәбияты дөньясына алып керүдә ярдәмлек, шулай ук татар телендә эшлэнгән мультфильмнар иленә юл күрсәткеч булып тора. Шулай итеп, бүгенге көн балалары татар мультфильмнарын карау, туган телдә сөйләшүче мультк геройлары тәэсирендә үсү бәхетенә ия.

«Бала» китапханәсе — татар телен читтән торып өйрәнү өчен дә нәтижәле чыганак.

Татар теленә өйрәтүче әлеге интернет-проектны кулланып эшләү мөктәпкәчә яшьтәге балалар арасында гына түгел, башлангыч һәм урта сыйныф укучылары арасында да югары бәягә лаек булган.

Г.Тукайның «Бала белән Күбәлек» шигыренә төшерелгән мультфильмнан башлап, бүгенге көндә саны 30 га житкән фильмнарда мультипликаторлар геройларын татар, урыс һәм инглиз телләрендә сөйләштерә. Шулай итеп, әлеге проект Татарстанда гына түгел, Россия төбәкләрендә дә, хәтта чит илләрдә дә танылу мөмкинлегенә ия.

Бүгенге көндә татар теле һәм әдәбияты укытучыларына Интернетта күп кенә кулланмалар да табарга була. Белем.ру сайтында татар теле һәм әдәбияты укытучыларының сайтлары тупланган. Бу сайтлардан да бик күп кызыклы материаллар табарга була. Файдалы сайтлар дип түбәндәгеләрне атарга була:

- «Википедия» ирекле энциклопедиясенә татарча бүлеге;
- «Викикитап» – ачык эчтәлектәге китаплар жыйнагы;
- «Викисүзлек»;
- «Сүзләр әйтелешә (татар өлешә)»;
- «Беренче онлайн татар- рус-татар сүзлегә»;
- «Татар теле, татарча сүзлекләр, ресурслар»;
- «Татар телен өйрәнү»;

«Тазбаш» сайты да балалар өчен эшлэнгән. Бу сайттагы аудиокитапларны укучылар үзләре дә укыйлар, дәресләрдә дә кулланырга була.

Гомумән, татар теле дәресләрендә электрон ресурслар куллануның өстенлегә бәхәссез. Бу дистанцион ресурслар күрсәтмәләлекне, контрольне тәмин итеп һәм күп мәгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтәргә ярдәм итә, этәргеч ясый.

Бүгенге көндә татар теле укытуның төрле яңа юллары эзләнелә. Без алда карап киткән альтернатив методикалар бу юнәлештә яңалык булып тора.

Дәресләрдә геймификация-укыту процессында уен методикаларын һәм элементларын куллану методларын кулланырга мөмкин. Мәсәлән:

1. «**Парын тап**» уены. Бер укучы парлы сүзнә беренче өлешен әйтә, икенчесе аны тәмамлай. Мәсәлән, жырлы – (биюле), эсселе – (суыклы), иске –(москы), иксез – (чиксез).

2. «**ң хәрефе кәргән сүзләр**». Укытучы сүзнең мәгънәсен аңлата, укчылар аны ң хәрефе кәргән исем белән белдерәләр.

1. Язгы, жәйге, көзге явым-төшем. (Яңгыр).

2. Язын, жәен тырышып эшләсән, көзен аны мул итеп алырсың. (Уңыш).

3. Кояш чыккан вакыт. (Таң).

«**Бу нинди сүз**». Сүзнең беренче һәм соңгы хәрефләре билгеле. Алар арасында язылырга тиешле хәрефләр санынча сызыклар куела. Укучылар схемага туры килгән сүзләргә уйлап әйтәләр. Мәсәлән, т-----ь. (табигать, тәнкыйть).

«**Таркалган сүз**». Хәрефләргә тиешле тәртиптә урнаштырып сүзләргә «жыярга».

Тәмхәр – рәхмәт, кәңле – жәнлек, азобу – бозау, ңрыяг – яңгыр, һ.б.

Татар телен өйрәнүдә электрон ресурсларны файдалануның методик аспектына кагылышлы түбәндәге йомгаларны күрсәтәргә мөмкин. Цифрлы технологияләрнең бик тиз үсеше һәм аларны белем бирү процессына кергү шартларында, укытучының традицион методларының инде заманча укучы ихтияжларын тулысынча канәгатьләндерә алмаячагы ачык күренә. Интерактив үзәкчеләр, электрон сүзлекләр һәм сөйләм ияләре кебек электрон ресурслар телне өйрәнү өчен яңа оҗақлар ача, аны һәркем файдалана алырлык һәм кызыктырарак итә.

Гамәлдәге электрон ресурсларга анализ күрсәткәнчә, бүгенге көндә татар телен өйрәнү өчен файдаланылырга мөмкин булган бик күп платформалар һәм кушымталар бар. Әмма, һәркем файдалана алырлык материалларның төрлеләнгән карамастан, аларның барысы да хәзерге заман таләпләренә белем бирүнең сыйфатына һәм нәтижеләнгән туры килмәвен билгеләп үтәргә кирәк. Электрон ресурсларның информатив гына түгел, интерактив булуы мөһим, бу укучыларга, пассив тыңлаучылар булмаса, уку процессында актив катнашырга мөмкинлек бирә. Бу сәламәтлек мөмкинлекләре чикләнгән балалар өчен аеруча актуаль, алар өчен жайлаштырылган электрон материаллардан файдалану уңышлы укуга этәргеч булырга мөмкин.

Цифрлы инструментлар кулланып укытуга методик якин килү шулай ук аерым игътибар таләп итә. Тикшеренү барышында электрон ресурсларны куллануның укытучының гомуми методик системасына интеграцияләнгәнчә тиешлеге ачыкланды. Бу педагоглар электрон материалларны куллануырга гына түгел, әлегә ресурсларны уку процессына нәтижелә кертергә ярдәм итәчәк тиешле методик тәкъдимнәр дә эшләргә тиеш дигәнне аңлата. Укытучыларның яңа технологияләр

белән эшләүгә эзерләнүе һәм үз дәрәсләрен, электрон ресурслар бирә торган мөмкинлекләре исәпкә алып, жайлаштыра алуы мөһим.

Татар телен өйрәнүдә электрон ресурслардан файдалану укучылар һәм педагоглар өчен яңа мөмкинлекләр ача. Әмма максималъ нәтижәлелеккә ирешү өчен методик, психологик һәм техник аспектларны исәпкә алырга, шулай ук гамәлдәге ресурсларны яхшырту һәм яналарын эшләү өстендә актив эшләргә кирәк. Белем бирү процессында катнашучыларның барысы да бу процесска жәлеп ителүе һәм электрон ресурслардан файдалануны яхшырту буенча үз тәкъдимнәрен кертә алуы мөһим. Бары тик шулай гына татар телен уңышлы өйрәнүгә ярдәм итүче чыннан да нәтижәле һәм заманча белем бирү тирәлеге булдырырга мөмкин.

Әдәбият

1. <https://anatele.ef.com/partner/anat/default.aspx>
2. <https://vk.com/eydetat>
3. <http://www.tatarile.org/>
4. <https://tatarschool.ru/>
5. <https://classroom.google.com/>
6. <https://abishevaalena.ru/>

© Шафикова Э.М., Гайнуллина Г.У., 2024

УДК 070.1

Юсупов Н.О.,

г. Самарканд, Узбекистан

ПЕРЕВОДЫ «ИЛИАДЫ» ГОМЕРА НА ЯЗЫКИ МИРА

***Аннотация:** в этой статье рассказывается об исторических и современных отношениях между народами Узбекистана и Греции, начиная от милодической эры до наших дней, а также о переводе Гомеровской Илиады на узбекский язык и на мировые языки.*

***Ключевые слова:** Процесс глобализации, Александр Македонский, Крепость Эсхата – Маленький Ходжанд, басни Эзопа, малые жанры.*

Зрелые и уникальные произведения искусства, относящиеся к устному народному творчеству, фольклору, литературе, культуре греческого народа и, подобно гомеровскому эпосу «Илиада», стали настоящими ценными наследиями не только одного народа, но и всего человечества. Перевод таких произведений на узбекский язык и его изучение имеет особое значение в воспитании подрастающего поколения

как интеллектуальных людей в сегодняшнем периоде глобализации. В этом отношении чрезвычайно важна роль художественной литературы, особенно изучения литературных памятников прошлого.

Сами исторические связи между Грецией и Узбекистаном – уже большая тема. Потому что в прошлом, из-за военных походов Александра Македонского, народы Средней Азии имели прямые отношения с народами Греции, и в результате взаимодействия в культуре и жизни двух народов произошло много изменений. В исторических источниках есть много фактов о таких ситуациях.

Например, на месте старого маленького Ходжанда войны Александра Македонского построили крепость Александрия Эсхата. Конечно, в те времена такие перемены определенным образом сказывались на жизни народов страны.

Жанр притчи занимает особое место в сохранившейся литературе народов Средней Азии. Этот литературный жанр невелик по размеру, легко осваивается, новые сюжеты, а также очень удобен для новых выводов. Но, честно говоря, этот жанр впервые существовал в греческой литературе. Новшеством также является то, что литературный жанр, требующий столь острых и осмысленных выводов, соответствует менталитету народов Средней Азии и появился в их литературе.

Известны и популярны произведения древнегреческого легендарного поэта Эзопа. Сохранилось 426 небольших прозаических текстов от имени Эзопа. Передачу таких небольших и удивительных историй с языка на язык следует рассматривать как ситуацию, которая может быть интересна и другим народам. Передачу таких небольших и удивительных историй с языка на язык следует рассматривать как ситуацию, которая может быть интересна и другим народам.

Также легко дать новые имена и появления таким маленьким историям, которые приводят к некоторым упрекам и заключениям, в образе жизни и обычаях других народов. В этом смысле нет сомнений в том, что образец культуры, возникающий в устном искусстве одной нации, становится культурным достоянием другой нации.

Однако следует отметить, что басни Эзопа не переходили от одного народа к другому в их первоначальном виде. Басни Эзопа также были переработаны в древние времена рядом поэтов, таких как Федр на латыни, Бабри на греческом и Авиана снова на латыни. Благодаря русским переводам Ф. Тохлиевой ряд басен Эзопа дошел до узбекских читателей.

Кроме того, относительно небольшой сборник басен Эзопа был переведен с русского на узбекский Кадыром Мирмухаммедовым и опубликован в журнале «Жахон адабиёти» (Выпуск № 4, 2007 г.). Это

был новый подарок узбекским читателям. Это сообщение стало яркой страницей в межлитературных отношениях.

Если необходимо остановиться на отношениях между Узбекистаном и Грецией в XX веке, необходимо вспомнить следующие события общественной и исторической жизни. В 1946-1949 годах в Греции разразилась гражданская война. В результате, по официальным данным, в Узбекистан было доставлено более 12 тысяч политэмигрантов и беженцев, в том числе много женщин и детей. Позже, до 1957 года, произошло воссоединение распавшихся греческих семей. В Узбекистан приехало более 3000 греков, а их число превысило 15000 человек.

Более того, во время сталинских репрессий 1944 года греки были изгнаны из Крыма и из всего побережья Черного моря. Их депортировали в Узбекистан. Они были распространены по всему Узбекистану. Большинство из них располагалось в Ферганской долине, Чирчикской, Ташкентской, Самаркандской, Джизакской и Сырдарьинской областях. К 1975 году их число превысило 35 тысяч. С 1967 года часть греков стала возвращаться на родину.

С 1971 по 1991 год было репатрировано более 18 900 греческих граждан. В эти годы греки принимали активное участие в социально-экономической жизни Узбекистана. В частности, они приняли участие в реконструкции после ташкентского землетрясения. Говорят, что за этот короткий промежуток времени из греков, проживающих в Узбекистане, вышло более 100 кандидатов наук и 7 докторов наук.

Если обратиться к истории, то полный текст «Илиады» Гомера, написанный на древнегреческом языке, датируемый 10 веком, хранится в библиотеке Святого Марка в Венеции. Эта рукопись называется Venetus A. [1; 57].

Этот кодекс содержит рукописи X века. Многие считают Venetus A лучшим текстом «Илиады».

Он также известен как схолия. По-узбекски «схолия» можно понимать как «границы». Потому что он содержит стихи, глоссы и другие выводы о греческом эпическом цикле, который является первым источником большого количества информации вместе с комментариями. Фактически, в выше-упомянутых рукописях некоторые слова когда-то написанные сверху или внизу рядом со старыми каллиграфиями, называется схолиями и глоссами.

Эта рукопись содержит фрагменты эссе, написанных четырьмя древними грамматиками, включая Дидим, Аристонику, Иродиану и Никанор. Есть также объяснения значений слов, а также другие пояснения к текстам. Первое издание этой рукописи было сделано в 1488 году Дмитрием Холкондиллом во Флоренции.

Кроме того, освещенная копия «Илиады», украшенная красочными рисованными иллюстрациями, хранится в Амброзианской библиотеке в Милане, Италия. Эта копия датируется концом V - началом VI веков, находится в Византии и известна как Амброзианская. [2.74] «Илиада».

Гомер – фигура легендарная. Биография самого поэта крайне противоречива. Имя в переводе с древнегреческого означает «слепой». Рапсоды гомеровской мелодии были более распространены в прошлом. Один из них, настоящий Гомер, известен на весь древний мир. За почетное звание родины Гомера борются десятки городов.

«Илиада» Гомера состоит из 24 песен. Это бессмертный памятник античности, как по событиям, периоду, поэтическому весу, масштабу стиля и содержания, так и по миру образов. С глубокой внутренней логикой он связан цепочкой сюжетов в своей последовательности. Эпос создал человек огромного гения и сильного умственного потенциала. Гомер был реальным человеком, а никто не может спорить с достаточными доказательствами чтобы утвердить обратного.

Оба всемирно известных эпоса Гомера переведены на многие языки мира. Действительно, можно с уверенностью сказать, что такие великие эпические поэмы, как «Илиада» и «Одиссея», являются духовными сокровищами всего человечества.

Один из наиболее удачного перевода «Илиады» с греческого языка на русский язык является перевод – Н. Гнедича, который получил широкую известность. Кадыр Мирмухамедов успешно перевёл эпос «Илиады» с русского языка на узбекский язык. При переводе он использовал вариант Н. Гнедича [3; 63]. Эпос был опубликован на узбекском языке.

«Кадыр Мирмухамедов, – говорит Аскад Мухтор, один из ведущих переводчиков некоторых греческих пьес на узбекский язык, – работал над поэмой почти десять лет. Опыт таких мастеров, как Ойбек и Миртемир, которые первыми перевели этот эпос, были полезным уроком. Полный перевод и издание великого энциклопедического эпоса, объемом около шестнадцати тысяч строк – было радостное событие в культурной [4; 93] жизни Узбекистана».

«Илиада» Гомера переведена на многие языки. Поэма была переведена сначала на немецкий, а затем на английский. Каждый процесс перевода уникален. Конечно, история любого народа и любой литературы - очень сложный процесс. За этим процессом стоят все изменения и судьбы этого народа.

«Илиада» Гомера начали переводить на другие языки очень рано, в 16 веке. На сегодняшний день появились десятки переводов эпоса, и стоит помнить, что появились даже прозаические переводы эпоса. Позже,

когда отношения между народами Запада и Востока поднялись на качественно новый уровень, перевод стал все более востребованным для языков многих народов мира. Таким образом, такая потребность была широко распространена, в основном, в последние периоды XX века. В этот период процессы глобализации в мире также шли намного быстрее.

Например, «Илиада» Гомера была переведена на корейский язык (доктор Ким Вон Сиг) доктором Ким Вон Сиг и опубликована в виде книги в 2007 году [5; 88]. Говорят, что перевод этого великого эпоса – самый удачный перевод на корейский язык.

Знаменитая «Илиада» была также переведена на испанский язык и опубликована в 2004 году. Этот перевод (Эмилио Креспо Гуэмес) был сделан Эмилио Греспо Гуэмесом. Другой испанский перевод [6; 3] Илиады (Луис Сегала Эстальеля) был сделан Лусом Сегала Эсталеа, который был издан в виде книги в 2020 году. Примечательно, что эпос Гомера «Илиада» неоднократно переводился на китайский язык несколькими авторами. Одним из переводов на китайский язык была книга, опубликованная в 1991 году Ба Жуй Кэ Джу и Дэн Тин И. Перевод «Илиады» в 1994 году сделали Гу Си Ла, Гу Ма Луо и Нянь Шэн Ван Хуа. Этот перевод был сделан до перевода Ван Хуаньшэна. Третий перевод Илиады Гомера на китайский язык [7; 39] Ван Хуаньшэном (荷马史诗《伊利亚特》) был опубликован в 2016 году. Следует отметить, что «Илиада» Гомера издавалась несколько раз на китайском языке, иногда в твердой обложке, а также в больших объемах.

Следует отметить, что Гомер и гомеризм зародились в Японии намного раньше [8; 93]. Этот эпос переводился несколько раз на протяжении трех поколений японцев. Этими переводчиками были: Тацусабуру Учимура, Нонохито Сайто и Бансуи Цучии (или Дои), Тацусабуру Учимура, Нонохито Сайто и Бансуи Цучии (или Дои). Канзо Учимура, брат Тацусабуру Учимуры, является известным протестантским евангелистом в Японии и первым переводчиком «Илиады». Он опубликовал первые I и IV песни этого эпического эпоса в 1904 году («Песнь о Трои») под названием «Троянская песня». Полный перевод Илиады был сделан Бансуи и опубликован в 1940 году. Он также опубликовал перевод Одиссеи в 1943 году.

Список литературы

1. Due.C.(2009), Recapturing a Homeric Legacy:Images and insights from the Venetus A Manuscript of the Iliad, (Cambridge, MA), ISBN 9780674032026

2. A Calderini, A.M. Ceriani, A.Mai.Ilias Ambrosiana. Bern–Olten 1953.

3. Ҳомер “Илиада” русчадан Қодир Мирмухамедов таржимаси, Тошкент, 1988.

4. <https://www.amazon.com/Iliad-Korean-omer/dp/8974833123>

5. <https://www.amazon.com/Iliad-Spanish-Iliad荷马史诗《伊利亚特》>

© Юсупов Н.О., 2024

УДК 811.512.145

Юсупова Л.Р.,

г. Уфа, Россия

Научный руководитель – к.ф.н., доцент И.Ф. Зарипова

ОБРАЗОВАНИЕ СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ ПУТЕМ КОНВЕРСИИ

***Аннотация:** в данной статье рассматривается сущность конверсии как способа словообразования, в частности, её виды – постпозиционализация, партикуляция и конъюнкционализация, а также особенности перехода различных частей речи в данные группы и их употребление в литературной речи.*

***Ключевые слова:** лингвистика, способ словообразования, конверсия, служебные части речи, постпозиционализация, партикуляция, конъюнкционализация.*

В современной лингвистике словообразование играет важную роль в расширении лексического запаса и выражении новых смыслов. Среди разнообразных способов словообразования в различных языках особое внимание уделяется конверсии. Данный способ отличается тем, что позволяет образовывать новую (производную) лексему, при этом форма исходной лексики полностью сохраняется.

Проблемам словообразования в тюркологии посвящены научные труды М.Х. Ахтямова, Ф.А. Ганиева, Т.М. Гарипова, Н.К. Дмитриева, Р.З. Заббаровой, М.В. Зайнуллина, А.И. Искакова, К.Г. Ишбаева, Э.Ф. Ишбердина, Н.Х. Ишбулатова, Дж.Г. Киекбаева, Ш.А. Рамазанова, Э.А. Сайдашевой, Д.Г. Тумашевой, З.Г. Ураксина, В.Н. Хангильдина, А.А. Юлдашева и др. представителей языкознания [5].

Первичным значением термина «конверсия» является результат или процесс действия, который заключается в семантической структуре глагола «конвертировать» – «производить перерасчёт, изменять,

превращая в новый вид, в новое качество» [4]. В Лингвистическом энциклопедическом словаре под редакцией В.Н. Ярцевой конверсия трактуется как «способ словообразования без использования специальных словообразовательных аффиксов; разновидность транспозиции, при которой переход слова из одной части речи в другую происходит так, что назывная форма слова одной части речи (или его основа) используется без всякого материального изменения в качестве представителя другой части речи» [3]. Образованная путем конверсии новая лексема приобретает другие морфологические и синтаксические особенности, характерные части речи, в разряд которой она перешла. Полный анализ конверсионного способа словообразования среди языковедов дает доктор филологических наук М.Х. Ахтямов: «Лексико-грамматический способ словообразования (или конверсия) – способ словообразования, при котором путем перехода одной группы слов в другую образуются новые слова или словоформы» [1; 22]. Например, сообщать что-либо, ставить в известность кого-либо о чём-либо: *Жылышыны ябык дип белдерәм.* (Т.Гыйззэт) → ср.: сообщение, извещение о чем-либо: *Узган-барганнарның кайберләре, багана янына туктап, белдерүне укыйлар да елмаялар.* (А.Шамов). Как видим на примерах, в результате перехода из разряда глагола в имя существительное слово «белдерү» (объявлять → объявление) теряет значение процессуальности и начинает обозначает предмет, приобретая падежную категорию, а также категории принадлежности и числа. Ранее нами было отмечено, что конверсия является продуктивным способом образования, при помощи которого слова разных частей речи переходят в разряд имен прилагательных, существительных, наречий и послелогов [2].

В данной статье мы рассмотрим случаи перехода слов в разряд служебных частей речи, в частности, явления постпозиционализации (переход частей речи в послелого), партикуляции (переход в частицы) и конъюнкционализации (переход в союзы).

Переход частей речи в разряд послелогов в лингвистике называют постпозиционализацией. В разряд послелогов в большинстве случаев переходят такие самостоятельные части речи, как имена существительные, прилагательные и наречия. Иногда можно наблюдать переход путем конверсии в группу послелогов и некоторых форм глаголов.

При постпозиционализации имён существительных встречаются слова со значением пространства и времени, которые образуются при помощи аффиксов направительного (*буена*), исходного (*буеннан*) и местно-временного (*буенда*) падежей. Рассмотрим особенности перехода

имен существительных в разряд послелогов и употребления в литературной речи в следующих значениях:

- пространство между чем-либо: – *Ике арага минем чаршауны корып куй эле, – диде Жәмилә.* (М.Гафури) → ср.: в значении предлогов «к, в»: *Нәрсә киеп барасың инде менә хәзер эҗыелышка, кеше арасына?* (Р.Хисмәтуллин);

- задняя часть, задняя сторона чего-либо: *Ул артына борылып карамый, ләкин буразнаның туры булуына шикләнми.* (Г.Әпсәләмов) → ср.: на некотором расстоянии за кем-, чем-либо, сзади: *Елады ул олыларча укसेп, Үзе ойган бура артында.* (С.Хәким);

- состояние налаженности, организованности: *Аның коенә туктап-туктап барды, ул утырып ял иткәндә көтеп алды.* (Г.Гобәй) → ср.: в виде, в состоянии: *Күңелен никадәр беркетеп торырга теләсә дә, ахрысы түзә алмады, намазын укый торган көйгә, учак ягына борынын сузып иснәштерә башлады.* (Г.Бәширов);

- верхняя часть: *Малайлар, аның калкып чыгуын көтеп, су өстенә карап тора башладылар.* (И.Гази) → ср.: в значении предлогов «над, поверх»: *Яшел чирәм өстеннән йөггерү.*

При переходе в разряд послелогов при помощи присоединения окончаний косвенных падежей имена существительные теряют значение предметности, абстрагируются и, как и послелоги, обозначают те или иные грамматические отношения в предложении.

В разряд послелогов переходят и имена прилагательные:

- находящийся неподалеку: *Мондый якын эҗирдән икенче бер фатир табасыңмы эле, юкмы.* (Р.Рахман) → ср.: вроде, наподобие: *Гайникамал апа ифрат та әрнүле, елауга якын көй-моң белән мөнәҗәт әйтте.* (М.Хәсәнов);

- отличающийся от этого, иной: *Татар халкының да, башка халыклар кебек үк, үзенең күптөрле милли ашлары бар.* (Татар халык ашлары) → ср.: кроме, помимо: *Бөтенләй дини гадәتلәрдән башка күмделәр, кеше аз иде.* (Г.Ибраһимов).

Также некоторая часть наречий может перейти в разряд послелогов путем конверсии. В данном случае они начинают обозначать грамматические отношения в предложении:

- в поперечине: *Якын-тирәдәге урамнарға зур-зур йөк машиналарын аркылы куйганнар.* (Мирас) → ср.: через, сквозь: *Көтүче малай әйтүенчә, «Нива» килгәндә, көтү юл аркылы чыга торган була.* (Р.Мөхәммәтҗан);

- плечом вперед, вполоборота: *Ул [Ирек] утырып та укыды, чалкан ятып та, кырын ятып та...* (Ф.Садриев) → ср.: к, боком к, под

углом к: *Кич кырын Инсаф тулай торака кайтып керде...*(Ө.Моталлапов).

Так, постпозиционализация подразумевает такой способ словообразования (один из видов конверсии), при котором слова разных частей речи (в основном имена существительные, прилагательные и наречия) переходят в разряд послелогов и, утратив своим морфологические особенности, начинают выражать грамматические отношения в предложении.

Партикуляция – способ словообразования (один из видов конверсии), при котором слово переходит в разряд частиц, в результате чего лексическое значение самостоятельной части речи вытесняется функциональным, служебным значением. В группу частиц путем конверсии переходят такие части речи, как прилагательные, наречия, местоимения и некоторые формы глаголов:

- неисчисляемый, многочисленный: *Фэйрузэ перрондагы ыгы-зыгы, исәпсез халык арасыннан Таһирны эзләвен күз алдына китерде.* (М.Галиев) → ср.: очень много: *Иоланта өйдә чагында мине ачуланмады, ул югында төртке сүзләрен исәпсез сипте.* (М.Хужин);

- весьма, чрезвычайно: *Шулай бик озак барганнан соң, алда, бик еракта, кыр өстендә аз гына калкып, соры карамчык кына булып, бер авыл күренә башлады.* (Г.Бәширов) → ср.: не очень-то, никак: [*Сафура:*] *Бик исем китте.* (А.Әхмәт);

- указывает на кого-, что-либо, находящееся или происходящее перед глазами: *Эзләгәнем, менә күрәсең, борын төбөмдә үк яткан.* (Г.Тавлин) → ср.: употребляется для усиления, подчёркивания значения последующего или предыдущего слова: *Менә ичмаса кеше иде! Кеше түгел, алтын иде.* (М.Хәсәнов);

- сказать в будущем времени: *Улым Шәүкәт, Гөлшатларны күрәп әйтерсең, самавырым өлгерде, чәйгә кайтсыннар.* (Т.Гыйззәт) → ср.: будто, будто бы, как будто: *Әйтерсең бөтен колхоз шул бер Газинурдан тора.* (Г.Әпсәләмов).

Переход слов в разряд служебной части речи – союза – в современной лингвистике называют конъюнкционализацией. Союзы, образованные при помощи конверсии, встречаются крайне редко. Они образуются от частиц и форм глаголов при следующих значениях: *әйтерсең (лә), дигән, дип, әле, әллә, да/дә, исә, та/тә, тик.*

- только: *Кунаклар әле иртәгә генә килә.* → ср.: только, только что, только-только, то...то: *Әле кояш чыга, әле яңгыр сибәли.*

- как только: *Исенә бернәрсә килеп төшкән исә, хәзер шул минут ук эшли дә ала.* (Г.Камал) → ср.: в значении противительного союза «а»:

[Ваня] Аишхангә барып йөрми, иртән чэй куеп эчә, кичен исә кара ипигә тоз сибеп ашыый иде. (М.Галиев).

Таким образом, конверсия – один способ словообразования, при котором слово одной части речи переходит в разряд другой, в результате чего происходит изменение грамматической категории слова без добавления аффиксов или каких-либо изменений в его форме. Уникальными видами конверсии считаются постпозиционализация, партикуляция и конъюнкционализация, которые позволяют обогащать язык, создавая новые лексемы на основе уже существующих.

Список литературы

1. Ахтямов М.Х. Современный башкирский язык. – М., 1994. – 186 с.
2. Катиева Л.Р. Конверсия ысулы ярдәмендә фигыльләрнен исемнәргә күчү күренеше (билгеле бер формада изоляцияләнгән фигыльләр материалында) // Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, доктора филологических наук, профессора, первого заведующего кафедрой татарской филологии Башкирского государственного университета Габдулхая Хурамовича Ахатова (1927–1986), Уфа, 09 декабря 2022 года. – Уфа: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Уфимский университет науки и технологий», 2022. – С. 175-179.
3. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Ожегов С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: ООО ИТИ «Технологии», 2009. – 944 с.
5. Юсупова Л.Р., Зарипова И.Ф. Конверсия в татарском языке как способ словообразования // Гуманитарные и социальные науки. – 2023. – Т. – 100 № 5. – С. 123-127. doi: 10.18522/2070-1403-2023-100-5- 123-127.
© Юсупова Л.Р., 2024

МОДАЛИЗАЦИЯ КАК КОНВЕРСИОННЫЙ СПОСОБ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация:** в данной статье рассматривается сущность конверсии как способа словообразования, в частности, её виды – модализация и интеръективация, а также особенности перехода самостоятельных частей речи в данные группы и их употребление в литературной речи.*

***Ключевые слова:** лингвистика, способ словообразования, конверсия, модальные части речи, модализация, интеръективация.*

В современную эпоху, отмеченную стремительным развитием коммуникационных возможностей, расширение словарного запаса языков становится особенно значительным. В языке словообразование является важным процессом, обеспечивающим его живучесть и способность адаптироваться к изменениям окружающей действительности. К проблемам словообразования обращались Ф.А. Ганиев, Д.Г. Тумашева, Т.М. Гарипов, М.Х. Ахтямов, А.А. Юлдашев, М.В. Зайнуллин, Э.А. Сайдашева, Р.З. Заббарова и др. представители лингвистической науки [5].

Одним из актуальных способов словообразования является конверсия. Данное явление позволяет создавать новые лексемы без внесения изменений в морфологическую структуру исходных единиц.

Отсутствие каких-либо словообразовательных элементов в данном контексте способствует простоте, экономичности и, как следствие, эффективности конверсии. Указанные характеристики, наряду с её универсальным характером, объясняют интерес лингвистов к исследованию конверсии в различных языках мира. В современной лингвистике также есть различные мнения по поводу способов словообразования [2]. В контексте русского языка она рассматривается В.В. Виноградовым, Е.А. Земской, Е.С. Кубряковой, В.В. Лопатиным, М.Ф. Лукиным, И.Г. Милославским и другими лингвистами, а тюрском языкознании конверсия исследована М.З. Закиевым, Д.Г. Тумашевой, Д.А. Салимовой, Ф.А. Ганиевым, А.А. Юлдашевым, А.А. Ахундовым, И.П. Павловым и другими языковедами.

В советское языкознание термин «конверсия» был введен лингвистом А.И. Смирницким, который дал данному явлению следующее определение: «вид словопроизводства, при котором словообразовательным средством служит только парадигма слова» [3]. Конверсия трактуется лингвистом Ю.С. Степановым как «способ образования лексических единиц, характеризующийся переходом слова из одной части речи в другую без изменения своего морфологического состава» [4]. Конверсионному способу словообразования среди тюркских лингвистов полную характеристику дает доктор филологических наук М.Х. Ахтямов: «Лексико-грамматический способ словообразования (или конверсия) – способ словообразования, при котором путем перехода одной группы слов в другую образуются новые слова или словоформы» [1; 22]. Например, изображать на бумаге или ином материале какие-либо графические знаки: *Урындагы башбаштаклык турында үзәккә язү.* → ср.: знаковая система фиксации речи; умение, навыки писать: *Шуңа күрә каршы стенада эленеп торган хәрби формага һәм аның яншигәсендәге гарәп язучына көннәр буе карап ятарга тиеш булды.* (Г.Гыйльманов).

В данной статье мы рассмотрим случаи перехода слов в разряд модальных частей речи, в частности, явления модализации (переход в модальные слова) и интеръективации (переход в междометия).

Модализация представляет собой процесс формирования модальных слов при помощи конверсии, то есть переход словоформ самостоятельных частей речи или связанных сочетаний в модальные слова. В татарском языке вводные слова, образованные путём конверсии, встречаются редко. В основном они формируются от следующих самостоятельных частей речи:

1) существительные, которые в результате перехода приобретают модальное значение достоверности/недостоверности, оценочности, предположения, неуверенности и сомнения:

- самое главное и существенное в чем-либо, сущность: *Байтүрәнең жәназасына чакырып, атчабар чыккан, диделәр, бу хәбәрнең асылы бармы?* (Г.Ибраһимов) → ср.: слово, выражающее главное, основное; в сущности: *Асылда, барлык әзерлек мәшәкатьләре Шәвәлиев җилкәсенә төшә.* (Ф.Садриев);

- часть какого-либо предмета, на которой укрепляются остальные его части: *Ташы булмагач, өйләрнең нигезе нык түгел.* (Г.Гыйльманов) → ср.: большей частью, преимущественно, в основном: *Тау ягы – Болгар дәүләте һәм Болгар олысының провинциясе, Иделнең уң ягы, нигездә, Тәтеш шәһәре киңлегенә кадәр керә.* (М.Әхмәтжанов);

- предел, граница, последняя точка чего-либо: *Йосыповның шигырьләрендә форма-бетем – юл ахырларының охшашлы сүзләр белән*

бетү ягы да аксый. (М.Жәлил) → ср.: указывает на то, что член предложения, с которым вводное слово стоит, завершает, заключает сказанное ранее или является последним членом перечисления: *Ахыр, Габделгаләм, аз гына вакытка булса да кереп, күрөп чыгарга карар бирде.* (Г.Ибраһимов);

2) наречия, которые в результате перехода приобретают модальное значение утверждения, источника фактов, противопоставления мнений, оценочности:

- прежде всего, более всего, особенно: *Жилбазәкләп теккән зәңгәр бәрхет Зифа буйга бигрәк килешкән.* (Ш.Бабич) → ср.: употребляется в случае несогласия с чем-нибудь: → *Килешмәгәнне инде, бигрәк.* (Ф.Әмирхан);

- большей частью, постоянно: *Калкан гадәттә иң каты корычтан эшләнә.* (Ф.Яруллин) → ср.: оценочная характеристика ситуации, чьих-либо действий как являющихся привычными: *Алда саналган сыйфатлары булган кешенең шәхси хәяты гаять катлаулы, кыен һәм, гадәттә, фажигә белән тамамлана...* (Р.Батулла);

- так, как я; таким образом, как я: *Беренче эш итеп, Тукайны ачып, әлеге шигырьне карадык. Ура! Нәкъ минемчә икән.* (Р.Гаташ) → ср.: с моей точки зрения: *Минемчә, адәм баласын әйдәп баручы көч – аның күңелендә, йөрәгендә кайнаган ялкын, хис.* (М.Маликова);

- без никаких сомнений, бесспорно, очевидно: *Сөен бәк! Матур исем. Ул һичшиксез баһадир булыр.* (Р.Батулла) → ср.: указывает на согласие говорящего с какой-либо идеей, мыслью: *Гади мәсьәләне хәл итү өчен бу ысул, һичшиксез, яраклы.* (А.Тимергалин);

3) прилагательные, которые в результате перехода приобретают модальное значение утверждения, оценивания и обобщения:

- небольшой, малый по длине: *Күлмәгеңнең кыскасы сиңа бигрәк килешә.* → ср.: краткое обобщения сказанного: *Кыскасы, аларга барсам, физик яктан да, мораль яктан да чынчынлап ял итеп кайтам.* (М.Жәлил);

- вызывающий жалость, достойный сострадания: *Кыскасы, алар кеше танымаслык, кызганыч бер кыяфәттә иделәр.* (М.Галәү) → ср.: словосочетание, выражающее сожаление или огорчение по поводу чего-либо: – *Кызганыч, әмма беренче мэхәббәтең мин үзем булсам кирәк дип уйларга да өлгергән идем. Ялгышканмын икән, – диде ханым, берәз үпкәләгән төс чыгарып.* (Ф.Яхин);

- такой, что существует или происходит в природе: ... *ясалма агачлык чын, табигый урман шикелле күкрәп утырачак!* (В.Имамов) → ср.: разумеется, по вполне понятным причинам: *Табигый, без театры*

бик тә ярата идек, аның могҗизасы каршында хәзер дә баш иябез. (И.Гыйләжев);

4) числительные, которые в результате перехода приобретают модальное значение последовательности изложения мыслей говорящего:

- при счёте предмет, элемент, человека и т.д., с которого начинается счёт: *Сәгать беренчедән башлап сине кәтәм.* → ср.: употребляется при перечислении для обозначения первого пункта и др.: **Беренчедән, биредә тавышын яздырган башкаручы җырын компаниянең сәнгать советына тәкъдим итә ала.** (Сөембикә);

5) некоторые глагольные формы, которые в результате перехода приобретают модальное значение разрешения, утверждения, сомнения, напоминания, источника мысли, побуждения:

- так, как сказали: *Мин нәкъ сез әйткәнчә эшләдем.* (М.Фәйзи) → ср.: абсолютно точно соответствуя чему-либо, буквально: *Ярый, алар әйткәнчә, мин ялгышканмын да, ди, шуның аркасында җеҗлар берничә сәгатъкә туктап та торганнар, ди.* (Р.Ишморат);

- не обладать знанием чего-либо: *Синең бу соравыңа нәрсә дип җавап бирергә дә белмим.* → ср.: неточность, неуверенность в высказывании: **Белмим, әллә гайбәт, әллә чындыр инде [бу сүз].** (Н.Такташ);

- глагол будущего времени в условном наклонении со значением «не иметь в большом количестве»: *Вақыт җитмәсә?* → ср.: в добавление, в дополнение к чему-либо, вдобавок: **Җитмәсә, теленә салынып маташкан булмаса икән!** (Ф.Хөсни).

Таким образом, модализация – один из способов словообразования, вид конверсии, при котором самостоятельные части речи, в частности существительные, наречия, прилагательные и глагольные формы, переходят в разряд модальных частей речи – в вводные слова, – в результате чего теряют свое лексическое значение и начинают выражать отношение говорящего к содержанию, источнику информации.

В современном языке существует еще один уникальный вид конверсии – интеръективация – переход полнозначных слов в разряд междометий. В результате данного процесса самостоятельные части речи теряют свое лексическое значение и грамматические свойства и начинают обозначаться различные эмоции и волеизъявления субъекта речи. В большинстве случаев в разряд междометий конверсионным способом переходят такие самостоятельные части речи, как:

1) имена существительные в следующих значениях:

- по религиозному представлению: верховное существо, сотворившее мир: *Мәғлүм ки, Җир кешесе өчен табыну затларыннан: иң әүвәл – Алла, икенче – Аның пәйгамбәре, өченче – ана.* (Сөембикә) →

ср.: употребляется для выражения удивления, негодования, радости и др.: *Алла, инде бигрәк, әйтмәгән була.* (М.Фәйзи);

- ласковое упоминание отца или обращение к нему с мольбой: *Бу дәрәжә белән бергә атакаемны дворян итәләр.* (Р.Батулла) → ср.: выражает изумление, испуг, радость и т.п.: *Карасазга кердең дә чумдың, атакаем! Үлде дип, авыл жыйдым мин, йолдызым күрием.* (Н.Гыйматдинова);

- нечто странное, необычное: *Бу ниткән әкәмәт – алтмыш яшен тутырып узган, кырык ел буена колхозны жылкәсендә тарткан фронтовик Айтугановны таларга жыенабызмы?* (Г.Ахунов) → ср.: оценка какой-либо ситуации, чьих-либо действий как вызывающих удивление, недоумение: *Ни сәбәптер, ни өметтер, картларның да кызларга матур күренәсе килә бит, әкәмәт.* (Ш.Галиев);

- вооруженная охрана, стража: *Моңарчы басудан келт-мелт каз куйып йөргән Шәйхи хәлфә янгын сараена каравылга килде.* (М.Мәһдиев) → ср.: призыв на помощь в случае опасности: *Болдырга чыгу белән Сәкинә ачы чырылдау һәм елау тавышы белән сөрән салды: «Каравыл! Куришеләрем, жан туганнарым, коткарыгыз, ирем үтерә бит мине. Каравыл, каравыл!...»* (Л.-Х.Таналин);

2) глаголы:

- глагол прошедшего времени изъявительного наклонения со значением «иметь в большом количестве»: *Дәрес, Галия Гафаровна – уңган һәм кешелекле врач, югалып калмады, абруй казанды, Республиканың баш акушер-гинекологы дәрәжәсенә жикте.* (М.Маликова) → ср.: требование прекратить какое-либо действие: *[Хәсэн:] Жикте, узынма. Бар, кереп, чәй эч.* (Т.Миңнуллин);

- глагол в повелительном наклонении со значением «устремлять, направлять взгляд куда-либо»: *Алдыңа кара!* → ср.: выражает предупреждение, изумление: *Кара, кара, моның да теле бар икән!* (М.Фәйзи);

- глагол в повелительном наклонении со значением «покинуть какое-либо место, чье-либо общество»: *Юл читеннән ераккарак кит!* → ср.: употребляется при выражении требования прекратить какое-либо действие либо при выражении чувства сомнения, возмущения: *Гариф Хәмидәнең елаганын күрәп: – Әллә елап йөри инде?.. Кит, юкка елама!.. Тапкан елар нәрсә! – диде.* (М.Гафури).

Таким образом, конверсия – один способ словообразования, при котором слово одной части речи переходит в разряд другой, в результате чего происходит изменение грамматической категории слова без добавления аффиксов или каких-либо изменений в его форме. Модализация и интеръективация как виды конверсии занимают особое

место в словообразовательной системе языка, позволяя не только создавать новые слова, но и обогащать их значение.

Список литературы

1. Ахтямов М.Х. Современный башкирский язык. – М., 1994. – 186 с.
2. Зарипова И.Ф. Инкорпорация глаголов с актантами в словообразовании в современном татарском языке // Сохранение и развитие родных многонационального государства: проблемы и перспективы: мат-лы X Междунар. научно-практ. конф. – Казань: Отечество, 2019. – С. 99-102.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956 – 260 с.
4. Степанов Ю.С. Французская стилистика: в сравнении с русской / Ю.С. Степанов. – М.: URSS, 2006. – 360 с.
5. Юсупова Л.Р. Место конверсии в системе словообразования современного татарского языка // Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей XI Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, переводчика, доктора филологических наук, профессора Р.Г. Ахметьянова (1933-2018) и 65-летию кафедры татарской филологии и культуры, Уфа, 24 ноября 2023 года. – Уфа: Уфимский университет науки и технологий, 2023. – С. 283-286.
© Юсупова Л.Р., 2024

УДК 811.512.145

Яхина Д.Р.,
Уфа ш., Россия
Фәнни җитәкче – ф.ф.к., доцент **И.Ф. Зарипова**

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘМ ТЕЛЕН ҮСТЕРҮНЕҢ ӘҖӘМИЯТЕ

Аннотация: мәкаләдә мәктәп дәреслекләрендә бирелгән фразеологик берәмлекләр анализланды. Укучыларның лексик күнекмәләрен үстерү өчен, сүзләрнең әйтелешен, язылышын, мәгънәсен, ясалышын, башка сүзләр белән бәйләнешен, сөйләмдә кулланылышын үзләштерү мөһим. Моның белән беррәттән, татар һәм рус телләрендәге сүзләрнең мәгънә ягыннан аермаларын күрсәтеп бару, рус телендә эквивалентлары булмаган сүзләрне аңлатып бирү дә сорала. Татар телендә полисемия күренеше киң таралган. Шуңа күрә укытучы сүзнең

тиешле мәгънәсен контекстан чыгып сайлап алу күнекмәләрен камилләштерүгә дә аерым игътибар бирергә тиеш.

Терәк сүзләр: тел, сөйләм, тел байлыгы, мәктәп.

Туган тел – халыкның рухы, жаны, иң әһәмиятле билгесе. Телдә һәм тел аша халыкның милли психологиясе, характеры, фикерләү һәм ижат үзенчәлекләре ачыла, шулай ук аның тарихы, культурасы чагылыш таба. Шуңа күрә туган телне өйрәнү һәм саклау иң зарур эшләрдән санала.

Тел – кешеләрнең бер-берсе белән аралаша торган иң әһәмиятле чарасы. Фикерләү һәм культурага ирешү коралы. Укучыларның телдән һәм язма сөйләмнен югары культурасына ия булуы, туган телнең барлык чараларыннан, стилистик байлыгыннан тулы һәм дөрөс файдалана белүе – һәркайсы тел укытучысының изге бурычы.

Мәктәптә укучының гомуми үсеше, барлык уку предметлары буенча өлгереше, грамоталылыгы аның үз фикерләрен ни дәрәжәдә этәлекле, логик эзлекле, ачык һәм дөрөс итеп белдерә алу сәләтенә бәйле. Укучы үзләштерә торган тел нормаларына фонетик, лексик, морфологик, орфографик, синтаксик һәм пунктуацион законнар һәм кагыйдәләр керә; бәйләнешле/контекстлы/сөйләмнен файдалану алымнары һәм стилистик нормалар да шуларга өстәлә. Укучы һәр сүзгә карата «Мин аны дөрөс әйтәмме? Дөрөс язаммы? Дөрөс аңлыйммы?» дигән сорау куя белергә тиеш.

Язма сөйләм телен үстерүнең әһәмиятле бүлгеге – укучыны жөмлө төзи белергә өйрәтү. Укучылар хикәя, сорау, боерык, ияле, иясез, жыйнак һәм жәенке жөмлөләр һәм ике-өч гади жөмлөдән торган кушма жөмлөләр төзи белергә тиешләр. Язма сөйләм үстерүдә бәйләнешле яки контекстлы сөйләм төзи белү аеруча әһәмиятле. Бәйләнешле сөйләмнен үз алымнары, нормалары бар. Иң элек бәйләнешле текстка кертгән аерым жөмлөләр үзара бәйле булырга тиеш. Алар билгеле бер тәртипкә куела, бербөтен барлыкка килерлек итеп, бер этәлек астына берләштерелә.

К.Насыйри грамматиканы өйрәнү максатын билгеләгәндә үк («Сөйләшкәндә вә язганда телне хатадан сакламактыр») телдән һәм язма сөйләм үстерүне күз алдында тотта. Ана телендә сөйләгәндә, язганда сүз сайлый белүгә, сүзләрне дөрөс әйтүгә, куллану принципларына, стилистик алымнарга игътибар итә («Нәмуна», «Кавагыйде китабәт»).

Г.Ибраһимов «Татар телен ничек укытырга?» исемле китабында ана теле дәрәсләрендә телдән һәм язма сөйләм үстерүгә аеруча зур игътибар юнәлтә. «Сөйләм яшәүдә нинди зур урын тотса, язып аңлату да хәзерге мәдәни хәятта аннан аз ким әһәмиятле», – ди ул [1; 15]. Баланың

сөйләргә өйрәнүен ул язарга өйрәнү өчен хәзерлек итеп аңлый һәм аның юлларын да күрсәтә:

- а) эчтәлекле логик эзлекле итеп сөйләтү,
- б) сюжетлы рәсемнәр буенча сөйләтү,
- в) укучылар белән әңгәмә сәгатьләре үткәрү.

Хәзерге программаларда, методика китапларында һәм мәкаләләрдә татар теле һәм әдәбияты дәрәсләрендә язма сөйләм телен үстерү сүзләрене әдәби дәрәс әйтү өстендә, сүз, жөмлө, бәйләнешле сөйләм өстендә эшләр, телдән һәм язма сөйләм өстендә эшләр дип, киң мөгънәдә аңлатыла. Язма сөйләм үстерү логик фикерләрү сәләтен үстерү белән дә тыгыз бәйләнгән. Грамматик, пунктуацион, орфографик яктан дәрәс булган, тирән эчтәлекле итеп логик дәрәс төзелгән сөйләм генә камилләшкән язма сөйләм булып санала. Фикерләрү сәләте һәм сөйләм осталыгы үсү әдәбият һәм тел дәрәсләре белән табигый үрелеп бара һәм сөйләм өстендә эшләр элементлары һәр дәрәстә була.

Тел байлыгы житмәү аркасында, укучылар башка фәннәр буенча да материалны эзлекле итеп сөйләп бирә алмыйлар. Аларда тел күнекмәләре житәрлек булмау мәктәптә уку-укыту эшләрен тиешле югарылыкта алып барырга комачаулый. Шунлыктан татар теле укытучылары тел курсының бөтен тармаклары (фонетика, орфография, морфология, синтаксис һәм пунктуация) буенча үткәрелгән барлык тип дәрәсләрдә һәм әдәбият дәрәсләрендә дә, төрлө күләмдә һәм төрлө метод-алымнар кулланып, укучыларга сөйләрү һәм язү күнекмәләре бирү эшенә зур урын бирәләр. Хәтта тел байлыгын үстерү буенча аерым дәрәсләр оештыралар. Шулай эшләгәндә генә, укучыларның гомуми культурасы үсә һәм алар барлык яктан да грамоталы шәхес булып тәрбияләнәләр. Укучылар мәктәптән дәрәс сөйләргә өйрәнәп, оста сөйләшерлек дәрәждә әзерләнәп, үз фикерләрен язма рәвештә төпле билгеләп чыгарга тиешләр.

Сөйләм һәм язү телен үстерү укытучыдан туктаусыз хезмәт таләп итә. Тел дәрәсләрендә сөйләмгә һәм язуга тигез урын бирү, укучыларда житәрлек күнекмәләр булдыру – укытучының төп максаты. Моңың өчен дәрәсләкләрдә бирелгән төрлө күнегүләр, мөстәкыйль эшләр үткәрү, төрлө диктантлар яздыру кебек эшләр өстенә, тагын түбәндәгә эшләренә дә, төрледән-төрлө метод һәм алымнар да куллану уңышлы нәтижәләр бирәчәк һәм язма сөйләм телен үстерүнең әһәмиятен дә билгели алачак.

1) картина, сюжетлы рәсемнәр яки видеоязмалар күрсәтәп, шуларның эчтәлеген сөйләрү һәм соңыннан сочинение итеп яздыру яисә, изложение өчен алынган текстны укып, аның эчтәлеген сөйләрү, соңыннан аны яздыру;

- 2) чыгыш язарга өйрәтү һәм чыгыш язү;

3) сыйныфтагы чыгышларына яки жавапларына бәя бирү яисә рецензия язу, аның уңышлы һәм кимчелекле якларын күрсәтү;

4) төрле төрдәге ижади биремнәрне үтәү;

5) сүз, эпиграфлар белән эшләү, фразеологик эш, план төзү, докладлар, рефератлар язу, конспектлар, тезислар төзү.

Өлеге алымнар укучыларны ижади эшләргә, игътибарлы булырга, үз фикереңне язма рәвештә оештырырга, ижади уйларга, хәтерләрен үстерергә, фикерләргә, эзләнәргә, дәлилләргә, нәтижә ясарга, грамоталы язарга өйрәтә.

Язма сөйләм телен үстерү эшләре грамматика, орфография, пунктуация һәм әдәбият дәрәсләре белән дә тыгыз бәйләнештә үткәрелә. Билгеле, башка фән укытучылары да укучыларны дәрәс, грамоталы язарга өйрәтүгә игътибар итәргә тиешләр. Бу яктан да, фән укытучылары белән берлектә, бәйләнешле сөйләм үстерү буенча төрле эшләр оештырырга мөмкин. Өлеге темага караган киңәшмәләр («Фәннәрнең бәйләнеше»), «Математика бездә кунакта», «Пушкин һәм Тукай» кебек интеграль язма эшләр оештыру уңай нәтижәләр бирәчәк.

Татар теле һәм әдәбият дәрәсләре укучыларның бәйләнешле сөйләм телен үстереп кенә калмый, тәрбия дә бирә.

Укучыларның язма телен үстерү, әлбәттә, бу хатасыз язу, орфографик яктан белемле булуны да таләп итә. Хатасыз язарга өйрәтү өчен кирәкле орфографик күнегүләр сайлаганда, иң элек орфографиянең принципларына мөрәжәгать итәләр. Һәр тел өчен иң жайлы, уңайлы ысул – сүзне ишетелгәнчә язу, фонетик принцип. Татар теленең үз сүзләре, нигездә, фонетик принцип буенча, ничек әйтелсә – шулай языла. Академик грамматикада: «Татар әдәби телендә сүзләр ничек, нинди авазлар белән әйтелсә, шулай языла, – бу безнең орфография өчен төп кагыйдә», – дип күрсәтелә.

Бу тәгъбир баланың хатасыз яза алуы аның уку осталыгына бәйле икәнлеген аңлата. Өгәр бала беренче сыйныфта ук сүздәге хәрәфләрне дәрәс авазлаштырып, төшереп калдырмыйча, урыннарын алмаштырмыйча, артык хәрәфләр өстәмичә, сыйфатлы укуга ирешсә, аның уку осталыгы һәм грамоталы язу сәләте дә камил булачак. Иң элек укучыда сүзнең дәрәс график образын формалаштырырга кирәк. Төрле илләрнең психологлары, методистлары баланың аңына хаталы язылган сүзне беркетеп, теркәп куярга ярамаганлыгы турында кисәтә. Нигездә, бу хәлнең килеп чыгуына язма эшләрдәге хаталар өстендә эшләү сәбәпче була. Бу эш, гадәттә, хаталы язылган сүзне ун яисә тагын да күбрәк тапкыр дәрәс итеп яздырудан гыйбарәт. Ләкин укучы, шул сүзне соңгы тапкыр язганда, барыбер үзенчә, хаталы итеп яза. «Язгач укып төзәтү гадәте булган балада дәрәс язу күнекмәсе озак формалаша», – дип

искәртә күренекле методист С.Г.Вәгыйзов [2; 272]. «Народное образование» журналының баш мөхәррире А.М.Кушнир, шулай ук, «Хаталар өстендә эшләр дәрәҗәсе язу күнегүләренә бирелгән вакытны ун тапкыр артык исраф итә» дигән фикердә тора һәм, сүзнен дәрәҗәсе график образын тудыру өчен, орфографик күнегүләренә күчәрәп язудан башларга тәкъдим итә. Ләкин бу аң эшчәнлегенә бәйсез, автоматик рәвештә күчәрәп язу булмый. Укучыга алдан ук максат куела: текстны бер хатасыз күчәрәп язарга кирәк, чөнки эшнен беренче хатага хәтләр булган өлеш гәнә исәпкә алыначак. Шулай итеп, күчәрәп язу бала өчен максатчан эшчәнлеккә әверелә, ул акылын эшкә жигеп, игътибарын көчәйтәп, туулап эшләргә тиеш була [14; 37].

Башкарылган эштә хаталар төзәтелми, хатасыз язылган өлеш хаталы өлештән горизонталь сызык белән гәнә аерып куела, һәр дәрәҗәсе язылган юл өчен бер балл бирелә. Укучы үзә сызыктан соң булган юл ни өчен исәпкә алынмаганын үзлегеннән тикшереп карый, хатасын таба һәм укытучының хаклы икәнлегенә ышана. Бу инде балада Федераль дәрәҗәсе белем бирү стандарты (ФДББС) таләп иткән үзтикшерү компетенциясе формалаша башлауны аңлата. С.Г.Вәгыйзов күчәрәп язунуң өч төрән аерып күрсәтә [2; 207].

Шулай итеп, мәктәптә укучыларның сөйләм телән үстерү – тел укытучыларының алдында торган бурычы. Бүгенгә заман укучылары үз фикерләрен начар формалаштыралар. Ләкин шуңа карамастан төрләр метод һәм алымнар, эш төрләргә белән укучыларның логик эчтәлеккә, аһәңгә, грамоталы, тирән фикерләр язма сөйләм телән булдыруы аерым ачык. Үз тәҗрибәсеннән, теоретик белемнәрәннән һәм үзәнен эзәр булуыннан чыгып, һәр татар телә укытучысы бу проблема өстендә эшли һәм үз методын, алымнар системасын булдыра.

Әдәбият

1. Вәгыйзов С.Г., Вәлитова Р.Г. Башлангыч мәктәптә татар телә методикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975.
2. Вәгыйзов С. Г. Кызыклы грамматика: Укытучылар өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2002.
3. Селевко Г.Н. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 1998.

© Яхина Д.Р., 2024

ШӘРИФ КАМАЛ ПРОЗАСЫНДА БИНАР ОППОЗИЦИЯ ЧАГЫЛЫШЫ

***Аннотация:** Шәриф Камал иҗатында бинар оппозицияләр — бер-берсенә каршы төшүче парлы төшенчәләр, образлар, темалар — әһәмиятле роль уйный. Аның әсәрләрендә социаль, культуралы һәм эзотерик темалар арасындагы багланышлар, конфликтлар, һәм контрастлар ярдәмендә геройлар арасында драматик алыш-бирешләр күзәтелә. Бинар оппозицияләр аша автор геройларның җәмгыятьтәге урыннарын, милли һәм мәдәни аерымлыкларын, һәм психологик көрәшләрне чагылдыра. Бу темаларның аудиториядә дөньяга карап формалаштыруда әһәмиятле роль уйнавы язучының иҗатының тирәнлеген һәм катлаулылыгын күрсәтә.*

***Төрәк сүзләр:** Әдәбият, автор, оппозиция, проза, антитеза, контрастлык, хикәя.*

XX гасыр башы татар матур әдәбият әсәрләрендә кулланылган контраст, художестволы антитеза чаралары гади алымнар түгел иде. Бу янәшәлек, капма-каршы төшенчәләрнең мәгънәләре чорның социаль тигезсезлеген дә ачык күрсәтә иде. Оппозитив фикерләүне без Г.Исхакий, Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан әсәрләрендә еш очратабыз. Мондый художестволы-фәлсәфи фикерләү аеруча Ш.Камал иҗатына хас булды.

Шәриф Камала үзенең оппозитив фикерләвендә кеше тормышы, эшчәнлегә белән бәйлә капма-каршы төшенчәләр белән актив эш итә. «Акчарлаklar» әсәрендә, мәсәлән, Ш.Камал иҗтимагый гәделсезлекне художестволы антитеза, ягъни бинар оппозиция ярдәмендә сурәтли: балык эзләүче акчарлаklar / бәхет эзләүче эшчеләр; акчарлаklar елый / акчарлаklar көлә; кырык мең табыш турында хыялланучы промысел хужалары / кырык сумлык хезмәт хакына өмет итүче эшчеләр; байлар йортындагы йомшак түшәк / эшчеләрнең салам җәелгән ятагы һ.б.

Шәриф Камал татар сүз сәнгатендә XX йөз башы мәдәни яңарышын башлап жибәргән, психологик прозага нигез салган язучыларның берсе буларак билгеле. Бер яктан, үз чоры татар җәмгыятендәге төрле катлау, бигрәк тә хезмәт кешеләренең (сезонлы эшчеләр, балыкчылар, шахтерлар), интеллигенция вәкилләренең яшәшән тормышчан картиналарда һәм образларда тасвирлап, язучы милли

эдәбиятка өр-яңа темалар алып килә: матди хәлләре чиктән тыш авыр булган татарларның читтә бәхет эзләве, сукбайлык, матди-ижтимагый шартларның кеше язмышларын жиңерүе шундыйлардан. Икенче яктан, форма өлкәсендә татар прозасында башланган үзгәрешләр дә Ш. Камалның 1909–1910 елларда ижат ителгән кыска хикәяләренә барып тоташа. Ул XX йөз башы татар эдәбиятына сәнгатьнең гади кешеләр күңелендәге матурлыкны, рухи байлыкның танып белеп бетерү мөмкин булмаган тирәнлеген, кешенең тормыштагы һәр мизгелгә жылы мөнәсәбәт белдерә, ягъни бәхет кичерә алуын сурәтләргә тиешлеге хакындагы карашны алып килә, кешеләрнең катлаулы психологиясен, эчке дөнъясын, рухи үзгәрешләренә, хәтта аң төпкелендә барган процессларны сурәтләү объектына әйләндерә. Эмоциональ-лирик моң, аз сүз белән бирелгән тирән мәгънә, композицион жыйнаклык һәм тыгызлык – әдиһнә хикәяләренә энә шул сыйфатлар хас.

Бинар оппозиция – структуралистик теориядә кулланыла торган концепция, ул ике каршылыклы төшенчәне (мисал өчен, кара-каршы, яхшы-жиңел) анализлау өчен кулланыла. Эдәбиятта ул геройлар, конфликтлар, сюжет һәм тематика арасында катлаулы мөнәсәбәтләренә аңлату өчен файдалы инструмент булып тора.

Шәриф Камал прозасында бинар оппозиция төрле дәрәжәдә күзәтелә. Аның әсәрләрендә ярылып күренгән төп каршылыктар – традиция һәм яңалык, авыл һәм шәһәр, күрсәтелгән образларның мораль һәм этик аспектлары.

Камалның әсәрләрендә традицион татар мәдәнияте һәм яңалыкка омтылу арасындагы каршылыктар бик ачык итеп чагылыш таба. Әсәрләрендә автор авылның традицион кыйммәтләрен саклап калырга тырыша, ләкин шәһәр данын, яшәү рәвешен һәм заманча үзгәрешләренә дә кабул итәргә мәжбүр була. Шәһәр шартларында авылга хас традицияләренә шулай ук юкка чыгуы демонстрацияләнгән, автор укучыны боларның бер-берсенә тәэсирен аңларга этәрә. Хәлбуки автор өчен ук авыл һәм шәһәр арасындагы каршылыктар да мөһим роль уйный. Авыл – тынычлык, бердәмлек һәм традиция символы, ә шәһәр – динамика, конкуренция һәм индивидуализм символы. Шәһәргә килүче герой авылның көне-көнәнгә үтәнгән ижтимагый тормышының каршылыгын чагылдыра. Шәһәр тормышының катлаулылыгы һәм авыл кешеләренә физик һәм психологик авырлыктары арасында тудырылган конфликт Ш. Камал ижат иткән образларның характер формалашуында мөһим урын алып тора.

Шәриф Камал ижатында кешеләрнең мораль үзгәрешләре һәм аның жәмгыятьтәге роле арасында да даими бинар оппозиция бар. Автор геройлары еш кына үз принциплары, кыйммәтләре белән көрәшә, бу

процесс дэвамында аларның шәхси һәм иҗтимагый охшашлыгы формалаша. Төп геройлар үзләренең профессиональ һәм кешелек кыйммәтләре арасында сайларга мәҗбүр була, бу исә аның мораль статусына зур йогынты ясый.

Аерым бер хикәяләрдә тормыш сынаулары кешенен аларны кабул итүенә бәйләп куелмый. Язучы, яшәешнең кешеләргә зур авырлыктар китерүен күрсәтеп, татар жәмгыятендәге бәхетсезлекләрне милли проблема буларак аңлата. «Сулган гөл»дә (1909) 19 яшьлек Камәрнең ялгызлыгы – көндөш өстенә карт ирләргә кияүгә бирелгән татар кызлары фажигасе кебек шәрехләнә. «Кычкырыш»та (1910) киленнәрнең – хатын-кызларның татар гаиләсендәге хокуксызлыгы игътибар үзегенә куела. Фажигале күренеш белән янәшә геройлар күзаллаган, хыялланган бәхет тә кечкенә детальләрдә сиземләнә. Әйттик, «Сулган гөл»дә Камәрнең рухи ялгызлыгына 13 яшкә кадәрге балачагы һәм шул вакыттагы өмет-хыяллары каршы куела, бәхеткә омтылыш, рухи яктан үзенә якын кеше белән аралашу ихтыяҗы кичерешләр ағышы кебек сурәтләнәп, Г. Халит бик дәрәс билгеләгәнчә, «бу кичерешләрдә үзен бәхеткә хаклы санаган олы жанлы герой дөньясының якты бер чите, тәрәзәчеге ачылып киткән кебек» [1]. Гади бер татар кызының рухи дөньясы, аның табигать, күкләр белән аралашу гүзәллеге язучы сурәтләгән фажигане тагын да көчәйтәргә ярдәм итә. Шундый ук алым башка хикәяләрдә дә урын ала. «Ата» (1910) хикәясендәге картаеп кына эти булган, ашлык абзарында эшләүче Корбангалинең улы туу белән бәйле хыяллары гади кешеләр яшәгән тормышның авырлыгын тасвирлауда катнаша, бер үк вакытта кешеләрнең, нинди генә кыенлыктар килүгә карамастан, бәхет кичерә алу мөмкинлеге турында сөйли.

1914 елны Ш. Камал күләмле әсәр – «Акчарлактар» повестен төгәлли. Ул язучы хикәяләрендә очраган күп кенә мотивларны мөстәкыйль сюжет сызыклары дәрәжәсенә үстәреп язылган. Вакыт ягыннан, Каспий диңгезенә эшкә килгән кешеләрнең бер сезон – жәй башыннан көзгә кадәр – тормышларын колачлап алган повесть күп язмышлар, ялланып эшкә килергә мәҗбүр иткән сәбәпләр хакында жентекләп сөйләп, татарларның читкә эшкә йөрү хәрәкәтен тулы яктырта. Автор сурәтләгән геройлар – ярлылыкка түзә алмыйча, акча эшләргә килүчеләр. Ләкин алар арасында солдаттан кайтыр жире булмаганнар да (Хөснетдин), эчү аркасында гаиләсен жимергән мулланың балалары да (Гариф), бөлгән бай малайлары да (Федор Лашкарев) бар. Жир, азлык акча эшләргә читкә куа диюче автор бу кешеләрнең асылда берәз мая туплап, яңадан туган якларына кайтып дөнья көтәргә хыяллануын ачыклай. Ләкин повестьта сурәтләнгән сезон да, эшчеләрнең искә төшереп-рестроспекция ясап тәкъдим ителгән алдагы еллар вакыйгалары

да бу хыялның тормышка ашарлык түгеллеген күрсәтә. Шул ук вакытта язучы читтә йөрүнең татар гореф-гадәтенә, әхлагына тискәре йогынты ясавы турында да сөйли: арагы эчү, карта уйнау, сугышу-талашу. Гариф белән Газизә мэхәббәте турындагы сюжет сызыгы да ялланып эшләүчеләрнең кабат татар авылларына кайта алмаячагына, шушы алдавыч тормыш белән яшәү дәвам итәчәгенә мисал булып килә. Газизәгә карата күнелендә жылы хисләр уянган Гариф, шулар иркенә буйсынып, кызга вәгдә бирсә дә, бу вәгдәнең тормышка ашмаячагы табигать сурәте аша сиздерелә. Бер тапкыр бу юлга бастыңмы – моннан котылу юк. Язучы читтә ялланып эшләүчеләрнең йортсыз-жирсез, өметсез, килчәккә булуын ачынып сөйли. Бүгенге табыш хакында уйлау ераккарак күз ташларга мөмкинлек бирми. Газизәнең авылга кайтып эшләргә, дөнья көтәргә теләге булса да, Гариф гайлә корырга эзер түгел. Ш. Камал читтә бәхет эзләүнең милләтне инкыйразга китерә торган хәрәкәт булуын идея итеп күтәрә. Шушы фикерне ассызыклау өчен кертелгән канатсыз акчарлаklar метафорасы, аларның «тонык һәм эчпөшүргыч тавыш белән елаганга да, көлгәнгә дә охшашлы гыйгылдап-гыйгылдап» кычкырынулары автор сызлануы, экзистенциясе төсен ала.

Хикәяләрендә кешеләрнең фажиғәсе яки күңел матурлыгы, рухи байлыгы яки бушлығы хакында сөйләп, Ш. Камал һәр әсәрендә яшәешнең бер ягын ача. Аның геройлары – гади кешеләр, ләкин характер бирелеше ягыннан автор аларга бер төркемгә, сыйныф-катлау вәкилләренә хас сыйфатларны туپлый, тормыш сынауларының иң авырларын үткәргән геройлар хәлиткәч мизгелдә – тагын да җаваплырак сынауны (кешелеклелек сынавын!) кичкән мәлдә сурәтләнәләр. Әйттик, «Уяну» (1909) хикәясе тегермәндә эшләүче Муса һәм аның хатыны Гафифә образлары, аларның язмышы аша тормыш китергән авырлыкларны күтәрә алмауның ике моделен тергезә. Элек бай баласы булган Муса хәзер «шәһәрнең читендә иң сәләмә, иң ярлы мэхәлләдә» яши. Язучы аның ни сәбәпләр белән бу хәлгә төшүен күрсәтми. Ләкин әлеге сынау Мусаны үзгәртә: ул эчүгә бирелә, язмышка үчен сөеп өйләнгән хатыныннан ала башлай, нишләгәннен белмәс дәрәжәгә җиткән ерткычка эверелә. Иң соңгы сынау – үзе өчен бердәнбер кадерле кеше булган хатынын кыйнап үтергәннен белү – Мусаны акылдан яздыра. Гафифә исә сынауларны сабырлык белән кабул итә. Ире кыйнаганнан соң елгага ташланырга җыенуы да аның хакына булып чыга («Ах, үләм инде, тынычланырсың...»). Язучы бу вакыйганы Мусаның да, Гафифәнең дә фажиғәсе итеп сурәтли. Хикәяләү әле Муса хисләрен, әле Гафифә кичерешләрен тергезә һәм тормышның башкача булу мөмкинлеген искәртә. Хикәянең исеме – «Уяну» – Мусаның үзе кылган хаталарны аңлавы, мэхәббәтен югалтканлыгына төшенүе турында сөйли. «Уянган»

Муса ерткычлыгы, вәхшилеге нәтижәләрен күтәрә алмыйча акылдан яза. Г. Халит мондый финалны «гади кеше намусының явызлыктан, кыргыйлыктан өстенлегенә, аның вәждан уты сүнмәвенә, рухи матурлыгына ышаныч» уятучы дип бәяли. Ретроспекция ясап, язучы Муса һәм Гафифәнең яшъ вакытларын, мэхәббәтләрен искә төшерә. Хикәядә әһәмиятле символ буларак бирелгән, Гафифәнең якасыннан өзелгән төймә мэхәббәтнең дә өзелгән булуын күрсәтеп килә. Яшьле күзгә охшап, төймә Мусага гаебен искәртә, иң якын кешесен, бәхетен, киләчәген югалтуы хақында сөйли. Шулай мэхәббәт категориясе хикәяне аерым кеше тормышы тарихыннан гомумән яшәеш кануны хақындагы фәлсәфи тарихка әйләндерә. Кеше өчен иң кадерле хиснең – мэхәббәтнең бик нәфис һәм нәзберек икәнлеген, тормыш авырлыкларын күтәрә алмыйча, аны югалтуның фажигагә әверелүен сөйли. Бер ясалган ялгышның, хатаның төзәтелә алмаганын укучы сызлануы объектына әйләндерә.

Халык күңелендә үз урынын алган Ш.Камал ижаты мирасы яшәвен дөвам итә, анда күтәрелгән мәсьәләләрне яңа алымнар белән өйрәнү, шул исәптән әсәрләрдә чагылыш тапкан бинар оппозицияләренң функциясен тикшерү бүгенге әдәбият белеме өчен актуаль булып кала. «Хәзерге татар әдәбият белеме XX гасыр башындагы милли әдәбиятны өйрәнүнең теоретик һәм тарихи-мәдәни мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Галимнәр язучыларның ижатын өйрәнү принципларын үзгәрттергә, бүгенге көн позициясеннән әсәрләренә аңлатырга, сәнгать текстларын заманча һәм традицион анализ ысуллары белән тикшерергә, XX гасыр башындагы ижтимагый-фәлсәфи фикер нәтижәсе булган әсәрләренә ачыкларга омтылалар» [2, 328].

Шәриф Камал прозасында бинар оппозиция уңышлы чагылыш таба, ул укучыны татар жәмгыятендә һәм әдәбиятта үзгәрешләренә, конфликтларны һәм шәхесләренң яшәү юлларын анализларга күчәрә. Аның әсәрләре, традиция һәм яңалык, авыл һәм шәһәр, мораль һәм этика каршылыгы аша, укучыга дөньяны аңлауда катлаулы, әмма кирәкле көрәш күрсәтә. Шул рәвешле, Шәриф Камалның ижаты татар прозасындагы бинар оппозициянең уникаль һәм тирән мөмкинлекләрен ача.

Кулланылган әдәбият

1. Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закиржанов, Т.Ш. Гыйләжөв, Н.М. Йосыпова. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.
2. Шариф Камал: научно-популярный сборник. – Казан: Татмедиа, 2023. – 201 б.

3. Шарипов М.С. Дәрдемәнд ижатын өйрәнүдә герменевтика методы // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей X Всероссийской научно-практической конференции (9 декабря 2022 г.) / отв. ред. И.Ф. Зарипова; И.К. Фазлутдинов. – Уфа: РИЦ УУНИТ, 2022. – С. 328-332.

© Яхина Д.Р., 2024

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдиева А.Ф., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Алдырханова-Каримова А.Р., учитель башкирского языка и литературы 3-ей многопрофильной полилингвальной гимназии-интерната «Сибай», г. Сибай, РБ.

Афзалова Г.А., учитель татарского языка и литературы МБОУ «СОШ №8», г. Октябрьский, РБ.

Ахмадулина А.А., студент факультета башкирской филологии, востоковедения и журналистики УУНиТ.

Ахунова А.Р., преподаватель татарского языка и литературы МАОУ «Татарская гимназия № 84», г. Уфа, РБ.

Бахронова Ш.Ж., студентка курса Узбекско-Финского педагогического института, г. Самарканд, Узбекистан.

Бекмирзаева Л.Р., ассистент Узбекско-финского педагогического университета, г. Самарканд, Узбекистан.

Белянина Р.А., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Бобокулов И.Т., доктор филологических наук, профессор Ургутского филиала Самаркандского государственного университета им. Ш. Рашидова, Узбекистан.

Валиефф София, основатель и педагог Татарской этнической школы, г. Аделаида, Австралийский Союз.

Гайнуллина Г.У., кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, РБ

Гамбарова А.Х., студентка факультета башкирской филологии, востоковедения и журналистики УУНиТ.

Гареева Р.Р., студентка 2 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Гарипова-Хасаншина В.М., кандидат филологических наук, заведующий кафедрой татарского языка и национальной культуры Российского исламского института, г. Уфа, РБ.

Гарифуллин В.З., доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой национальных и глобальных медиа Института социально-философских наук и массовых коммуникаций ФГАОУ ВО «Казанский федеральный университет», г. Казань, РТ.

Гафарова Г.Ф., учитель татарского языка и литературы МБОУ СОШ с. Куяново Краснокамского района РБ.

Гимашева Г.М., кандидат филологических наук, УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Губайдуллина Р.В., студентка факультета башкирской филологии, востоковедения и журналистики УУНиТ.

Еникеева Д.Д., студентка 2 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Закирова И.Г., доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ АН РТ, г. Казань, РТ.

Зарафутдинова Э.Т., учитель татарского языка и литературы МОАУ СОШ №6 городского округа город Нефтекамск, РБ.

Зарипова И.Ф., кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Зарипова К.Р., студентка 1 курса Восточного института Дальневосточного федерального университета, г. Владивосток, о. Русский, Приморский край.

Ибрагимова А.Н., учитель английского языка академии подготовки «Harvest Academy» г. Гунсан, Южная Корея.

Исмагилова А.В., студентка 3 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Исянгулова Г.А., доктор филологических наук, профессор кафедры востоковедения и башкирского языкознания УУНиТ, г. Уфа.

Калкаманова Г.Ф., учитель татарского языка и литературы МБОУ СОШ с. Субханкулово, Туймазинский район РБ.

Камаева И.И., студентка 5 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Камалова А.Р., студентка Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Камалова З.Х., учитель татарского языка и литературы МБОУ СОШ № 4 г. Дюртюли РБ.

Камолов Ш.Р., студент Узбекско-финского педагогического университета, г. Самарканд, Узбекистан.

Каримова З.С., кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, РБ

Касимова Р.А., студентка 5 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Кашаева А.И., студентка 2 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Маматова Ш.Н., ассистент Ургутского филиала Самаркандского государственного университета им. Ш. Рашидова, Узбекистан.

Мансурова З.Я., учитель татарского языка и литературы МОБУ Каранская СОШ МР Буздякский район РБ.

Муратова М.И., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Мухаметшина А.Ф., аспирант Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета.

Наджмиддинова Г.Н., докторант Навоийского государственного университета, Узбекистан.

Наджмиддинова М.Н., преподаватель Навоийского государственного университета, Узбекистан.

Насибуллина Н.Ш., кандидат филологических наук, старший научный сотрудник ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН Республики Татарстан, г. Казань.

Нуралиев Г.К., ассистент Ургутского филиала Самаркандского государственного университета им. Ш. Рашидова, Узбекистан.

Нурмухамедова Мафтуна У., преподаватель Узбекско-финского педагогического университета, г. Самарканд, Узбекистан.

Нурмухамедова Мохира У., ассистент Узбекско-финского педагогического университета, г. Самарканд, Узбекистан.

Рахимова Г.И., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Рузикулова А., студентка Узбекско-финского педагогического университета, г. Самарканд, Узбекистан.

Сагидуллина Л.Р., кандидат педагогических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Самитова С.Г., кандидат филологических наук, доцент кафедры ОДО Казанского национального исследовательского технологического университета (КНИТУ), г. Казань, РТ.

Сафина Э.Х., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Сахаутдинова Л.Р., магистрант 1-го года обучения факультета башкирской филологии, востоковедения и журналистики УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Субаева З.Р., студентка 5 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Сулейманова Д.Д., кандидат филологических наук, редактор отдела журнала «Тулпар», член Союза писателей РБ и РФ.

Султанбаева Х.В., доктор филологических наук, профессор кафедры востоковедения и башкирского языкознания УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Узянбаева Н.С., студент факультета башкирской филологии, востоковедения и журналистики УУНиТ.

Фазлутдинов И.К., кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Фатыхова А.Л., магистрант Института социально-философских наук и массовых коммуникаций ФГАОУ ВО «Казанский федеральный университет», г. Казань, РТ.

Фахртдинова А.А., студентка 5 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Халиуллина А.Г., кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, РБ.

Халиуллина Н.У., кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, РБ.

Хаматзянова Ф.С., учитель татарского языка и литературы МБОУ «Сармановская СОШ» Сармановского района РТ.

Хамидова У.О., ассистент Ургутского филиала Самаркандского государственного университета им. Ш. Рашидова, Узбекистан.

Харисова Д.Р., учитель татарского языка и литературы МОБУ СОШ им. Алымова А.М. с. Михайловка, Уфимский район, РБ.

Хасанова А.Н., кандидат филологических наук, г. Казань, РТ.

Хуснетдинов Р.М., кандидат филологических наук, и.о. заведующего кафедрой ОДО Казанского национального исследовательского технологического университета (КНИТУ), г. Казань, РТ.

Шайхалиева Г.М., студентка БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, РБ.

Шарафутдинова Л.Б., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Шарипов А.А., магистрант, г. Брно, Чехия.

Шарипов М.С., кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Шарипова Л.М., ассистент Ургутского филиала Самаркандского государственного университета им. Ш. Рашидова, Узбекистан.

Шафикова Э.М., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Эшчанова Г.А., кандидат филологических наук, доцент Ургенчского государственного педагогического института, Узбекистан.

Юсупов Н.О., преподаватель Ургутского филиала Самаркандского государственного университета им. Ш. Рашидова, Узбекистан

Юсупова Л.Р., магистрант Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

Яхина Д.Р., студентка 5 курса Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ, г. Уфа, РБ.

ЭЧТӘЛЕК

<i>Гайнуллина Г.У.</i> Гали улы – гали зат (профессор Р.Г. Сибәгатов турында)	3
<i>Зарипова И.Ф.</i> Гали галим, зыялы зат	6
<i>Насибуллина Н.Ш., Эшчанова Г.О.</i> Суфиян Поварисов ижатына, фәнни эшчәнлегенә күзәтү	10
<i>Сулейманова Д.Д.</i> Парные слова как лингвопоэтическое средство в прозе С.Ш. Поварисова	15
<i>Фазлетдинов И.К.</i> Риф Мөхәммәтжанов – Башкортстанда татар фольклористикасына нигез салучы	20
<i>Халиуллина А.Г.</i> Суфиян Поварисов: журналист, мөгаллим, галим	28
<i>Шарипов М.С.</i> Р.Г. Сибәгатовның этнолингвистика и политология өлкәсендәге эшчәнлеге	34
<i>Абдиева А.Ф.</i> Лексико-семантический анализ фразеологизмов с колористическим компонентом «черный» (на материале русского, английского и татарского языков)	39
<i>Алдырханова-Кәримова А.Р.</i> Башлангыч кластарза фольклор жанрларын өйрәнү	43
<i>Афзалова Г.А.</i> Татар халкының теле һәм культурасында төрки элементлар	49
<i>Ахмадулина А.А., Исянгулова Г.А.</i> Соматические фразеологизмы с компонентом аяк «нога» в башкирском языке	52
<i>Ахунова А.Р.</i> Татар телен өйрәнүче балаларның эти-әниләрә белән эшләү юллары	55
<i>Бабакулов И.Т., Маматова Ш.Н., Хамидова У.О.</i> Сематические и словообразовательные особенности собирательных существительных русского и узбекского языков	58
<i>Бабакулов И.Т., Рузикулова А.Ф.</i> Классификация морфем русского и узбекского языков	60
<i>Бекмирзаева Л.Р.</i> Ученый энциклопедического склада...	63
<i>Беянина Р.А., Сагидуллина Л.Р.</i> Татар теле дәрәсләрендә һәм дәрәстән тыш чараларда рустелле балаларның үзаллы эшчәнлеген активлаштыруда музыкаль технологияләрнең роле	66
<i>Беянина Р.А., Сагидуллина Л.Р.</i> Татар телен өйрәнүдә Илья Франкның уку методы	71

<i>Валиефф София</i> Австралиядәге татар милли-мәдәни оешмалары: кичә, бүген һәм иртәгә.	74
<i>Гайнуллина Г.У.</i> Татар телендә кешенең эчке дөньясын характерлаучы фразеологик берәмлекләрен семаantik яктан төркемләү	81
<i>Гамбарова А.Х.</i> Компаратив конструкцияларның морфологик юл менән яһалышы	88
<i>Гареева Р.Р., Зарипова И.Ф.</i> Татар телендә лингвистика өлкәсенә караган фразеологик терминнар	92
<i>Гарипова-Хасанишина В.М.</i> Нурихан Фәтәхның «Сызгыра торган уklar» романында антропонимик система	96
<i>Гарифуллин В.З.</i> Татар балалар матбугатының традицион кыйммәтләрен саклаудагы роле	101
<i>Гафарова Г.Ф.</i> Краснокама районы татарларының фольклор үрнәкләре	106
<i>Гөбәйзуллина Р.В.</i> Хәзерге башкорт телендә парцелляцияның өйрәнелеше	111
<i>Еникеева Д.Д., Зарипова И.Ф.</i> Татар телендә гендер компонентлы фразеологизмнарның лексик-семантик үзенчәлекләре	114
<i>Закирова И.Г.</i> Ай һәм ел фасыллары белән бәйлә атамалар (мәкаль-әйтемнәр мисалында)	121
<i>Закирова И.Г.</i> «Түләк» дастанының тамырлары кая тоташа?	126
<i>Зарафутдинова Э.Т.</i> Тюркизмы в произведениях С.Т. Аксакова	129
<i>Зарипова К.Р., Зарипова И.Ф.</i> Фразеологизмы с зооним-компонентом, характеризующие человека, в русском языке	135
<i>Зарипова И.Ф.</i> Лексикографик чыганаclarда «бала» концептының чагылышы	142
<i>Ибрагимова А.Н.</i> Сравнительный анализ татарского и корейского языков: сходства и различия в лексике, грамматике, фонетике и синтаксисе	149
<i>Исәнголова Г.А.</i> Сабир Шәрипов әсәрзәрәндә сағыштырыуларның кулланылыу үзенсәлектәре	153
<i>Исмагилова А.В., Сагидуллина Л.Р.</i> «Сүз» концептының әдәби текстта чагылышы	157
<i>Калкаманова Г.Ф.</i> Әйтем – сүзнәң бизгә, ә мәкаль – сүзнәң жиләгә	163
<i>Камаева И.И.</i> Татар әдәбиятында «кечкенә кеше» темасының барлыкка килүе	166

<i>Камалова А.Р.</i> Татар телендә модаль сүзләр белән белдерелгән сүз жөмлөләр	171
<i>Камалова А.А., Халиуллина Н.У.</i> Татар телендә «бәхет» концепты	176
<i>Камалова З.Х.</i> Полилингваль шартларда татар һәм рус телләрен чагыштырып уку	180
<i>Каримова З.С.</i> Татар халык жырларында туганлык атамаларының лексик-семантик һәм стилистик үзенчәлекләре	182
<i>Касимова Р.А., Каримова З.С.</i> Татар теле дәрәсләрендә фразеологик әйтмәләргә өйрәтүче чаралар	186
<i>Кашаева А.И., Сагидуллина Л.Р.</i> Татар телендә «ил» концепты	190
<i>Мансурова З.Ж.</i> Татар әдәбияты кысаларында музей дәрәсләренең роле	195
<i>Мөхәммәтшина А.Ф.</i> Төрки һәм кытай ризык атамаларының лексик-семантик төркемнәре	198
<i>Муратова М.И.</i> Н. Исәнбәт драматургиясендә конфликт чагылышы	205
<i>Муратова М.И.</i> Н.Исәнбәт драматургиясендә мөхәммәт өйрәнүнең кайбер аспектлары	208
<i>Najmiddinova G.N.</i> Sun'iy intellekt texnologiyalari va ularni ta'limda qanday qilib to'g'ri ishlatish kerak	212
<i>Nuraliyev G'olibjon Qurbonboyevich</i> Tog'ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» asarida qo'llanilgan ayrim harakat-holatga taqlid so'zlar talqini	215
<i>Нурмухамедова М.У.</i> Описание природы в творчестве А.Чехова, Л. Толстого и других русских писателей	219
<i>Нурмухамедова М.У.</i> Развитие эпического жанра в литературе алтайских и славянских народов	221
<i>Нурмухамедова М.У., Камолов Ш.Р.</i> Заимствованные слова в русском и узбекском языках	224
<i>Нурмухамедова М.У., Бахронова Ш.Ж.</i> Принципы изучения биографии А.П. Чехова в средних и старших классах	227
<i>Рахимова Г.И., Каримова З.С.</i> Лилия Сагидуллина ижатында синонимнар стилистикасы	231
<i>Сагидуллина Л.Р.</i> Татар телендә өйрәтүдә лингвистик уеннар	236
<i>Сагидуллина Л.Р.</i> Татар телендә «гомер» концептының репрезентациялануы	243

<i>Самитова С.Г., Хуснетдинов Р.М.</i> Урта дини уку йортлары өчен татар әдәбиятыннан дәрәслек-хрестоматия төзү тәҗрибәсе	248
<i>Сафина Э.Х., Сагидуллина Л.Р.</i> Татар сөйләмәндә сүз басымы хаталары һәм житешсезлекләре	253
<i>Сахаутдинова Л.Р., Султанбаева Х.В.</i> Концепт «добро и зло» («изгелек һәм яуызлык») в когнитивной лингвистике	257
<i>Субаева З.Р., Каримова З.С.</i> Татар теле дәрәсләрендә фразеологик әйтәлмәләре өйрәнгәндә мөхәммәт мәңдиев иҗатыннан файдалану	260
<i>Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М.</i> Концептосфера «гаилә» («семья») с гендерной характеристикой «женщина»	264
<i>Үзәнбаева Н.С., Исәнголова Г.А.</i> Башкорт телендә дарыу үләндренә атамалары һәм уларзың халык медицинаһында кулланылышы	267
<i>Фазлутдинов И.К.</i> Татарские байты: современное состояние и перспективы изучения жанра	272
<i>Фатыхова А.Л.</i> Татар теле дәрәсләкләрендә коммуникатив методка нигезләнеп укутуның чагылышы	282
<i>Фахртдинова А.А.</i> Дәрдемәнд ижатында фәлсәфи мотивлар чагылышы	284
<i>Харисова Д.Р.</i> Татар теле һәм әдәбияты укутуда инновацион технологияләре кулланып укучыларның сөйләм телен үстерү	288
<i>Хәмәтҗанова Ф.С.</i> Татар телен һәм әдәбиятын укутуда фәнни тикшеренү эшләренә әһәмияте	293
<i>Хәсәнова А.Н.</i> Габделбари Батгал – журналист	296
<i>Шайхалиева Г.М.</i> Специфика стилистики современных медиатекстов на татарском языке	302
<i>Шайхалиева Г.М.</i> Репрезентация эмотива «улыбаться» в татарском языке: исторический аспект	307
<i>Шарафутдинова Л.Б., Гайнуллина Г.У.</i> Илсәяр Иксанова шигъриятендә синтаксик фигураларның кулланылышы	313
<i>Шарипов А.А.</i> Общественно-исторические процессы на Балканском полуострове с начала XIX века до 1918 года	317
<i>Шарипов М.С.</i> Дәрдемәнд ижатын өйрәнүдә яңа алымнар	322
<i>Шарипов М.С.</i> Дәрдемәнд һәм Башкортстан	327
<i>Шарипов М.С.</i> Хәзерге милли сәхнә әдәбиятының үсеш-үзгәреше	332

<i>Шарипова Л.М.</i> Сущность, педагогические и психологические особенности развития интереса к изучению языка посредством использования интегрированных образовательных технологий	336
<i>Шафикова Э.М., Гайнуллина Г.У.</i> Татар телен укыту чарасы буларак дистанцион ресурсларның методик үзенчәлекләре	340
<i>Юсупов Н.О.</i> Переводы «Илиады» Гомера на языки мира	344
<i>Юсупова Л.Р.</i> Образование служебных частей речи путем конверсии	349
<i>Юсупова Л.Р.</i> Модализация как конверсионный способ словообразования в современном татарском языке	354
<i>Яхина Д.Р.</i> Татар теле дәресләрендә сөйләм телен үстерүнең әһәмияте	360
<i>Яхина Д.Р.</i> Шәриф Камал прозасында бинар оппозиция чагылышы	364

При подготовке электронного издания использовались следующие программные средства:

- Adobe Acrobat – текстовый редактор;
- Microsoft Word – текстовый редактор.

Все права защищены. Книга или любая ее часть не может быть скопирована, воспроизведена в электронной или механической форме, в виде фотокопии, записи в память ЭВМ, репродукции или каким-либо иным способом, а также использована в любой информационной системе без получения разрешения от издателя. Копирование, воспроизведение и иное использование книги или ее части без согласия издателя является незаконным и влечет уголовную, административную и гражданскую ответственность.

Научное издание

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ**

Сборник статей

*XII Международной очно-заочной научно-практической конференции,
посвященной юбилеям ветеранов кафедр:*

100-летию со дня рождения

Народного писателя Республики Башкортостан,

доктора филологических наук,

профессора С.Ш. Поварисова,

90-летию со дня рождения доктора филологических наук,

профессора Р.Г. Сibaгaтoвa,

85-летию со дня рождения кандидата филологических наук,

доцента Р.М. Мухаметзянова

(г. Уфа, 22 ноября 2024 г.)

Электронное издание сетевого доступа

*За достоверность информации, изложенной в статьях,
ответственность несут авторы.*

Статьи публикуются в авторской редакции

Подписано к использованию 13.12.2024 г.

Гарнитура «Times New Roman». Объем 6,92 Мб.

Заказ 254.

ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий»
450008, Башкортостан, г. Уфа, ул. Карла Маркса, 12.

Тел.: +7-908-35-05-007
e-mail: ric-bdu@yandex.ru